КОСТЯНТИН БАСЕНКО · ПОЧАТОК

Радянський
письменник
Київ · 1972

КОСТЯНТИН БАСЕНКО

ПОЧАТОК

Історичний
роман

У2
Б27

Року 1648-го гетьман Богдан Хмельницький очолив народно-визвольну боротьбу проти польських магнатів та унії. Року 1654-го ця боротьба завершилась возз'єднанням України з Росією.

А що цьому передувало? Яка історична необхідність привела український народ до того етапу в битві за свою свободу, яким стала діяльність Богдана Хмельницького?

Двадцятим і тридцятим рокам XVII сторіччя присвячено цей роман. Автор зробив спробу висвітлити ті глибокі процеси, які відбулися на Україні і які пізніше логічно і закономірно завершилися акцією возз'єднання України з Росією.

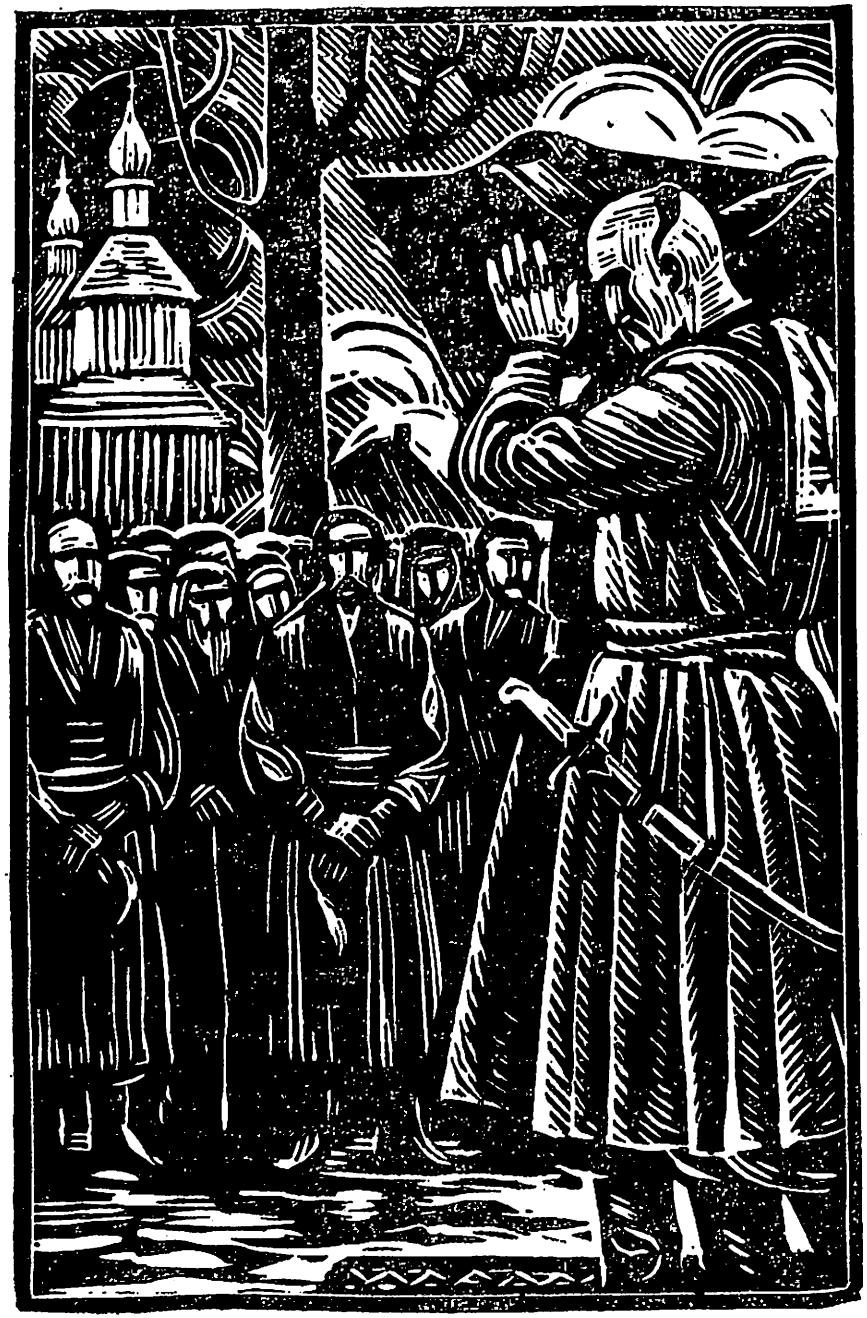
7-3-3
31-72М

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе

Повість перша

У ЛИХУ ГОДИНУ

1

Тисяча шістсот двадцять другого року, квітня місяця, десятого дня, у Києві, на Подолі, у власній багатій господі умер суворий гетьман Війська запорозького Петро Конашевич на козацьке прізвисько Сагайдачний.

Київські міщани, яким дався взнаки норов гетьмана, не знали, чи радіти їм зараз, чи плакати: умер деспот, який з ничтожнішого приводу кидав на плаху козака і міщанина,— і оборонець Києва від уніатської сваволі; вірний слуга королеві Сігізмунду — і козацький старший, який зміцнив і збільшив реєстрове військо; дука, який ненавидів простий люд,— і меценат, що на просвіту не шкодував грошей; непопулярний у широких козацьких колах зарозумілий пан — і хоробрий воїн, чиї подвиги дивували світ. Умер чоловік, про якого одним словом не скажеш, хороший він чи поганий, благо приніс народові чи саме горе.

Умирав гетьман довго і тяжко. Під Хотином, де він, додавши слави собі, запорожцям та молодому польському королевичу Владиславу, виграв останню свою битву з турками, його було смертельно поранено. Відтоді цілих півроку мучився і конав. Ні заморські лікарі, ні молитви богоявленських ревних ченців та мирських братчиків во здравіє брата-ктитора [1] Петра не допомогли: Конашевич-Сагайдачний умер...

[1] На початку XVII ст., як відповідь на спробу окатоличення України, у Києві та деяких інших містах Придніпров'я було створено так звані братства — добровільні організації міщан, коштом яких будувалися православні школи та церкви. Для того, щоб одержати звання ктитора братства, треба було внести певну кількість грошей у скарбницю або подарувати братству якусь маєтність. Петро Сагайдачний записався до братства «з усім Військом запорозьким». *(Тут і далі — примітки автора).*

Ще п'ятого квітня, на світлій великодній седмиці[1], він відчув — таке приходить у смертну годину до людей,— що більше не жилець на цьому світі. Погляд пораненого й змученого недугою прояснів, муки припинилися. Худий, крейдяно-жовтий, з уже неземними очима, котрі, певне, бачили щось таке, чого решті людей бачити до часу не дано, гетьман лежав у оздобленій килимами та рушниками кімнаті на широкому ложі, що ось-ось мало стати його смертним одром.

У головах, у кутку над ложем, перед коштовними золоторизними іконами богоматері й апостола Петра теплилася темно-червона лампада.

Під іконами на малесенькій поличці сторчма стояв масивний, тьмяного срібла хрест з різьбленим на ньому силуетом розп'ятого сина божого. У дальні походи брав цей хрест з собою Петро Конашевич.

У кімнаті пахло польовими травами, котрі так любив і так безжально топтав конем-звіром не дуже щедрий на прояви почуттів гетьман.

І ще пахло ладаном: воскурювали на маленькій жаровні задля свіжості у непровітрюваній опочивальні. Від грубки йшло рівне тепло.

А за вікнами шугав весняний вітер. Продершись крізь чорноталові подільські зарості, він прилетів сюди з-за недалекого, розбурханого повінню, широкого, як море, холодного Дніпра.

Гуртуючись десь у задніпрянській безконечності, блакитним небом пливли білясті хмарки-чистьохи і зникали за лісистими кручами, за хмурими схилами Хрещатого яру — десь над старим, ще княжим містом.

Князі побудували золотоглаву Софію, князі побудували золотоверхий Михайлівський собор — во славу нового, православного бога. Минули віки. Зараз у Софії сидів уніатський[2] митрополит Вельямін Рутський, а у Михайлівському соборі — митрополит православний Іов Борецький.

[1] Седмиця (ст.-сл.) — тиждень.

[2] У н і я — угода, укладена 1596 року у Бресті, за якою православна і католицька церкви на Україні набували начебто рівних прав і підкорялися єдиному — папському — керівництву. Фактично ж це вело до поступового покатоличення України. Не випадково ініціатором унії був Ватікан та єзуїти, а польський король Сігізмунд III вбачав у ній інструмент для «збереження і зміцнення цілісності держави».

Не було згоди між ними, не було згоди і спокою навколо них.

По всій Україні спокою не було. У лиху годину вмирав гетьман Сагайдачний.

— Джуро[1]!— покликав тихо, однак чітко, наказово.

З застеленого пістрявим килимком ослона підвівся — головою майже під стелю — дещо сутулуватий, але, по всьому, дуже сильний юнак. Густе русяве волосся стрижене під горщик. Обличчя рожеве, безбороде, безвусе. Брови чорні й густі — насуплені. Очі не лагідні — погляд не по роках суворий. Чи, може, й дикуватий. На джурі гарний темно-малиновий казакин, червоним поясом підперезаний, м'які чоботи — як для покоїв. Нечутно підійшов до ліжка, зупинився.

Для молодого джури гетьман такий високий та великий, що хоч молись.

— Ось я, батьку гетьмане!

Сивобородий Сагайдачний дивився далеко.

— Поклич наказного[2]!

— Покличу, батьку!

— І хто там у світлиці... з братчиків... поклич когось...

— Зараз!..

По килимах нечутно пішов джура. По килимах нечутно наблизилася Галшка Гулевичівна, сорокарічна гожа удова мозирського маршалка[3] Стефана Лозки. Вона вся у чорному — від смерті чоловіка у чорному ходить.

Шістдесятирічний маршалок оженився на молоденькій Галщці, пожив з нею десять років — та й преставився до православного бога. А син Михайло тут, на землі, ревно захищає бога уніатського.

Галшка живе неприкаяною, знещасливленою, без мети і без надії на краще, хоч щоденно моляться за неї панове

[1] Д ж у р а — як правило, молодий хлопчина, що був приставлений до гетьмана для виконання різних побутових послуг. У походах і боях повинен був супроводжувати гетьмана. У реєстрі міг і не значитися.

[2] Йдеться про наказного гетьмана. Слово «наказний» відповідає нашому «виконуючий обов'язки».

[3] М а р ш а л о к — виборний старший посеред шляхти в якомусь певному адміністративному районі. Пізніше — предводитель дворянства. Галшка Гулевичівна, на прохання Єлисея Плетенецького (*див. далі*), подарувала братству власну садибу, на якій було збудовано першу на Придніпровій Україні напівцерковну-напівсвітську школу.

братчики і отці киновити [1]. Вже було зібралася назавжди виїхати з Києва до Волинського воєводства, у свій маєток, та ось привезли зараненого братчика Петра — гетьмана Сагайдачного. Мала відкласти переїзд, бо хто ж муки йому полегшить, як не вона? Господь милосердний — може, ще й одужає...

Галшка все в молитві і тому не дуже приємна, лицемірна якась, чи що.

Підійшла, нагнулася — обличчям до воскового обличчя гетьмана, до вже неземних його очей. Запитала неголосно, з турботою, з елеєм:

— Що тобі, брате Петре?

Сагайдачному голови повернути несила. Дивиться попереду себе — в далеке.

— Де Настя?

— Молиться. І — плаче...

— Нехай!..— Дружини своєї Петро Конашевич не любив. Та й вона його не дуже голубила. Роки минули — і ні доброго тобі слова, ні теплої тобі ласки в години спочинку. Був при владі, над стількома людьми гору тримав — а в сім'ї він прожив неприкаяним.

Ворухнулися довгі сиві вуса гетьманові:

— Хай прийде митрополит Іов [2]!

Гулевичівна все зрозуміла.

Підвела сірі глибокі очі на образи, перехрестилася, зітхнула. Знову — з елеєм:

— Зараз покличу, брате. Превелебний якраз тут, у школі,— спудеїв [3] научає.

— З іноком-грамотієм хай прийде.

— Скажу...

По килимах нечутно вийшла Галшка. По килимах, не рипнувши сап'янцями, статечний, неквапливий, увійшов наказний гетьман Олифер Голуб — уже літній, з рясною

---

[1] Киновит — член братства, що постригся у ченці і завжди перебував при монастирі (на відміну від мирських чинів братства — ктиторів).

[2] Іов Борецький — високоосвічена людина свого часу, видатний український гуманіст і просвітитель, фундатор і перший ректор Києво-Братської школи. 1620 року висвячений патріархом Єрусалимським на митрополита Київського і всея Русі. Однак і після цього лишався ігуменом Михайлівського монастиря та — що найголовніше — вчителем Братської школи.

[3] Спудей *(грецьк.)* — тямущий, освічений. Спудеями називали учнів Братської школи.

просивиною козак. Оселедець за вухом, вуса — униз. Похмурий.

— Кликав, батьку?— Голос хрипкий, басовитий.

— Сідай!..

Джура попередки поставив ослона. Одійшов — як зник.

— Негоже нібито сидіти мені, батьку!— мовив Голуб.

— Сідай!..— ледь підняв руку Сагайдачний — і одразу ж рука безсило впала на ковдру. Тонучи у білих батистових подушках, утрачав гетьман останні життєві сили. Але розум його ще був ясний, мова чітка, хоч і уповільнена.

— Булаву, Олифере, з рук моїх приймеш ти... Іншого нікого не бачу...

— Нащо ти, батьку? Ще житимеш...

— Не блудослов!.. Ми з тобою козаки, а не баби... Гетьмануй!.. Межи старшини розумних бачу мало, чесних — ще менше... Дорошенко хіба... Не люблю Дорошенка — пихатий вельми. Серед нашої драної шляхти та голоти поготів нікого нема. Із старшиною не сварися, Олифере. Голоті не потурай — голота батога потребує. Міцно владу бери. Чуєш?

— Слухать мені речі такі печально, батьку... Живи ще на радість нам усім...

Сагайдачний повів очима, ніби пильніше придивившись до Голуба. А відповів — як самому собі:

— Не дуже мене полюбляєте ви всі... Знаю. І умру — не всі заплачете. Але вже який був — таким і у гріб ляжу. А ти слухай мову — що кажу. Ніколи мені умовляти тебе. Наказую — роби!

— Зроблю, батьку.

— Отож-бо!..

— Це моя остання воля.

Закривши постаттю своєю різьблені двері, на порозі зупинився митрополит Іов Борецький — білий старець у всьому чорному. Лише на чернечому клобуку — хрест, немов жаром випечено, та на грудях — теж хрест на веризі [1]. Під клобуком — очі владики — розумні й до проникливості пильні. Махнув широким рукавом ряси:

— Во ім'я отця, і сина, і святаго духа!

Миттю звівся на рівні Олифер Голуб. У пояс вклонився владиці джура.

---

[1] Верига *(церк.)* — ланцюг.

Іов не помітив поклону джури, кивнув головою Олиферові — поспішав до вмираючого. Наблизився до ліжка, осінив хрестом гетьмана. Нахилився — і дуже тихо:

— Сповідатимешся?

Сагайдачний дивився в далеке.

Джура приніс ще одного килимком застеленого ослона. Поставив. Вклонився владиці. Одійшов — як зник.

— Сповідатимусь, владико,— відповів гетьман. Голос його зміцнів, у неземних очах знов залягла сувора житейська думка.— Висповідаюсь, владико, за гріхи мирські. За діла високі гетьманські — не сповідатимусь. Суддями мені за гетьманство сам бог та історія...

— Воля твоя,— погодився Іов.

— Ніхто не вільний вимагати на сповіді зізнань невольних. Не по-людському це і не по-божому.

Сагайдачний полежав мовчки. А тоді знову заговорив тихо й чітко:

— Мене з гетьманства скидали [1], бо у захисті унії обвинувачували... А я віру православну оборонив. Військо запорозьке умоцнив і примножив, уніатів з храмів православних повикидав... А нині сущі земляки справ моїх не бачать — зате кров гетьмана Бородавки простити мені не можуть. Бородавка — підлий плебей... Однак молись, владико, за страчену душу православну раба божого Якова — гетьмана! Твоє діло таке: молитися во спасення душ, хоч би й сконали вони на пласі...

— Як записано у пом'янniку твоєму — молюся...

Згадка про Яська Бородавку затьмарила чоло Сагайдачного. Втупився у стелю і надовго замовк. У кімнаті було задушно, ледь-ледь теплився і коливався вогник лампади.

Ніхто не хотів порушувати мовчанки, всі чекали, поки сам гетьман подасть голос.

А той довго лежав з заплющеними очима. Якби не росинки на лобі — уже мрець.

---

[1] Петра Сагайдачного з гетьманства скидали принаймні тричі, що само по собі свідчить про непопулярність його у широких козацьких колах. Це на основі фактичних даних засвідчують численні історики найрізноманітніших напрямків. У 1620 році, коли Петро Сагайдачний з частиною війська йшов під Перекоп, щоб перешкодити татарам збудувати на кордоні з Україною фортеці, козаки, що лишилися на Січі, скинули його з гетьманства і настановили гетьмана Яська Бородавку.

Митрополит і наказний гетьман в урочистій значимій тиші чекали, поки хворий відпочине. Нарешті той розплющив очі і наказав твердо:

— Клич інока-грамотія, владико! Заповіт обом вам полишу — на доброту вашу уповаючи.

Іов Борецький не став говорити Сагайдачному благої неправди, як це хвилину тому зробив Олифер Голуб, а сам, нікому не передоручаючи, підвівся і вийшов.

Повернулися удвох: попереду — Іов Борецький, владика всієї православної України та Західної Русі, випещений, доглянутий, у тонкі сукна вбраний, самим саном своїм страшний і недосяжний, як бог, і несміливо — кострубатий студей, одягнений у вузький в плечах, ветхий однобортний школярський мундир найгрубішого рудого сукна, у сині, з продавленими гулями на колінах портища та дьогтем змащені виворітні чоботи.

У студея відростає борідка — від волосини до волосини блоха не доплигне. Вклонився у пояс, випростався, закляк, навчений знати своє місце перед старшими й поважними.

— Ось, гетьмане,— кивнув клобуком на студея Іов Борецький,— не інока-грамотія келійного привів я тобі, но ока, навченого у школі Братській — твоїми дбаннями заснованій. Хай душа твоя щедра порадіє паки і паки [1].

Махнув двома пальцями студеєві — дав зрозуміти, що треба вклонитися.

В очах суворий докір: сам не міг втямити, що має кланятися гетьманові.

Студей легко зігнувсь у попереку — стрижене під горщик волосся настовбурчилось. Легко випростався — волосся лягло, як лежало.

Відчувалася у студеєві молода сила, гнучкість і життєрадісність, перед якою безсилими виявилися обов'язкові у школі пости та молитви.

— Підійди! — наказав Сагайдачний. Вивчаючи, з цікавістю позирнув на захарчованого, бадьорого студея.

— Як звуть?

— Лукашем Бериндою, превелебний гетьмане,— відповів той не до місця дзвінко, навіть радісно.

Сагайдачний ще раз глянув — тепер пильніше.

---

[1] Паки і паки *(церк.)* — знову і знову, ще і ще.

— Не Памви Беринди [1], протосингела, родич?

— Небіж я Памві Беринді, протосингелові, превелебний гетьмане,— тим же тоном, небоязко відповів спудей,— Стефана Беринди [2] син. Протосингел Памва Беринда слави достойний талантусом піітичним і талантусом лексичним, а також талантусом тлумачівським, різьбярським та друкарським, превелебний гетьмане. Возносив би хвалу богові нашому, коби був хоч трошечки йому подобен. Памва Беринда — світло, Лукаш Беринда — тьма...

У мерклих, заглиблених у далеке очах гетьмана спалахнули іскри мирської, людської, живої цікавості — ніби частка молодої спудеєвої сили передалася на хвильку і йому, ніби не на смертному одрі лежав, а — при здоров'ї будучи — вів десь корисну і цікаву беседу.

— Риторику гараздо вивчив, спудей?

— Вивчив, превелебний гетьмане!

— А у суді подужаєш говорити, якщо доведеться безневинного захистити?

Спудей мить подумав — прямо глянув у заяснілі гетьманові очі. І відказав так бадьоро, що аж здалося — засміється, відповідаючи:

— Якщо триєдин бог наш православний поможе — подужаю, превелебний гетьмане!

Спалах цікавості стомив. Сагайдачний знову зів'яв, заплющив очі й довго лежав тихо і непорушно. Аж по великій паузі мовив із заплющеними очима:

— Благо — умирати, думаючи про майбутню славу, а не про минулі гріхи. Се єдина втіха, що лишається смертному на ложі його. Кинеш, спудею, корх землі у мою могилу, най і твоя рука мене погребе!.. Україні потрібні мужі не лише з гострими шаблями, а й з ученими головами...

---

[1] Памва Берин'да — діяч української культури і науки XVII століття, який працював у друкарні Києво-Печерської лаври. 1620 року патріарх Єрусалимський Феофан, вбачивши його хист і майстерність, удостоїв Памву Беринду звання протосингела, тобто головного друкаря. А року 1627-го у лаврській друкарні вийшов словник Памви Беринди: «Лексіконъ словенороссκій і именъ тлъкованіе» — труд, котрий поклав початок усім словникам на Україні і котрий досі обов'язковий для вивчення мовознавцями. Лукаш Беринда — один із спудеїв, які читали вірші над труною гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

[2] Стефан Беринда — рідний брат Памви, незмінний помічник його у друкарських ділах.

Світло науки потрібне Україні. Такі, як ти, спудею, запалять його... Сідай — писатимеш, що ректиму.

Поки гетьман відпочивав від розмови, Іов Борецький жестами вказував, що треба робити. Олифер Голуб з допомогою джури звільнив столика, який стояв поміж вікнами, і, перенісши його до ліжка, поставив в узголов'я. Джура нечутно вийшов, нечутно зайшов — приніс ще одного ослона. Притулився у дальньому кутку — немов зник.

Лукаш Беринда витягнув з-за пазухи згорток жовтуватого паперу, з кишені — каламар і кілька гусячих пер. Поклав усе це на столик. Перехрестився на образи, набрався серйозності і поваги до того, що робитиме,— сів на ослона. Розгорнув папір, пальцем перевірив вістря пера, провів ним туди-сюди по волоссю — це вже по-спудейському.

— До того, як почнемо...— тихо мовив Сагайдачний, так і не розплющуючи очей.— У головах у мене... під образами... хрест мій. Візьми, владико, хай у шкільній церкві при добрих людях зберігається... Тут пропаде... поцінуть десь або продадуть — срібло все-таки... А я з ним — у походах...

Митрополит Іов узяв з полички хрест — останній дар гетьманів, поцілував його, дав поцілувати Олиферові Голубу, обережно поклав на столик. І тут же, наставивши чистого перста свого на папір, як на уроці граматики, наказав Лукашеві Беринді:

— Пиши: «Року тисяча шістсот двадцять другого подав сей хрест раб божий Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська його королевської милості запорозького до церкви святого Богоявлення господня у дім братський на відпущення гріхів...»

Лукаш, схиливши голову до лівого плеча, з усім, на яке здатен був, старанням виводив витійні закарлючки скоропису. Гадалося, що його превелебність отець митрополит візьмуть зараз написане, покажуть зацному панові гетьману, а пан гетьман знову похвалять його, Лукаша Беринду, знову скажуть про нього, що такі грамотії потрібні будуть людям.

Але нічого такого не сталося, та й статися не могло. Митрополит, мружачи очі — недобачати став під старість, швидко прочитав написане. Поклав на стіл. І замість очікуваної подяки або похвали спудей Лукаш Беринда почув раптом те і так, що і як доводилося чути у школі:

— Вийди! Покличу, коли знадобишся!..

Спровадивши спудея, Іов Борецький глянув на Олифера Голуба холодними очима і теж напівпопросив-напівнаказав:

— Ви теж, пане наказний. Даруйте — маю з паном гетьманом, яко пастир...

— Іду, іду, ваша святість!

Ступаючи м'якими сап'янцями, Олифер Голуб покваплливо вийшов услід за кострубатим спудеєм і обережно зачинив за собою двері.

— Пощо людей спровадив? — запитав гетьман.— Я ж говорив: скажу сам, коли сповідатися... Зараз треба діла сімейні та козацькі завершити...

— Не для сповіді я, брате Петре...— Митрополит Іов сів на ослона біля самого ліжка, пучками доторкнувся до воскової жилуватої руки Сагайдачного.— У земних важливих ділах поради твоєї прошу. Прости, що кажу так, але умреш — ні з ким буде раду радити. Олифер — рубака, а не політик. Преподобний Єлисей [1] — хай мені господь простить — сміливістю не відзначається, бо постарів безнадійно. Розумний вельми, живе свято, чисто, стримано, прикладом для всіх іноків достойно. А от сякій-такій справі лад дати вже не може. Інших порадників теж не маю. Виходить — ти один зараз можеш порадити.

— Кажи, що маєш!

Борецький з ослінчиком присунувся ще ближче, рукою на ліжко зіперся, нахилився до обличчя давнього друга свого і захисника.

— Довго я думав над тим, що зараз скажу тобі, брате Петре. Самотужки, бачиться мені, як на наш час тяжкий, не здобуде волі Україна, не виживе віра дідівська наша свята. Сам знаєш — люду мало, весь південь і схід — ще дика пустка після монгола. Козацтва навченого мало, голота свавільна, старшина по-різному думає і дбає. Бродить Україна, як хміль. А враг — скрізь.

— Що надумав, владико?

— Багато я бачив, брате Петре. Ще більше думав. У трудний вік ми живемо з тобою, тільки-но на ноги спинаємося. А сил мало. А ворогів багато. Знаєш: ордою ханською богопротивною матері ще дітей лякають. Турок і татарин що не рік — несуть нам спустошення. Не оборонимося від них — пояничарять дітей наших. Шляхта сильна. За шляхтою — Європа і папський престол. Раз ти, гетьмане, уберіг київські храми від уніатів [1]. А вдруге хто убереже? Хто Україну від покатоличення захистить? Думаю трудно, брате Петре: чи стане сил наших на напад другий та третій? Лицарство маємо хоробре — поляже за рідну землю, не відступить. А хто приїме святу зброю з рук погиблих? Найпаче боюся, що прийде Піррова [2] перемога.

— До чого ведеш? — Гетьман ворухнув головою, бородате підборіддя задерлося. Очей не розплющував — так легше слухати.

Іов Борецький заговорив з роздумом:

— Мав я довгу раду з братом моїм єдиноутробним, Андрієм. І обидва, не змовляючись, досягли думки, що нам, православним, у лиху годину до православного народу приставати треба.

— До Московії?

— Істинно, гетьмане. Пам'ятається, ти минулого року сам п[illegible]лав посольство до Москви. От і я даною мені патріархом духовною владою замислив послів до царя московського посилати [3].

Висловившись, Іов Борецький замовк. Довго мовчав і гетьман Сагайдачний — або думав, або спочивав. Нарешті ворухнув рукою, ледь розплющив очі:

---

[1] Єлисей Плетенецький — культурний діяч початку XVII століття, архімандрит Києво-Печерської лаври. Засновник лаврської друкарні, один з фундаторів братства у Києві. Брав найактивнішу участь у створенні та у відновленні знищеної ієзуїтами Братської школи.

[1] Напади уніатів на православні храми у Києві та інших містах України відбувалися весь час. Незадовго до описуваних подій уніати захопили у Києві майже всі церкви, Видубецький монастир, розігнали і зруйнували Братську школу. Сагайдачний привів у Київ козаків і силою відновив становище православної церкви.

[2] Піррр — цар Епіру (318—272 рр. до н. е.). Розбив у 280 році римлян при Аскулумі, однак ціною загибелі майже всього власного війська. З того часу вираз «Піррова перемога» означає фактичну поразку.

[3] Таке посольство дійсно відбулося. 1624 року Іов Борецький відрядив до Москви єпископа Луцького Ісаакія Борискевича з радниками. Переговори про возз'єднання тривали досить довго, проте на той час Москва була зв'язана договором з Польщею і не могла його порушувати. Однак сам цей факт свідчить, як поступово і невпинно, протягом десятиріч кривавої визвольної боротьби, зріла думка про союз України з Росією як про єдиний вихід із трагічного становища.

— Не жилець я вже на світі білому, владико. А мертвий живому не порадник. До того ж — сам знаєш — грішний я перед Москвою. Але миру з нею просив — істинно. І служби просив — істинно. Бо якщо скрута і якщо вибирати, то православному — православного. Я теж всяко думав...

— Амінь! — мовив Борецький і важко, по-старечому підвівся, щоб піти гукнути Олифера Голуба та спудея. І тут враз помітив у дальньому кутку джуру. Зупинився, вражений.— Ти хто? Ти як тут? Підійди-но!

Джура підійшов, уклонився і застиг, онімілий од страху.

— Як посмів слухати те, що твоїм вухам не належить чути?

— Простіть, святий отче...— Джурі було страшно дивитись у пронизливі очі митрополита, і він втупився у тонкого сукна широченну його рясу.— Ніхто мені не сказав вийти, то я й не вийшов. Бо завжди при батькові гетьмані. Що подати, когось гукнути. Батько гетьман самі не можуть...

— Покладися на нього, владико,— заспокоїв Борецького гетьман.— Він чесний і хоробрий козак.

— Все чув? — запитав Борецький, навіть бровою не повівши на гетьманові слова.

— Все, святий отче,— відповів джура.

— Так от, отроче... Ти не чув нічого. Кажи: «Я не чув нічого».

— Я не чув нічого,— невиразно повторив хлопець.

Митрополит узяв зі столу важкий срібний хрест Сагайдачного, обернувся до джури.

— В очі дивись! Як звуть?

— Максимом.

— Максимом його звуть,— озвався гетьман знову.— Вір йому, владико!

— Цілуй, раб божий Максиме, і клянися на хресті святому, що ніде і нікому не скажеш про те, що чув тут!

Максим перехрестився, поцілував холодного хреста і сказав тихо — од страху, чи що:

— Клянуся, що ніде й нікому не скажу про те, що чув тута! Хай мені язик одсохне, якщо десь...

Іов Борецький кивнув — ніби погодився з тим, що нехай язик одсохне, і вже ласкавіше, тепліше запропонував:

— А тепер іди! Поклич пана наказного гетьмана і спудея Беринду!

Джура вклонився і вийшов. Скоро до опочивальні увійшли Олифер Голуб і Лукаш Беринда. Гетьман Війська запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, бувши при доброму розумові, повній пам'яті, назвав своїми душоприказниками митрополита Київського Іова Борецького та наказного гетьмана Олифера Голуба і довго диктував їм свій останній заповіт.

Відказав ялмужну [1] значну — кілька тисяч золотих — Братській школі, щоб гроші ті було витрачено виключно на справи науки. А півтори тисячі золотих звелів по кончині своїй віддати Львівській православній школі — на те, щоб організувати при ній катедру грецької мови.

Сказав усе, що мав сказати.

Зробив усі розпорядження, які мав зробити.

Потому висповідався і затих.

Напружена розумова праця одібрала рештки сил. Більше гетьман не розмовляв і нічим не цікавився — усі справи земні було завершено.

Десятого квітня йому стало зовсім погано — життя ледве теплилося в нім і ось-ось мало згаснути. Знову послали за митрополитом і за Олифером Голубом. На фільварку товклася козацька старшина, бубоніли миряни-братчики. Світальні було тісно від найближчих друзів, стояла жарка задуха. Гуло від шепоту.

І враз затихло. З дверей гетьманської опочивальні, нагнувшись, щоб клобуком не зачепити за одвірок, вийшов Іов Борецький. Всі завмерли, закам'яніли. А суворий владика, стукаючи патерицею [2], пішов прямо на людей. Йому, розступаючись, давали дорогу. Вийшов на ганок, на вологий весняний вітер, на грачиний лемент, на люди. Ззаду, на ганку, товпилися ті, що вийшли з хати.

Унизу — море голів. Міщани і козаки впереміж. Мерзнучи, чекали на сумну звістку — хто з тривогою, хто з цікавістю, а хто й не без радості. Сніг на подвір'ї потоптано, з гряззю перемішано — хлюпавиця під ногами. На сокоринах граки кричать — за гнізда б'ються. Пружно дме вітер з Дніпра.

Люди побачили митрополита: обіперся на патерицю, у чорному весь — сам як чорна вість. Повів по мирянах

---

[1] Ялмужна — милостиня, пожертвування.

[2] Патериця — посох, символ високого духовного сану (від латинського pater — отець).

пронизливим поглядом. Поховкли, принишкли. Борецький чекав тиші — граки говорити заважали. Хтось із козацтва здогадався —стрельнув з пістоля у грачиний шарварок. Верескнула, злякавшись несподіваного пострілу, якась молодиця. Чорний птах, б'ючись об гілки і гублячи пір'я, впав на сірий сніг під парканом. Граки знялись у грай — полетіли. Над фільварком нависла глибока нерадісна тиша. Іов Борецький, пронизливо дивлячись на мирян з-під напнутого аж на очі клобука, голосно виголосив:

— Православне козацтво, міщани й іншого заволання [1] люди! Сьогодні, десятого дня квітня місяця року господнього тисяча шістсот двадцять другого, благочестивий і великодушний муж Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська його королівської милості запорозького, з добрим сповіданням душі своєя, сотворив благі діла та милостині, на ложі своїм простер нозі своя, к отцем і праотцем приложися... Восплачем, православні!..

Хлипнув на ганку хтось — хлип той озвався у натовпі. І, наростаючи, покотився тужний плач по подвір'ю. Викотився на вулицю і, ширячись, охопив увесь великий та славний, стільки разів плюндрований — і прекрасний, стільки разів катований — і живий, стільки разів неволений — і вільний град престольний руський Київ.

На дзвіниці Михайлівського собору, що своїми золотими банями сіяв на самісінькій кручі над Подолом, глухо, тяжко вдарив дзвін — за упокій.

2

Ховали Конашевича-Сагайдачного через три дні — на початку проводної седмиці. Київська старшина та багаті міщани організували йому пишний погреб.

Однак спорядили небіжчика не у козацьке яскраве вбрання, а в схимницький білий саван [2]. У всохлих кістлявих руках теплилася тоненька воскова погребальна свічечка.

Коли догоряла одна, хтось із братчиків-киновитів, що, читавши псалтир та пильнувавши порядку, невідступно бдів при небіжчикові, запалював від її вогню іншу і стромляв гетьманові в руки.

У покоях густо пахло чадом і ладаном. Тут товклося чимало різного люду: хто приходив уклонитися прахові небіжчика, а хто просто поспішав задовольнити свою цікавість, бо не кожного ж дня гетьмани умирають! Пропустиш таку подію, а тоді що розказувать?

Тупенькі обиватели, глянувши на нерухоме тіло і сяк-так перехрестившись, починали з пильною увагою оглядать покої та прицмокувати: «Оце жив!» І зрештою виявлялося, що прийшли вони з однією метою: глянути, як «оце жив!» пан гетьман, ніщо інше їх не цікавило, жодна висока або жалосна думка не потривожила. Прийшли холодні — пішли заздрі.

Звільнені від навчання спудеї та браття-ктитори стежили, щоб перекупки з Боричевого узвозу [1] не поцупили бува чого з одежі або домашнього скарбу.

Нагодився хтось у рудому сіряку, в чорній шапці-бирці, у постолах. Обличчя уважне, не мужиче. І погляд гострий, неспокійний. Сторожа примітила його одразу. Аж він і сам похибив: перед тілом гетьмана поклав на себе хрест не православний, а католицький. Козаки потроху, полегеньку виштовхали непроханого на подвір'я, а там, одвівши убік, дали бебехів — аж гехкало. Повинився: від митрополита Вельяміна Рутського зглядатай — подивитися і послухати, що та як діятиметься і говоритиметься. За ноги виволокли зглядатая на вулицю, кинули в багно. Хай радий буде, що не вбили — во спасення душі усопшого. Якби з іншої нагоди злапали — утопили б уніата в Дніпрі...

Неприкаяна, втеряна, вся у чорному, біля труни мужа свого сидить на ослоні Настя Конашевичівна, ще кілька днів тому пані гетьманова, а однині — просто удовиця. Самий дріб'язок одписав їй Петро з багатства. Та не просто одписав, а ще й призначив опікуном над її долею Іова Борецького, старця невблаганного, холодного справедливістю та суворістю своєю. Сама й дрібки грошей не матиме —

---

[1] Заволання — звання.

[2] Це дало привід деяким історикам (зокрема проф. В. Асколенському) згодом твердити, що Сагайдачний перед смертю буцімто зрікся гетьманства і прийняв схиму. Документи ж підтверджують, що Сагайдачний умер гетьманом.

[1] Узвіз — крута дорога. На Боричевому узвозі (назва лишилася досі) в описувані часи був базар.

все з рук Іова. Що дасть видавцем — те і її. Петрові тепер байдуже. Умер — поховають. А як їй, живій і покинутій, по землі ходити, що діяти?

До Флорівського монастиря хіба податися, в інокинях віку дожити?..

Не вкладається Насті в голові, що вона відтепер ніхто, що попереду доживання, а не життя. Думає удова думу свою, а люди дивляться на неї і зітхають: печалиться, бач, жінка за чоловіком!..

У день урочистого погребу Сагайдачного до брами гетьманової садиби підкотив і зупинився критий візок. З нього виліз архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, старець білобородий, великоокий, ясний, благоліпний. Лівою рукою підсмикнувши подол ряси, щоб не забрьохати, правою спираючись на вкриту візерунками і вінчану чимось подібним до корони патерицю, пішов до ганку. За ним, поспішаючи, рушив намісник і вірний помічник його у справах монастирських Захарія Копистенський [1]. У цього на обличчі зосередженість і задума, тому воно здається суворішим, в очах — похмура увага до всього і прихована тривога: чим воно все закінчиться? Хоч би все спокійно!..

Високі отці! Вище за них у Києві не було нікого, окрім митрополита Іова Борецького, а у Москві — патріарха Філарета — у миру Федора Романова, син котрого Михайло Федорович Романов нездавна, після великої смути, царствує на престолі Російському.

Чорноризці піднялися по зачовганих сходах на ганок, і Єлисей, обернувшись, рукояттю патериці поблагословив натовп.

Потім обидва, нахилившись у дверях, зайшли до покоїв. За ними наважилися було попхатися найсміливіші з міщан та козаків. Варта не пустила, вишгурхала з ганку: знай своє місце!

Щоб захищало небіжчика у дальній дорозі богом дане

[1] Захарія Копистенський — в описуваний час намісник Лаври. 1624 року — по смерті Є. Плетенецького — возведений у сан архімандрита. Непримиренний борець проти унії. Відомий як неперевершений оратор (златоуст) і письменник-полеміст. Найбільш значний твір його — «Палинодия, или Книга оборонь кафолической святой апостольной всходней церкви и святых патриархов, и о грекох, и о россох христианах», різного полемічного запалу трактат проти унії.

праведне слово, сам архімандрит святия лаври Печерської читав над ним заупокійні молитви. Читав щиро — душі архіпастир був доброї, м'якої і чесної.

Неподалік від сановитих пастирів, проте не ближче, аніж це належало кожному уставниче [1], стояли, беручи участь у службі, лаврські ієромонахи та богоявленські іноки-киновити.

Час від часу вони злагоджено возглашали «господи помилуй» чи «помолимося» — у місцях, де належало возглашати. Усі присутні при цьому набожно хрестилися і вклонялися.

Окремо купчилася найвища козацька старшина: були тут усіх шести запорозьких полків полковники, пан генеральний писар, пан обозний, пан підскарбій, дехто з панів сотників Київського полку. Цю групу очолювали наказний гетьман Олифер Голуб і нещодавно обраний на кошового отамана [2] Січі Грицько Чорний. Поруч з паном кошовим стояв і час від часу шепотів йому щось на вухо одчайдушно хоробрий у битвах, січений і рубаний полковник Михайло Дорошенко [3], ще не старий, доглянутий, видної статури чоловік.

Окремо ж таки стояли багаті братчики-міщани — всі люди статечні, доброго достатку, але покірні панам старшині. Посеред них були купці, власники заїжджих дворів, медоварень, млинів, чоботарень, кузень та інших, потрібних тутешній шляхті, міщанству і селянству заводів.

Добродії були вихована у поштивості, на їхніх обличчях застиг вираз щонайглибшої скорботи. Вони хрестилися широко, вклонялися низько — щоб усім помітна була праведність їхня взірцева. Добродії не стільки печалувалися гетьмановою кончиною, скільки милувалися самі собою і гордилися тим, що їх пущено до гетьманських покоїв.

І вже аж біля самого порога тіснилися двадцятеро спудеїв — худих, вилицюватих, довгошиїх, під горщик стри-

[1] Уставниче — відповідно до субординації.

[2] Кошовий отаман — вища посада на Запорозькій Січі. Йому підлягало все внутрішнє життя козацького товариства на Низу, а також належало право оголошувати морські походи. Він пильнував порядку, творив суд. Вище за кошового отамана був лише гетьман. Про особу Грицька Чорного докладніше буде сказано нижче.

[3] Дорошенко Михайло — полковник, пізніше гетьман, продовжувач політики Сагайдачного.

женних, одягнених у однаково ветхі, лише заради печально-урочистої нагоди почищені свитки. Лики спудейські рум'яні: сьогодні їх усіх смачно і досхочу нагодували на гетьманській кухні м'ясивом і ситним варивом.

Це за ту ласку, що спудеї від дому аж до дерев'яної шкільної церковки читатимуть урочисті вірші про те, як жив, ким був і чим прославився у юдолі земній зацний лицар Петро Конашевич-Сагайдачний.

Поперед спудеїв нерухомо стояв одягнений, відповідно до обставин, в іноче вбрання сам автор «Віршів на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» — молодий і многовчений ректор Братської школи Касіан Сакович [1]. Він не дуже полюбляв братчиків і не забажав приставати до їхнього гурту, волівши лишитися з спудеями.

Над Касіаном уже яснів ореол першого піїти Києва. За Касіаном щодалі більше темнішала тінь вільнодумця та боговідступника. І ще ніхто не відав, чи сяйво ореола подужає тінь, чи тінь погасить сяйво ореола. Але незрозуміла людина завжди викликає, з одного боку, цікавість, а з другого — пересторогу. Тому Саковича цуралися не менше, аніж він цурався деяких братчиків.

Нахмурено-недоступний, сповнений власної гордині піїта ні на кого не звертав уваги, чи, може, робив вигляд, що не звертає. Бо люди все-таки лишаються людьми — славу та почесті здобувати, зрештою, треба серед них, а не серед вовків у пущі.

Братчики час від часу — межи двома поклонами — неприязно позирали на Саковича. Бач, розумник! Ні благочестя тобі в очах, ні смиренності. Хіба ж то вчитель для чад рідних?

Учитель, як гласить шкільний Києво-Богоявленського братства устав, має бути смиренно-мудрим, благочестивим, розсудливим, стриманим, кротістю відомий; не сміхотворець, не чародій, не базіка та єресей носитель. Учитель, чад приймаючи на виховання, має старанно вчити їх корисним наукам, а на випадок непокори якогось чада карати його не по-тиранському, а по-наставницькому; не понад міру, а щоб витримав; не з буйством, а з кротістю і ласкою...

А цей чад не карає і сам зрить, мов той бусурман,— не взнаєш, що на мислі у нього. Істинно кажуть, боговідступник. Боговідступник і єсть...

Постать знаменитого, але нелюбого піїти затіняла собою увесь гурт захарчованих, лише милостинею братчиків та подаяннями мирськими ситих спудеїв. А вже самі спудеї — всяк заклопотаний тим, щоб якомога промовистіше висловити свою частку з «Віршів на жалосний погреб...»,— і поготів не помітили позад себе зайвого. Той — теж худий, вилицюватий — стояв аж у кутку і сумно, про щось своє думаючи чи щось своє пригадуючи, дивився на воскові руки гетьмана Сагайдачного.

І лише тоді, коли у покоях все прийшло в рух, коли, готуючись до виносу тіла, розпорядники погребом — київські сотники — вивели спудеїв і наказали, де їм стояти у довгій процесії, після кого рушати і як іти, Касіан Сакович почав шикувати своїх попарно. І аж тут уздрів зайвого, непарного.

— Хто будеш? — запитав різко.

— Я — Хмельницький, ваша вченість.— Спудей розгубився під холодним поглядом пана ректора.— Богдан Хмельницький [1].

— Такий у школі не вчиться. Пощо лжеш?

— Я вже закінчив школу, ваша вченість,— поспіхом пояснив Богдан.— Давно закінчив. Уже й у битві побував під проводом Сагайдачного.

Сакович дивився холодно, неприязно.

— Навіщо лжою проник сюди?

— Хотів гетьманові шану скласти, ваша вченість. Посеред панів генеральної старшини негоже мені, непомітному,— всяк своє місце мусить знати. А у звичайному козацькому хто б пропустив сюди?

— Де спудейське вбрання взяв?

---

[1] Сакович Касіан Каліст — «перший і найдревніший піїта», людина передових на свій час поглядів. Однак відзначався Сакович «постоянным отступничеством от православия». 1625 року він прийняв унію, а 1641 року остаточно перейшов у католицтво.

[1] Гетьман Богдан Хмельницький, за багатьма свідченнями, учився у Братській школі. На час описуваних подій він закінчив її та Львівський колегіум і в рядах запорожців брав участь у битві з турками під Цецорою в 1620 році. Там потрапив до полону, з якого був викуплений. Його присутність на похороні Сагайдачного — припущення, яке автор вважає, однак, небезпідставним, бо, повернувшися з полону, Богдан міг на той час приїхати до Києва у своїх невідкладних майнових справах.

— Вбрання? Зберіг вбрання, ваша вченість. Ще з часів бурси [1] зберіг. Мати у скрині тримали...

Сакович одчепився. Нічому не повірив піїта, а отому, що козак, у битвах побувавши, все-таки зберіг своє шкільне вбрання,— повірив. Бо це було надзвичайно. Бо про це навіть вірші складати можна було б.

Та саме про те, що зберіг своє спудейське вбрання, і збрехав Богдан отцю ректорові. Годину тому він позичив його у котрогось із спудеїв, який, скориставшись із загальної метушні, утік із бурси і блукав київськими вулицями в надії розжитися на їстиво або й на ковток доброго меду.

Жалосна процесія шикувалась. Попереду, аж біля самої брами,— майво козацьких та церковних корогов. Червона корогва, на тлі якої було вигаптувано козака з шаблею в руці, опинилася по сусідству з корогвою, з котрої дивився на людей чорний аскетичний лик святого. Біля ганку стояли сани, запряжені чотирма парами сірих круторогих волів. Від сходів ганку до саней прямо по весняній грязі простелено коштовний чорно-червоний гаптований килим, його рясно посипано безсмертником. А на широких санях лежать небаченої краси перські килими.

На подвір'ї повклякали люди. На сокоринах, під захмареним небом, повклякали настовбурчені граки. Зависло над усіма напружене чекання. Не по-весняному дрібно й тужно мрячило.

Позад саней, високо задерши вузький породистий храп, шорошив вуха гетьманів виїзний, чистої арабської крові білий жеребець. Сагайдачний узяв його на ясир ще жеребчиком з ханської конюшні у Кафі [2]. Хоруржі Київського та Брацлавського полків тримали його за вудела при самій гнуздечці. Красень жеребець був зараз під бойовим сідлом гетьмана. До сідла ліворуч прилаштували друзі шаблю, праворуч — улюбленого гетьманом сагайдака, повного стріл. До луки сідла приторочили два пістолі. Через сідло навскоси, вістрям угору і вперед, поклали списа. Все, чим славу здобував Сагайдачний, було тут.

---

[1] Бурсою називалося щось подібне до гуртожитку при монастирі, у котрому проживали приїжджі бідні школярі-спудеї. За статутом бурси, жоден спудей не мав права з'являтися у місті без спеціального дозволу або без вихователя.

[2] Кафа — Феодосія. За описуваних часів резиденція кримського хана і сильна, обнесена кам'яними стінами фортеця. Сагайдачний успішно водив козаків на Кафу.

Та ніщо так не вразило Богдана, як сам кінь-сирота, котрий не знав і не відав, що через кілька хвилин піде за саньми, за спочилим можновладним господарем своїм аж до його могили. Бо так велів козацький славний звичай. Козак без коня — не козак. Тож хай небіжчик до могили лишається козаком...

Люди мовчали: всяк думав про своє і по-своєму. Сагайдачний, як воно водиться, поки жив був, мало кого з міщан цікавив. Зараз хотіли все-таки розібратися, що воно за чоловік межи ними жив. І виявилося: майже ніхто не знав його як людину, майже ніхто не бачив навіть! А все з третіх уст, все з третіх уст...

З покоїв, наближаючись, донісся молитовний спів. Враз там, у чорному зяянні навстіж прочинених дверей, істерично закричала Настя. Ніби тільки оце зараз по-справжньому зрозуміла, хто від неї навіки відходить і на яку мізерну долю її полишає.

Натовп надворі захвилювався, заворушився і, немов хвиля, важко гойднувся до ганку — усім кортіло побачити, як воно буде. Міщани й козаки товпилися так тісно, що за головами інших ніхто майже нічого не бачив. Хіба що всі уздріли гривастого чорного ієромонаха, котрий, розмахуючи кадил , появився на ганку, злу диявольську силу ладаном з пут праведного небіжчика відганяючи і громоподібно возглашаючи «вічную пам'ять».

Гарно вбрані отроки несли за ієромонахом образи пресвятої богородиці і апостола Петра — ті, що висіли над ліжком гетьмана. За ними смиренний інок ніс срібний хрест, дарований небіжчиком братству, школі та церкві святого Богоявлення.

Потому вийшло високе духовенство на чолі з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким, котрого два лаврськіченці бережно тримали попід руки: ветхо старим був святий отець архімандрит, без підтримки не подужав би довго йти.

На вишиваних рушниках панове полковники і кошова старшина винесли труну з тілом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, поставили на встелені килимами широкі сани.

І жалосна процесія рушила з двору. Рокотав бас ієромонаха. Побивалася Настя, заломлювала руки. Голосили інші жінки.

Завчено, як годилося за законами риторики, або ж красномовства, проголошували вірші спудеї, трохи не підспівуючи на місцях патетичних. Над натовпом чулося дзвінке і мало кому зрозуміле:

Бо єслі вихваляєт Кгреціа Нестора,
Ахіллеса, Аякса, а Троя — Гектора,
Атенчикове славят короля Периклеса
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смілості свого славит Помпеюша,
Теды теж и Россіа Петра Саидачного
Подаст людєм, в памятку веку помного...

Богдан Хмельницький лишився десь далеко позаду. Разом із спудеями, що мали йти обіч саней ліворуч і праворуч, похмурий отець ректор Сакович його не пустив. А за саньми, за родичами та козацькою старшиною услід потяглося стільки люду, що хлопця у спудейському вже на подвір'ї відтерли аж ген куди: ще всяк спудей наперед пхатиметься! Хай позаду йде — ажеби[1] знав повагу до старших!

Навколо чавкали, човгали ноги по вимішеній попередніми подільській грязюці. Над погребальною процесією чувся легкий гомін: люди стиха перемовлялися — хто, принагідно до обставин, про печальне, а хто й про звичайні буденні справи мирські: комусь нову збрую купувати треба, хтось сина женить, якийсь Гуня вчора ледачу дочку бив, а вона верещала так, що аж на Верхньому Валу чули.

Богдан дивився на свої виворітні чоботи, густо змащені дьогтем, а ще густіше грязюкою, і думав так, як завжди у такі часи думається людям, які бодай трошки навчилися і вміють думати: спочатку про те, що ось жив собі чоловік на землі, ходив, говорив, діяв,— а оце узяв і вмер. Зник із землі. Закопають — і все одно як не було його. А всі діла людини якось одразу відокремились від неї самої — і лишилися самі по собі. Діла жити лишилися. А хто їх творив, мало кого вже цікавитиме. Хто перший хліб випік? Хто першого горщика зробив? Хто першу хату поставив? А кат його знає! Люди заклопотані, людям нема часу без кінця когось згадувати. Людям жити треба... А для чого? Щоб потім теж, своє зробивши, умерти і зникнути назавжди?..

Це було давнє питання — ще під Цецорою, де стільки смертей одразу побачив, думалося про таке. Думалося, а відповіді не було. Та чи й існує взагалі відповідь на питання: для чого живе людина?

[1] А ж е б и — для того, щоб...

Потім подумалося про істотніше: хто після Сагайдачного на чолі козацтва стане? Чув — таке вже навіть міщани говорять — нібито Голуб візьме булаву. А що таке Голуб? Що він може? На що здатний? Ну, полковник. Та хіба мало полковників? Не всяк полковник у гетьмани годиться — скільки прикладів має Січ!

Богданові не однаково, хто саме стане на чолі Війська запорозького і життя козацького: хтось розумний та хоробрий чи таке собі казна-що. Почім слабкодухість гетьманська, він на власній шкурі відчув. Боязнь отамана перед рішучими діями, невміння користуватися владою коштували Богданові турецького полону, а татові — життя. І вдома усе пішло шкереберть, бо скільки часу господаря на подвір'ї не було. Спробуй тепер налагодити життя, зібрати господарство, добитися привілеїв!

Та й взагалі, коли на чолі війська — а особливо Війська запорозького, де єсть усі — од голого нетяги до пребагатого господаря,— стає людина, яка дбає не про січову користь, а лише про те, як усім догодити,— вважай, що діло піде на саму лише шкоду! Бо зникає згуртованість, збезсилюється скр[illegible] і всюди потрібний залізний закон обов'язку, а натомість кожного виникає бажання зробити так, щоб собі вигідніше, щоб потягти до себе, щоб уникнути важкої служби товариству. Таке не може не з'явитися посеред козацтва, якщо гетьман, аби тільки втримався при владі, з усім і з усіма починає погоджуватися...

А от небіжчик був руки твердої гетьман. У нього спробував би хтось забути обов'язок і загальну козацьку користь, спробував би ухилитися від служби!.. Тільки й вижила Січ суворим законом і нерушимим порядком.

Вітер доносив дзвінкий голос — то вже інший спудей декламував вірші, повторивши — зв'язку заради — останні два рядки, що їх виголосив попередній спудей:

...Теды теж и Россіа Петра Саидачного
Подаст людєм, в памятку веку помного,
Аби єго подвиги крававыи[1] всі знали
И пред народи годнє єго вспоминали:
Же то єго в тєм долі тєло єсть покрито
И на нагробку слова такіє вирито:

[1] К р в а в ы и — к р и в а в і — тут у значенні бойові, доблесні.

Ту зложил запорозкі гетьман свои кости
Петр Конашевич, ранний в войні для вольності
Ойчизни. Когда на нь турци моцно напирали
И пострелов смертних килка му задали,
Которими зранений, живота доконал...

А так! Небіжчик був руки твердої гетьман. Старшину свавільну карав і нетягу-горлодера не милував. Ні перед ким спини не гнув і нікому улесливо в очі не зазирав. Чимало таких було, що вельми не полюбляли його, а то й ненавиділи.

Дивно все-таки переплітаються людські дії, химерно петляють шляхи житейські! Спробуй розберися в тім петлянні, дійди якогось висновку про людину! Не просто це. Гай-гай, не просто! Свавільному завжди мало. Але ж Військо запорозьке при Сагайдачному справжнім військом стало, а не отаманщиною крикливою. І якщо сьогодні уніатчина не розперезалася так, як їй хотілося б, то це лише Війську запорозькому завдяки.

А здаля чулося:

...Й умер, боронячи миру ойчистого,
За што узыч му, Творче, неба вічистого:
Як ревнителю віри благочестивои...

Політикус був! Хвилини вільної і спокійної не мав. Або в походах, або в переговорах, або в думах, як далі бути, як посеред ворогів військо вчене і вишколене збільшити, як землю батьківську від усілякої уніатської та махаметської напасті оберегти і оборонити. А воно ж тієї напасті не зменшується, а лихо ж не минає Україну!..

Скільки його перебувало тут! У тисяча шістсот п'ятнадцятому році татарська орда прийшла на Поділля та на Волинь, «по лікті купаючи руки в крові». Ріками текла кров безневинних людей. Минуло всього лише кілька років — і знову татари прийшли на Україну, і знову текла кров... А потім був Хотин. Цього вже і він, Богдан, повік не забуде, бо сам насьорбався там лиха до схочу.

Нескінченно укладаються договори, нескінченно продовжуються договори межи Жеччю Посполитою, турками й татарами, а по Вкраїні бродить басурманин, губить людей, грабує трудом надбане — і ніякого впину на нього немає...

Процесія зупинилась.

Попереду, ген-ген за непокритими людськими головами, бовваніла невисока дерев'яна білена дзвіниця з зеленою, від дня відбудови після пожежі не фарбованою банею. За нею ще скромніше стояла дерев'яна церковка Братського монастиря.

Згори, з круч княжого міста, глухо долітали басовиті удари головного дзвона Михайлівського золотоверхого собору. З Подолу на його стогін тужно відгукувавсь слабосиленький дзвін Братської церкви.

Богдана Хмельницького хтось ненароком штовхнув. Оглядівся — примітив поруч високого, вищого за себе, у плечах широкого, показного хлопця. З обличчя той зовсім молоденький — годків, може, сімнадцять чи вісімнадцять, навіть щоки по-дитячому ще рум'яні. Одягнений гарно і охайно. Жупан на ньому новий, доброго сукна, шапка у руках смушкова.

Опустив голову, шморгає носом та час від часу шапкою втирає очі й ніс. Плачучи, й не помітив, що когось штовхнув.

— Не штовхайся! Стій тихо! — сказав хлопцеві Богдан Хмельницький.

Той покивав головою, мазнув шапкою по очах і несподівано зітхну — як поскаржився:

— Жал тька гетьмана!

Тепер Богдан уважніше глянув на чистенького здорованя і по хвилі відповів:

— Коли ховають мертвого, завжди жаль... А ти не плач, козаче! Терпи!

Спереду, колихнувши натовп, прошепотіла звістка:

— Внесли у церкву!..

Десь там, далеко попереду, панове висока старшина знову узяли на вишивані рушники труну з тілом Сагайдачного і, супроводжувані зойками-дзвонами, понесли до церкви. Все. Останню дорогу пройдено. Іов Борецький у повному митрополичому облаченні прочитає останні заупокійні молитви, відслужить погребальну службу над прахом — і віддасть бренне тіло Петра Конашевича-Сагайдачного землі...

Тут же, у церковці, вже вирито біля лівого криласа могилу. Як і заповідав, ляже гетьман на вічний спочинок у непримітній шкільній церковці.

Як тільки прокотилася вість, що Сагайдачного занесено до церкви, натовп замовк — несподівано скрізь настала

скорботна тиша. І в тій тиші, не чекавши, що так раптом і така глуха вона заляже, хтось із тих, що не брали участі у процесії, а стояли на узбіччі і спостерігали, з ненавистю мовив чи то про Сагайдачного, чи то про весь натовп:

— Схизма пшеклєнта [1]!..— Це було сказано про всіх, про весь натовп, що зібрався зараз тут.

Молоденький хлопчина —заплаканий сусіда Богданів — ураз стрепенувся, ніби його вдарено, озирнувсь. Сліз мов не було — очі стали темні, дикі, округлі. Обличчя зблідло до білого і одразу ж налилося червоним. Хлопчина скоком дістався до дебелого вусаня у кобеняку — того, що сказав погані слова,— і лише раз ударив.

Дебелий перелетів через чорну снігову кучугуру, задер ноги, взуті у панські червоні сап'янці під остроги, задригав ними. Нарешті вивернувсь, підхопився на рівні — обличчя у крові, немов з нього шкіру здерли — і закричав лютіючи:

— Бидло! Смердзьонче! Тшимай єго!.. На палю!..

Кобеняк розхристався — кров капала на гарний блакитний кунтуш [2]. До закривавленого пана поспішала підмога. Богдан глянув — упізнав битого: то був Самійло Лащ [3], коронний стражник, улюбленець і виконавець волі коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Не людина — звір.

Хмельницький ухопив хлопця за руку, смикнув до себе і, плечем пробиваючи дорогу, подерся через розхвильований натовп геть. Позаду чувся надсадний од гніву крик. Богдан озирнувся — Лащ та його поплічники гнатися за втікачами через натовп не наважилися. Забоялися — натовп зараз розірвати і розтоптати може. Лише махали руками та погрожували страшними карами.

Богдан з хлопцем пробилися аж до Боричевого узвозу. Сьогодні торгу не було. На площі під горою, у кінці крутої вулиці, ні гарб, ні возів, ні людей. Порожньо. Зачинено крамниці купців. Хитрі купці поховалися на всяк випадок: ану різанина знову почнеться! Ліпше десь пересидіти непомітно. Береженого бог береже, купець — то такий чоловік, що на рожен ніколи не полізе.

Тихо на Боричевому узвозі. Втоптане у грязь сіно й солома, биті черепки, недоїдки, кал воловий і кінський, а біля нього — воробці [1]. Хлопці йдуть — воробці спурхують. Пройдуть — воробці знову злітаються до грязі: їжу вибирати. Голодно птаству: позим'я та провесінь — найголодніша пора.

— Дякуй долі, юнець, що так усе обійшлося,— мовив Богдан, сплюнувши.— Із страшним чоловіком сподобило тебе зв'язатися. Хай тебе бог боронить іще десь пострічатися з ним! Закатує — оком не моргне!

— То хай він дякує своїй долі, що я спіткнувся об щось, коли бив,— просто відказав хлопець і теж сплюнув.— Коб ударив, як злості було, то ще раз стрілися б уже на тому світі. Я вола кулаком з ніг валю, коли сердитий.

— Та не бреши!

— А я й не брешу! Чого б то я брехав. Не навчений!

— Отакий здоровий?

— Атож і здоровий, і сердитий! Коли гніваюсь, так ото ніби кр.. мені в очі б'є. Заграва світ обійма. Тоді я все можу. Коли батька гетьмана од татарви під Хотином боронив, то дуже розгнівився. Як ото почув: «Батька зранено!», як побачив, скільки до нього татарви суне, щоб полонити,— то аж пожежею мені все стало. Ухопив якогось татаренка за ногу та як пішов їнших бити, то вже свої козаки мене впинили... Відтоді батько гетьман джурою мене держали — їхнього попереднього джуру убито було...

Аж тепер по-справжньому здивувався Богдан Хмельницький. Навіть зупинився.

На хлопця глянув такими широкими очима — як вперше побачив.

— То ти — джура гетьманів?

— Був...— відповів хлопчина.— Був. А нема батька гетьмана — нема й джури...— Помацав голову і несподівано додав:— Шапка гарна була. Шапку загубив...

Хлопці помовкли. Над Боричевим узвозом шугав вітер, приносив неголосний, але густий шум людських голосів:

---

[1] Схизмою (дослівно — розкол, єресь) посеред католиків уніатів називалася православна віра. Пшеклєнта *(польськ.)* — проклята.

[2] Кунтуш — верхній чоловічий та жіночий святковий одяг з розрізаними — від самих плечей — рукавами.

[3] Самійло Лащ — коронний стражник. Відзначався моральною безпринципністю і дикою жорстокістю. Так, наприклад, 1630 року він, придушуючи козацько-селянське повстання, вирізав до пня все населення Лисянки на Звенигородщині під Києвом, про що далі йтиметься.

[1] Воробець — горобець. Взагалі, усякий дрібний птах.

так, якщо здалеку слухати,— шумить вода на Дніпрових порогах, рівно, невпинно, могутньо.

— А ти чом не з своїми, спудей?— запитав хлопчина.

— Відстав,— збрехав Богдан,— а натрапляти на очі комусь зараз не хочу, бо отець ректор за непослух звелить буків у суботу дати...

Ще минув час. На дзвіниці Братської церковки востаннє слабосило дзенькнуло — як схлипнуло. Тому схлипові, простогнавши, востаннє відповів з княжого міста могутній басовитий дзвін Михайлівського собору.

— Поховали,— сказав Богдан Хмельницький і перехрестився.

Хлопчина не витримав — знову сплакнув. Кулаком утер носа, ковтаючи сльози: задивився на поросліе голими зараз деревами руді, обчовгані київські кручі — козакові плакати негоже. Терпи, козаче!

— Жаль мені батька гетьмана!— не втерпів хлопчина, схлипнув.

— Що? Гарний гетьман був?— сказав хтось поруч.

Хлопці озирнулися — чи то козак, чи то міщанин, чи то хлоп у всьому старому, обшарпаному. Люльку палить.

— Гарний,— відказав йому хлопець.

— Всі вони гарні,— відповів дядько і пустив з рота цілу хмару сизого диму. А ти, козаче, молодий ще — сама простота свята... Ти бачив, як Бородавці голову рубали і як плакав Бородавка? Не бачив? А бачив, як отой гетьман,— і непоштиво махнув на Братську церковку черешком люльки,— трьом козакам голови постинати наказав за те, що один йому щось мовив сердите? Не бачив? А я бачив. І Бородавку бачив, і тих трьох сіромах бачив. Хай уже лежить — гріх про мертвого погано говорити... А гарним не назву...— Чоловік повагом пішов геть уздовж Боричевого узвозу, а хлопці, заціпенівши, довго дивилися йому вслід.

Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного поховали з усією можливою урочистістю. Київські міщани хрестилися на дзвіницю, напинали шапки і рушали додому — хто куди: хто до горішнього міста, хто на Печерськ, хто на Поділ. Селянам було йти далеченько — на Куренівку, на Шулявку, на Солом'янку, на далекий Деміїв хутір, що узгір'ї за бистрою і чистою річкою Либіддю, або ще

далі — аж у Мишоловку, Совки, Боярку чи навіть у Бородянку.

Довго ще вони розповідатимуть сусідам та родичам про жалосний погреб гетьмана, аж поки оповідь їхня не перетвориться у казку.

На площі рідшало людей. Скоро можна було, не дуже й штовхаючись, наблизитися до самої церковки. Хлопці прийшли тоді, коли митрополит Іов Борецький, архімандрит Єлисей Плетенецький, намісник Лаври Захарія Копистенський,— архіпастирі неслухняного і норовистого стада божого,— вже поїхали до гетьманської господи — благословити поминальну трапезу, пом'янути знаменитого по звитязтвах небіжчика.

У саму церкву довелося все-таки проштовхуватися — там ще стовбичило чимало різного сірого люду. Титар [1], старенький дідок з горбом на лопатці, ходив від ікони до ікони, слинив пальці, ставав навпочіпки і гасив свічки перед святими. Небіжчик хай спочиває — заупокійну службу закінчено. Тож не варто і віск даремно витрачати. Он скільки сьогодні недогарків! Перетопити на нові свічки — на всюнощну службу не вистачить. А що не свічечка — то гріш.

Пахне у церкві воском, чадом, ладаном. А ще пахне вологою, свіжою землею. Ось вона — щойно насипана, безсмертниками та лими верб'яними кицьками уквітчана могила. Хлопці наблизилися. Постояли. Ззаду штовхалися і стиха лаялись — іншим теж кортіло хоч позирнути на свіжонасипаний горбок землі. Хлопцям довелося поступово одійти до самого криласа.

Тут побачили по-заморському вбраного чоловіка. На голові буклі-перука, на рукавах з-під темно-зеленого камзола виглядають мережані брудні і обтіпані манжети. Заморця був добре напідпитку і, ледве ворушачи язиком, п'яно, ніби скаржачись, доводив тим, що стояли навколо:

— Ховалльо невдалльо! Стіна тут єсть бути! Мурро! Тут! Саме! Мурро грандіозо! Треба ховалльо на пьяццо! Нащо тут ховалльо?..

Богдан прислухався. Знавши латину, зрозумів і те, що хотів сказати цей хмільний крикливий заморця: невдало, бач, обрали для гетьмана могилу, бо саме там, де його

---

[1] Титар — народна вимова слова «ктитор». Тут — церковний староста.

поховано, має скоро стати кам'яна велика стіна. Хіба мало було площі, що тут поховали?

Ну, то вже не кудланя-заморці справа! Як повелів гетьман — так і поховали. Заповіт мертвого — святиня для живих. Так ведеться з діда-прадіда. Хай би краще свого поета Данте Аліг'єрі вдома, у Флоренції, поховали, а не в чужій землі. Великому поетові своєму і досі спочинку не дають [1]...

Вийшли на повітря.

Богдан обернувся до церковки, ще раз перехрестився, напнув облізлу школярську шапку.

— Тебе як звуть? — запитав Богдан Хмельницький згодом.

— Максимом.

— А якого батька дитина?

— Мокія Голобородька син.

— Козак батько?

— Хлоп мої тато. Села Ходоки — що неподалік од города княжого Чернігова.

— Чиє село?

— Киселя Адама [2].

— А як ти у козацтві опинився?

— Тато напутили. Сказали: «Допоки тебе довіку до пана не приписали — іди, сину, у козаки вольні! Шукай своєї долі!» Я й пішов.

— І одразу з дітей хлопських у джури гетьманські?

— Сильний я дуже. Силу мою козаки помітили. А потім батька гетьмана обороняв. Я ж розказував...

— Куди зараз подасишся, Максиме?

— Не знаю ще. Превелебний отець митрополит повеліли мені доконче сьогодні увечері у них бути. Може, превелебний щось запропонують.

— Он як! Ну, то, значить, не пропадеш.

[1] Великий італійський поет, флорентієць родом, Данте Аліг'єрі за життя був засуджений до вигнання, а тоді й до страти. Після смерті його у 1321 році гоніння не припинялися — церковники не дозволяли ховати його у Флоренції і навіть намагалися спалити його прах. Лише у 1968 році спеціальний суд Флоренції скасував усі висунуті проти Данте звинувачення «у зраді».

[2] Адамові Киселю *(див. докладніше далі)* польським королем були даровані на Чернігівщині землі з містами Кобижчею та Козарогородом і селами. А оскільки саме в цей час відбувалося масове покріпачення селян, то всі мешканці сіл автоматично ставали кріпаками (хлопами) свого нового пана.

— Не знаю, спудей...— Максим пригадав підслухану розмову межи митрополитом і вмираючим гетьманом та власну клятву.— Геть нічого не знаю, як воно і що воно далі буде.

Пройшли декілька кроків мовчки. Богдан зупинився там, де по горі Щекавиці звивалася угору стежка — найкоротший шлях до княжого міста. Біля стежки попід горою стояла приземкувата корчма. Десь у ній сидів розтелешений до спіднього спудей і пропивав гроші, що йому дав Богдан Хмельницький за спудейське, на час позичене вбрання.

Треба було поспішати, бо жаль спудея: якщо запізниться, то свій же брат сеньйор [1] помітить його відсутність. Або ще гірше — отець дидаскал [2] вловить чи й на самого отця ректора наскочить. Тоді у суботу на загальній обов'язковій репетиції [3] готуйся подвійний порціон «чаші шкільної іспивати». Богдан знав, що то за «чаша»: сам з неї «іспивав», бо «збитних учинків, спросних слів і жартов негречних не вистерігався».

— Ну, мені сюди, брате Максиме,— вказав Богдан на стару, ніби самою горою причавлену корчму з темними, аж чорними дубовими дверима.— Бувай здоровий!

— Іди здоров, спудею!— відповів Максим.— Хай тобі щастить!

Хмельницький усміхнувся у молоді темні вуса, поляпав Максима по плечу і аж тепер сказав сущу правду:

— Ніякий я не спудей, брате козаче, а чигиринського підстарости Хмельницького син на ймення Богдан. А то вже так треба було, що у спудейське вирядився.

— Пощо знадобилося? — похмуро запитав Максим.

Не привчений був до брехні й облуди змалку: ні за що батько не били — тільки за брехню.

Богдан гостро позирнув на Максима і зрозумів, чому саме таким тоном запитав учорашній гетьманський джура — мало хіба усякого чужого люду межи козаками зараз нишпорить?

[1] Сеньйорами у школах, подібних Братській, називали учнів, котрих настановляли старшими над кількома іншими. Сеньйори пильнували порядку на уроках і в бурсі.

[2] Дидаскал — учитель.

[3] «Загальна репетиція» — обов'язкові щотижневі збори спудеїв, на котрих учителі перевіряли засвоєння щоденного і відбувалася «розправа над ледачими».

Відповів не ображаючись:

— Переодягнувся я, Максиме, щоб козацьке вбрання моє тут очі нікому не мозолило. Негоже мені зараз у козацькому по такій нагоді: з турецького полону оце лише тиждень як повернувся. Матір моя викупили мене. А козакові це не звитяга і не окраса. Хотілося, щоб ніхто не помітив, бо мене тут добре знають — той же пан полковник Дорошенко знає ще змалку. Сором мені сьогодні козацтво своє виставляти! Якщо отець митрополит службу тобі ніякої не вкаже, якщо лишишся вольним вибирати собі шлях,— сідай на коня і поганяй на Чигирин! Там запитаєш Богдана Хмельницького — усяк тобі покаже, де мене шукати. Хай станеться так, щоб ми з тобою ще послужили у Війську запорозькому!..

— Кажеш — у Чигирин?— перепитав Максим.

— У Чигирин.

— Надумаю — приїду.

Максим Голобородько, за звичаєм, вклонився новому знайомому і пішов угору, міцно ступаючи по слизькій після дощу глинястій стежці.

Щоб не давати гака, йдучи по тій дорозі, яка вилася вгору повз Десятинну церкву, повз дерев'яні будиночки міщан та кам'яні палаци вельможного панства, подерся хлопець навпрошки.

Богдан подивився услід хлопцеві, тоді пхнув темні дубові двері і, нагнувшись, щоб тіменем не вдаритися об низький одвірок, зайшов до корчми. Ніздрі йому забив дух пісного борщу, якоїсь смаженини і сивухи. П'яний школяр, підтримуючи обома руками підштаники, препоганим голосом співав корчмареві божественні псалми.

3

Стежкою поміж вільх, сокорин та кленів, що ними густо поросли круті дніпрові схили, Максим скоро видряпався нагору і зупинився на самій кручі одсапнути. Перед ним ніби з самої гори вирісши, масивний і в той же час невагомий, стояв Михайлівський золотоверхий собор — вінець Старокиївської кручі, людське поривання у світ мрій, у світ того, чого хотілося б і чого на землі не знайдеш. Як могли слабосилі люди вимурувати і оздобити такий велетенський храм, як дохитрували скласти руду плинфу [1] і звичайне каміння, щоб вийшла отака богові присвячена краса?

Ліворуч від Михайлівського золотоверхого — сіруватожовті міцно будовані приземкуваті келії-фортеці, з маленькими вікнами-бійницями. Під захистом келій — непоказний будиночок отця ігумена. Ближче до стрімкої кручі — господарські будівлі та стайня, чи що. По той бік келій, як за муром,—густий ліс, що полого спускався у Хрещатий яр. Туди ж крізь хащу вела і наїжджена дорога.

Православні ходили і їздили цією новопрокладеною дорогою через заболочений яр до далекого Печерська, де височіла дерев'яна дзвіниця Лаври і поступово ширилося таке ж дерев'яне місто навколо неї. Рятуючись від все більших і дошкульніших утисків вельможного панства та всюдисущих уніатських шпегів [2], кияни покидали княже місто і переселялися ближче до православної Лаври: тут було легше боронитися від лихих погромів, влаштовуваних уніатами, і від їхніх же найманців-зарізяк, котрі за золотого, а то й за кварту горілки могли відправити на той світ будь-чию безневинну душу.

У княжому Києві православним островом поміж уніатчини височів лише Михайлівський собор. Ревнителем віри в ньому, захисником старого руського закону і нових прав України лишався тут многоосвічений і крутого норову старець митрополит Іов Борецький. До нього оце й прийшов Максим Голобородько.

Наблизився до здорованя-ченця, що стояв біля собору і дивився на широку площу, руду від перших паростків споришу, порізану коліями возів, вкриту голубими скельцями баюр. А по той бік, така далека, немов не за площею, а за несходимим морем, біліла захоплена уніатами Софія. То був зараз чужий табір, чужа сила. Звідти брало початок усе лихе, що розтікалося по багатостраждальному Києву людською кров'ю, спалахувало страшним полум'ям пожеж, кричало приреченим криком жертв безконечних самосудів.

— Простибі, святий отче, що надокучаю. А де шукати мені отця митрополита?— запитав Максим Голобородько.

---

[1] Плинфа *(грецьк.)* — пласка, схожа на перепічки, цегла, з якої в часи Київської Русі мурували всі споруди.

[2] Шпег — шпигун.

Чернець обернувся. З-під клобука — чорна широка борода, ніби у смолі вимочений просяний віник, чорні волохаті ніздрі, чорні очі. Страх, а не інок господній.

— Пощо тобі отець митрополит, младень?— сердито, басом, немов з бочки.

— Велів отець митрополит, щоб я до нього прийшов увечері,— чемно уклонився Максим кошлатій бороді.— Оце я й тута, святий отче.

— А не пакості дєєті младень приіде? — Чернець наблизився, придивляючись. Волохатим перстом ткнув Голобородькові в груди.— Га? Не пакості дєєті приіде? Аз вопрошаю!

Максим, набираючись багряного гніву, задивився у чорне буяння ченцевого обличчя. І все-таки не сказав нічого спросного і не вдіяв нічого неввічливого: хоч і страшного вигляду чернець перед ним, а все ж таки — святого чину чоловік. Негоже сердитися на нього, гріх.

Та й чого сердитися? Он, бач, стрівся сьогодні з паном Лащем. То хіба мало у Києві таких, як отой Лащ, таких, що «пакості дєють»? Хіба ж не про те казав і батько гетьман? Чимало різного темного люду вештається світом білим, а ні в кого на виду не написано, що він єсть за один.

— Я покійного гетьмана Сагайдачного джура, святий отче,— відповів як міг покірливіше і чемніше,— і отець митрополит на погребі сказали мені...

Чорновидий чернець не дослухав, нахмурив брови, страхаючи, і знову наставив на пришельця волохатий ненатруджений перст указуємий:

— Лжеш во невинній младості, аби блудослов во наущех. Ізидь!

— Правду кажу, отче! Нащо мені брехати?— Поміж нотками поштивої покори в голосі Максима все-таки задзвенів стримуваний протест і гнів.— Я ніколи і нікому не брехав і не брешу, бо силу в руках маю, щоб правдою прожити. Кажу, що велів бути,— значить, велів...

— Паки і паки глаголю: ізидь-бо!— вів своєї чернець і страхав Максима поглядом чорнющих очей.

— Мені потрібен отець митрополит!— Гнів у голосі Максима ставав дзвінкіший.— Кажу вам, що кликано мене!

Чернець здивувався — хто посмів голос підвищувати у святому місці на святого слугу божого? Посунув чималим черевом на хлопця.

— Пощо во гніві неправеднім дерзаєш шаленіти, яко мідь у пещі огненній? Велю-бо: ізидь, перешкодце! Ібо длань возложу на тя — кісток не збережеш!

— Кха!— кашлянув Максим — і підкорився.

Пішов за собор на кручу. Надибав почорнілий на зрізі пеньок, сів, задивився у простір. Спочатку подумав над тим, яким чином все-таки потрапити до отця митрополита. Вирішив, що пережде, поки чернець-страшидло десь піде з подвір'я, а потім або сам спробує потрапити до митрополичих покоїв, раз велено прийти, або якогось іншого ченця попросить його превелебності передати, що прийшов і жде... Відтак заспокоївся.

Дніпро унизу синів густо, похмуро й холодно: гуляв над ним пружний вітер, здіймав хвилі, гнав їх до київського берега — хвилі були високі, темні й непривітні. Ріка вже розлилася широко — лише пильно вгледівшись у Задніпров'я, можна було уявити, де протилежний берег. З води то там, то тут витикалися купи верб.

Попід самим берегом — тут не така бистрінь — проти течії пробиваються два дуби [1]. Веслярі здаються звідси, згори, маленькими комашками, які смішно, впопад вимахують тоненькими, мов грісочки, греблами. Але важкий незугарний дуб іде навпроти течії досить швидко.

Пригадалася Максимові Десна біля Ходоків. Не така вона там широка та могутня, як оце Дніпро, але все-таки норовиста, дужа. Вигнулася підковою, з трьох боків обхопивши село, надійно захистивши його і од турка невірного, і од татарина підступного, і од будь-якої іншої несподіваної напасті.

Та прийшла напасть не з степів широких і не з лісів дрімучих. Залетіла вона у вольне село королівською грамотою. У грамоті писалося, що село Ходоки з усіма угіддями, полями і лісами, а також хлопами з усім хлопським майном, жонами й дітьми їх королівська милість жалує у довічне користування панові Адаму Киселю [2].

---

[1] Дуб — великий, видовбаний з дерева човен на десять і більше чоловік.

[2] Адам Григорович Кисіль — родом небагатий шляхтич, що згодом дослужився до звання сенатора і мав величезні, королем даровані маєтності. Довгий час перебував при королівському дворі, виконував важливі доручення. При Владиславі IV став чернігівським підкоморієм, одноразово виконуючи адміністративні функції по керівництву козацтвом. За часів Богдана Хмельницького Адам Кисіль був уже київським воєводою. Виявив себе як непримиренний ворог визвольної боротьби українського народу.

Грамоту прочитали перед усім сільським сходом, і старий батько Максима того ж вечора сказав йому:

— Тікай, сину, хоч би до козаків, поки тебе тут ніщо не тримає. Світ широкий, своє місце в ньому якось знайдеш. Хай боронить тебе пречиста діва Марія! Я вже старий кудись тікати, брати он, бач, сім'ями до села прив'язані, то нехай хоч уже ти до кріпаччини не потрапиш...

І Максим пішов у широкий світ — пішов того ж вечора, поки п'яні панські переписувачі не проспалися, поки до справи не узялися. Ніч переночував у лісі, видершись на сукувату сосну, а вранці пущею та ярами, щирцем та незайманими луками подався на південь — до козаків. І тут поталанило: посеред пришельців гукали, хто хоче йти турка бити під Цецору. Відгукнувся. Не вмів шаблею володіти, ні списом, але силою підійшов — узяли до полку, пообіцявши, що згодом, коли турка розіб'ють, запишуть до козацького реєстру.

А у Ходоках лишилися батько з матір'ю, двоє старших братів, обидва жонаті,— Оникій та Прохор, і сестра Якилина. Всіх приписано до пана — кріпаками зроблено.

Смерда споконвіків лише земля-годувальниця при собі тримала. Хлопа [1] тепер пан поневолив, не стільки при землі, скільки при собі тримає, як скот. Біда хлопові — до бидла прирівняли. Брати Максимові теж повтікали б — та дітей у кожного по копі. Сам втечеш — а дітей на розправу полишай? Хто ж таке витримає? Так і вийшло, що лише один з усієї сім'ї вирвався — вольним на білому світі лишився. Думка часто тривожить: що там, вдома, у Ходоках? Як там?..

Наближався вечір. Сонце стояло низько над київськими узгір'ями та яругами і червоно золотилося — на погоду. Пахло весняною землею і водою, терпким духом скреслих луп'янків. Війнув вітер — від стайні запахло кіньми. Той запах нагадав Запорозьку Січ, безкраї степи, далекий похід під Хотин. Кінь та козак — то як рідні брати, воістину.

Дзвони на подільських церквах благовістили вечерню. У Михайлівському золотоверхому соборі на знак суму по

[1] Смерд — у Древній Русі вільний хлібороб. Хлоп — кріпак-селянин. Описувана доба характеризується масовим покріпаченням селян, приписковю цілих сіл у володіння магнатам.

вмерлому гетьманові сьогодні не служилося — малинові дзвони його мовчали.

Недовго Максимові довелося у гетьманських джурах походити. Умер гетьман — і все, що з ним пов'язане було, пішло у могилу. Теж умерло.

Позаду бас — немов з бочки:

— Младень!

Максим аж здригнувся і різко обернувся на поклик. До нього наближався чорнобородий чернець. Був він зараз уже нібито і не такий страшний та сердитий, як при першій зустрічі. Зупинився за кілька кроків, поманив до себе Максима перстом і — чи здалося хлопцеві, чи насправді — навіть підморгнув по-приятельському, як давньому знайомому:

— Ходи сюди, младень!

Максим, ще сердячись на чорноликого за те, що той обізвав його брехуном, неквапом підвівся з пенька, неквапом одійшов від кручі, неквапом наблизився:

— Чого ви, отче?

— Владика жде тя! — урочистим шепотом повідомив здоровило в рясі. У чорній розпатланій бороді його несподівано зазяяв чорний, мов дупло, рот, звідти вирвався недоречний, як на сьогоднішній печальний день, густий регіт.— Аз ізумевахуся, младень! Зело ізумевахуся!

Максим, ідучи за ченцем, промовчав.

— Сам святий владика возжелав тя зріти!— пояснив чорноликий, з якої причини він здивувався. А тоді запитав:— Істину глаголив, младень, що єси джура гетьманський?

— Чого б то я брехав? Кажу — був джурою, значить був. Не можна брехати вам, отцям духовним. Гріх це — бог покарає,— все ще сердито відповів Максим.

— Писано-бо єсть, писано-бо єсть! — покивав клобуком чорноликий.— А еже писано — да восторжествує!..

Аж тепер Максим, ідучи трошки позаду, унюхав, що від духовного отця добряче несе міцною варенухою. Встигли десь хильнути святий отець...

Від собору, через витоптане ченцями та прочанами подвір'я, узяли ліворуч, до келій богоспасенної братії. Моцна споруда з глибокими бійницями-вікнами муром височіла неподалік від крутого, вільхами поросłого схилу над Хрещатим яром, у котрому водилися і дикі вепри, і лихі люди. І скільки разів смиренній братії доводилося братися за

шаблі та кремнівки [1], щоб відбити напад татарина-забродн чи просто розбійника.

Осторонь від келії стояв такий же приземкуватий, з такої ж червоної плинфи кладений будиночок — непоказне житло ігумена Михайлівського монастиря і митрополита Київського — його превелебності отця Іова.

Миряни бачили митрополита лише в облаченні, коли він у дорогих золототканих ризах, в оточенні святого почту виходив з царських врат собору услід за благоліпними служками — істинний владика рабів божих. Декому з киян пощастило бачити закутаного в чорне отця Іова у візку. Він завжди був нахмурений і замислений, нікого, здавалось, не помічав і на земні поклони благословенням не відповідав.

Отак просто, як звичайну людину, бачили владику студеї Братської школи. Однак тут його суворого погляду, як вогню, боялися з іншої причини: учитель граматики отець Іов Борецький ледачим не послабляв і зело часто положиша на них грозу своя. Страшен був нерадивим найстарший у школі дидаскал. І не тому, що наказував постом учити лобурів, а тому, що, соромлячи, доводив до плачу.

Ніхто з сірих смертних не помишляв про те, щоб переступити поріг житла його превелебності. Рідко хто міг похвалитися тим, що бував у келії отця Іова.

Не доходячи десь двадцяти кроків до будиночка, чорноликий зупинився і, вже зовсім п'яно підштовхуючи Максима, помахав рукою у напрямі митрополичого житла:

— Направ, младень, стопи своя до чертога владики нашого святого, господи, спаси мя і помилуй! Аз же восвоясі, аз восвоясі... Ібо писано єсть...

— Де це ви, отче, смиконули? — не втримався Максим від непоштивого запитання.

— Приношеніє, сину мій, приношеніє!— відповів чорноликий таємниче і, насварившись перстом, зник.

Максим Голобородько наблизився до ганку, мацнув по голові — шапку скинути. Пригадав, що загубив шапку в бійці. Гарна шапка була!.. Зігнувся у низьких, мореного дуба дверях — ступив у сіни.

Навпомацки знайшов у глибині клямку інших дверей, постукав, одчинив їх.

---

[1] Кремнівка — рушниця з кремневим курком, яким висікалася іскра на порох.

Митрополиче житло низьке. Білені сволоки понависали — Максим, увійшовши до келії, мимохіть нагнувся, бо, здавалося, якщо не нагне голови — лоба розіб'є. Пахло сухим теплом і кадильним дубом, як у церкві. Крізь два невеличкі віконця, засклені прозорим заморським склом, неяскраво світили червоні сонячні промені. Під стіною — не розібрати й що — стояло щось темне, масивне, різьблене: шафа — не шафа, мисник — не мисник. До віконця ближче — стіл, теж різьблений, темний, на столі товстезні книги.

Ліворуч — вузеньке ложе, застелене чимось пістрявим, у кутку невеличкий іконостас.

Максим за виробленою з дитинства звичкою перехрестився на образи, застиг біля порога, озираючись, бо здавалось, що у покоях нікого нема.

— Підійди, отроче!— почув.

Аж тепер у найтемнішому кутку ліворуч помітив митрополита Іова — сивого, похмурого, стомленого. Владика сидів у чорному шкіряному кріслі з високою спинкою, сам у чорному — не одразу й помітиш. Максим підійшов і, як годилось, став навколішки перед його превелебністю, прийнявши митрополиче благословення. Борецький сотворив хресне знамення над Максимовим тіменем, не підводячись.

— Сідай!— вказав на ослона неподалік від свого крісла.

Максим повагався: сідати чи не сідати? Вирішив сісти, раз наказують. Але сів обережно, сторожко, з самого краєчку, щоміть готовий підхопитися.

У владики крутий, з глибокими залисинами лоб, нахмурені сиві брови, не дуже великий, але м'ясистий ніс, сиві вуса, сива борода. Подовгу дивиться некліпно — ніби не на тебе, а крізь тебе, кудись далі, у свої думки та помисли. І зараз кудись крізь гостя задивився, немов і не сидів він навпроти нього. Максимові від того стало якось не по собі. Нарешті Іов Борецький запитав:

— Пощо при гробі гетьмана не був?

Мазнув пальцем по носі, відповів так, немов його покривджено:

— Я поткнувся було, превелебний отче, а пан наказний гетьман Голуб одіпхнули мене і нагримали, щоб не стовбичив, бо й без мене, мовив... Ну, то я й не підходив більше — щоб вдруге не прогнали. Я ж не собака — мене проганяти...

— Де тобі таке сказав наказний гетьман?

— Ще вдома, превелебний отче... Коли батько гетьман ще у світлиці лежали...

— Хто б тебе там проганяв? — пробурчав Іов по-домашньому, як дід до онука.— То пан наказний просто заклопотаний був — от і сказав таке.

— А мені все одно. Не люблю я, коли на мене гримають. Сам тоді гнівлюся. Такий уродився — не вдію нічого з собою.

— Пам'ятаєш, отроче, що мовчати про почуте у гетьманській опочивальні присягався на хресті божому?

— Вовіки не забуду, святий отче! Язик рватимуть — буду мовчати, мов та риба.

— Пам'ятай! Бо уніати до часу дізнаються — многокроть Україні гірше стане і посполитим ков [1] прийде. А ти, яко кривоприсяжця, презрен і проклят будеш...

Все це було сказано голосом тихим і рівним і тому — страшно.

Але Максим поборов у собі страх і відповів хоч і не дуже промовисто, але з козацькою гідністю:

— Не треба нагадувати, превелебний отче. Сказав — то вже не відступлюся.

По тому у келії запанувала тиша. Сивий владика, такий же недосяжний для простого смертного, як сам вишній господь, розсівшись у глибокому кріслі і поклавши жовту, висушену, помережану жилами руку на підлокітник, не рухався. Він перевів погляд з хлопця і некліпно втупився у вікно.

Владика спостерігав, як десь там, за вікном, бляклo безсиле на сконі сонце.

Замисливщись, він немов забув, що покликав до келії козака, що той сидить поруч, настрашений словами і самим ликом митрополита.

Хлопець теж принишк і не те що сказати щось — кашлянути не зважувався, щоб не порушити митрополичої задуми та поперед святого отця із своїм глупим словом не вискочити.

Ще мати вчили: батюшку тільки слухати треба, а не перебивати, і свого не запитувати.

Нарешті митрополит Іов ворухнувся, сів зручніше,

[1] К о в — розруха.

перекинув ногу на ногу — з-під ряси вистромивсь начищений носок м'якого сап'янового чобота.

Пильно задивився на Максима — той не витримав погляду, потупився.

— Повелів я тобі, отроче, прийти сюди, щоб передати останню волю гетьмана Війська запорозького Конашевича-Сагайдачного, почуту мною на сповіді...— Голос у Іова Борецького рівний, тихий і завчено виразний.— При сконанні своєму гетьман повідав мені, що ти, отроче, врятував йому життя під Хотином... Тому повелів гетьман подбати про тебе, як про сина його, і помогти тобі обрати у житті стезю торовану, до слави і добра ведущу...— Борецький підвівся — весь у чорному, сивий. Чорнотою своєю розсунув келійні сутінки, підійшов до отого чорного, різьбленого, схожого на мисника при стіні, щось там зробив, повернувся з чималим шкіряним капшуком.— Із скарбниці своєї заповів тобі гетьман Конашевич-Сагайдачний двісті золотих. Візьми ці гроші, вони твої!

Максим давно стояв стійма.

Простягнув руку, і, вагомо дзвякнувши, на неї одразу ліг гарно розшитий капшук.

Вклонився низько:

— Премного вдячний, превелебний отче!

— Дякуй ласці небіжчика і добром поминай душу його,— строго сказав владика.

Максим сам того не чекавши, коротко і голосно схлипнув. Проковгнув сльози. Борецький повз нього пройшов до крісла, сів.

Звідти мовив:

— Молодий ти ще. Глупець по младості...

Максим лишився стояти, не знаючи куди подіти капшук з грішми. М'яв його у руці, гроші глухо подзвякували. Борецький дивився на хлопця.

— Що гадаєш з грішми робити?

Максим — вже помітно стемніло — придивився до постаті владики і відповів не роздумуючи:

— Я? Татові одвезу гроші — вони татові згодяться. Тато у мене бідні.

— Що тато з такими грішми робитиме?

— Од пана одкупляться.

Владика кілька часу думав, як краще і зрозуміліше наставити нерозумного по младості, як пояснити йому невблаганну, жорстоку правду життя.

— Цими грішми отцеві вже не зарадиш, отроче,— мовив по мовчанці.— Для одкупу з хлопства мало, для господарства хлопського — забагато. Отцеві твоєму сі золоті не дістануться — руки алчні до них дотягнуться і заберуть. Блажен, що отця рідного шануєш, добро йому учинити хочеш, але подбай про себе. Ти молодий і вільний, стезя тобі — учитися, отроче. Так і гетьман заповідав.

— Не годен я учитися.— Максим одразу насторожився, як людина, котрій без її на те волі й хотіння хочуть щось вдіяти, на якийсь інший шлях навернути.

— Підеш у Братську школу — така воля небіжчика-гетьмана,— ніби й не помітив нічого владика.— Я скажу отцю ректору, щоб прийняв зараз. Захочеш — поставлю тебе до добрих людей на постій, захочеш — у бурсі житимеш. Грошей твоїх стане грамоті вивчитися, мудрості набратися.

Максим повагався, переступив з ноги на ногу. Потім тихо, але вперто, відповів митрополитові:

— Нащо мені ота грамота?

— Як це — нащо?— аж здивувався Іов.— Грамота усім потрібна. З грамотою жити легше, у люди вибитися легше. Хіба не чув такого?

— Не піду я у спудеї!— вже й зовсім сердито відповів Максим.

— Чому?

— Бо не хочу! Мені аби кінь та шабля — без науки проживу. То убогі [1] нехай — у спудеї.

— Де чув таке ізвітіє словес[2]?

— Усі козаки так кажуть.

— Глупці кажуть — от немощі розуму, а не козаки. А ти, отроче, віри ймеш. Учись! Од світла науки прозрівають незрячі. Наука потроює сили людські. Поки я живий — зроблю тобі добро, як обіцяв небіжчикові.

— У мене і так сили — на трьох,— Максим сказав це тихо, але вперто.

У владики — і отець митрополит жива людина, кожному терпець уривається — сіпнулася брова, холодом повіяло з очей. Здавалося, він припинить розмову і одійде невдячного та непоштивого на всі чотири вітри. Але хіба то буде правильно? Пощо ж тоді писав ученого трактата «О въспитаніи чадъ»? Для кого? Для інших? Чи й для себе? Іов Борецький — мудрий старець, керівник не лише келійних духовних справ, а й великих мирських — давно знав, що з людьми слід говорити спокійно, врівноважено, терпеливо. Не всякого з першого слова умовиш. Якби не терпіння, то хіба Галшка Гулевичівна одписала б добрий кусень садиби своєї під школу? Якби не спокійний тон, то хіба помирив би гоноровитого, але розумного і вельми школі потрібного Касіана Каліста Саковича з тупувато-праведними і вперто зашкарублими братчиками, з самолюбними, але все-таки обмеженими у знаннях своїх учителями?

— А ти не поспішай з відповіддю, ти подумай, отроче,— мовив спокійно.— Подумай! Воля твоя — як надумаєш, так і сотвориш. Пам'ятай лише, отроче, що гріх безумно благо проминати! Іншого такого випадку доля, може, тобі й не пошле. Бо ні тобі, козакові, ні мені, нижайшому в ієромонасєх, промисл божий не відомий. Що попереду нам уготоване, ніхто не знає. Надумаєш — звернися прямо до отця ректора школи. Він усе знатиме — я скажу. Не надумаєш — воля твоя. Хай боронить тебе господь! Іди собі з миром!

Максим у пояс вклонився владиці і вийшов.

На заході, за горами-кручами, згасаючи, ще печально теплився цей сумний день, а над головою, розгоряючись у чистому небі, вже світилися перші зірки. Вітер зовсім ущух — завтр чекати гожого дня. У схимницьких келіях де-не-де жо теплилися лампади чи свічки: преподобні отці відпочивали, служба сьогодні видалася для них трудна: поховали гетьмана по великому уставу, а ще попрезліха [1] пом'янули християнську душу, не помиловаша чрева свого...

Ліворуч од келій, видряпавшись з Хрещатого яру на рівне, темніли зарості в'язів, лип та ліщини, праворуч — за трав'янистою площею — світилися вікна у будинках багатих мирян.

А над Києвом, над лісами, що починалися майже одразу за Золотими воротами, над болотами Куренівки, над витолоченою лисиною Батиєвої гори, над густими заростями Печерська та Берестового хмуро блищали бані Софії і Михайлівського золотоверхого. Ворогами стояли храми боже один супроти одного — і від їхньої немеркнучої нена-

[1] Тут у розумінні недужий, кволий.
[2] Ізвітіє словес — марнослів'я, штучність вислову.

[1] Попрезліха — тим більше.

висті й вражди неспокійно жилося у колишньому великому і славному стольному граді Русі — Києві, а нині у захирілому — разом з Подолом не більше п'яти тисяч міщан нараховується,— найдальшому од Варшави воєводському місту Кийові.

Максим, вийшовши на свіже повітря, що вже по-справжньому пахло весною, став посеред монастирського двору немов хотів тут же, не йдучи нікуди далі, все вирішити. Але на душі йому було так мулько, так не по собі, що не вирішити, як далі бути, ні бодай подумати спокійно про це він не міг.

Вибитий з рівноваги усім, що сталося, покинутий напризволяще, сьогодні він нічого не міг вирішити. Давно звикши до думки, що попереду його чекає козацька доля, хлопець сприйняв пропозицію про спудейство трохи не як образу.

Машинально виважив на руці капшук з грішми. Розстебнув жупан, запхав гроші за пазуху. Застебнув жупан. Рушив з подвір'я. Все-таки лишиться козаком!

Навстріч, тягнучи вантаженого мішками скрипучого воза, ішли неквапливо розгойданим кроком круторогі гладкі воли. Господар ступав попереду — вів волів за налигача. У лівій руці, перекинувши через плече, тримав батога на довгому гнучкому пужалні. Дядько у гарній свиті, у гарних, хоч і забрьоханих чоботях. Забачив козака — здалеку зняв шапку, вклонився.

Максим теж поздрастувавсь — і знов згадав, що шапку загубив. Гарна була шапка, справжня смушкова, гетьманом дарована...

«Отаких волів би татові! Тато раді були б...— Аж услід возові подивився.— Все життя тато мріють про гарну худобину і про кілька моргів родючої землі — як ото там, за вітряком, по дорозі від села до лісу. Ще колись тато казали: «На гроші розжитися б та землі купити...» А хто продасть землю татові? Пан Адам Кисіль? А хіба не на панській землі тато працюють зараз?»

Про батькове хлопство, про невільництво думалося, однак, як про щось химерне, як про те, чого насправді ніби то й нема. Хлопець уявити собі не міг, як це так, щоб людина іншій людині належала! За яким законом — божим або людським? Ну, якщо хтось комусь заборгував, якщо кабала — то так треба, так споконвіку: не боргуй, щоб потім у кабалі не помирати. А потрапити у неволю лише

тому, що його милість пан круль зволив якомусь там панові село Ходоки подарувати? З людьми? Та хто ж це годен людей дарувати? Кому і хто таке право дав? Вони не бидло якесь — люди вільнонароджені!

У спудеї не хочеться. Страх як не хочеться. Ходитимеш засмоктаний і ніби дурний — науку під носа бубонітимеш з ранку до вечора. Лучче на Січі! Рука сильна, шабля гостра, хоробрості не позичати — слави і багатства можна зажити. Самому паном можна стати, як у тій пісні співається... А чого б то й не так?

Гроші татові треба одвезти, якщо й не для викупу, не для господарства, то все одно тато їх заховають і збережуть до часу. Бо ж де іншого разу такі гроші вони візьмуть?

А самому вони ні до чого, лучче по-козацькому: кінь, та шабля, та доля милостива — ще розживеться і на жупани, і на золоті. А доля злою буде, то й головою десь накладе. А тоді навіщо багатство?

Крутою, вибоїстою дорогою повз руїни Десятинної церкви, повз хатинки, що обережненько спускалися з горішнього Києва до Подолу, Максим зійшов униз і через Боричевий узвіз, а тоді побіля Братської церковки, де сьогодні спочив батько гетьман, неквапливо пішов у напрямі до садиби Сагайдачних.

Тут, унизу, було вже потемки. З-за Дніпра наступала ніч. Потягло свіжою вологою. Якісь люди перестріли його — придивилися, пішли своїм шляхом. Якась манюнька бабуся в очіпку і у білій свитці бігма продибала через дорогу і сховалась у темному завулочку — ніби жучок у закамарку.

Гвалтували басисті псяюри на подвір'ях: по тривожному часі господарі не якихось плюгавих заради дзявкоту тримали, а таких страшних вовкодавів, що — не вбережешся — і пельку за одним клацом перекусять. Шість років тому навчені були подільські мешканці боронити себе од лихої сили. Ще й досі пам'ятають усі, як уніати пішли на православних[1], як горів Поділ, як у вогні зникало трудом на-

[1] У 1614 році вельможні магнати вирішили придушити самий дух волелюбності у Києві. Використані були релігійні суперечки та ворожнеча. Спалахнула міжусобиця, яка коштувала киянам чи не занадто дорого.

жите добро, як билися люди кіллям та ножами. З того часу й досі ковалям роботи не меншає: кують залізні скоби та засуви на хліви й повітки, важкі прогоничі для віконниць, гаки для дверей.

На ніч кожна хата — немов фортеця. І собачні на Подолі зараз стільки, що, траплялося, й загризали пси запізнілих перехожих...

Звично завернув Максим на знайому вулицю, підійшовши до садиби Сагайдачних, до вже зачинених після похорону господаря воріт — і аж тут враз зупинився, буцімто у груди його щось штовхнуло і зупинило.

Аж тут виникла, як пекучий спалах, думка, що ніхто ж його в домі цьому більше не жде, що він уже не джура, а просто собі козак-нетяга, бідного батька дитина і не більше. В оселі Петра Конашевича снують тепер і до всього, як до свого, приглядаються, нові, незнайомі люди. для котрих він, Максим Голобородько,— чужинець з широкого світу, колишній служка гетьмана, а зараз просто ніхто.

А й дійсно — воно ж таки так! Ну, був джурою, ну, шаблю подавав, стремено тримав. То хіба від того йому шляхетності чи багатства додалося? Смердом був, смердом зостався.

Пан наказний гетьман Олифер Голуб, з серцем відштовхнувши на похороні, дав це зрозуміти...

А пані гетьманова? Весь той час, що був джурою і прислужував гетьману, дивилася неприязно, вороже, ніби їй щось зле заподіяв. Якщо мала звернутися, то все — крізь зуби, все із злобою. За півроку перебування у цьому домі не бачив її посмішки, не чув доброго слова. І зараз пані гетьманова не стріне радо. Найпевніше — вижене.

Од челядників завжди був далеко, всі вони межи собою вважали його підпанком, бо, бач, посеред старшини жив, гарну одіж носив, чисту роботу робив. Челядники йому заздрили. А заздрість челяді мстива, бо всякому пече і всякого жильцем їсть, чом це саме він у джурах опинився, а не хтось із них? Челядники вміють щиро, безжалісно позлорадіти, якщо комусь було до часу краще, аніж їм, а тоді перевернулося на зле. То для челядників велика втіха і вдоволення. Чесним трудом челядь здавна не живе: не вирощує хліб та до хліба, з панських рук годується. От і зирить пожадливо й заздро, щоб бодай комусь жирніший кусень з панської ласки не перепав...

Чим довше стояв Максим біля брами, тим певніше усвідомлював, який він зараз непотрібний у цьому великому і чужому після кончини гетьмана домі.

Що він там залишив? Таку-сяку одежинку? То за тую одежинку шинкар хіба що кухоль браги вточить. Що ще? Коня? Не його кінь — з гетьманської конюшні. І треба просити пані гетьманову, щоб конячину оддала. А вона хіба оддасть? Та ніколи у світі! Тільки покомизиться.

Переспати ніде. В опочивальню пана гетьмана, де спав на кошмі при дверях, ніхто більше не пустить. Отже, одна можливість — проситися у челядницьку. А не діждуть вони!

Отак і опинився за воротями.

Ще трохи постояв біля хвіртки, дивлячись на тьмяний вогник у вікні осиротілої опочивальні. Тінь якась час від часу затуляє світець: чи плаче там пані Настя, побивається за мужем, чи, може, поспіхом перериває ще не вистиглу постіль, шукаючи потаємного сховку з скарбами? Хто його знає. Могло бути так, могло бути й інакше...

Задкуючи, зробив кілька кроків од хвіртки. Застиг — як попрощався навіки. І подався до Дніпра. Там, при дорозі до Почайної затоки, де жовто золотилися піщані рибальські тоні, на невеличкому узгір'ї стояла корчма. Корчмар Мошко жив з того, що міняв рибу на оковиту, а наступного дня його Ривка бігала по Подолу і збувала лящі та судаки заможним людям. У Мошка можна буде переспати, той пустить на ніч. Або й біля рибалок де примоститися, якщо забачить на березі вогнище. Чи, зрештою, десь у лозах перекуняє. А вже завтра звернеться до пана київського полкового писаря і запитає, як далі бути.

А перед тим купить коня — чорного як ніч, щоб звізда на лобі сіяла. Щоб очі дикі були й розумні. Щоб вітра у чистім полі здоганяв. На коневі такому махне у Ходоки — татові гроші передати... А вже з Ходоків, коли усіх своїх побачить, махне на Січ — посполитим [1] волі здобувати, собі — слави...

От ще — шапку треба купити. Шапку загубив!.. Шапки шкода — гарна була шапка...

Нечутно, мов привидці, постали дві тіні попереду. Нечутно наблизились, шлях заступили.

— Оддай гроші!— тихим басом один хтось.

[1] Посполитий *(польськ.)* — простий, не знатний.

«Челядники?— подумав зупинившись.— Чи монастирські? Більше нікому...»

Ступив крок назад. Нападник зробив крок уперед, в руках його тьмяно блиснуло щось — ніж, напевно.

— Оддай гроші!— ще раз тихим басом.— Скільки тобі гетьман перед смертю дав? Га? Оддай, бо заріжу!

Максим на цей раз упізнав голос — він належав челядникові, що топив грубки у гетьманських покоях. І від того, що впізнав, налився гнівом. В очах йому пішла розгорятися багряна заграва. Рвонувсь уперед, ухопив за руку, що тримала ножа, смикнув так, що у суглобах челядникові хрястнуло. Обкрутив навколо себе двічі й кинув на чийсь паркан. Громовито тріснули дошки, утробно закричав повержений. На увесь Поділ залящав ближній і дальній собачий лемент. Десь за проламаним парканом почулися чоловічі збуджені голоси.

Багряне полум'я згасло. Аж тепер Максим помітив, що другого нападника немов вітром з дороги здуло.

Скорим кроком пішов геть. Через кілька дворів вулиця закінчилася. У синю ніч розступилися тини і паркани — легко війнуло вологою з Дніпра. Ось тут десь — він пам'ятає — мусить бути втоптана стежка до корчми — ось за цими заростями шелюги. Обійшов напівзогнилий, кинутий напризволяще човен догори дном. За ним десь — стежка. Ось вона!..

Удар чимось твердим по голові бовкнув дзвоном, поколов ніч на чорні блискавки. Задзвеніло навкруги — і, затихаючи, помчало кудись у чорний вир. Максим обома руками ухопився за голову, похитнувся — і впав обличчям у холодний вологий пісок. Над ним схилилася тінь. Убивця одноруко перевернув козака на спину, одноруко занишпорив — намацав капшук під жупаном. Смикнув одежину, з м'ясом повиривавши гаплики, з-за пазухи витягнув капшук з грішми —і зник. Біля розпростертого Максима залишилася замашна довбня, виламана з сухої сукуватої верби.

Лежма спливав кров'ю і мав умерти, але світ не без добрих людей, козак — не без долі. Од Мошкового шинку ішла стежкою рибальська артіль — чоловік сім чи й вісім. Усі у цупких, вареною олією просочених штанях та сорочках, щоб вода на них не бралася, у високих — халяви аж до пахів — смердючих од дьогтю чоботях, у сіряках та шапках-бирках. І всі напідпитку: вловилося сьогодні — спаси боже!

Тут же, неподалік, у гирлі річки Почайни, кинули волока поблизу судачиних нерестовищ і ледве виволочили — стільки того добірного судака у матню сіті набилося. На радощах, що грошей чимало заробили, випили усмак — за талан.

Перший, що йшов стежкою, спіткнувся у пітьмі об лежачого, став навкарачки, відпрянув:

— Браття!— гукнув.— Тут когось убито!

Хоч поночі убитий — у Києві вже відколи не дивина, але кожного разу, коли люди натрапляють на лежачого, ними оволодіває тривожна цікавість: хто? за що? чий? І зараз скупчилися, попрісідали, руками мацали. Старший здогадався — вухом припав до грудей, послухав.

— Живий!— сказав. Підвівся, потверезішав.— Розгортайте, браття, волока! Понесемо — не пропадать хрещеній душі!

Розгорнули волока так, що вийшли ноші, поклали хлопця, понесли...

4

У заморському чорно-лискучому, золотом здобленому ридвані шляхом з Кракова на Канів котив царського роду спадкоємець Петро Могила — онук господаря [1] Валахії Іоанна та син господаря Молдавії Симеона. Він — у блакитному, гаптованому сріблом кунтуші, у здоблених сріблою-таки ниткою тьмяно-червоних сап'янцях... На голові — гарна шапка-огулярка [2]. У нього широке, вилицювате, дещо неправильне обличчя, помітно горбатий ніс, чорні вуса, чорне густе волосся. Губи повні, неначе трошки вивернуті. Сіро-зелені очі, у яких дрімає вже здавна виховувана аристократична пиха, поставлені широко. Зараз вони напівзаплющені — пан Петро Могила весь у владі спокою.

[1] Господар — князь у Валахії та Молдавії.

[2] Огулярка — невисока, опушена куницею або соболем шапка, спереду оздоблена перами й блискучою застіжкою. Такі шапки носила висока польська та українська шляхта.

Ясновельможному панові лише двадцять шість. Але він уже закінчив Сорбонну [1] і має звання магістра філософії.

Він уже воював під Хотином з турками, був поранений у праву ногу і удостоєний найвищої похвали коронного гетьмана Станіслава Конецпольського перед його милістю паном крулем Сігізмундом за відчайдушну хоробрість. Він — близький родич ясновельможних і пребагатих князів Вишневецьких: двоюрідна сестра Раїна, небіжчиця, була за князем Михайлом Вишневецьким, теж небіжчиком уже. Але живе при доброму здоров'ї синок Раїни і Михайла — спадкоємець високого роду і всього княжого незліченного багатства Вишневецьких, десятирічний Ієремія.

Петра Могилу попереду, по всьому, чекала блискуча військова або ж політична кар'єра при дворі його милості пана круля: і походження, і багатство, і блискучі родинні зв'язки давали привід так гадати. Заздра шляхта плітки плела, молоді петиметри [2] знатних родів, уродзонні Гедиміновичі й Ольгердовичі, з неприхованою неприязню поглядали на зайду-мудрагеля, котрий легко піднімався по сходинках слави, мало звертаючи увагу на шляхтянські поговори та пересуди. Різкий і нетерпимий, а інколи й просто грубий, як перший-ліпший жовдак, він навіть посеред рівні виглядав спесивим можновладцею. Однак зараз пан Петро благодушний, розм'яклий.

Заколисуючи, похитується на ресорах ридван. Заспокійливо тупотять кінські копита. А навколо — травень. Теплий, зелений, квітучий. Дощі сього року випадали рясні та вчасні — і на поскороджених сохами й боронами нивах буйно жене пашнину. Волохато зеленіє просо, виходить у стрілку міцненький ячмінь, під вітром хвилюється жито.

Широко розляглися великі лани — панщанські. А онде латочки по моргу, по два — то кріпацькі наділи. Але чим ближче до Дніпра, тим менше обробленої землі, тим дикіший край.

Поколота глибокими яругами, вм'ята розлогими балками, піднята округлими горбами, розкинулася тут багата байраками та перелісками мережана, блаженна земля — споконвіку незаймана царина. Скільки ж її — ні оком не охопиш, ні розумом не осягнеш. Скільки люду прогодувати може — а лежить майже пустельна після монгола...

Підтюпцем, економною риссю біжать четверо — попарно цугом — гнідих рослих коней. Чорновусий і чорноокий, одягнений у все яскраво-червоне, обвішаний галунами та позументами форейтор-молдаванин не підганяє — хай біжать, як їм біжиться: позаду он скільки шляху лишилося, ось-ось і Дніпро засиніє. Притомилися рисаки за довгу дорогу.

Поперед і позад ридвана — по чотири страшновидих гайдуки на вороних конях: без охорони по нинішніх непевних часах їздити небезпечно. Скрізь тиняється чимало усякого темного, нікому не підвладного, розбещеного беззаконням люду, на кожній дорозі мандрівників можуть перестріти лихі розбійники-зарізяки, і то ще буде благо, як лише пограбують.

Гайдуки — у блакитних, чорним гаптованих каптанах, у чорних високих шапках. У кожного гайдука за поясом — два пістолі напоготові, у кожного шабля при боці.

Подорожній дивився у зеленаво-синю далечінь. Супив брови. Думав. Давня думка засіла в голові: одразу після Хотина вирішив, що треба шукати в житті інших шляхів. що кар'єра царедворця непевна, що інтриги та опала можуть зіпсувати людині все життя і всі починання, кинути у яму забуття і презирства, з якої ще ніхто не виходив на поверхню

Тому їхав сюди, на Україну,— про людське око нібито тільки для того, щоб свого небожа Ієремію Вишневецького провідати, а насправді тому, що гнала його в ці краї давня, владна мета.

Самолюбивий воєводич Молдавії Петро Могила знав собі ціну і був певен, що прийшов у світ творити великі діла, а не повторити легкий бездумний шлях багатих неробів. Він не хотів десь у третьому — ба навіть у другому!— ряду стояти. Тільки у першому і тільки на чільному місці! За будь-яку ціну! За допомогою будь-яких засобів! Бо нащо тоді вчився? Нащо осягнув найновіше у науках?

При королівському дворі більше потрібна хитрість, а не розум і не наука. Там, хто хитріший, той і ближче до пана круля. А до того ж — хто й коли був свідком великих справ при дворі? Хто їх бачив? У чому вони полягають? Якщо у нескінченних інтригах крикливої шляхти, то воістину варто було осягати найвищі науки!

---

[1] Сорбонна — всесвітньовідомий учбовий заклад при Паризькому університеті.

[2] Петиметр *(франц.)* — чепурун, раболіпний наслідувач моди.

Чи, може, вчився для того, щоб повернутися до Молдавії, одібрати у батька хисткий господарський престол, самому сісти на нього і всю решту життя із страхом ждати, коли та хто у тебе його одбере?

Це велике діло, історії гідне! Задля цього варто на світі жити?

То все суєта і то все дріб'язок! Петро Могила давно вже обмірковує третій шлях — той шлях, котрий — він певен — приведе його до гучної слави, до найвищих почестей і залишить ім'я його в історії. Для того, щоб усе це сталося так, треба діяти — і діяти рішуче, відверто, вперто, бо, як сказав великий Горацій, «paulum sepultae distam inertiae celata virtus» [1]. Тому скромність у ділах великих єсть самовідречення, і личить вона звичайній посередності...

Ридван похитується на пружних ресорах. Петро Могила дивиться у далечінь — і раптом розуміє, що вже давно їде не десь, а по неозорих землях найбагатших у Жечі Посполитій князів Вишневецьких і що ці землі, які непередавано прекрасною цариною лежать перед його очима,— свідоцтво того, яким ще чином можна досягти слави, багатства і майже королівського становища поміж людьми.

Дивовижна історія князів Вишневецьких! Рід свій вони ведуть від великого князя литовського Гедиміна і дуже пишаються тим, що значаться уродзонними Гедиміновичами.

Рід Вишневецьких розпочався так. Коли син Гедиміна Ольгерд ділив поміж своїми дітьми завойовані батьком землі, то одному з синів — а саме Корибуту — у спадок дісталася лише невелика фортеця Вишневець з кількома навколишніми селами. На такому клапті землі довго і всмак не накнязюєшся, і десь за два чи три покоління Корибути-Вишневецькі мали перетворитися у звичайну дрібну, галасливу і вічно голодну шляхту, як то траплялося в історії з іншими родовитими, але збіднілими, нащадками колишніх могутніх царів та князів.

Однак з Вишневецькими нічого такого не трапилося. Натомість з покоління у покоління багатіли князі. Спочатку шляхами праведними і неправедними дід юного Ієремії князь Михайло Вишневецький домігся староства у родючих, привільних і напрочуд гарних землях Черкас та Канева.

[1] «Paulum sepultae distam inertiae celata virtus» *(лат.)* — «прихована доблесть мало чим різниться від безвісної нездарності».

Тоді — вже як староста — виклопотав у пана круля Стефана Баторія ліпшому другові своєму шляхетному Михайлові Байбузі привілей на неорані землі Лівобережжя по річках Сулі, Удаю, Солониці.

А коли це було зроблено, то вже син князя Михайла, теж староста черкаський і канівський, Олександр Вишневецький одібрав у Байбузи і землі, і привілей, а самого шляхетного Байбузу вигнав геть. От з тієї підступності й почалося нечуване збагачення та зміцнення роду Вишневецьких. Клапоть до клаптя вони доточували землиці, душу до душі брали кріпаків.

Долі так було завгодно, щоб неозорі земельні маєтності Вишневецьких не дрібнилися, а лишалися в одних руках. Бездітним умер князь Олександр Вишневецький, і вся спадщина перейшла до його брата Михайла. Та скоро вмер і Михайло — найближчий родич Петра Могили, полишивши після себе удову Раїну Могилянку, сина Ієремію та дочку Гальку. Через три роки після нього преставилися до православного бога Раїна і Галька.

Відтоді всі землі Вишневеччини мають одного володаря — десятирічного Ієремію. А опікує малолітнього магната його троюрідний дядько — Кастусь Вишневецький. Зараз Ієремія та його опікун у Каневі, відпочивають і оглядають маєтності. До них у гості оце і котить захмарений думами, повний честолюбних задумів і мрій Петро Могила.

5

Солодкий од парфумів, од посмішки, од самовдоволення, од усвідомлення висоти свого становища, на ганку зустрів високого гостя рум'яний, пишновусий пан Кастусь. По-братньому обійняв, з щирою родинною теплотою зазирнув у вічі:

— Пан Петрус, брат мій, приїхав благополучний? — поцікавився, як годилося.

— Хвалити бога,— відповів Петро, скупо усміхнувшись,— він не вмів усміхатися широко.— А пан Кастусь перебуває при здоров'ї?

— Слава всевишньому!

— Чи здорово поживає мій коханий небіж Ієремія? Радий буду його бачити...

— Князь Ієремія, дякувати господові, теж здоровий і благополучний, брате Петрус. Він довго і з нетерпінням чекав приїзду любого свого дядька, про якого стільки разів згадував.

— Я зворушений любов'ю небожа Ієремії до себе, а також щирим ставленням пана Кастуся.— Петро Могила гречно вклонився, і обов'язкові при зустрічі шляхетного роду людей запитання було вичерпано.

Усю солодку неправду було вилито на порозі, і пан Кастусь запросив гостя до господи. Покульгуючи, Петро Могила перший увійшов у навстіж одчинені лакеєм двері.

Будинок мурував перший чигиринський староста з роду Вишневецьких дід Ієремії Михайло. Товсті стіни, важкі дубові двері, маленькі віконця — все розраховане на те, щоб при потребі можна було одсидітися тут, як у фортеці. Покої оздоблено французькими меблями, перськими килимами, венеційськими дзеркалами. На килимах висять ятагани і шаблі, пістолі й сагайдаки — роботи все майстерної, ціни великої. Межи вікнами на стінах — турячі й оленячі роги. А при кожних дверях — непорушний, немов опудало, ліврейний лакей.

Пан Кастусь всадовив гостя у парчеве золочене крісло на гнутих ніжках, сам сів навпроти. Приємно посміхаючись, недбало, розслаблено ляснув у долоні. До кімнати негайно увійшов ще один лакей — по всьому, старший посеред лакейства, або ж, як по-іноземному, мажордом, бо мав і статуру солідніщу, і тримався з предивною лакейською погордою. Воно й сказати: для старшого лакея і лакейство — гордість.

— Передай ясновельможному князеві Ієремії, що пан Петрус і я були б раді бачити його вельможність у віталь ні! Передай, ми просимо, щоб князь Ієремія завітав сюди,— наказав пан Кастусь.

Лакей — холодна гордість в очах — з готовністю прислужника зігнувся, вийшов. Петро Могила довго дивився на солодкого пана Кастуся і не втримався, запитав, хоча про таке й не годилося б запитувати у опікуна:

— А чи не рано починаєте у такий спосіб просити князя, пане Кастусь? Прошу дарувати мені таке втручання,

але я все-таки близький родич Ієремії. Князеві лише десять, а ви звертаєтесь до нього, як до всеможного...

Солодка усмішка не зникла з обличчя пана Кастуся. Він склав на животі руки — пучки в пучки — і відповів тоном людини, певної у своїх діях:

— Рішучого у діях і свідомого власної величі князя виховують змалку, любий брате Петрус, як змалку ж вихо вують і без'язикого, покірливого хлопа. Князь Ієремія мусить уже зараз, у свої десять років, усвідомлювати, що навіть князь Василь Острозький — теж Гедимінович — не може зрівнятися з ним багатством і владою, що він найбагатший і наймогутніший.

— Хай так, пане Кастусь. Але ж замість рішучого ватажка можна виростити жорстокого деспота...

— То не страшно, пане Петрус! Ми живемо у час жорстокий! І правда завжди на боці наймогутніших. Не захистиш самого себе — ніхто тебе не захистить. Дрібна шляхта неспокійна, чернь бунтує. Князь повинен мати моцну руку. І я готую князя Ієремію до великої боротьби, до панування...

Лакей одчинив двері і, ставши на порозі, проголосив:

— Його ясновельможність князь Ієремія!

Зробив крок ліворуч, нагнув голову у поклоні. До віталні увійшов Ієремія. З дня похорону Раїни — а це було чотири роки тому — Могила не бачив свого небожа. За цей час Ієремія виріс, навіть подорослішав — сягав уже плеча свого опікуна. Мав він довге русяве волосся, що біля плечей бра..ося кучерями, одягнений був у вузькі панталони, батистову сорочку, оздоблену тонким мереживом, взутий був у червоні чобітки з острогами. Обличчя його можна було б вважати приємним, якби не вперто стулені капризні губи, якби не пильний, ясно-холодний, зовсім не дитячий вираз великих сірих очей. Зупинився кроків за п'ять, оглянув гостя і різко запитав:

— Це ви — мій дядько Петро Могила?

Пан Кастусь стиха задоволено розсміявся, але гість і бровою не повів — лишився суворий.

— Так, небоже, це я — твій дядько Петро Могила,— відповів.— Підійди ближче, поздоровкаємося. Я радий тебе бачити у доброму здоров'ї.

— А пан Петро сам не може підвестися, щоб підійти? — знову різко запитав Ієремія.

Аж тепер Могила скупо, самими куточками губів посміхнувся. Очі лишилися серйозними, замисленими.

— Я все можу, любий небоже, коли знаю, що мушу. Однак перед тобою мені не пристало підводитися. Подумай сам: я — царського роду, ти — княжого. Мені двадцять шість років, тобі — тільки десять. А окрім того, я — дядько, ти — небіж. Хто ж перед ким має стояти?

Ієремія — дитина дитиною лишається — таки задумався. Помітно було, як боролися в ньому звичайний глузд і вже вкладена в душу невтримна пиха. Хлопчик завагався, не знаючи, як діяти.

Петро Могила підвівся, підійшов до Ієремії, обійняв за плечі, підвів до крісла, сам сів, небожа поставив перед собою, тримав за плечі.

— А ще, мій дорогий небоже, зважи на те, що зараз почуєш,— додав.— Вельможний пан має бути добрим до своїх близьких, а не злим. Ближні мають його любити, а не боятися [1]... Запам'ятаєш мої слова?

Пиха і свавільність узяли гору над глуздом. Ієремія вирвався з рук дядька, одійшов на крок, холодно блиснув сірими очима і відповів різко, зверхньо, як звик:

— Я буду таким, яким сам захочу! — Крутнувсь і, дзенькаючи острогами, пішов геть. Лакей запопадливо одчинив перед ясновельможним двері.

— Хай пан Петрус пробачить Ієремію! Він ще дитя!..— підхопився пан Кастусь і подарував Петрові Могилі одну з найчарівніших своїх посмішок.

— На дітей не сердяться, дітей вчать,— сухо відказав Петро Могила.

Підвівся, наблизився до віконечка, задивився. Звідси ген унизу було видно широкий Дніпро і — скільки око сягало — рівне й безмежне Лівобережжя. Якось у голові не вкладалося, що все оте безмежжя, вся ота земля — лише маленька часточка володінь князя Ієремії [2]...

---

[1] Ієремія Вишневецький, вирісши і ставши можновладним володарем маєтностей, дійсно відзначався «добротою» до дрібної шляхти. Ця «доброта» уживалася в ньому з надзвичайною, неповторною жорстокістю до покріпачених селян.

[2] Для того, щоб читач мав змогу приблизно уявити собі колосальні розміри так званої Вишневеччини, скажемо, що до одібраних у Байбузи володінь по ріках Сулі, Удаю, Солониці в різні часи були приєднані землі по ріці Псьол, а також міста Пирятин, Лубни, Гадяч, Полтава, Кременчук, Глинськ, Охтирка тощо.

— Так, так! — позаду солодкий голос пана Кастуся.— Дітей треба вчити. Але діти, прошу коханого брата Петруса, бувають хлопські, княжі і царські. І вчать їх по-різному і для різного.

Обернувсь.

— Це я вже чув, пане Кастусь, і цілком згоден з вами. Однак помисліть, що самим потуранням ви, може, не на радість людям ростите князя Ієремію.

— Це яким людям, пане Петрус? Посполитим? Хлопам? Бидлу? А нащо вона бидлу — радість, брате мій? Бидлу покора личить,— приємно посміхнувся пан Кастусь.— Прошу пана Петруса, навіть шляхті володар потрібен, проводир з норовом і твердою рукою, а не танцюрист. Хто владарювати не вміє, над тим владарюють інші.

Петро Могила нічого не відповів. Неприязно думаючи про солодкого фальшивого пана Кастуся, який послідовно виховував з Ієремії себелюбця, високий гість несамохіть відзначав, що цей фальшивий пан Кастусь повторював слова, які давно живуть у ньому, Петрові Могилі. Хіба не він, Петро Могила, був цілком певен у тому, що, хто владарювати не вміє, над тим владарюють інші? На душі стало не гаразд. Одійшов од вікна, попросив:

— Може, пан Кастусь дозволить мені відпочити? Я щось натомився і ніби зле себе почуваю...

— Чого ж пан Петрус досі мовчав? — удавано занепокоївся пан Кастусь і ляснув у долоні. А коли з'явився гордий мажордом, звелів йому: — Проведи пана Петруса до його покоїв! Нехай покоївка прислужить, що пан звелить...— І знову подарував Петрові приємну посмішку.— Хай добре відпочиває брат Петрус! Що він накаже подати йому до обіду?

— На ваш смак, пане Кастусь,— уклонився Петро Могила і вийшов поперед пихато-догідливого мажордома.

Почував він себе таки стомлено і таки зле. Під самими грудьми болісно саднило — так ніби хтось поклав у шлунок маленьку жаринку. Це вже здавна такий біль — ще з часів Сорбонни. Інколи він відпускає, і тоді Петро почуває себе зовсім здоровим та енергійним. Але минає час — біль знову появляється і приносить із собою неприємне самопочуття, кепський настрій, похмурість, дратівливість.

Ще в Парижі відвідав знаменитого лікаря — мсьє Вентрю. Той подивився на язик і сказав, що в організмі занадто багато життєвих соків і що вони скупчилися у шлункові.

А тому, щоб одужати, їх треба розподілити рівномірно по всьому тілу, для чого слід поставити п'явки на потилицю і на литки. П'явки й відсмокчуть надлишок життєвих соків у ноги і у голову...

Може, і скористався б Петро з дорогоцінного рецепту мсьє Вентрю, але вся біда в тому, що він змалечку гидував усякою слизькою та повзучою твар'ю. Тому заплатив паризькій знаменитості ціле екю за відвідини, подякував за пораду та на тому й закінчив лікування...

Мажордом пройшов по килиму майже в кінець вузького коридора і одчинив двері до кімнати, запрошуючи увійти. Петро увійшов; мажордом зачинив за ним двері. Гість опинився у невеличкому, дуже світлому, ніби сонцем заллятому приміщенні. Тут стояло широке ліжко з яскравожовтим шовковим пологом, тонконогий, золотом інкрустований столик біля вікна і таке ж, як у вітальні, парчеве золочене крісло.

У віконце видно частину подвір'я, рублену з товстезних колод княжу стайню. Он до неї йде Ієремія. Він уже у темно-малиновому камзольчику, у шапці, прикрашеній перами якогось заморського птаха. У руках Ієремії нагай. За малолітнім вельможним князем сторожко, щомиті готовий бігти виконувати будь-яку княжу волю, ступає високий вусатий чоловік — теж одягнений як для їзди верхи.

Лише встиг появитися Ієремія Вишневецький, як два хлопи у полотняній одежі та у постолах бігом вивели із стайні світло-гнідого чорногривого і чорнохвостого осідланого коня. Підвели до єгомосці, застигли, з обох боків тримаючи коня за вудила. Ієремія поляпав коня по храпу, по шиї, підійшов до сідла, помацав підпругу.

Щось не сподобалося вельможному князеві. Ясно і пронизливо дивлячись на вусатого, щось йому сказав, коротко змахнув нагаєм. Вусатий затулився руками, зігнувся. Один з хлопів, які тримали коня, підбіг, поправив підпругу, став на коліно, притримав стремено для ніжки його ясної вельможності. Ієремія,— дарма, що дитина ще,— ухопившись за високу луку, без підтримки легко махнув у сідло, підібрав поводи. Враз поставив коня дибки — пустив ускач з місця. Де узялися чотири гайдуки — помчали на конях услід.

Побитий вусатий визвірився на обох хлопів-конюхів і, зганяючи зло, вже своїм нагаєм оперіщив одного, потім

другого: знатимете, бидла погані, як сміятися, коли старшого бито!

Хлопи, позгинавшись, зникли у конюшні. Туди зайшов і вусатий і майже одразу виїхав верхи на такому ж гнідому, як у князя, коні. Смикнув спересердя поводи, кінь перебрав ногами — пішов шпарко...

То як сказав пан Кастусь Вишневецький — «хто владарювать не вміє, над тим владарюють інші»?

А не в цім та грань, за якою жива істина перетворюється у фальш, та грань, яка відокремлює розумне користування владою, від жорстокості й знущання над нижчими? Хто скаже? Хто визначить? Зараз став свідком картини звичайної. Князь ударив слугу, користуючись правом княжої сваволі. Але ж потім, мавши за приклад вчинок князя, хлоп ударив хлопа з холуйства! Ось що страшніше за княжу сваволю, бо холуйству немає межі, отже, і беззаконня може розростися повсюдно.

Якби знати, що ж то виросте з небожа Ієремії? Чи стане йому розуму не перейти грань, за якою душу полонить деспотія, а діями керує сваволя? Чи виховання пана Кастуся увійде у плоть і кров, а власний розум промовчить?.. Лише майбутнє покаже, що виросте з цього хлопчика...

Рипнули двері. Обернувся — на порозі чорнокоса, чорноброва, сірooка дівчина у білій вишиваній сорочці, у гарній плахті. На ногах — нові постоли. В руках білий рушник. Чиста, охайна. Вклонилася у пояс:

— Ласкавий пан умиється з дороги? Я все приготувала.

Петро Могила здивувався і задивився на красуню. Була вона настільки гарна і настільки несподівана у цьому фальшивому домі, що здавалася неправдою, видивом. Підійшов ближче до неї — і раптом — ні сіло ні впало — запитав:

— Ти чия така гарна?

— Єгомосці Вишневецького, ласкавий пане,— просто відповіла дівчина і глянула сірooко, небоязко.

— Князя Ієремії?

— Так, ласкавий пане. Але взяв мене з дому до покоїв вельможний пан Кастусь.

— А звуть тебе як?

— Харитиною, ласкавий пане.

— А літ тобі скільки?

— Од вознесіння господнього сімнадцята весна пішла, ласкавий пане...

Відповідає не затуркано, дивиться прямо, довірливо. Ім'я Харитина по-грецькому означає «благодатна». Саме таке ім'я — такій красі, чистоті такій...

— Давно у покоях, Харитино?

— Тиждень скоро, ласкавий пане.

— Не називай мене ласкавим. Не ласкавий я, Харитино.

— Як вам ліпше, вельможний пане.

І знов дивився, вивчав обличчя, всю її і думав. Довго благодатною тут їй не бути. Князь Кастусь для себе знайшов цю квітку, для себе взяв до покоїв. Він її і зломить тут — не вона перша у нього, не їй останньою стати. І нічим не зарадиш красуні, бо вона — князів Вишневецьких річ. Що князі захочуть, те й зроблять. Розбестять, вип'ють солодке, а зів'ялу й спустошену виженуть. Може, за якогось челядника заміж віддадуть. А найпевніше — поїде доживати віку зганьбленою пущеницею [1] кудись у далеку княжу маєтність.

Але ж гарна! Очі, бач, які — величезні, як озера! І губи налиті, незаймані, і обличчя чисте — ледь-ледь на сонці присмагле. І вся вона така свіжа, що аж доторкнутися до неї хочеться. Задивився так, що про все забув.

Враз перехопив трохи здивований погляд дівчини. Прийшов до тями, скупо усміхнувся:

— Веди — умиюся!

— Ходімо, вельможний пане!..

Умився холодною криничною водою. Повернувшись до опочивальні, скинув з себе все дорожнє, одягнув чисту батистову сорочку, заморські оксамитові панталони темно-зеленого кольору, білі панчохи. Відтак одкинув шовкового полога, ліг на застелене ліжко — полежати.

Харитина з голови не йшла. Вабить жіноча краса. Вабить. Очевидно, всевишній творив жінку з більшою любов'ю, аніж чоловіка, раз така предивно гарна вона вийшла. Але, певне, сам замилувавшись її красою, доброї долі забув їй дати...

І люди на землі у прекрасних закохуються швидко: побачив, здивувався, а потім не зміг себе стримати, не зміг собі пояснити, що це несподіване і скороминуще,— і почалися муки. Так споконвіку, так до кінця віку земного...

Думав, аж поки не прийшла дрімота. Не помітив, коли заснув. Спав міцно — нічого не снилося. Збудила надвечір прекрасна Харитина. Сірі очі у чорних віях. В очах — незаймана, нелякана ніжність. Руку лише простягни — і очі вже не відпрянуть.

— Вставайте, паночку! Вельможні пани вас до обіду ждуть. Веліли передати.

— Встаю!..

Сірі очі відпрянули. І вже не помітиш у них ніжності, бо ніжність, як малий вогник, теплиться лише зблизька — лише для двох, не більше. На відстані у Харитини просто дуже гарне і приємне обличчя, милий, відвертий погляд. Ще не розквітла вповні по-дівочому посмішка, яка віщує комусь земну радість. Вклонилася, пішла, рівно тримаючи стан.

«Пропаде дівка!» — само собою подумалося, коли проводив очима.

Сів на ліжкові, звісив додолу ноги у білих панчохах. Посидів, неначе до тями після сну приходив. Харитина ввижалася. Очі її сірі у чорних віях ввижалися. Гарна дівчина. Якась уся на диво доладна. Ще ніколи не стрічав подібної.

Такій у коханні младість зшанувати, а потім до злюбу вінчаного стати, красивих людей родити. Багато родити, за приклад маючи статечну римську матрону, що нічим так не гордилася, як плодовитим чревом своїм. Такій — бути окрасою і господинею сім'ї. А пропаде ж з примхи пакосника тлустого.

Схопився, нагнувся, дістав з валізи нові, ще не надівані черевики з золотими, діамантами покрапленими, пряжками. Озув. Скинув звичайну сорочку, одягнув шовкову — з пишним жабо і мережаними манжетами. З валізки ж добув каламарчик з пахучою рідиною, що називалася «Eau de Cologne» — одеколон. Налив трошки у жменю, освіжив обличчя і шию. У кімнаті одразу запахло квітами. Аж після того одягнув світло-зелений оксамитовий камзол, випустив з-під його рукавів оборчасті манжети сорочки. Належало ще напнути на голову руду гривасту перуку — вона теж лежить у валізі,— але обійдеться без неї, неприємно чомусь — хто зна, з чийого волосся її робили.

Модний, як маркіз, стриманий у рухах, строгий з лиця, Петро Могила, супроводжуваний лакеєм, увійшов до їдальні, навіть не думаючи про те, яке враження справить на родичів. Але шляхетне, рум'яно-приємне обличчя пана Кастусь, коли побачив по-паризькому вбраного родича, враз посіпалося, коли побачив по-паризькому вбраного родича, враз потьмарилося темною хмариною заздрості. Однак шляхетність

[1] Пущениця — жінка-вигнанниця.

є шляхетність, і Кастусь Вишневецький переборов самого себе, якнайщиріше усміхнувся:

— О-о! — чесно зрадів.— Мій брат Петрус ніби щойно від двору французького круля Людовіка! І якби я не знав, що мій брат вже три роки, як з Парижа...

— Однак, мій дорогий пане Кастусь, ви маєте рацію,— відповів на це Могила спокійно, але не без гонору,— все, що на мені, з Парижа лише тиждень тому.

— Як я заздрю братові Петрусу! У брата Петруса там лишилися зв'язки?

— Якщо панові Кастусю настане доконча потреба придбати отакі бачмаги, сиріч пантофлі, то моїх зв'язків вистачить на те, щоб пантофлі, шиті найкращими паризькими шевцями, були у пана Кастуся за два тижні.

— Я зумію щедро оддарувати брата Петруса, якщо брат Петрус зробить таке для мене.

І враз ніби сама собою народилась у голові Петра Могили яскрава думка.

Він усміхнувся Кастусю Вишневецькому і сказав не на жарт:

— Харитиною, брате Кастусь.

— Що?! — не зрозумів пан Кастусь.

— Оддаруйте Харитиною, покоївкою вашою.

Обличчя панові Кастусю на якусь невловимо коротку мить пересмикнулося. Та шляхетність є шляхетність, і пан Кастусь приємно посміхнувся.

— А може, я ліпше носитиму смердівські гащі [1], ала матиму у покоївках ту чарівну задніпрянську квітку?

— То воля шляхетного пана Кастуся. Я лише почув, що пан Кастусь готовий щедро оддарувати...

— Харитина скупа на любов, брате Петрус! — уже без посмішки відповів Кастусь Вишневецький.— До неї не можна рукою доторкнутися, не те що обняти. Вона дика, мов вільна лошиця.

— Тому й прошу.

— Пан Петрус закохався?

— Харитина мені сподобалась, кажу правду. А ці пантофлі — вперше на нозі. Цей камзол — вперше на плечах, пане Кастусь. Ваше слово — і я радий зробити вельможному братові приємне вже зараз, негайно.

[1] Гащі — чоботи.

Пан Кастусь розсміявся, насварився пальцем:

— А брат мій Петрус — прохира [1]!..

— Як і брат мій Кастусь,— і собі усміхнувся Петро.— То згода? Я іду переодягатися...

— Ех, брате Петрус! Я великодушний. Беріть покоївку! Зараз матимете на неї дарчий папір від імені її власника князя Ієремії. Поки переодягатиметесь, я напишу...— Кастусь Вишневецький дружньо обійняв Петра Могилу.— Французькі сорочки на додачу?..

6

З Канева на Київ Петро Могила виїхав через день. Він залюбки подарував Кастусю Вишневецькому увесь свій паризький гардероб і руду перуку віддав. Кастусь Вишневецький залюбки подарував коханому братові Петрусу дівку-кріпачку Харитину. Дівка коштувала не більше ста золотих, французький гардероб тягнув майже на всю тисячу — пан Кастусь лишився у виграші. А дівку він собі іншу знайде — навіть не таку дику.

І ось зляканo-збентежена, розгублена і непривітна Харитина, що не чекала на таку зміну в своїй долі, сидить у дубі навпроти, на дошці-сидінні, застеленій пістрявим килимком. Лікоть поставила на борт і, не відводячи очей, дивиться на червонувато-брунатну прозору воду Дніпра. Мовчить.

Дорога до Києва лісом дуже небезпечна. У темних лісистих охланях [2], неподалік від битих доріг, позбиралася сила розбійних нетягів [3], які давно забули і труд, і послух, ставши лібединським ізгребом [4]. Тому пан Кастусь порадив пробиратися до Києва на дубах по Дніпру. Чотири дуби відпливло від Канева. На першому, окрім гребців та кількох ротників [5], що присягнули Ієремії Вишневецькому, їде

[1] Прохира — проноза.
[2] Охлань — поросла лісом прірва.
[3] Нетяг — ледачий.
[4] Людин — мирський чоловік. Ізгреб — сміття.
[5] Ротник — той, хто присягнув захищати господаря, воїн.

зацний молдаванин Петро Могила і дарована йому дівка Харитина. На другому і третьому дубах — гайдуки Петра з кіньми. На четвертому — ридван і ще кілька ротників.

Вигреблися на стрижень, розгорнули білі жагелі [1] — і круті канівські береги поволі почали відпливати назад. Там, у Каневі, полишилися свавільний, гнівливий небіж Ієремія та його опікун, сибарит і цинік, пан Кастусь...

Низовий вітер гнав по Дніпру чорно-сині брижі і пружно надимав жагелі. Гребці поскладали у дуба гребла і стиха перемовлялися поміж собою — так, щоб своєю мовою не заважати вельможному панові. Було чути, як шумить пінясте вода під дубом та інколи лопотить жагель на нерівному вітрі.

Петрові слід було продумати, як надалі лагодити стосунки з Вишневецькими. Вишневецькі—рід не тільки могутній, але й підступний, злопам'ятний. Хотів би чи не хотів, а маєш зважати і на могутність, і на характер, і на норов. Ієремія підростає — через десять років стане одним з найвпливовіших посеред високої шляхти. З таким треба якщо не дружити, то хоча б підтримувати родинні стосунки. Не дай боже — ворогувати. Життя попереду довге, замисли великі. І кожен ворог — зайвий перешкодця на шляху до мети. Особливо якщо ворог з такими можливостями, як князь Вишневецький.

От коли мети вже досягнуто, коли сам опинився при владі, став сильний, отоді можна дозволити собі завести якогось знаменитого ворога — для історії, pour la bonne bouche [2], як кажуть французи...

Дуб злегка похитує. Правий урвистий берег далеко, кормильний гребець, або ж стирновий, держить ближче до лівого роздольного берега — тут вітру більше і вітер рівніший, пружніший. Могутня ріка пустельна: ні човна, ні дуба, ні заморської лодії чи галери навстріч. Над водою, вишукуючи здобич, проносяться сліпучі білі чайки. На піщаних відмілинах навстоячки сплять або ж меланхолійно походжають сірі чаплі. Трохи далі темною хмарою в'ються над шелюгою шуліки та ворони: певне, вовки вполювали якогось звіра і тризнують, а голодне птаство жде своєї черги на поживу...

---

[1] Жагель — вітрило.

[2] Pour la bonne bouche *(франц.)* — на останню закуску.

Юна Харитина, поклавши руку на широкий борт дуба, а підборіддя на руку, дивиться на роїсту пташину хмарку. Вона вже трошки заспокоїлась. В очах її тепер смуток і далека-далека згадка. Тонкому рівному профілю, свіжим, ще не випитим, гарним, ніби різьбленим губам, чистоті і кольору обличчя позаздрила б будь-яка вельможна панія.

Петро Могила умів цінувати жіночу красу і шанувати жінок, бувши з ними завжди гречним, тактовним і ненастирливим. Жінки відповідали молодому царенкові своєю щирою прихильністю, а часто й любов'ю. Однак Харитина була зовсім не така, як інші, ні на одну не схожа.

— Харитино! — стиха покликав.

Мовчить. Ані ворухнулась. Дивиться на вольних птахів.

— Тобі мовлю, Харитино! — сказав трохи голосніше.

Глянула сірооко:

— Я все чую, ясновельможний пане. Милостивий пан хоче щось запитати?

— Ти звідки родом, Харитино?

— З-під Лубна, ясновельможний пане.

— Батько-мати є?

— Є, ясновельможний пане. І тато, і мама.

— Ти у них одна чи ще діти є?

— Одна я, добрий пане.

— За татом і мамою печалуєшся?

— Дуже печалуюсь, ясновельможний пане.

— А хочеш якупі з ними знову бути?

— Ой! — Враз стрепенулася, сіла рівно, у долоні сплеснула, притиснула руки до грудей. У сірих очах, як блискітки на воді, заграла радість.— Одпустите мене до тата з мамою? Паночку мій дорогий! Одпустите?

Боже, яка краса, яка юність, яка чистота! Quell ingénuite! [1] Дивиться щиро, вірить щиро. Наївно гадає, що її можна зараз відпустити до тата з мамою. Петро Могила ледве втримався, щоб не сказати дівчині, яке вона ще дитя і як не розуміє того, що світ повен підступності.

— До тата з мамою тобі не можна, Харитино,— мовив, як міг спокійніше.— Бо лишень прочує пан Кастусь Вишневецький, що ти вдома, то знову тебе забере. Ось коли приїдемо до Києва, я подумаю, як зробити, щоб ти була з татом і мамою.

---

[1] Quelle ingénuite! *(Франц.)* — Яка наївність!

— Ну то купіть їх! Паночку! Ласкавий! Купіть! Хай я вже у вас буду разом з мамою і татом! Ви краще за пана Вишневецького!..

Петро мусив дивитися на воду, щоб не дивитися у сірі очі Харитини. Мав сам собі зізнатися, що ця дівчина раптово і одразу увійшла в його життя, стала йому дорогою. Якимось незбагненним чуттям угадав він у ній безмежну ніжність і доброту — саме ті якості, котрих так бракувало йому і котрі так були необхідні.

Чи то господь-провидця православний наштовхнув на думку відвідати Вишневецьких саме зараз, а не на тиждень раніше або на тиждень пізніше; чи то старий язичеський fatum [1] так заздалегідь вирішив, але добре, що Харитина є і що зараз вона поруч...

— Буду мислити, що зробити для тебе,— нарешті відказав дівчині.

Аж тепер Харитина плакала, закривши обличчя руками. І не знати, був той плач від печальної згадки чи від очікуваної радості.

Погладив би чорну косу, доторкнувся б до дівочої руки — не час, не можна: гребці, хлопи пана Вишневецького, позатихали — дослухаються до панської мови: що то пан дівці-покоївці нашіптує? Зиркнув на гребців — всі одразу хитрі пики поодвертали.

Замовк. Несильно, але не відпускаючи, поболювало під грудьми. Перехилився з дуба, набрав у пригорщу дніпрової води, напився раз і вдруге — біль на часинку затих. Глянув на Харитину — виплакалася, бач, в очах — надія і дитяча жвавість. Сміється до нього — білими зубами поблискує.

Красива. Навіть занадто красива. Такі красиві жінки щасливими майже ніколи не бувають — це помітили і про це казали ще латиняни. Але хіба не бувають? Чи не від чоловіка залежить — зробити будь-яку жінку щасливою? Хіба все, що говорили латиняни, істина?..

Ночували, приставши до невеличкого, горбатого, густо поросłого шелюгою острівця посеред Дніпра. Надійно припнули дуби, позводили на берег застояних коней. Розклали багаття, виставили сторожу з гайдуків на випадок появи лихих людей. Для пана напнули намет із сірих грубих рядниць. Всередину наламали і настелили літорослі [2], а поверх

[1] Fatum (лат.) — доля.
[2] Літорость — свіжі, ще зелені пагони лози.

неї кинули буру ведмежу шкуру. Колись давно взявши на рогатину звіра у горах Молдавії, Петро Могила завжди возив цю шкуру з собою і мав за постіль, якщо доводилося отак заночовувати просто неба на землі.

Цього вечора пан, однак, до намету не поліз — звелів кріпачці там спати. Гнилодуха челядь тямущо перезирнулася. Петро Могила перехопив чийсь непоштивий, нахабний погляд, зиркнув на всіх — зимно стало на хлопських душах. Щоб не накликати на себе ще більшого панського гніву, хлопи та ротники пана Вишневецького мали за краще лізти у дуби та вмощуватися на ніч. Там, погомонівши, і поснули. Гайдуки шаблями зрубали під корінь три молоденьких верби, що купно росли на найвищому місці й прикрашали острів, пустили до зілля коней, а самі — хто не чатував — скорчилися, як бездомні пси, і позасинали на вихололому піску.

Петро Могила сидів біля багаття, і тьмяні червоні відсвіти грали на його зосередженому обличчі. Він дивився на химерний вогонь — початок усього сущого і кінець усього прийдешнього — і вже в котрий раз передумував свої думи.

Навколо залягла тривожна, повна таємничих звуків нічна тиша. Час від часу чулися сплески води: то неподалік від берега скидалася сита риба-в'язь. Десь високо під зорями, принаджений вогнем, літав і скрипуче стогнав сліповорон [1]. На далекому правому березі вив одинокий сіроманець-вовк. Голоси нічної тварі будили в душі щось давно забуте, але ці ж голоси свідчили, що навкруги спокійно, що найстрашнішого для всіх звіра — лихого чоловіка — поблизу нема.

Ніхто не знав ані найпотаємніших дум, ані великих задумів Петра Могили. А задуми були вельми честолюбні, як і годиться честолюбній людині. Але щоб досягти визначеної мети, починати доводилось усе спочатку — і з щонайменшого. Могила був готовий до цього, але волів розпочинати все потаємно, без розголосу, бо розумний чоловік усе дрібне й другорядне робить тихо: дрібна тща [2] слави ще нікому не приносила, зате багатьом славу псувала, якщо ставала комусь наперед відомою.

Полум'я згасало. Петро намацав рукою товстого вербового патика, поворушив багаття обгорілим кінцем. З-під

[1] Сліповорон — нічний ворон, крук.
[2] Тща — (ст.-сл.) — дрібна, порожня турбота, суєта.

попелу вирвалися іскри, снопом повились у небо і там погасли. Полум'я враз повеселішало, затріщало, загуло. Однак поживи йому забракло, і воно майже одразу зів'яло, знітилося. Петро підвівся, ніби мимохіть, зазирнув до намету: Харитина, загорнувши ноги краєм ведмежої шкури, спала. Подався у прохолодну темряву, повернувся, несучи поперед себе розчепіреного і волохатого, як морське страшидло, корча. Кинув у вогонь, сів на вчетверо складений килимок, де й сидів. Полум'я лизнуло корча, вхопилося за сухі лахми — з тріском і шумом шугнуло вгору. Десь там, у вишині, голосніше й тривожніше заскрипів сліповорон.

Що віщуєш, мудрий пташе? Славу? Чи безвість?

Позаду почулися обережні кроки. Озирнувсь — Харитина. Освітлена яскравим вогнем, тоненька, стрункa. Знизу дивитися — перса високі, гострі — ось-ось прорвуть напнуту на них білу сорочку. Погляд не сонний, ясний, розумний. Задивилася на вельможного пана Петра, який сам порався біля багаття.

— Ти чого? — запитав той здивовано.

— Не спиться, паночку,— відповіла просто.— Ваші слова, паночку, сон одігнали, натривожили мене. Лежу та думаю, лежу та думаю. А сон не йде.

Петро, повернувшись з надхмар'я дум, захоплено дивився на дівчину. Нарешті висмикнув з-під себе килимок, розгорнув, щоб на двох вистачило, простелив. Сів сам, запросив Харитину:

— Сідай!

Сіла на краєчок. Обійняла ноги руками, підборіддя на коліна поклала, очей не одірве від полум'я. В очах — відблиски вогню, на обличчі, на руках, на білій сорочці, на чорній, через плече пущеній косі — відблиски вогню. Сама юність. Сама зваба!..

— Купите татка з мамою, паночку? — запитала. Не відірвала очей від вогню, боялася глянути на вельможного пана Петра, щоб не почути панського «ні!».

А пан дивився на неї. Суворий, многодумний, вчений пан, котрий майже ніколи не сміявся і вмів тримати найпотаємніші свої думки при собі, дивився на юну хлопку, як на диво світу, як на явління земної краси.

— Куплю.

— А я лежала і молилася: «Хай би милостивий пан тата з мамою купили, хай би милостивий пан тата з мамою купили». А ви й справді купите? Господь пошле вам багато

добра, паночку... Ви не такий, паночку, як ясновельможний пан Вишневецький...

— А хто з нас який?

— Хто з вас який? — Аж тепер подивилася — очі в очі! — Ви добрий, паночку, хоч холодно дивитесь, а ясновельможний пан Кастусь недобрий, хоч солодко дивиться. Він негарне хотів зробити.

Петро поклав руку на гаряче, ще не вповні налите, але вже округле дівоче плече, трошечки, щоб не налякати, притиснув дівчину до себе. Жар од неї пройшов по руці, гарячим хлюпнув у серце.

— Ніколи не бійся мене,— сказав Харитині.— Зла тобі не заподію, шкоди не учиню. Захочеш — оборонцею тобі стану, бо люба ти мені...

— Ой, що ви, паночку! — хотіла випручатися. Рука у Петра сильна — не пустила.

— Ніжна ти, Харитино. Мені твоя ніжність потрібна, бо власної не маю — господь не дав. І не ласкавий я. Звідки ти узяла, що ласкавий? Що тата з мамою викупити готовий?.. Не можна мені ласкавим бути. У ласкавого пастиря овни [1] норовисті і стадо неслухняне. Ласкавий пастир єсть добр для душ немногих і зло ізрядне [2] для всіх.

Харитина задивилася на Петра, і по очах її він зрозумів, що вона анічого не второпала. Самому стало соромно: навіщо заговорив з дівчиною, яко з філозопом? Навіщо захотів істинствувати перед розумом простим, до штучності д... с...вес неготовим? Скільки ж тієї дрібної тщі сидить у нас? Скільки разів готові ми суєтно похизуватися красним словом і знанням!

— Іди спати, Харитино! — сердитий на себе мовив хмуро.— Я думати мушу.

Дивився на вогонь. Коли зрештою глянув праворуч, де сиділа дівчина, її на місці вже не було. Зникла, як видиво.

Наступного дня пливли мовчазні, принишклі. Харитина все оглядала дальні береги і намагалася не дивитися на пана. Пан теж нечасто позирав на Харитину. Челядь усе зрозуміла по-своєму: гребці за спиною пана переморгувалися, ховали паскудні посмішки.

До Києва догребли на третій день — по обіді. Спочатку проминули село Видубичі, з подивом оглядаючи величезну

[1] О в е н — *(ст.-сл.)* — вівця.
[2] І з р я д н є — найбільше.

Михайлівську церкву [1], що біло виростала з густої зелені під високою урвистою горою. Потім, коли дуби обігнули піщану косу, побачили золоті куполи Києво-Печерської лаври. Собори і церкви її стояли на горі, вознісши у небо золоті бані. А ще попереду, за лісовими схилами, за голими глинистими кручами, вдалині засинів Поділ — рівнинне місце горжищ, дерев'яних складів та купецьких комор, міщанських жител, всеприятелищ [2], замтузів [3], позорищ [4], пристанище статечних купців і голоти, ремісничого люду і лихих бігунів [5].

Ближче до Києва — рух по Дніпру жвавіший. То рибалки пропливуть у смолених довбанках, то селяни-кріпаки, монастирські чи панські, неповоротким дубом з Києва проїдуть, то навстрічна розмальована панська лодія трапиться, купована господарем десь у Венеції. Але на широченних просторах Дніпра, який після повені ще не увійшов у свої береги, оті човни, дуби та поодинокі лодії здавалися комашино-маленькими, непримітними, як тріски. Опустів колись гомінкий русичський шлях із варягів у греки!

До берега пристали трохи вище від того місця, де чорнів предовгий дерев'яний причальний частокіл та в'язалися човни з усяким збіжжям, що його привозили на торжище продавати. На частокіл, бач, коней з дуба не виведеш — полохливі тварини можуть прянути назад, зірватися з настилу і ноги поламати чи боки обідрати.

Тільки приткнулися до піщаної мілини, тільки челядники встигли підтягти ближче до берега дуби, підгуцикуючи, перенести на собі по мокрому пана та Харитину,— аж на тобі, прибульців оточило юрмище немитих, бородатих, нечесаних, коростявих істот у рубищах, у засмальцьованому шматті. Не питаючи, потрібна поміч чи ні, кинулися до дубів гольтіпаки, раптовим заробком на оковиту загобзовані [6], з галасом і гиком винесли на руках ридван з усім, що в ньому було, криком нашарахали коней. Ті, хропучи, плигали

[1] До наших днів достояла лише західна — одна восьма частина величезного «восьмистолпного» храму — усипальниці київських князів. Решту собору змило повінню Дніпра — разом з княжими могилами.

[2] Всеприятелище — корчма.

[3] Замтуз *(польськ.)* — будинок розпусти.

[4] Позорище — місце, де люди зріли видовиська, зокрема — інтермедії.

[5] Бігун — волоцюга.

[6] Загобзований *(ст.-сл.)* — збадьорений.

з запосліджeного настилу у воду, на мілину, поривалися бігти, але шарпаки зависали на поводах, тпрукали, зупиняли, ще більше лякали благородних тварин смиканиною.

Тоді всі разом приступилися до Петра Могили, здійняли гвалт, простягали чорні від бруду, репані руки, випрошуючи:

— Доброго давця, не обмини убогих милістю своєю, кинь розторопно гроша для гражданства [1]!

На чиюсь найдовшу репану долоню недбало, майже не дивлячись куди, кинув златицю, оказавши:

— Усім!

Юрмище шарпаків узріло жовтий блиск золота, закричало ще дужче і подалося в одному напрямкові — до корчмами під Щекавицею, щоб пропити златицю до останнього оболя [2].

У повітрі стояв вар [3] і густий сморід. Десь гнили рибні решткн. Неподалік голі до пояса чоловіки смолили човна — звідти тягло їдким смоляним духом. Під ногами смерділа розтовчена кінськими копитами грязь біля причального частоколу.

Коли коней було запряжено, Петро Могила посадив у ридван Харитину; та від ніяковості, від незвичності, від страху закривала обличчя ріжком простенької хустки. Сів сам, махнув рукою — гони!

Рушили. Гайдуки криками і батогами пробили путь у чималому збіговиську подільської голоти, що зібралася тут погл ати на приїзд вельможного пана. Хто такий — не знал і знати не хотіли. Але ж і багатий, очевидячки!

За ридваном, огорнені золотавою курявою, довго бігли жебраки, випрошуючи оболя чи сікля [4]. Ще довше не відставали прудконогі хлопчаки.

Петро, щось надумавши, раптом звелів форейторові зупинити коней і запитав у білявого голомозого, найчепурнішого хлопчини:

— А де тут багата крамниця, отроче?

— Де багата, мосьпане?— живо відповів той.— А отак, по Гнилій, по Гнилій, мосьпане, а тоді на Почайну вулицю,

[1] Гражданство *(ст.-сл.)* — звичайність людська, сміхотворство.

[2] Златиця — золота монета. Оболь — дрібна розмінна монета грецького походження.

[3] Вар — спека.

[4] Сікль — дрібна монета арабського походження.

а ще по тому — повз нову садибу пана скарбія Ходики [1], аж до Боричевого узвозу, а там побачите крамницю купця Путяти. То буде найбільша і найбагатша крамниця, мосьпане!

— Який бідовий! — аж здивувався Петро Могила бистрій чіткій мові хлопчака.

— Бо небитий, мосьпане! — вклонився той. Очі бистрі, сміливі, голубі, в них — жива увага.

Петро повагався, добув з кишені ще одну златицю, кинув хлопчакові:

— Тримай! За тямучість!

Той ловко вхопив монету на льоту, роздивився, хутчій заклав її за щоку, потім низько, з якоюсь веселою готовністю вклонився:

— Красно дякую, мосьпане!

— Пішов! — махнув форейторові Петро Могила. Той попустив віжки і коротко свиснув.

Коні, що стоячи перебирали ногами з нетерплячки, взяли з місця. Петро й не помітив, що одарований ним хлопчак залишив гурт однолітків, побіг слідом і почепився ззаду за ридван. Гайдуки його не зігнали, бо чули, як пан розмовляв з хлопцем, але мало розуміли тутешню мову — всі були молдаванами. Хто зна, може, пан і дозволив цьому хлопчакові під'їхати на ридвані.

Харитина сиділа бліда, мовчазна і все затулялася ріжком білої у червоних квітах хустки. Петро доторкнувся до її руки, сказав як міг ласкавіше:

— Годі тобі боятися! Ну чого, питається, боїшся?

— Я й не боюся,— відповіла, зиркнувши одним оком, скоса.— Студно [2] мені з вами їхати у ридвані, негоже. Я ж не панна!.. Усі дивляться... Може, й думають...

— Хай дивляться і хай думають. Чхати нам на всіх!

— То вам так. А мені — серед людей жити. Люди знаєте які, паночку? Люди як подумають лихе — їхня правда горішньою зостанеться. Хрестися, присягайся — ніхто тобі не повірить.

— Де чула таке?

— Люди добрі казали.

[1] Ходики — впливовий у Києві рід, що походив від знатних татар Кобизевичів. Всі Ходики обіймали високі посади старости, скарбія тощо. Величезне їхнє багатство було придбане нечесними шляхами. Під час повстання козаків та посполитих усі ці маєтності було знищено, а рід Ходик припинив своє існування.

[2] Студно — соромно.

— То люди добрі чи злі?

Замислилась.

— Не знаю.

— Ну, от бачиш! Я тобі дам добру пораду, Харитино: дивись однині на світ гордо, як панна. Прямо дивись. Люди злі бувають тільки до тих, кого можуть укусити. А перед сильнішими вони тихенькі й запопадливі. Вір мені, Харитино! Над людьми треба панувати!

— Що ви таке кажете, пане Петре!

— Це не я кажу. Це мудріші за мене кажуть...

На Боричевому узвозі, коли зупинилися, озираючись і шукаючи крамницю Путяти, перед Петром Могилою як з-під землі виріс той же бідовий голомозий хлопчак. Рукою вказав на білий дім без вікон, з навстіж розчиненими широкими дверима — хоч возом заїжджай.

— Семо [1], милостивий пане. Це і єсть найбагатша крамниця купця Путяти.

— А ти як тут опинився? — по-справжньому здивувався Петро Могила.

— З вами приїхав, мосьпане. Ззаду почепився.

— Ай, бідовий!

Під'їхали до крамниці. Петро сплигнув з ридвана, подав руку Харитині. Крамар — у плечах сажень, біла сорочка навипуск, свита наопашки — вибіг з крамниці й, уклонившись, став на порозі, з подивом спостерігаючи, як молодий і ?ний пан у дорогому кунтуші, у розшитих сап'янцях, допомагає зійти з ридвана дівчині, вдягненій в убогу селянську полотняну — навіть не мережану! — сорочку, у просту, теж полотняну, спідницю і у постоли. Спідниця фарбована бузиною — ряднище, албо рубище, являє собою пребіднійшеє.

— Тату! — гукнув хлопчак, що вже й тут опинився, мов поміж ногами проскочив.— Я вам покупців привів. З вас алтин [2], тату! Як обіцяно.

— Милості прошу! — зрозумівши, що приїжджі до нього, Путята-старший з готовністю вклонився і жестом запросив ясновельможного та милостивого пана до крамниці. Походя дав синові потиличника і неголосно, але грізно, мовив: — Будь говеєн [3]! Опісля все скажеш! А тепера — киш!

[1] Семо (ст.-сл.) — сюди.
[2] Алтин — три копійки сріблом.
[3] Говеєн (ст.-сл.) — поштивий.

Хлопець зник.

— Бідового сина маєш! — сказав, проходячи і нахиляючись у низьких дверях, Петро Могила.

— Йому купецьке діло і багатство успадкувати,— вже у крамниці відповів старший Путята так, ніби й цим догоджав ясновельможному панові.— Буде бідовий — примножить батькове, буде буєм [1] — з рукава по дорозі розсіє і те, що батько невсипущо збирав. Купецьке діло бідовості вимагає. Чим можу служити ясновельможному і милостивому панові?

Пан Петро був їй зараз страшний, як бог, що долі роздає.

— Індійського муслину — панні! Найкращого шовку — панні! — Петро, щоб приховати своє збудження, говорив різко, як рубав.— Найкращого грезету [2] — панні! Найкращого венеціанського муару— панні! Найкращого французького батисту — панні! Найкращі сап'янці — панні! Найкращі висотупці [3]— панні. Найкращі каблучки, персні, сережки — панні! Найкращі конаки [4]— панні! Є у тебе все це?

Харитина стояла біла мов крейда.

Купець Путята-старший, вчувши таке замовлення, одвалив щелепу, розчахнув рота — у бороді чорна діра утворилася. Зрештою зрозумів, що все почуте — істинне, а не примарилося. Крутнувся на місці, кинув кудись у куток свиту і, натикаючись на делби [5] з оливою, медом та дьогтем, притьмом ускочив у внутрішні двері. За мить повернувся, несучи, немов сповите дитя, штуку блакитного шовку. Кинув на струганий довгий стіл навпроти дверей, очманіло глянув на покупців, знову побіг. Очі йому горіли, ніздрі роздулися. Він поспішав, щоб була багатий пан не передумав. Бігцем носив штуки шовку, грезету, атласу, батисту, виніс червоні сап'янці, голубі сап'янці, світло-зелені сап'янці. І всі — оздоблені шитвом та блискучим камінням. По тому виніс оберемок оксамитових усякого кольору висотупців. Зрештою, появився з чорним коробом, одкинув кришку — всередині повно золотих сережок, каблучок, ланцюжків, гребенів, пагорлоків [6].

Засапаний, одурілий і напружений від передчуття чима-

[1] Буй *(ст.-сл.)* — дурень.
[2] Грезет — парча.
[3] Висотупці — черевички на високих закаблуках.
[4] Конак — жіноча прикраса на шию.
[5] Делба *(ст.-сл.)* — кадь, діжка.
[6] Пагорлок — жіноча прикраса на шию (те, що й конак).

лого виторгу, аж тепер зупинився, ще раз уклонився, як переломився:

— Усяке вещество, з дозволу ясновельможного пана,— все тута для ясновельможної панни! Матеріал албо вещ яка — що уподобає. Хай береть, як свою!

Харитині стало млосно. Була б упала, якби саме в цю мить не обхопила її за стан сильна рука пана Петра. Могила підвів дівчину до столу, заохотив:

— Ну? Вибирай! Що захочеш — вибирай!

— Не можу,— відказала кволо.— Не можу. Ніжки не тримають!.. Я зараз...

Зависла на руці пана Петра, глянула знизу вгору і вже зовсім тихо мовила:

— Купіть краще тата з мамою! Купіть!..

— Куплю! — теж зовсім тихо пообіцяв.— Куплю. У мене на все грошей стане! Не бійся — вибирай!

— Не смію, паночку!..— зізналася по хвилині.

Тримаючи десницею дівчину за тонкий стан, мізинцем шуйці вказував очманілому купцеві на шовки:

— Оцього — на сукню! Оцього — на сукню! Цього — на сукню!..

— Скільки накаже пан одмірювати? — гнувся крамар. Він уже не боявся, що покупці підуть до іншої крамниці — тепер в очах його лихоманково світилася радість великого зиску, радість удачі.

— Ти ж знаєш,— відповів Петро.

— ншим міряно тридцять ліктів на сукню, ясновельможний пане.

— Нам теж — по тридцять.

— Але лікоть цього шовку вартий златиці, прошу вельможного пана. Не привезений — перекуплений. Товар з Індії, вельможний пане. А цей з країни Чин [1].

— Міряй мовчки!

— Слухаю ясновельможного пана, хай ясновельможний пан буде здоровий всі сто лят і опісля!..

Крамар зосередився, як перед важкою роботою, перехрестився і заходився хутко міряти — шовки стривожено шурхотіли. Петро дивився то на зосередженого, поспішливого крамаря, то на Харитину — вона ж боялася підвести очі і глянути на все оте, що купував для неї пан Петро. Стояла немов з воску ліплена.

[1] Країна Чин — Китай.

Набрали шовків, грезетів і муару, узяли батисту на спіднє, купили три пари розшитих перлами сап'янців і три пари прегарних висотупців з золотими оздобами. Усе це спішені гайдуки, добре загорнувши від куряви, поскладали у ридван. З ридвана ж таки — був там залізний сховок під сидінням — принесли скриньку з грішми. Більше як триста златиць щедро, не жалкуючи, заплатив Петро Могила за увесь крам. Напослідок запитав дикоокого від раптової удачі крамаря:

— Знаєш, де доброго кравця шукати?

— Кроїтеля, прошу ясновельможного пана? — перепитав крамар по-своєму.— Знаю, прошу ясновельможного пана! Все знаю! Я покажу зацному панові. Ніг не шкодуватиму — попереду побіжу — покажу!..

І таки побіг! Поперед кіньми — усі вісім гайдуків їхали зараз позад ридвана — побіг! Міщани з подивом зупинялися, дивлячись, як багатий купчина, виставивши вперед густу бороду-віника, біжить перед конячими мордами. А потім думали та розпатякували кожен по-своєму, що то за пан такий лихий ридваном гнався за купцем Путятою. Дивина і страхи! Господи, прости нас, грішників! Ну й у недобру годину живемо! Як не тут біда, так там напасть!..

Пейсахуватий, горбоносий, рідкобородий (з дня народження неголений), молодий кравець у чорній ярмулці перебрав-перемацав увесь привезений крам, подумав, як подрімав, і стомлено — очі запалені від довгої роботи при свічках — глянув, нарешті, на ясновельможного пана:

— Я можу пошити, проше пана, наймодніші сукні на панну... Але, проше пана, то буде не скоро. Проше пана, не раніше як через місяць.

— Кладу по златиці за кожну пошиту річ поверх твоєї ціни, Берко. Але все має бути готове через тиждень,— одразу ж запропонував Петро Могила.

Пейсахуватий Берко стомлено усміхнувся і знову задумався, як заснув. Стрепенувся.

— Я, проше пана, маю постійних замовників, які не дають бідному кроїтелеві з голоду вмерти. Якщо я не встигну пошити панам постійним замовникам, проше пана, то добрі панове образяться і підуть нового кроїтеля шукати. А тоді мене ваша златиця не прогодує, проше ясновельможного пана. І мою Ревеку не прогодує. І моїх дітей не прогодує. А у мене їх уже четверо, проше пана.

— Даю по п'ять златиць поверх твоєї ціни!

Пейсахуватий Берко замислився. Нарешті глянув на предивно щедрого пана:

— Як перед богом — перед ясновельможним паном: мені буде важко. Але за тиждень я все зроблю для милостивої панни, проше пана. Тільки, проше пана, щоб пан не забув гарної обіцянки. Бо я — пан бачить — всього лише зовсім бідний кроїтель. Кроїтеля панові легко покривдити, а мені до пана — як до чистого неба.

Петро витяг з кишені капшука, дістав тридцять златиць, кинув на стіл.

— На! Решту заплачу, коли пошиєш.

— Хай буде ще сто лят здоровий ясновельможний пан! — уклонився Берко і, не розгинаючись, указав на вузенькі замацані двері.— Хай милостива панна пройде ось у цю комірчину — я зніму з панни мірку. Прошу ясновельможного пана, ясна панна має щодня приїздити примірювати шитво...

— Приїздитиме! — кивнув Петро Могила і підштовхнув Харитину, щоб ішла за кравцем, не боялася.— Іди, Харитино! Іди, іди!..

Десь через півгодини вийшли, нарешті, з хати, у котрій до пароки пахло вугільним чадом та якимись перекислими травами.

6. осідали у ридван. Харитина все ще була крейдяна, але сіла вже сміливіше. І Петро Могила коротко наказав форейторові:

— До Києво-Печерської лаври!..

7

У малесенькій келії стоїть сухе тепло: під образами — бронзова, чеканена грецькими майстрами жаровня. В ній тліють вуглинки. Пахне ладаном — для свіжості. Кватирку одчинено — чад виходить назовні.

Житло схимницьке, строге, якщо не сказати убоге. У кутку — темний простий іконостас, де на чільному місці висить ікона богоматері: Києво-Печерська лавра носить

ім'я Успення пречистої богородиці. Збоку від іконостаса, попід стіною,— тверде ложе; сяк-так обстругані дошки, а поверх них грубе ряднище. Побіля вікна — незугарний сосновий стіл. Такі ж стільці. І крейдою білені чотири стіни. Анічого зайвого. У посліднього ченця-водовоза житло багатше, аніж ця келія. І живе в ній отець архімандрит — верховна особа у Лаврі.

Маленький, сухий, зморщений, благоліпний, білобородий, він сидить, чорноризець, у чорному клобуку й у чорній просторій рясі до п'ят на мулькому ослоні. Ім'я йому Єлисей — у схимі Євфимій, прізвище його Плетенецький. Поруч, по праву руку від нього, сидить такий же строгий чорноризець — намісник отця архімандрита отець Захарія Копистенський. У цього обличчя дещо рухливіше, виразніше і тому здається суворішим.

Патерицю — архімандритський довгий чорного дерева посох з слонової кості рукояттю, що закінчувалася різьбленою короною,— архімандрит притулив до стіни — так, щоб знайти навпомацки. Дряхл старець, патерицю носить не як ознаку високого свого сану, а найбільше як звичайний костур, на якого можна зіпертися. Ноги погано вже носять преподобного отця архімандрита. Захарія Копистенський значно молодший, але теж у великих роках.

Чорноризці тільки-но поблагословили з прибуттям молодого молдавського воєводича Петра Могилу, сина православного господаря Симеона, щедрого на ялмужні, привітного на слові до києво-печерських послів [1].

Для високого гостя — висока честь: приймає його архімандрит у своїй схимницькій келії, а не у трапезній чи у загальній молільні.

Петрові Могилі поболює під грудьми: зранку не ївши. Та й переживання даються взнаки: радісно, що має Харитину, але ж і хвилювань це принесло скільки. Радісно, що зумів дівчину одарувати, але теж перехвилювався. А тепер ось, вважай, посеред найсвятіших отців сидить. Незвично це і тому дуже хвилює. Біль не вщухає, однак попросити бодай води напитися не хоче: якось перетерпить, бо усяке прохання принижує...

[1] До молдавського господаря кілька разів посилалося посольство з Лаври, яке поверталося з щедрими пожертвуваннями «на святі діла». Тому стосунки між Лаврою і молдавським престолом були тоді якнайкращі.

Старці розпитали, чи здоров господар Симеон, чи добре доїхав воєводич Петро. Тепер ждуть, що скаже у відповідь високий гість. А той — хитрий політик.

Сидячи, оглянув убоге житло отця Єлисея, оцінив подвижництво старця і смиренно, хоч і не без почуття власного достоїнства, яке ніколи його не покидало, сказав святим мужам:

— Приїхав я, ваші превелебності, передати вам, що господар Молдавії, мій добрий отець, жде вашого святого благословення і посилає вам свій уклін. Приїхав я вклонитися вашій во всіх язицех уславленій мудрості і самому стати під ваше всепрощенське благословення, бо знімаєте ви з нас, простолюдинів, увесь тягар земних гріхів.

— Амінь!— кивнув Захарія Копистенський і перехрестився.

— Світ знає про труди ваші незрівнянні у Богоявленському братстві, а також про нещодавнє відновлення Братської школи... Світ православний у захопленні, отче Захаріє, вашим риторством красним і вашими денними та нощними трудами над виправленням найдревнішого словенського перекладу Бесід святого Іоанна Златоуста на послання святого апостола Павла...

Чорноризці перезирнулись — і на їхніх аскетичних схимницьких ликах промайнули, мов сонячні зайчики на воді, усмішки мирської втіхи: виявляється, і схимникам приємно, коли плоди трудів їхніх стають відомі посеред людей, коли суєтна слава і їх огортає м'яким лоскотливим крилом.

О рід людський, мінливий і незмінний! Навіть філософи і аскети, та й ті лише в останню чергу і з великою неохотою відмовляються від слави. Скільки підлого і нечесного, скільки високого і прекрасного, скільки хитрого і підступного вдіяно людьми лише заради непостійного сяйва слави! Це засвідчили ще Сократ і стоїки. Мало того, вони, як і Діоген-кинік [1], висміяли саме прагнення до слави. Однак і по сей день примхлива діва шукає для себе коханців

[1] Сократ (нар. 469 р. до н. е.) — великий грецький філософ, який, зокрема, проповідував скромність у житті. Стоїки — грецька філософська школа, яка теж проповідувала байдужість до мирських благ і скромність у поведінці. Діоген (404—323 рр. до н. е.) — грецький філософ-аскет, який висміював будь-яку надмірність і закликав користуватися лише найнеобхіднішим.

чесних і підлих, мужніх і підступних. Шукає, щоб, приголубивши, негайно кинути і знов шукати, і знов підштовхувати на діла Геростратові і Тимолентові [1].

Про все це Могилі подумалося, поки старці сіяли від почутої похвали.

— Звідки син наш знає про наші скромні труди? — запитав Захарія Копистенський.

— То ви скромні, святі отці,— схилив голову Петро Могила.— Труди ж ваші єсть слава у человецех. Труди ваші у важкі часи возсіяли підмогою для людей. Вони же підмогою служитимуть людям прісно. Істинно, що в час, коли віра православна і земля руська потребують самовідданих захисників, вони знайшли їх у особі таких достославних мудрагелів, як ви, святі отці...

— Гординя покинула нас, сину,— зарожевівши, скромно відповів на похвалу Єлисей Плетенецький.— Ми, ничтожні, молимося за те, щоб всевишній утяв руки уніатам. А творимо, що в силах наших...

У Петра Могили сіро-зеленкуваті очі. Глянув на Єлисея Плетенецького — у того обличчя заспокоєне, незворушне, херувимське якесь. Але мова — жива. Сподобалася, бач, отцю архімандриту похвала! Кому не сподобається? Петро ще раз нахилив голову.

— Молитва єсть найвищий стан духу людського, святий отче. Молитва архіпастирів високих богові найближча, бо архіпастирі вопіють до всевишнього іменем всього стада божого...

Старці заслухалися мови молодого зацного пана Могили. Отець Захарія з приємністю відзначив для себе, що світський пан знає його духовні писання — про молитви архіпастирів стада божого.

Для світського пана це предивно — книгу писано лише для духовних.

А Петро Могила, навертаючи на більш суттєве, заговорив знову:

— Вороги наші користуються методою нечестивою і засобами низькими. Вони суть хитрословці і злотворці. І щоб

---

[1] Герострат — так хотів прославитися, що спалив у 353 р. до н. е. храм Артеміди в Ефесі — одне з семи див світу. Тимолент (411 — 336 р. до н. е.) — полководець з Корінфу, який звільнив Сіракузи від тирана Діонісія і повернув сіцилійцям їхні закони.

реть [1] їхня пішла затще, непотребно [2], ви, окрім молитов до бога, вершите ще й многі земні діла, святі отці. А земні діла супроти уніатства умоцнюють молитву вашу. Я знаю: діла земні вимагають коштів, святі отці. Тому уклінно прошу прийняти од мене extra ordinem [3] п'ять тисяч золотих — на діла ваші корисні.

Єлисей Плетенецький намацав патерицю, зіпершись на неї, підвівся,— і всі підвелися,— осінив молодого гостя широким хрестом.

— Хай благодать божа довічно пребуде з тобою, сину мій.

— Во ім'я отця і сина!.. — немов підтакнув Захарія Копистенський.

Петро Могила сю ж мить, діставши з-під кунтуша, поклав на стіл два червоних сап'янових капшуки, у котрих глухо дзвякнуло золото. Єлисей поблагословив гроші, знову сів, обіпер об стіну біля себе патерицю. Сів Захарія. Останнім, як годилося, сів Могила. Плетенецький подивився на нього ясно.

— Я поминатиму тебе у всюнощних молитвах своїх, сину мій, за щедру твою ялмужну на братію і церкву господню. Щоночі молюся, ібо поклав на себе схиму таку, ібо думаю про смерть і готуюсь до смерті. Писано мною: «Скажи мені, господи, кончину мою і число днів моїх, яке воно, щоб я знав, скільки лишилося мені...» Не від гордині — від розуміння долі своєя мовлю.

— Істинно рече преподобний Єлисей,— додав до цього Захарія Копистенський, ніби похвалив сановитого схимника.— Наш преподобний архімандрит живе молитовно, чисто, стримано — усім на приклад життя святого...

Дивною була ця розмова, і дивно було Петру Могилі вести її. Говорилося ніби все те, що належало, а виходило штучно, нецікаво, непотрібно, нерозумно навіть. Чому?

Чи не тому, що загальні речення, як густа олія на воді, закривали собою і бурхливі джерельні потоки, і зловонні бульбахи гниття? У неспокійному світі, поливаному кров'ю і сльозами, навіть посеред духовних було зараз стільки наболілого, значимого, нестерпного, що годилося чесно говорити про усі виразки і про всі потреби життя. А тут усе

---

[1] Реть — опір.
[2] Непотребно — марно, без успіху.
[3] Extra ordinem *(лат.)* — в дар, незвичайно.

про благодать та про благодать. Та ще — про власну непогрішимість. Скучно, нерозумно, нецікаво.

— Життя есть бреніе — сиріч глина, болото, кал і грязь,— рівно, безбарвно мовив архімандрит-схимник, забувши, певне, вже про ті недалекі часи, коли сам він, ще повен сил, готовий був боротися за справедливість і свободу на землі. Мозок Єлисея Плетенецького стомився од років і боротьби і тепер засинав. І у пісні ввижався преподобному світ без скверни мирської, світ без грязі й чвар, світ, у якому всі щасливі й задоволені. Марячи про такий світ, Єлисей Плетенецький вже не відав, що то не спокій на землю приходить, а підступає до нього тиха стареча смерть.

— Отець Єлисей не по сану своєму архіпастирському, а по іноческій справедливості достойний імені доброго отця. Бо вчить добру і благочестивості,— негайно вставив Захарія Копистенський.— Він уже влаштував гроб для себе, прийняв велику схиму — образ іноческий у його найсуворішій строгості — і перебуває у стані високої молитовності.

У Петра Могили заболіло і засмоктало під грудьми. Набігло повен рот слини. Заплющив очі, величезним зусиллям переборов спазм шлунка. Біль відпустив, на лобі виступили дрібні росинки холодного поту.

Навпроти сидів Єлисей Плетенецький. Очі його свідчили, що він уже не розумів найстрашнішого: старець пережив власну славу, пережив самого себе. Дріб'язкове ввижалось йому найсуттєвішим, а гідне уваги—суєтою мирською. З ченців піти у заточники [1] — що могло бути безглуздішим для людини, яка два-три роки тому серйозно впливала на важливі справи!

На світлому, безхмарному ликові схимника сіяла благодать. Петро Могила витримав необхідну паузу — перед великою доброчесністю треба замовкати — і тоді заговорив, звертаючись більше до Захарії Копистенського. По тому, як говорив, було помітно, що до цієї розмови він приготувався давно, все продумав і виважив.

— Саме на вашу святість уповаючи і на вашу благосердність покладаючись, я, нижайший раб божий Петро Могила, приїхав сюди, щоб припасти до святих стопів ваших з своїм

[1] Заточник *(ст.-сл.)* — людина, яка добровільно прирекла себе на довічне затворництво і самотину. У Лаврі заточників живцем замуровували у печерах, лишаючи для передачі їжі лише невеличкі віконця.

слізним проханням. Здавна жду часу, егда зможу присвятити життя своє неусипній службі всевишньому господові богові нашому. З мислію цією благою вчився у Львівському колегіумі, з нею ж вивчав філософію і теологію у Сорбонні, з нею боронив християнську віру православну від невірних магометан під Хотином... З думкою цією благою я стою перед вами, святі отці, і нині прошу вашого благословення на постриг та іноческий сан у цій славою своєю великій обителі...

У такий спосіб коротко й точно розповівши про свої задуми, Петро Могила підвівся і вклонився старцям-чорноризцям.

Ті од превеликої несподіванки повклякали. Могила дав отцям час осмислити і зрозуміти все сказане ним, а тоді продовжив:

— Сан інока жажду прийняти, святі отці, у годище [1] пихи злобної і клевети поганої, у годище уніатчини хитрословної і чвар кривавих, у годище parricidium'ів [2] і Марсових полів [3]. Не од світу йду — світові помогти хочу, скільки стане сил моїх...

Єлисей Плетенецький, заплющивши очі, сидів нерухомо і чи слухав, чи не слухав. Захарія Копистенський пильно поглядав на молодого царського сина і в думці вирішував, що відповідати. Постриг знатної молодої людини у ченці для Захарії Копистенського не був ні дивиною, ні новиною. Монастирі — католицькі і православні — мають величезні маєтності і сталі прибутки, отже, молодші княжі сини виявлялися забезпеченими до старості. Церква — і католицька і православна — впливала на світське життя, і честолюбні родовиті нащадки мріяли у такий спосіб добратися до верховної влади, як, скажімо, у Франції зробив це герцог де Рішельє. Але вся справа в тім, що скрізь потрібні найперше розумні люди, а мало хто з княжичів це розуміє.

Поки Захарія Копистенський збирався з думками, Петро Могила, ніби перепочивши, продовжував далі:

— Я багатий, достойні й святі отці. Від коханого батька мого, від молдавського трону мені належить у спадок багато золота. Нині маю я вже й власні маєтності, даровані мені паном крулем Сігізмундом за хоробрість під Хотином,

[1] Годище — година.
[2] Parricidium *(лат.)* — отцевбивство.
[3] У стародавньому Римі на Марсовому полі розпинали людей на хрестах.

а також і куповані особисто. Підростає і за кілька років здобуде право на неосяжні володіння мій небіж, син у бозі почилої сестри моєї Раїни, шляхетний Ієремія Вишневецький. Вам, святі отці, скажу, що я намагатимусь виховати князя Ієремію у богобоязненості й покірній любові до православної церкви. Іноком будучи, я зумію більше вплинути на душу цього нечувано багатого, родовитого ревнителя церкви нашої. Не так багато посеред найвищого князівства їх лишилося: Ієремія Вишневецький, Василь Острозький та ще кілька...

— Так, так,— покивав головою Захарія Копистенський.

— Маю також на меті шукати опори церкві православній посеред Війська запорозького, як це було завжди. Втішаю себе думкою, що поможуть мені козаки — рід Могил у скруті своїй насамперед шукав підтримки посеред січового козацтва і завжди її знаходив [1].

Копистенський сидів і думав. Зрештою, сказав неквапно:

— Ну, що ж... Преподобний отець архімандрит Єлисей і я, непотребніший у монасєх, мніх окаянний,— обидва ми радітимемо за святу обитель нашу, якщо в ній возсіяє розумом і праведним життям брат наш во Христі — Петро Могила, відомий нам і світові хоробрістю і вченістю своєю.

— Істинно возсіяє! — покивав Єлисей Плетенецький.— Істинно возсіяє і возвеличиться у схимі. Благодать божа зійде на нь [2]...

Бесіда стомила преподобного. Це було помітно. Але Петро Могила поставився до пустопорожньої мови старця з усією хитрою, при дворі Сігізмунда виробленою шанобливістю царедворця.

— Глибоко вдячний святим отцям за розуміння намірів моїх і за доброту... Боюся здатись притужним [3], але, з дозволу святих отців, насмілюсь звернутися ще з одним нижайшим проханням: опісля строку покаяння чи не висвятять мене святі отці одразу у сан ієромонаха [4]?

Захарія Копистенський думав недовго. Глянув на Могилу, погодився з готовністю:

[1] Запорозькі козаки неодноразово втручались у справи Молдавських та Валаських господарів, подаючи допомогу Могилам у обороні їхніх престолів.

[2] На нь *(ст.-сл.)* — на нього.

[3] Притужний *(ст.-сл.)* — настирливий, прикрий.

[4] Ієромонах — чернець, висвячений на священика. Петро Могила при постригу домігся такого привілею.

— Во ім'я отця, і сина, і святаго духа! Хай буде так! Маючи на увазі високу шляхетність вашу, а також неабиякі знання ваші з слова божого та з наук риторичних, преподобний отець архімандрит Єлисей і я, ничтожний в монасєх, благовременно даємо на таке згоду.

— Так, так,— підтакнув Єлисей Плетенецький. Добув з кишені прозоро-жовту горошину ладану, простягнувши руку, кинув на вугілля жаровні.— Отрешися від справ мирських, препоручи ся творцеві нашому — істинна благодать, істинна благодать...

Петро Могила підвівся і стояв рівно, достойно. Підвівся й Захарія Копистенський. За ним, намацавши патерицю, звівсь на ноги і Єлисей Плетенецький.

— Хай же станете свідками того, святі отці пастирі, що буду праведним іноком славної обителі цієї, а також невсипущим ревнителєм справ православної церкви і її пастви! — поклявся Петро Могила, розуміючи, що важливу бесіду закінчено.

Широко перехрестивсь на образи. І після того вже буденним тоном, тоном звичайної бесіди межи звичайними людьми, звернувся до чорноризців:

— Для завершення усіх мирських справ — родинних і особистих — мені знадобиться ще рік. Може, трошки менше, може, трошки більше. Але від того, як і з чим я закінчу все мирське, залежатиме, як і з чим розпочну життя духовне. Маючи ваше нетлінне благословення і тверду згоду, я вже від сьогодні готуватиму себе до постригу. Про єдине прошу вас, святі отці: все, що тут говорено, аж до постригу мого, хай знає лише незримий свідок наш — господь бог...

Коли Петро Могила, відмовившись від трапези — за воротьми Лаври під старим берестовим гаєм у ридвані ждала його Харитина, вийшов на подвір'я, сонце висіло вже низько над Верхнім Києвом, і проміння його розпекло до нестерпного блиску високі бані Софії Київської та Михайлівського золотоверхого собору.

Кроком людини, що поважає святе місце, вельможний прочанин перетнув зелене від споришу подвір'я і крізь брами під Троїцькою надворотною церквою вийшов з Печерського монастиря. Звернув ліворуч — на стежку обіч викладеної колодами дороги і скоро побачив свій ридван, випряжених і поприв'язуваних до стовбурів коней, гайдуків, що лежали у холодку чи вешталися знічев'я поміж берестів.

Побачили пана — миттю зігнали з себе лінь, заметушилися, лаштуючи виїзд.

Петро підійшов, зазирнув у ридван — серце йому вихололо: Харитини не було.

Крутнувсь — закричати на гайдуків — і враз побачив її. Вона йшла з гаю, несучи у руці маленький букетик квітів — синіх дзвіночків, малинових смолок і білого деревію. Здалеку усміхнулась ласкавому панові. Наблизилась, з провиною глянула в очі:

— Простіть, паночку, пішла поблукати. Голова мені обертом іде. Сама не своя...

Очі стривожені раптовістю всього того, що так зненацька звалилося на неї, очі втомлені несподіваними думами і тривогами, очі, які звикли до всього близького і звичного і перед якими враз отверзся широкий світ з його прірвами та високостями, з найбільшими мріями і найбільшими страхами.

— Тут гарно,— глянула на пана Петра сірооко.— Дніпро видно далеко-далеко. І за Дніпро видно — далеко-далеко. Там я живу...

Побачив Харитину — і на часинку ніби забув про сивобородих чорноризців, про щойну розмову з ними, заради котрої, власне, і їхав до далекої польської околиці — Києва.

Поглядом охопив дівчину всю — від коси, вінцем укладеної навколо голови, до темних ношених постолів.

— Мені здалося, що ти втекла,— просто сказав Петро Могила і, ніби поправляючи пасмо, провів їй рукою по скроні й по волоссю.

Сірі очі з глибини своєї відповіли м'якою вдячністю, замисленим сумом.

— Нікуди мені од вас тікати, паночку,— сказала.— Невільна я тікати.

— І дивись, не здумай справді, Харитино!

— А якщо справді втечу?

— Знайду!

— А якщо сховаюсь?

Позирнув:

— Де? Світ великий, а сховатися ніде.

У поглядах, у інтонаціях голосу народжувалося щось бажане і тривожне, щось вогненно-язическое, щось стародавнє, як перше гріхопадіння, як самий світ.

Форейтор, тримаючи коней за вуздечки, розвертав ридван так, щоб виїхати на вулицю. Гайдуки стояли, готові

скочити у сідла. Ці добре знали істинний норов свого пана: чи на стайню під батоги одішле, як щось не так зробиш, чи сам прикладеться...

По стежці до гаю чвалав літній міщанин у солом'яному брилі, у свиті, у білих полотняних штанях, у рудих грубих чоботях. Наблизився, побачив пана — притьмом скинув бриля, уклонився, запопадливо привітався:

— Хай буде здоров ясновельможний пан!

— А скажи,— замість відповіді, на привітання Петро Могила,— як у Київ Володимира [1] звідси ліпше потрапити, щоб швидше?

Міщанин вп'ймав себе за довгого вислого вуса, гарненько подумав, махнув рукою в напрямі Києва і сказав, немов з книги вичитав:

— Аще зацний пан поїде через Наводницькі врата — он тудою, теди бережком, бережком до Подолу, а там — через Боричевий узвіз, та повз Андрієву гору — достеменна дорога до Києва Володимирового. Аще ж вельможний поїде чрез врата Київські — он сюдою, теди униз, униз, Хрещатим яром, а теди знову ж — угору, угору до Михайлівського монастиря, албо ж до Софії — сиріч до Києва Володимирового знов. До Софії дорога не така бита...

— А як швидше?

— Зацному панові буде швидше Хрещатим яром — коні добрі у зацного пана. Отак з богом! — І міщанин махнув рукою прямо.

Ридван покотив швидко — коні відпочили, підганяти не треба. Їхали повз акуратні паркани, за якими зеленіли яблуневі сади та чисті хатки-мазанки.

Від тієї пори, коли ще за Ярослава Мудрого схимник Іларіон, утікши од мирських спокус на крутогори і тут, на місці сучасної Лаври, «іскопа печерку малу», до пори цієї широко розрісся Печерськ, поглинувши маєтність великих князів київських — село Берестове, у котрому вмер засновник і хреститель Київської Русі князь Володимир Святославович.

Згодом Володимир Мономах побудував у Берестові церкву Спаса [2]. Але прийшли татари і зруйнували княжий

[1] Києвом Володимира називався нинішній район площі Богдана Хмельницького та Урядової площі. Ще він називався Верхнім Києвом.

[2] У церкві Спаса на Берестові (зараз вул. Січневого повстання, 15), відбудованій 1640 року Петром Могилою, залишився фресковий портрет цього просвітителя.

двір та церкву. Он, за чиїмись буйними садами, бовваніють її обгорілі руїни. Межи камінням у тріщинах бур'яни поросли. У дірках горобці прижилися. Нагорі, у великій розщелині, чорногузи розпатлане гніздо повили... От тобі й пам'ять людська! А певне ж, думалося Мономахові: вічно стоятиме церква!

Невже усі земні діяння — великі й малі — з часом потроху перетворюються у тлін, у прах і зникають з пам'яті людської? Невже разом з земними діяннями назавжди зникають і ті, хто їх творив? Невже зараз людям байдуже, хто був Катон [1], а хто Галл [2]?

Чи, може, все-таки з забуття далеких віків нащадки відроджують усе наймудріше і найпрекрасніше і вдячно користуються трудами предків, бо творені вони для них і в ім'я їх?.. Чи в гонитві за новим, бодай глупим, юрма людська топче під ноги уже знайдені начала добра, нищить творену й освячену віками красу?

Бо якщо це так, якщо предки жили самі по собі, а нащадки живуть самі по собі, тоді в чім духовна суть людини? У чім її нетлінна, передавана з покоління у покоління мудрість? Живе для себе і тільки в ім'я себе лише скот, бидло нерозумне і безсловесне, лісовий звір і непосидючий птах. Так то ж — скот! То ж звір! То ж птах! А чому ж у человецех так багато мерзкого, чому до сердець людських уже відкрита і сто разів повторена предками істина споконвіку добирається не по рівному шляху, а крізь нетрі сто разів проклятої і отвергнутої, але живущої й понині дикості, егоїзму, хитрості, мерзкого холопства і блуду? Чому?..

Це — не від бога. Значить, від самих людей. Значить, люди самі хочуть бути такими, якими вони є. Хочуть? Чи не можуть бути інакшими? А чому не можуть? Від браку доброти чи від непросвіщенності? Хто мусить допомогти людям? Певне, що люди!..

Дорога поміж двох поросших берестами, липами та в'язами горбів повилася униз. Хрещатий яр зустрів мандрівників вологою прохолодою. Тут росли вільхи та осики. Поміж старих дерев густо гнало підріст. Хаща темна, холодна, неприємна. Коні зачмакали копитами по липкій грязюці — на

[1] Марк Порцій Катон — римський консул і цензор, вважався взірцем чесності і строгості.

[2] Квінт Росцій Галл — колишній раб, римський актор-комік. Ремесло актора вважалося в Римі низьким, недостойним.

самому дні яру тік багнистий, роз'їжджений, немов розчавлений, рівчак. Чи хтось вломив, чи сама вломилася осика — кроно під колесо кинуто, у багно, а злам біліє, мов кістка. Листя ще свіже — сьогодні вломлено осику.

...Можна було б махнути рукою на людську впертість, гортанобісся [1], гординю і дикість. Але ж чим тоді муж просвіщенний буде кращий за темного смерда? Що єсть просвіщенність сама по собі? Той же прах, що і вещ неодухотворенна. То в чім же шукати ліків від пороків людських?

Вирвавшись із липкої грязюки, коні налягли на шлеї і бігцем узяли по нерівній дорозі вгору — самі злякалися холодної тривожної охлані.

Мить — і вологі нетрі відступили. Почалися спершу садиби — городи, яблуневі та вишневі сади, вище — дерев'яні шпаровані хати під солом'яними, чорними од старості, замшілими стріхами.

Чим вище — тим багатші оселі.

А на самій горі забіліли одно- і двоповерхові посади вельможного панства. Тут жили або ж — при королі у Варшаві будучи — на випадок свого приїзду тримали дідиччину родовиті Заборовські, Олельковичі, Пузини, Глібовичі, Грушевські та інші вельможні нащадки князів русичських або литовських, Рюриковичі і Гедиміновичі.

Нарешті ридван покотив по Софіївській площі — широкій, зарослій травою, роз'їждженій уздовж і впоперек. Петро Могила скоса позирнув ліворуч, на величезний білений собор Софії. Біля нього пустка. Православні обходять це, колись святе для них місце, бо нині тут — кубло уніатів. І главенствує у будованій Ярославом Мудрим святині, що мала б утвердити і возвеличити православну віру, уніатський митрополит, папський зглядця [2] на Україні Вельямін Рутський.

Дивні діла людські! Бога — самого бога! — межи собою на землі поділити не можуть. То все-таки: благ чоловік чи злий чоловік від роду свого?.. Споконвіку філозопи сперечаються, а згоди так і не дійшли. З одного боку, якщо злий чоловік від народження, тоді цілком зрозуміло, чому кожне нове покоління треба виховувати в дусі добра до ближнього. А якщо добрий від народження? Тоді чим пояснити, що

[1] Гортанобісся (ст.-сл.) — ненажерливість.

[2] Зглядця — підглядач, шпигун.

з кожним новим поколінням усе виховання треба починáти спочатку? Нащо ж доброго і щирого у доброті і щирості виховувати?

Вічне питання саморозуміння і самопізнання роду людського...

Форейтор зупинив коней біля брами золотоверхого Михайлівського монастиря. Петро Могила загодя запланував, що саме тут перебуде з Харитиною, поки виготує їй вільну, поки влаштує домівку та вирішить справу з викупом батьків.

Можна було б зупинитися й у Лаврі — там прийняли б залюбки, але після такої важливої розмови з чорноризцями появлятися з дівчиною значило б накликати на себе підозру благих старців і на першому ж кроці нового поприща [1] самому собі напсувати чимало. А митрополита Іова Борецького Петро Могила знає ще з часів, коли той приїздив до Варшави на сейм у справах захисту перед шляхтою та паном крулем прав і привілеїв православної церкви. Познайомився з достославним владикою через архієпіскопа Полоцького Мелетія Смотрицького [2], великого граматика і ритора. Тоді утрьох побесідували не без користі про діла мирські і про борбище релігійне, про кончу необхідність запровадження світських наук задля піднесення освіченості розумних посеред шляхти та іншого звання людей. Тоді ж напросився, якщо у Києві буде, зайти на бесіду до митрополита.

Гайдук нахилився з сідла, постукав у міцну, на кам'яних мурованих стовпах дубову браму. В ній майже одразу одчинилося до лискучого замацане віконце, і з нього гострим верхом наперед полізла чернеча скуф'я. Тоді проштовхалися смоляні скуйовджені патли. Тоді проскочила і віялом розкрилася перед прибульцями чорна борода — колюча і непроходима, як терник. Це страховидиво було монастирським привратником. Святий лик справляв таке ж враження на людей, як пугва [3] посеред ночі.

[1] Поприще *(ст.-сл.)* — початкове значення — миля, міра довжини. Наприклад: «Градъ убо есть, отстоя Кієва, града столнаго, пятдесятъ поприщъ, имянемъ Василевъ» (З «Патерика Киевского Печерского монастыря»).

[2] Мелетій Смотрицький — автор знаменитої граматики, письменник-полеміст. Висвячений патріархом Єрусалимським Феофаном на єпіскопа Полоцького, пізніше описуваного часу перейшов у католицтво, чим завдав досить відчутної шкоди позиціям противників унії.

[3] Пугва — мара.

Чернець не без цікавості обвів очима всю групу прибулих, зовсім не по-чернечому задивився на Харитину. А коли Петро Могила намірився щось йому сказати, чорноликий кашлянув, мов з пістолі стрельнув. Борода ворухнулася — з чорної пащі басовито пролунало:

— Обитель замкнено! Братіє бдить!

— Передай, отче, святому владиці,— все-таки настояв на своєму пан Петро,— що до його превелебності — молдавського господаря син, Петро Могила. Нижайше просить дозволу зріти святого владику. Його превелебність митрополит Іов мене добре знає, так що передай, прошу...

Чорнобородa патлата голова, що було вже майже сховалась, знову вигулькнула з віконця, веселі грішні очі задивилися на Харитину. Віник ворухнувся, ніби підмів браму, а чорна паща з веселим здивуванням прорекла:

— У мужеська монастир? З бісовицею?

— Я прошу, отче, передай його превелебності митрополитові Іову, що Петро Могила хоче предстати перед очі його,— уже вимогливіше і жорсткіше сказав Петро тоном людини, що почуває і своє право, і свою можність.

Однак привратник аніскільки не злякався, не став смиреннішим, покірнішим. З чорної пащі його несподівано вирвався сміх буйний, грімкотливий, богопротивний, гріховно язичеський. З чорних заростей Петрові моргнуло веселе, по-мирському тямуще око, яке бачило не тільки пісну всенощну службу:

— Писано-бо, чадо моє: «Чресла на предє, обистія же на задє, а обої похотне являють». А братіє бдить!..

Паща знову прогриміла сатанинським сміхом, і патлата голова зникла.

Петро і всі, хто був з ним, лишилися перед замацаною безліччю рук лядкою віконця ні в тих ні в сих, не знаючи, пішов чернець сповіщати Борецького чи просто сховався. У повітрі ще витав, не розсіявшись, міцний бражний дух. Епікуреєць [1] якийсь, а не чернець! Минуло досить багато часу, і Петро — терпець йому увірвався — наказав гайдукові ще раз постукати у браму. Але саме тоді, коли той стукав, монастирська, мореного дуба, залізом клепана брама одчинилася і той же життєрадісний глас пророкотав не по-церковному, а більше по-шинкарському:

[1] Епікуреєць — прихильник вчення грецького філософа Епікура.

— Завертай, раби божі, до православної обителі, во ім'я отця і сина!..

Ридван в'їхав на подвір'я, і чорногривий, могутній, як гора, чернець, пропустивши усіх, зачинив дубову браму на кований залізний засув. Все це він зробив так легко, ніби це була не брама, а дверцята до курника. Тоді нахилив голову, виставив черево — і заслухався, що йому говорив владика.

Борецький, вийшовши стрічати високого гостя, стояв на порозі невеличкого ігуменського будинку і голосно наказував хмільному веселому мніхові:

— Передай блюденіє врат клірикові Онуфрію, отець Фронтисій, а сам, яко буєслов [1] гнюсний, ступай у спокутницьку келію і всюнощною молитвою, на колінах, бія поклони незліченні, спокутуй гріхи своя, чревобісець неукрощенний, стравця [2] негідний, п'яниця розпусний!

За кожним сердитим словом владики чернець з готовністю кивав головою, погоджуючись з тим, що він чревобісець і стравця, і за кожним кивком тихо, щоб не долетіло до вух владики, з такою упередженою готовністю, що вона ніяк не могла бути щирою, примовляв:

— Господу помолимося! Господу помолимося! Господу помолимося!..

Іов Борецький, налаявши ченця — непослух такий і непорядок! — вже спокійним тоном поблагословив спочатку Петра Могилу, тоді Харитину:

— Во ім'я отця, і сина, і святаго духа!..— Здалеку осінив хрестом гайдуків, що стояли при конях, познімавши шапки. І дуже просто, так, немов бачив гостя не вдруге, а вдесяте, пояснив, чому саме розсердився на отця Фронтисія: — Руки має золоті! Голова пресвітла, грецьку знає, вірші які божественні складає, а от же гріх такий: і вино бісівське п'є, і чреву догоджає та й інші діла пакосні дєєть...— Покосився на Харитину: — Хто буде дщер сія, що з вами, сину мій?

— Колишня кріпачка князів Вишневецьких, ваша преве-лебність,— відповів Петро.— Три дні як викуплена мною на волю. Мушу возити з собою, поки не викуплю батьків, її, бо від себе відпустити не смію: занадто молода.

[1] Буєслов *(ст.-сл.)* — блазень.
[2] Стравця — ненажера.

Владика кивнув, що все зрозумів. Лише сказав тихо, самому Петрові, як таємницю:

— Усіх викупити — царства не стане, сину мій. Тому й один викуп — суєта і тщета [1].

В очах владики не сіяла тиха небесна благодать, як це помітив Петро Могила в очах архімандрита Єлисея Плетенецького. Погляд Борецького був твердий, навіть жорсткий, у нім свіжо грала жива мисль і важко проглядала земна мудрість. Він усе бачив, цей мудрий старець, усе знав, для нього не було потаємного в людях. Душі людські одкривалися йому не на сповідях (сповідь — то всього лише хвилинний стан самобичування), а в мирських ділах, у блуді очей, у неправді уст, у високих поривах жертовності й у довічній зловтісі заздрих. Він прощав людей не іменем бога, що судить мирські гріхи з висоти моторошної непорочності, а своїм власним іменем, іменем такого ж, як і всі, смертного, що розуміє саму гріховну суть собі подібних і вірить не в благодать, а в людські, хай не розкриті, але сущі під спудом усього суєтного, можливості осягнути, що єсть добро і що єсть зло на бренній і нескінченно дорогій для всіх землі.

Гукнув клірикові Онуфрію, щоб той знайшов отця келаря [2] Єлпідіфора, а вже той щоб потурбувався про людей і коней. Петра Могилу і Харитину запросив до свого будинку. Одчинив двері невеличкої келійки і сухо сказав стомленій тривогами дня дівчині:

— Тут будеш! Трапезу подадуть...

Княжого сина запросив до келії, де колись приймав гетьманського джуру Максима Голобородька. Всадовив у шкіряне крісло, служці — білявенькому отрокові-послушнику — наказав зготувати пресмачний гарячий напій, настояний на китайському зіллі, що зветься «чай».

Це патріарх Єрусалимський Феофан, будучи у Києві з нагоди висвячення Іова Борецького у митрополити, привіз з собою зілля, котре вельми бадьорить, однак гріховного в собі не містить. І надалі благословив усіх духовних те зілля пити. За великі гроші дістає його нині митрополит Іов Борецький через подільського купця Андрія Путяту. Лупить купець по три шкури, присягається і бреше, на чім

[1] Тщета *(ст.-сл.)* — марнóта.
[2] Келар *(грецьк.)* — чернець, що відав господарчими справами монастиря.

світ. Зате все може дістати — хоч би з-за семи морів, хоч би з дна морського, хоч би з самого пекла. Такі люди, як Путята, потрібні й корисні, бо з інших земель на свою землю незліченні багатства переносять, бо пробуджують цікавість у зашкарублих земляках, а заздрість — у діяльних. Навіть висока шляхта носить у собі, хоч і не виказує, повагу до звичайного смерда, що збагатився завдяки розумові та власній кмітливості.

За чаєм, який пили з порцелянових, золотом оздоблених чаш, неквапливо говорили про науку взагалі, про нове у філософії, метафізиці та теології, про вільнодумство, що гуляє по Європі, а також про распрі посеред католицького духовенства. Почавшись ще за часів Йоганна Рейхліна [1], вони досі продовжуються, високі прелати і ченці обливають один одного гряззю і видають таємниці далеко не святого життя святих отців.

Петро Могила, вибравши зручний час, тонко висловив похвальне слово митрополитові за те, що він, Іов Борецький, найвищим на Україні духовним ієрархом будучи, все-таки лишається princeps sholarum, qui causa necessitatis illustrissimus ipse professor fuesat haurientibus sacra sfudia [2].

Владика сухо подякував. А відтак потекла бесіда, котру не можна було назвати світською, бо йшлося про стан і справи у колах духовних, не можна було назвати й духовною, бо як титулованого гостя, так і сановного господаря цікавили, зрештою, справи мирські.

Два вчені мужі вели вчену розмову.

Іов Борецький срібною ложечкою брав з вохристої полив'яної миси по крихітному шматочку затужавілого восковожовтого меду, клав у рот і, присьорбуючи, запивав чаєм. За кожним ковтком ставив чашку так, щоб бува не змахнути на підлогу рукавом ряси, бо річ дорога, з далекої східної країни Чин, не завжди таку й купиш, розбивши. Він говорив без поспіху, а з тією рівною неквапливою переконаністю, котра з'являється лише в людей, які знають, що їх обов'язково слухатимуть:

— Світ прагне науки. Що з того вийде — не знаю. Як захоче господь і як майбутнє покаже... Знаю лише, що й

---

[1] Йоганн Рейхлін — німецький гуманіст XVI століття.

[2] Princeps sholarum, qui causa necessitatis illustrissimus ipse professor fuesat haurientibus sacra studia *(лат.)* — главою школи, який з кінчої необхідності найзнаменитіше приносить себе у жертву заради вивчення наук.

нам, духовним, поза наукою сьогодні не стояти. Милостинею бога ми — пестуни [1] чад божих. Отже, маємо подбати, щоб чада, господнім провидінням дані нам у науку, розумнішали і тим славили мудрість всевишнього. Наші ж хупаві [2] панове братчики, давши ялмужну на школу, вважають, що раз гроші їхні, то й слово — їхнє. Отця ректора Касіана Саковича ненавидять, як темна чернь прозрілого пророка. Галшка Гулевичівна після довгих прошень отця Єлисея та моїх, подарувавши, зрештою, шмат землі під школу й церкву Богоявлення господня, тепер вимагає, щоб там поклони били, а не вивчали граматику та риторику. І погрожує, що відійде від справ братства [3]. Богоспасенний отець Єлисей содіяв чимало доброго і високого, такого, що житиме у пам'яті людській. Але ж — хай мене бог простить і люди! — здряхлів умом добрий чоловік. Жупище [4] зробив, схимою бавиться, мов дитя. Ніби у світі не стало більше чого робити, ніби прийшов на землю рай господень. Ісая Копинський [5], що зараз у Лаврі, яко священоінок, за печерою наглядає, печерні свої устави й на Братську школу переніс би — була б тільки на те його воля. У парі з пані Галшкою мирського слова не терплять. А хіба нам радіти, що люди у пусті [6] неуцтва перебувають? Хіба на землі потрібні ми у свинській подобі? Чи ми самі собі потрібні як скоти і до того прагнемо? Світла сила дала нам розум, а не темний лукавий. Тому мислити і божі творіння у юдолі земній пізнавати — діяння праведні, а не бісівські.

— Тертуліанове «Credo, quia absurdum est» [7] у наші часи вже гине, — по-філософському мовив Петро Могила.— Рух за науку все посилюється в Європі. Нам відста-

---

[1] Пестун *(ст.-сл.)* — вихователь, учитель.

[2] Хупавий — приємний.

[3] Це й сталося. Гулевичівна згодом виїхала до Луцька і все своє майно одписала Луцькому монастиреві, тим самим довівши, що найголовніше для неї — справи церкви, а не просвіти. Намагання створити навколо Гулевичівни ореол «прогресивності» безпідставні.

[4] Жупище — труна.

[5] Ісая Копинський — ректор Братської школи, пізніше наглядач за однією з печер Лаври у сані священоінока, потім архієпіскоп Чернігівський і нарешті — митрополит Київський. Відзначався реакційністю поглядів.

[6] Пуста — марнота.

[7] «Credo, quia absurdum est» *(лат.)* — «вірую, бо безглуздо» — знаменита фраза «учителя церкви» Тертуліана (160 — 230 рр.), яка стала гаслом середньовічної реакції.

вати не можна, владико. Це не тільки філозопія. Це вжс конча потреба, бо тільки наука усилює людину і несе міць цілому народові.

— Саме так, пане Петре: не тільки і не стільки усилює наука саму людину, скільки робить могутнішим і мудрішим усе суспільство. Істинно так! А вже у поспільстві і всяк посполитий мудрішає.

— Але ж усякого посполитого, владико, чи й варто до науки прилучати? Посполитий має пиро [1] сіяти та страх божий у душі носити. Наука не для всіх.

— Одначе мушу сказати вам, пане Петре, що і з посполитих теж варто декого вчити: зело мудрі вроджуються, до всякої справи способні — по Братській школі знаю.

— Згоден, владико. Но наймудріші, вивчившись, перестають бути посполитими. Ось у чім істина! Ми їх приймаємо у свій стан. Патріархи висвячують їх навіть на єпіскопів, а королі посвячують у шляхту... Це якщо вони дійсно мудрі, а не перебийці [2] голотвинські.

— І се правда,— в задумі мовив Іов Борецький. Узяв шматочок меду, поклав у рот, запив чаєм.— І се правда. І хто скаже — зло це чи користь?

— Таке життя, владико. І я на цім твердо стою. Якщо всяк смерд грамотієм стане, то що тоді нам з вами залишиться? Щоб ходити за ралом, метафізика Арістотеля смердові не потрібна. І діалектика не потрібна.

— Смердові взагалі зараз не до науки, пане Петре. Смерда покріпачено і обібрано. Смерд лютий зараз, він про інше думає...

8

Уже на яблунях та грушках густо зазеленіла зав'язь, коли блідий і схудлий Максим Голобородько звівсь нарешті на ноги. Відтоді, як удар палицею поверг його на холодний дніпровський пісок, минуло понад півтора місяця. Над Києвом першими спеками вже мліло літо.

[1] Пиро — просо, жито.
[2] Перебийця — забіяка.

Сам би не подужав, а з допомогою жилуватої тітки Ликери, жінки артільного старости Гриця Щуки, Максим вийшов на подвір'я, сів на лаву під вишнями. На цій лаві господарі дому щовечора відпочивали після денних трудів, а траплявся гість — тут же бесідували про свої справи і взагалі про життя — як воно є і як би воно мало бути. Дихалося Максимові легко і вільно, все навколо здавалося таким гарним, як вперше бачене. Та й то сказати: вважай, вдруге народився хлопець.

Довго, цілу вічність, мучив Максима тупий, невідступний біль — немов жорстокий мордирця [1] безперервно, не даючи відпочинку, здирав йому шкіру з голови. Потім біль поступово затих — і почалися видіння. То приходив до нього в гості батько гетьман Сагайдачний і говорив: «Одписую тобі, джуро, двісті золотих! Лишень пам'ятай, що гроші можуть вкрасти!..» То переносило його під Хотин, у саме пекло битви, і він, махаючи шаблею, усе рубав та рубав одного й того ж турка, а капосний махамет все зростався та зростався — і ліз на нього з ятаганом. То він опинявся вдома, у Ходоках,— тоді виявлялося, що він ще зовсім малий і пасе гуси на вигоні біля Десни — широкому, як увесь світ. Видіння були такі виразні, що Максим підпадав під їхню владу і не хотів повертатися з химерного світу, де все так тихо і спокійно, де правда дивовижно переплутувалася з вигадкою, де так зручно жилося.

Та видіння самі покинули його — він вперше розплющив очі і побачив себе у чужій хаті посеред чужих людей. Блакитні марення лишилися у химерному світі, а тут, у світі земному, ждала хлопця не дуже зручна правда життя.

З того часу одужування пішло швидко. За три дні вже сідав на своєму твердому ложі з обструганого товстого дилю [2], а через тиждень, бач, вийшов з хати. Ноги тримали ще погано — ледве добрався до лави під вишнею. Оглянув усе довкола. На крутому схилі праворуч буяла зелень, а ліворуч, зовсім недалеко, за курною дорогою, оповитий сонячним мерехтливим супокоєм, котив води Дніпро. Рибальська садиба була розташована на чималому підгірку — видно звідси далеко.

Перед Максимом заново отверзався світ. Хлопець з подивом воскреслого приглядався до темного листу груші, до

[1] Мордирця — кат.
[2] Диль — дошка.

куща городньої світло-зеленої лободи, до воробця — звичайної сірої пташки, що задерикувато стрибала по доріжці, до найдрібнішого живого — до всього того, повз що стільки часу проходив не помічаючи.

І раптом його здивувала думка: а що, якби він не одужав, не опритомнів, а навіки лишився б у тій чорній безвісті, куди впав? Тоді вся оця краса існувала б без нього? І їй, оцій красі, було б байдуже, живий він чи неживий?

І ніяк не вкладалося Максимові в голові, як це так: його нема — ну, зовсім нема, а все на землі без нього живе, зеленіє, пишається? Здавалося, такого бути не може.

Але неприємно-дивовижна думка як прийшла, так і пішла. Максим пригрівся, замислився про живе...

Не сьогодні-завтра треба йти кудись шукати долі. Доведеться бити чолом панові сотнику або й панові полковникові — хай порають гетьманському джурі, що далі робити. За душею ні мідниці, ні сікля, ні лепти [1].

Унизу скрипнула хвіртка — на подвір'я увійшов господар — вусатий, сухорлявий, похилоплечий дядько Гриць на прізвисько Щука. В кожній руці — по осетру: гострі рила на рівні дядькових плечей, хвости землі торкаються. Дядько Гриць ногою зачинив хвіртку і стомлено попхався угору стежкою до хати. Побачив Максима — зупинився. Недбало покидав на спориш осетрів. Наблизився. Сів обіч.

— Вичунюєш? — запитав.— Кріпкий ти у кості, хлопче. Після такого частування мало хто виживає.

— Вам дякувати.

— Богові. Учинилася днесь бійка межи уніатами та православними. Уніатський паличник [2] нашого старого лабзу [3] на торжищі вдарив, порозкидав усе, що той налабазюкав. На паличника козак налетів, на козака — ще уніат, на того ще козак, а на ту купу паки і паки усякого люду. Після усього я ходив дивитися. Паличник з такою вавою, як у тебе,— голоблею, кажуть, вдарили,— готовий...— Розповів про звичайну в Києві новину, підвівся.— Ну, сиди, парубче, вигрівайся: сонце — найліпший знахар, вилікує. А я піду рибу Ликері віддам. З однієї нехай юхи зварить, другу отцю митрополиту однесе. Може, перепаде кілька срібниць від превелебного на кабаку...

[1] Мідниця, лепта — найдрібніші монети слов'янського і грецького походження, що мали обіг у Києві.

[2] Паличник — шибеник.

[3] Лабза — жебрак.

— А чого маєте носити?

— А хто ж носитиме? Я — старший у ватазі, мені й носити. Аякже!

— Але взагалі чого маєте носити?

— Так, парубче, з діда-прадіда уставлено: хтось має рибу ловити, а хтось богу молитись. А їсти всяка утроба просить. Тому рибалка і носить частку з улову священикові. Почнемо домудруватися, чого один князь, а інший бохмин [1], то всяк облаш [2] роботу забуде — князювати захочу...— Дядько Гриць нахилився, підняв осетрів.— Одне діло уніатів пудити, інше діло своєму драбові волю дати: хоче — несе, не хоче — не несе...

— Виходить, і кріпаки нехай у неволі сидять, бо пан їсти хоче?

— Кріпакам ніхто вже не зарадить, парубче! — І дядько Гриць, тримаючи осетрів під пахвами, подався до хати. Зачувши свіжий риб'ячий дух, звідкись появився здоровезний вогненно-рудий кіт. Поставив хвіст трубою, противно занявчав — побіг за дядьком Грицем. Максим лишився сидіти на лаві та думати над тим, що сказав його рятівник і благодійник.

Хата у дядька Гриця добра, тесом крита, простора, світла. До хати прибудовано рублений хлів, до хліву — такий же рублений саж. І говяда [3] у дядька Гриця є, і підсвинки у сажу рохкають, і пасіка за хатою колод на двадесятеро.

Максим уже знав, що у дядька Гриця — два сини: старший Остап і молодший Іван. Старшому — сімнадцять, молодшому — п'ятнадцять років. Обидва, як повідомила тітка Ликера, зараз у Лисянці, у своєї дядини. Це далеко, аж за Білою Церквою, за Таращею, за Медвином — на річці Гнилий Тікич. Там тітка хату нову будує. Оце приїхав її чоловік — однорукий козак Ярош Сопун — і попросив, щоб небожі допомогли. За поміч обіцяв по золотому на хлопця. Два золотих у господарстві — чималі гроші! Нащо ж їх чужим віддавати, якщо вони у господарстві он як згодяться?

Тітка Софія — сестра дядька Гриця — минулої осені вийшла за реєстрового козака — отого самого однорукого Яроша Сопуна, який за хлопцями приїздив. Ярошеві одру-

[1] Бохмин — невірний. Тут — у розумінні голодранець (від слова бóхма — згола).

[2] Облаш *(ст.-сл.)* — простак.

[3] Говяда *(ст.-сл.)* — рогата худоба.

бано шуйцю у бою під Кафою — ходив туди з Сагайдачним. Однак і однією рукою устиг чіпкий чоловік добре потрусити невірних. Хто ходив на Кафу братів та сестер поневолених татарином визволяти, а хто, бач, басурманські крамниці та житла оббирати. Усякому своє. Поганий чоловік і в святому ділі чорта не забуде.

Повернувшись на Україну, Ярош Сопун після довгого торгу продав рідкісної краси коштовності лихвареві за золото. І вже із золотом дістався до Лисянки, де купив кільканадцять моргів землі й осів на господарство. Там ото й живе.

Про все це розповіла Максимові балакуча тітка Ликера, яка не дуже полюбляла свояка за злість до людей і похмурий норов. Була б і до хати такого не пускала, але чоловік велів відпустити з ним дітей — відпустила.

Лише встиг подумати про тітку Ликеру, а вона й вийшла з хати, несучи плетеного з лози коша. У коші, закритий рушником, виставивши з одного боку рило, з іншого хвіст, лежав осетер.

— Ще посидиш, чи, мо', до хати провести? — мимохідь запитала тітка Ликера Максима.

— Посиджу.

— Ну, то посидь, голубе! Я скоро — до владики і назад!..

Аж у грудях тьохнуло, аж повітря повні легені набрав, аж вперед подався, руку простягнув — зупинити тітку Ликеру і сказати їй, щоб передала владиці, що колишній гетьманський джура Максим Голобородько у біду потрапив, хай виручає його превелебність! Ворухнувся — і не наважився слово вимовити.

Тітка Ликера пішла, щільно зачинивши за собою хвіртку. Понад густим парканом, мов човен по хвилі, проплив її очіпок. Спостерігаючи, як віддалялася господиня, пожалкував, що не наважився нічого їй сказати. А втім... Владиці нічого робити, тільки про нього думати...

Підвівся і трохи не впав — обертом пішла голова. Все-таки втримався на ногах, не сів. Довго стояв, шукаючи рівноваги, тоді набрався сміливості, ступив крок, другий, третій. І зрадів тому, що може сам ходити!..

А ще через тиждень вже рівно і твердо зайшов на подвір'я пана сотника Деркачівського — на Подолі, над річкою Почайною, жив пан сотник. Зробив чолом, розповів, де пропадав і чому. Молодий чорновусий і рум'яний сотник,

вдягнений по-домашньому в білу тонку сорочку, темно-сині шаровари і чорні м'які чоботи, вислухав колишнього джуру, розвів рожеві пучки.

— Велерадий був би, юначе, бачити тебе у своїй сотні, але не значишся ти у реєстрі. І не значився.

— Як не значився? — Аж у пальцях Максимові стало холодно.— Я ж при батькові гетьманові он скільки...

— А так,— притулив руки пучками до пучок сотник.— Не значишся. Забув гетьман тебе до реєстру вписати. Забув. А як же ми тебе впишемо, якщо його милість пан круль Сігізмунд ще більше реєстра вкоротив [1]?

Довго стояв Максим Голобородько, занімівши й зацінівши. Такого він ніяк не чекав. Нарешті розгублено, як мала дитина, запитав у сотника:

— Як же мені бути?

— Не знаю,— відповів той і розвів рожеві пучки.— Поїдайся, юнець, до пана полковника Дорошенка. Могло бути, він зарадить твоїй біді. Я нічим зарадити не можу, хоча і знаю, що ти був джурою у померлого гетьмана і впізнаю тебе...

Максим Голобородько важко переступив з ноги на ногу, сяк-так знайшов хвіртку і, мов сновида, пішов шукати полковника Дорошенка. Той жив десь на Печерську, неподалік од Лаври. Максим брів понад берегом і поступово приходив до тями. Зрештою, міг уже мислити, чому так сталося. У бою з гетьманом був недовго — тиждень лише. Та й не до джури гетьманові тоді було — мав думати, як турка ліпше бити. А потім зранило батька-гетьмана — хіба міг він думати, у реєстрі його джура чи не у реєстрі?

Зійшовши з дороги у курні бур'яни, дав проїхати двом возам, що сунули з Печерська на Поділ. Волами правували старі похмурі ченці у рядняних вицвілих рясах, у старих, геть витертих оксамитових скуф'ях. Вклонився одному, а тоді другому. Ні той, ні інший на вітання не відповів. Знову ступив на дорогу — попростував далі. Дорога повилася вгору, у тінь розлогих берестів та лип.

---

[1] Розмова про збільшення кількості реєстрових козаків (тих, що були записані у так званий реєстр і на основі його отримували плату за службу польському королю) дуже гостро точилася ще за часів гетьмана Сагайдачного. Однак, незважаючи на те, що фактично реєстрових набралося до дев'яти тисяч шабель, король Сігізмунд III не затвердив цієї кількості і залишив у реєстрі лише шість тисяч шабель.

Новий будинок пана полковника Дорошенка, на який Максимові вказав стрічний міщанин, був цегляний, високий — на два поверхи — незгірше, аніж у будь-якого гонорового вельможного пана. При вході — цегляні ж, вапном шпаровані стовпи-підпори, камінний ганок на три східці. З обох боків — прибудови на покат. Максим постояв перед ганком — і забоявся увійти — ще скажуть: куди, мазниця, лізеш? У батька гетьмана Сагайдачного була хоч і багата, але звичайна собі рублена хата з дерев'яним ганком, а у пана полковника, бач, які хороми!..

Повагався — і через хвіртку з доброї свіжоструганої тартиці зайшов на подвір'я: десь там, може, когось знайде та запитає про пана полковника. Обігнув будинок — і побачив немалий козацький гурт. Були тут старші, молодші і зовсім безвусі. Всі — у гарних сорочках, у тонкого сукна жупанах, у кармазинових [1] шароварах, шовкових синіх та зелених поясах, немов задля свята вбралися. Не простого козацького загалу люди — багаті дуки — і по одягу впізнаєш, і по статурі, і по очах навіть.

Ті, що молодші, оддалік на витолоченій галявині грали у паці, голосно перегукувались і реготалися, старші сиділи на моріжку під бузковим кущем і статечно бесідували. Коли Максим зайшов на подвір'я, усі разом звернули увагу на пришельця. Хлопець наблизився і, як годилося, вклонився старшим.

— Доброго здоров'я зичу, панове козаки! — мовив Чи не скажете, коли ваша ласка, як можна мені потрапити до пана полковника Дорошенка? Дуже мені потрібен.

Найближчий козак задер голову, знизу вгору глянув. На лобі — червоний шрам — чиясь шабля промахнулася, а лише зачепила, кошлаті брови, кошлаті вуса — жовто-руді, з сивизною. Засміявся жовтозубо:

— Але, панове! Сему панові треба потрапити до пана полковника Дорошенка! Вельми йому потрібен. Пустимо сего пана у покої пана полковника, чи, може, хай сей пан з нами пожде пана Дорошенка? Як, панове козаки?

Товариство загомоніло, зрозумівши дотеп порубаного вусаня, засміялося. Максимові ще бракувало сил сердитися. Він намірився просто піти геть, щоб завітати сюди

[1] Кармазин — суконна тканина червоно-малинового кольору.

іншим разом, однак вусань сказав доброзичливо, але повчально:

— Сідай, хлопче, і пожди. Бач — бистрий. Ми ждемо, і нам ніде не свербить, а тобі, молодому, і поготів пождати личить.

Максим повагався і сів — оддалік від гурту. Він оце ніби зараз, в оточенні гарно вбраних людей, помітив, що жупанець на ньому зім'явся і потерся, що шаровари прані й вицвілі, що на чоботі підметка зуби шкірить. Зняв шапку — чужа шапка, дядькова Грицева, під шапкою пов'язка з чистої смужки полотна.

А так, колишній джуро! Тобі й поготів ждати личить. Не панського роду дитина — сіряком був, сіряком залишився...

Сидів самотньо. Козачий гурт гомонів про своє, на Максима ніхто не звертав уваги. Йшлося про реєстр, і Максим, навіть не мріявши почути, все-таки чув те, що його зараз щонайбільше цікавило.

Вусань, бажаючи поновити розмову, звернувся до огрядного козака:

— То що ви таке казали, пане Величко, поки беседу нам не перебило?

— Казав я,— статечно повторив той, кого назвали паном Величком,— що вже як писать до реєстру, то пробі [1] тих, хто силу має, хто статечний...

— Таки так! — підтакнув хтось з товариства.

— Статечному привілей реєстровий потрібен, а не голопузому. Голопузий і реєстр з шаплика проп'є, як свою сорочку, і справу козацьку проп'є...

— Таки так! — підтакнув хтось, немов киянкою бив.

— Але ж, панове, і на те треба зважити, що хто до реєстру не потрапить, той панщанським стане — сиріч кріпаком,— мовив вусань.

— Ну то й що? — просто запитав пан Величко.

— А те, панове, що до реєстру мають писати господарів, а не якихось ремісників, кравців, шевців, гончарів, шинкарів чи й просто гольтіпак!

— Таки так!

— Однак, панове козаки, їдна справа, як мені видиться, не тягти до реєстру бігунів-волоцюг, а друга справа, як мені гадається,— збільшити реєстр! Поза те, що я сам буду

[1] Пробі — тут у розумінні неодмінно, доконче.

реєстровим значитися, мені ще й сина свого хочеться до полку записати! Вільного козака син, як мені видиться, має теж вільним бути. Козаком! А то як же так, я, як мені мниться, вільний, а сина оддавай панові у кріпаки? А собачої кишки пан не хоче?

— Правильно мовите, пане Ребро! — підтримав його пан Величко.

— А хто мій рід козацьким зробить нині й присно? — вів далі пан Величко.— Як мені видиться, пан Олифер Голуб, наш гетьман, слабосилий і тщедушний таке удіяти, хай мені бог простить! Як мені мниться, не того ми гетьмана гукнули, панове козаки, не того... Пан Дорошенко — ото гетьман!

— Воля преславного Петра Конашевича на те була — пана Олифера обирати...

— Що Конашевич! Конашевич умер собі — та й лежить. Конашевичу більше нічого не треба. А нам — жити! Нам про своє дбати і дітей не забувати! Он воно як. А Петро Конашевич — що? Ну, був Петро Конашевич — та й нема, царство йому небесне...

Максим збоку придивлявся до літніх козаків. Були у гурті пуздракуваті, опецькуваті, були худі. Були геть лисі, були сиві, були ще не торкнуті сивиною. Були балакучі й небалакучі. Були різні. Але вразило Максима те, що він раптом помітив, відчув їхню однаковість. Вона, ця однаковість, вбачалася і в тому, що вдягнені всі були багато і чисто; і в тому, що про небіжчика гетьмана Сагайдачного говорили всі без поваги й без суму; і в тому, що в очах кожного дрімало щось сите, вдоволене, котяче, ліниве.

Задивився в інший бік. На галявині молоді козаченки замашними битами здаля вціляли у покладених на землю паць. Звідти, не вгаваючи, чулися схвальні вигуки і сміх. Тата, бач, привели вигуляних своїх синків до пана полковника — просити, щоб пан полковник вписав їх до реєстру. Максим знав, що коронний гетьман Станіслав Конецпольський ще за життя Сагайдачного іменем пана круля повелів завести новий реєстр [1]...

За спиною Максима у гурті літніх хтось не дуже вправно і не дуже впевнено затягнув пісні:

---

[1] Новий реєстр Михайло Дорошенко учинив 1623 року. Але підготовку до реєстрування козаків він почав ще будучи полковником.

Ой на горі да женці жнуть
Да женці жнуть...
А долом да долиною
Козаки йдуть... [1]

Співака помовчав. І заспівав знову:

А попереду пан Дорошенко
Веде військо запорозьке,
Веде долиною,
Веде хорошенько.

— Ой гарно! — мимовільно гукнув хтось з гурту.— Губава [2] пісня! Сам, пане Оришко, уклали? Ану ж!

— А так! — почувся інший голос — певне, Оришків, бо гордості в ньому було багато.— Ось слухайте далі:

А позаду Сагайдачник,
Гетьман Сагайдачник,
Що згубив триста козаків,
Злий необачник...

Настала тиша — слухачі були вражені почутими словами. Максимові світ пішов червоними колами і боляче засмикало у свіжому ще рубці на потилиці. Уже напружився — підхопитися й узяти за горло отого пащекуватого пана Оришка, що так мерзотно проспівав про батька гетьмана. Не втримався б учорашній гетьманський джура, таки прохопився б, якби хтось у гурті врівноважено і не без докору не сказав:

— А це вже не гаразд, пане Оришку! Навіщо ж пам'ять гетьмана Сагайдачного ганити? Негоже це! Не по-дідівському закону. З мертвими умирають його погані діла, а з людьми і для людей лишаються жити діла його достойні. Тому померлих зацних ватажків возносити треба, а не чорнити. Хто мертвого ватажка чорнить, той за життя сам почорніє, бо люди такого заплюють. Ось слухайте! Ось заспіваймо так:

---

[1] Пісню «Ой на горі да женці жнуть», яка має кілька варіантів (автор використав два), було складено після смерті гетьмана Сагайдачного і, на думку автора, в час, коли полковник Дорошенко хотів якомога більше зміцнити свій авторитет у боротьбі за гетьманську владу. Звідси — «попереду Дорошенко» і «позаду Сагайдачник» та інші місця пісні, в яких уславлюється майбутній гетьман.

[2] Губава — хороша.

А позаду Сагайдачник,
Гетьман Сагайдачник,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачник...

— Оце славно!..— почувся голос пана Ребра, і Максимові од серця відлягло.— Славно! Хай так і буде: попереду, як мені видиться, Дорошенко, а позаду, як мені гадається, Сагайдачний. То буде кожному на ум, що пан Дорошенко ще гетьмануватиме, а Конашевич-Сагайдачний, земля йому пером, уже одгетьманував. Позаді вже — Сагайдачний. Але обоє — козаки хоробрі, ватажки зацні. А те, що Сагайдачний проміняв свою жінку на тютюн та люльку, то, як мені видиться, всі знають. Не гріх. Та й не можна козакові у похід чи на Січ з жінкою — закон, як мені видиться, не велить.

Загуло схвально — і одразу замовкло. Всі притьмом поспиналися на ноги: з дому на подвір'я повагом, милуючись самим собою, вийшов полковник Михайло Дорошенко.

На виду полковник показний і вродливий. Він ще не старий: може, під п'ятдесят, може, трошечки за п'ятдесят. У нього чорні, часто чесані вуса по-козацькому позвисали униз. Чорний оселедець закручено за вухо. У темних, розумних, шляхетно-гордовитих очах пана полковника зараз приємний усміх. На вустах — приємний усміх. Панові Дорошенку доконче потрібно сподобатися усім: зараз він шукає спільників-однодумців.

На Дорошенкові темно-вишневий, золотом гаптований, дуже дорогий кунтуш, під кунтушем — біла сорочка заморського шовку. Темні шаровари, нові червоні сап'янці з золотими острогами. При боці — крива турецька шабля у коштовних, самоцвітами посипаних піхвах: під Хотином цю красу здобув, знісши якомусь паші голову своєю бойовою, довгою шаблею. А цю — задля пишності, задля хизу — чіпляє на свята або коли до козаків виходить. Вклонився поклоном вищого, гоноровитого:

— Чолом, добродії панове козацтво!

— Чолом, батьку полковнику! — урозбрід відповіли козаки, і всі гуртом уклонилися — шапки у руках — земно. Випросталися — поніміли від великої поваги до пана полковника: пан полковник сьогодні їм усім теж доконче потрібен.

Молодь покинула пацю. Стоячи оддалік, парубоцтво махонуло поклона і застигло, витріщивши очі: вперше бачило полковника, затетеріло від почуттів.

— Завжди радий бачити у себе хоробрих і статечних панів козаків...— Дорошенко потиснув руки отому, що придумав пісню.— Як ся маєте, пане Оришку?

Оришко шепнув щось Дорошенкові. Той позирнув у бік Максима. Наблизився.

— А ти хто будеш, парубче?

— З дозволу вашої вельможності... Максим Голобородько я. Джурою у зацного і преславного гетьмана Конашевича-Сагайдачного був. Мусите мене пам'ятати, ваша вельможність, пане полковнику...

— Але-але! — придивився Дорошенко до Максима Голобородька.— Таки пам'ятаю! Аякже! І під Хотином пам'ятаю, і у покоях гетьмана Сагайдачного пам'ятаю... Однак пощо такий худий? Що це з головою у тебе?

— Убивано мене, пане полковнику,— просто відповів Максим.

— Як то — убивано?

— Кием по голові, пане полковнику. Преславний гетьман, умираючи, одказав мені двісті золотих. Після похорону святий отець митрополит оддали мені гроші — мав я зо лото при собі. Повертався поночі, а хтось мене кием по голові вдарив. Був би вмер — дякувати добрим людям, вихо дили... А грошей нема — вкрадено... Лишився, як є... Ходив до пана сотника Деркачівського, то пан сотник сказали, що мене у реєстрі козацькому нема. Звеліли до вашої милості звернутися,— розповів усе одразу і попросив: — Зробіть ласку: впишіть до реєстру, бо батько гетьман не встигли!..

У полковника Дорошенка очі стали серйозні.

— Таки нема тебе у реєстрі, парубче,— покивав оселедцем.— Нема! Але ж і місця вільного в ньому нема! Увесь полк — шабля до шаблі. Що ж мені з тобою робити?

— Прошу вашої милості: впишіть до реєстру! — знову вклонився Максим.

У Дорошенка приємна посмішка — він хоче сьогодні подобатися усім.

— Нема куди, парубче,— відповів.— І відпускати тебе на чотири вітри не хочеться, бо гарний ти козак. Що робити — не второпаю. Хіба от що...— з роздумом мовив.— Жити де маєш поки що?

— З хати не женуть,— відказав Максим.

— Ну, то живи, а до мене час від часу заходь: може, й знайдеться для тебе місце у реєстрі. Будеш Київського полку козак. А хочеш — їдь на Січ, до пана кошового отамана Грицька Чорного [1]. Той до реєстру не запише, але на Січі усякий сам собі козак.

— Спасибі, пане полковнику! — вклонився Максим Голобородько і вже звеселіло запитав: — А коли до вас заходити?

— Та десь через місяць чи два зайди. Бувай здоровий, козаче...

Гарно ж усе як вийшло! Максим пішов — як на світ народився. Козаки, що лишилися, схвально загомоніли:

— Молодця пан полковник!..

За півгодини Голобородько увійшов до хати Грицька Щуки. Вдома були господар і господиня. Саме обідали, сьорбаючи з однієї миски дерев'яними ложками юху. Рибний дух витав по хаті.

— Хліб-сіль,— мовив весело з порога.

Грицько обіпер ложку об мису, озирнувся.

— Що? Вписали?

— Ще ні, але пан полковник Дорошенко пообіцяв.

— Ну то й гаразд!

— Та чекайте ж — нехай ще впишуть. На Січ пропонував пробиватися, до кошового. Але я не поїду: у полку реєстровим певніше. Га, дядьку Грицю?

Грицько мазнув рукою по вусах, руку обітер об коліно, підвівся. Підійшов до каді, набрав води погариком [2], випив, проливаючи на розхристану сорочку, зупинився біля Максима.

— Хто його знає! Я ж не козак. Ти ось сідай поки що обідати. Стара, дай ложку!

— Ще не хочеться!

— Сідай пообідай!

Перехрестився сяк-так, сів. Тітка Ликера принесла ложку, Грицько вкраяв скибу хліба, подав.

— Їж!

Максим, дивлячись у юху, повідомив:

— А у пана Дорошенка багатих козаків!.. Теж прийшли своїх синів у реєстр писати. А як же пан полковник запишуть, якщо місця нема?..

[1] Грицько Чорний — кошовий на Січі, згодом гетьман. Відомий своїми походами через море до турецьких берегів.

[2] Погарик — дерев'яний ківшик з ручкою.

— Всяк у світі до свого тулиться,— розумно зауважив на це Гриць Щука.— Пан до пана, купець до купця, нетяга до нетяги. Ми он, рибалки, теж за одного невода держимося. Так богом велено... Ну, і... От що... Кгм!.. Поки що одужуй. А наберешся сили — приставай до нашої ватаги! За їдло, та і за хату, однак платити треба. І у рибалках ходитимеш теж, вважай, як вольний козак. Житимеш погоднє [1]...

Максим глянув на Гриця — той сховав очі. Стало неприємно — так, ніби йому було кинуто докір, що весь цей час він жив дармоїдом. І нічого дядькові Грицеві не відповів Максимові, що про обіцянку пана полковника він знає, але поки нічого ще не зроблено. Хай Максим жде. І Максим ждав, уповні ввійшовши у силу, на дубках ходив у гирло Десни, де ловилися лящі, або аж за Видубецький монастир, під саму Лису гору, у прозору швидку Либідь, де можна було навіть влітку гарних осетрів добути, або ще далі — за хутір Корчуватий, на Дніпровський старик, де волокували золотаво-зелених линів. Лящів та судаків, розрізаючи їм спини, солили у діжках або в'ялили на довгих конопляних вервіях, у тіні десь, під деревами.

В'ялену і солону рибу забирав у рибалок предивний чоловік на прізвисько Савел Брехач. Він був тутешній, по-дільський, але знав усе, що діялося не лише у Києві, а, здавалося, і на самому небі.

Зарослий щетинистою неохайною бородою, завжди одягнений у старого сіряка, полотняні порти та виворітні руді чоботи, блудоокий і набожний, він появлявся саме тоді, коли рибу було посолено і пов'ялено — не раніше і не пізніше. Ніколи в очі не дивився — та й узагалі впіймати його погляд було важко. Коли сердився, торгуючись, то гнув такі слова, що навіть рибалки морщилися. Сторгувавшись з Грицем Щукою, хрестив усі діжки та в'язанки і лише після цього дозволяв вантажити їх на воза.

[1] Погоднє — у добрий час.

Свіжу рибу збували корчмареві Мошку за оковиту і за гроші, а живучих линів, важчезних і жирних, як підсвинки, загорнувши у мокрі полотняні ганчірки, жіноцтво хутенько, поки не поснули, розносило по панських господах. Живих линів купували охоче: після осетра линина вважалася найліпшою рибою.

Всі гроші, до останньої мідниці, забирав собі Гриць Щука. А вже потім оділяв ватагу — кому скільки належало.

Минали дні, Максим працював, вірячи в те, що він — козак, а до артілі пристав тимчасово, поки пан полковник Дорошенко вирішить його козацьку долю. Вдруге пішов на Печерськ до Дорошенкової господи ще через місяць. На цей раз його зустріли там не зовсім привітно, і той же козак, що й попереднього разу, сказав не без роздратування: про нього, Максима, пам'ятають і, якщо трапиться така можливість, впишуть до реєстру. А ходити і набридати не личило б: у пана полковника чимало інших справ та турбот.

Повернувся на цей раз сердитий та похмурий, десь глибоко в душі відчуваючи, що щось не так, що його чи не обдурюють. Однак гнав таку думку, бо хотілося вірити, що все буде гаразд, як пообіцяв пан полковник Дорошенко.

Відтак знову став до рибальської роботи, розуміючи, що так треба — до чого тільки не звикає і не призвичаюється чоловік!

З усіма разом, упрігшись у мокру лямку, тягав невода на великій дніпровій воді; набивав кривавиці на долонях, гребучи; бродив з волокушею по трав'янистих баговиськах стариків та заплавних озер; разом з гострою на язик безсоромною жінотвою солив і в'ялив рибу, якщо уловлювалося дуже рясно. Та так і не помічав, що поступово перетворюється з козака у звичайнісінького голотвина-небораку.

Попервах жив у Гриця Щуки, котрий — а хитрий був чоловік, аж крізь землю бачив! — лиш тільки зрозумів, що Максимові не вертати більше у козацтво, поступово, але неухильно з рівні перетворювався у добродавця, чиєю ласкою на світі люди живуть.

Коли ж поприїздили його пахолки з Лисянки, то, пославшись на тісноту у хаті, Гриць рішуче перепровадив Максима на прожиття до ватажного-таки рибалки — сухенького, слабосилого і тому, певне, завжди сумовитого і затурканого Никодима, якого рибалки негарно прозивали Звергуном, що рівнялося «викидькові».

Жив Никодим Звергун із своєю чорною, красивою й злою жінкою Серафимою — або по-вуличному Химкою — при узгір'ї, на тій дорозі, що берегом пролягала від Подолу аж до Видубичів і ще далі — до річки Либеді.

Переселився Максим на початку серпня. Того ж дня Гриць Щука (щоб ніхто й ніде не мовив, що він людей кривдить!) вперше заплатив Максимові за працю: поклав на зчорнілу долоню три потерті срібні алтини. Максим вважив гроші, з докором підвів очі на добродія — і нічого йому не сказав. Але Гриць без слів усе зрозумів, і сердячись, червоніючи, зосереджено помацав, понишпорив у кишені, поклав на долоню Максимові ще одну монету.

— Більше не можу,— буркнув, глянувши непривітно, і, як Савел Брехач, одвів убік блудоокий погляд.— Я за всіх вас міський чинш плачу, я за право рибу ловити сітями плачу. Я діжки купую, я сіль купую. Оковиту теж п'єте, Мошко задарма не наливає, знаєш це. З моїх рук усе це. Студно так дивитися на мене. Я, а не хто інший, тебе од смерті порятував. І годував тебе за спасибі, і вікохував — теж я... Ніколи ж не сказав: плати за це? Студно, хлопче!

І Максимові дійсно стало соромно. Сховав гроші, почервонів:

— Та я ж нічого вам і не сказав, дядьку Грицю! Ну, якщо не так щось, то простіть мене. Я не думав...

— Бог простить...— Щука пішов геть. Тоді зупинився і підкликав Максима. Коли той наблизився, сказав тихо: — І таки ж я тебе на гарний постій влаштував. Дурним не будь — задарма годуватимуть... поки молодий. Іди!

9

Київ горішній і Київ подільний жили тривожно. Не минало дня, щоб десь чи там, чи тут не зчинялася велика або мала бійка поміж православними та уніатами, щоб когось не поранили або й убили.

Міщани ще добре пам'ятали, як київський війт [1], злий самоуправця Федір Ходика позачиняв православні церкви, щоб не було де й поклона богові покласти, а козаки, розігнавши сторожу, ті церкви поодкривали. Самого ж Федора Ходику, нащадка якогось татарського боярина, у спідньому провели через увесь Київ до Дніпра і тут, бивши нещадно, втопили.

Війта кинувся було захищати уніатський піп Іван Юзефович, чоловік при силі, гривастий і дуже сердитий. Іменем матки бозки проклинав козаків-схизматів [2], вимагав відпустити Ходику і навіть поліз битися навкулачки. Юзефовича, щоб довго не кричав своєї, повалили на стару вербову колоду, якийсь відчайдушний козак витяг шаблю і за одним помахом одрубав попові голову. Підняв її за патли і під ревище натовпу пожбурив у Дніпро — слідом за Ходикою.

Потім православні порубали на капусту якогось Сизона, а уніати повісили за ноги якогось Редьку — той кров'ю заливсь. Православні, озброївшись киями, пішли бити уніатам вікна. Уніати запалили хату православного верховоди, який водив людей бити уніатські вікна. Після того міщани ледве впинили вогонь, бо могла статися пожежа, страшніша за ту, що вісім років тому знищила увесь Поділ, димом та попелом узявши увесь людський скарб.

Київ був найдальшою провінцією Жечі Посполитої, і іменем пана круля тут керувала усіма міськими справами і творила суд польська адміністрація. Але в Києві стояв також полк козаків Війська запорозького, приведений і залишений тут гетьманом Сагайдачним! Полк, відповідно до закону, мав підкорятися панові крулю. Але закон тут, на далекій околиці, теж діяв погано: коли козаки хотіли підкорятися, то підкорялися, а коли не хотіли, то польська адміністрація зробити з ними нічого не могла. Козаки об'єднувалися з міщанами — і тоді уніати на час смирніли, бо чия сила, того й правда.

Таке діялося на Подолі. У горішньому ж Києві посеред учених і витриманих людей панувала ворожа напружена тиша. Уніатський митрополит Вельямін Рутський, загарбавши Софію Київську, письмово і проповідно нападав на православну церкву і на православного митрополита Іова Борецького. Православний митрополит Іов Борецький, тримаючи у своїх руках Михайлівський золотоверхий собор і монастир, писав гнівні відповіді і виголошував гнівні проповіді, запитуючи Вельяміна Рутського: хто кликав уніатів до Києва? хто просив покатоличувати православне поспільство, вносити розбрат у цілий народ?

В уніатських церквах на Подолі читалися послання уніатського митрополита.

У православних церквах виголошувалися писання православного митрополита.

Розходилися темні посполиті з церков і думали: що ж воно далі буде? Чи ліпше віру дідів берегти, чи, може, до нової пристувати?

Та не від церковних проповідей, а від жорстокого навколишнього темним посполитим прояснювало, що треба за всяку ціну дідівську віру оберегти і захистити. Православна віра означала волю на своїй, дідівській, землі, при своїх законах! А нова віра — уніатська — означала для темних посполитих не тільки і не стільки зміну свят та церковних молитов, скільки втрату своєї з діда-прадіда землі, втрату волі і своїх законів. Темні посполиті кожноденно ставали свідками того, як земля поступово ставала власністю католиків та уніатів. Разом із землею посполиті втрачали волю і достаток. Вони ставали кріпаками, а це було кожному не байдуже, не пуста суперечка, як хреститися: зліва направо чи справа наліво.

Володіння землею означало найголовніше: бути вільними чи кріпаками? бути ситими чи голодними? вмирати чи жити? І цю жорстоку суть лише вінчало питання: бути уніатами чи православними? Розумів це і темний мирянин, і високоучений митрополит. І це розуміння об'єднувало різних людей у єдиній боротьбі.

У темному поспільстві закипала ненависть. Уніати були готові битися на смерть за придбані лани. Православні ждали часу — одібрати загарбану землю і втоптати у неї загарбників.

Уніати були сильні владою. Православні — непокорою.

За уніатів стояв коронний гетьман Жечі Посполитої. За православних — гетьман Війська запорозького.

На Подолі майже щодня спалахували жорстокі бійки. Тривожно і невпевнено жилося людям...

[1] Війт — за описуваних часів голова міського товариства і старший у міському суді. Пізніше — сільський староста.

[2] Схизматами католики називали православних (од слова «схизма» — розкол).

10

Попереду виступає чорнява рішуча тридцятилітня Химка, позаду йде збитий з пантелику Максим. Коші у обох порожні, навіть риб'ячий дух вивітрився, линину розпродали прямо на торжищі. Хоч і наштовхалися, бо торжище велике, недільне, зате швидко впоралися.

У Химки, мов шапка у козака, очіпок набакир, повне нядро [1] — звабище бісівське, спокуса гріховна — сміливо наперед, стрункі стегна розхитуються у ході, сильні ноги ставить твердо.

Сатанинська жінка! Максим наслухався од неї усякого, поки вона линину розхвалювала й продавала. Такого й од рибалок на березі не почуєш. Грішного язика має Химка і нікого не соромиться. У пеклі, коли помре, лизатиме розпечену сковороду за своє лихослів'я, не інакше.

Максим, ідучи позаду, одним оком боязко позирає на рухливі Химчині стегна. Він уже боїться Химки. У штовханині на торжищі притулилася животом, клята баба,— аж наче душу обпекла. І це вже не вперше: десять днів живе Максим у неї, і всі десять днів вона як не так, то інакше, ніби ненароком, зачепить його або притулиться. І за кожним разом усе відчутніше. І сміється якось не так, як люди, а тихо, з горла, рокотливо. Рот у неї повен зубів — білі-білі всі, один в один. Максимові все це і приємне і лячне. Лоскотно згадувати її дотерки, але й боязко перед нею: хто зна, чого вона від нього хоче?

Химка не сказати, щоб дуже висока, хоча ростом і взяла — Максимові аж вище плеча сягає. Не дуже й моцна, але при силі й при тілі. Туго збита, напружена, рухлива. Коли стоїть, і тоді вгадується в ній сила руху. А вже коли працює — задивишся, як у неї все доладно виходить. І оце вперше спало Максимові на думку: як сталося, що ця сильна, жвава і вродлива молодиця дісталася хирлявому і вбогому Никодиму?

Повертались з торжища — закликала в шинок. Набилося туди чоловіків заради божої неділі — тісне гомінливе все-

[1] Нядро (недра) — пазуха.

приятелище. Але проштовхалась. Якийсь дячок — борода вискубаним віничком, вже п'яненький — лапнув її за груди, пом'яв і пропищав:

— Писано у книзі гріховній: «Кого, люблячи, нядро пестуємо, сиріч персі к собі притуляємо...»

З подивом витріщилася на благенького дячка, грудьми ж таки одіпхнула і сказала не на жарт:

— Як притулюся, шолудивий цапе, то в тебе очі рогом полізуть і душа вискочить!

Дядьки зареготалися і пропустили Химку. Вона небоязко вихилила ківшик смердючої чикилдихи [1], рукавом втерлася, як закусила, примусила Максима випити тієї ж палкості, хоч і не хотів. З тим пропхалися до порога і вийшли під регіт та соромітчину шинкарської голоти. І хоч би тобі що, хоч би бровою повела! Іде гордо. Одягни у панське — то й не скажеш, що простого роду молодиця. Як же все-таки могла потрапити Химка до рук Никодима? Не пара він їй. Не треба й великої спостережливості, щоб це помітити. Не пара. Не любить його Химка. Мало того — зневажає. Ніколи з ним по-людському, як належить, не розмовляє. Якщо й скаже щось, то як псові гукне. У Никодима ж, коли на Химку дивиться, очі стають злякані й винуваті, теж собачі якісь — і вірні, і боязливі...

Максим сам собі боїться зізнатися, що йому інколи дуже хочеться узяти її, сердиту та свавільну, на руки, притиснути, щоб аж дихати не змогла, щоб сміятись, як уміє, перестала... Щоб аж запросилася... Думка ця приходить саме зараз, і кров шугає Максимові в голову, туманить розум. Хлопець соромиться того, про що думає, але ж хоче також уявити собі на мить, як це було б...

— Е-е-е-ет! — спересердя.

Загледівся, зачепився носком чобота за якусь покинуту посеред дороги напівзогнилу дошку, трохи сторчака не вдарив, ледве на ногах утримався. Зупинився, бо підметка разом із стелькою геть од чобота одірвалася, старий чобіт зубату пащу роззявив — з пащі припалі пилом пальці вистромилися, Максим підняв ногу вище, щоб роздивитися, як воно там зробилось,— підметка безсило звисла, мов губа у сонної клюсі [2].

[1] Чикилдиха — найгірший сорт горілки.
[2] Клюся — шкапа, стара коняка.

А Химка регочеться — білими вологими зубами блискає. Повен рот зубів.

— Смішно? — Максим розсердився і на Химку, і на себе.— А я без гащів залишився. І прибивати, бач, ні до чого — усе геть погнило...

Химка раптом обірвала сміх. У красивих сміливих темних очах — якийсь новий вираз.

— Ходьом до Путяти — нові тобі куплю!

— А гроші? — витріщився Максим.

— А ось! — Полізла у нядро — на долоні повен капшук.

— То ж дядькові Грицеві! За ликину!

— Ну то й що?

— Не можна їх чіпати — артільні вони. Дядько Гриць і чинш платять, і рибалок оділяють...

— ...твій дядько Гриць, а не рибалок оділяють! — сердито бабахнула Химка таке, що й не вимовиш.— Лупежця[1] він артільний! Ходьом, коли кажу! А Грицеві скажу, що гроші вкрадено.

— Тітко Химко!

— Ходьом, ходьом! — Узяла хлопця за руку, як малого, силоміць потягла за собою.— І не зви мене тіткою! Яка я тобі тітка?

— А хто ж ви мені?

Глянула, знов зубами блиснула, очима заграла:

— Ай, дурний ти ще, хоч і здоровий!..

Зайшли до крамниці Путяти. Химка сама довго і причіпливо вибирала гащі. Максим намірював — усі були замалі. Зрештою, відшукалася пара по нозі. Торгувалася Химка довго, все більше сердячись. Уже двічі крамар наказував Максимові скидати товар, бо Химка давала за нього найнижчу ціну. Але рішуча молодиця смикала Максима за рукав і наказувала не скидати. І знову починала злий торг, тягла гащі до себе і говорила крамареві все, що думає про нього. Не витримав Путята, махнув рукою:

— Бери! Вважай — за корван[2] оддаю!..— Утер піт з лоба, бо задушно у крамниці було.— Замучила ти мене. Була б мені жоною — у хоромах жила б.

— Був би мені такий чоловік — і з халабуди втекла б!

Вийшли. Максимові у нових чоботях іти і приємно, і незручно — підошва ще не згинається. Ставить ногу — підметка по землі лунко стукає.

Тепер Химка плентається позаду, оглядає Максима. Довго збирається щось сказати, нарешті каже:

— Дурний ти, бач!

— Чого? — не обертається Максим.

— Тому, що дурний.

Максимові хочеться бачити Химку. Зупинився, обернувся — зустрів її погляд, а в погляді помітив те, що завжди тривожило й лякало. Дивився, аж поки не почервонів. Одвернувся — ані пари з уст, постукав підметками далі.

— Отого й дурний,— мовила Химка услід.

Спіткнувся.

— Бережи чоботи,— ззаду.— Інші не куплю...

І смішок розсипала.

Перетнули площу, увійшли у вуличку. І тут мали зупинитися, бо на них сунуло юрмище. Попереду двос здоровенних попід руки вели закривавленого чоловіка. Обличчя тому в крові, подерта сорочка в крові, груди в крові, полотняні штани в крові. Чоловік закидає назад голову, пручається з рук, але вже не кричить — певне, бебехи одбито. А ті, що позаду, все б'ють та б'ють його в спину, в потилицю. Од ударів чоловік шарпається, нахиляється вперед, ступає кілька кроків і знову пручається: його ведуть до Дніпра, а він знає, що воно значить, і не хоче йти.

— Схизма пшеклента! — донеслося здалеку ненависно мовлене, і Максим враз пригадав незабутнє: на небіжчика гетьмана Сагайдачного пан у сіряку теж ненависно сказав «схизма пшеклента». Значить, набили православного! Значить, всі оці — такі ж, як і той Лащ!.. Червоною загравою спалахнуло все перед очима.

Більше не роздумував, одіпхнув Химку, щоб не заважала, скоком опинився біля чийогось тину, туди-сюди хитнувши, висмикнув товстезного кия, перехопив за тонший кінець, закричав, лякаючи:

— Розбігайсь! Убиватиму!

Химка зависла на руці, волоком поволоклася:

— Не пущу! Уб'ють!

Максим шарпнувся, видерся з чіпких Химчиних рук, заніс над головою важкого кия — і ринувсь на юрмище.

— Одпустіть! — все кричав.— Убиватиму. Одпустіть!

Здоровані зупинилися і таки одпустили побитого — той похитався і упав на дорогу, у куряву — як мертвий. Кілька

---

[1] Лупежця — здирник, обирач.

[2] Корван (ст.-сл.) — дар. Тут — задарма.

чоловіків з гурту метнулися до парканів, до тинів — собі кия або диль яку вломити. Боягузливі — ті, що йшли позад усіх заради цікавості,— вдарили навтьоки: каша заварювалася круто.

— Максиме-е-е! — верещала вже десь позаду Химка.

Один із здорованів, які вели закривавленого,— чоловік років за тридцять, пишновусий і червонопикий — чи не від випитої горілки,— рвонувсь навстріч і, коли Максим замахнувся, підставив руку, щоб перехопити кия. Був би таки перехопив, якби Максимів удар виявився не такий страшний. Руку пишновусому вм'яло у плече. Чути було, як хрупнули кістки. Він заревів од болю і, хилячись, побіг, упав під тин, там кричав, качаючись по лободі.

Максим крутонув над головою кия і ще раз когось ударив. Втретє вдарити не дали: усі гуртом посунули до нього, ухопилися за кия, видерли з рук. Обліпили, як оси. Чиєсь перекошене обличчя — аж перед самими очима. Вдарив кулаком. Крик. Ухопив когось за свитку, рвонув на себе, а потім пхнув у натовп. Бив кулаками куди попало.

А над зосередженим хеканням та гехканням кривавої бійки металося над Подолом пронизливе бабівське Химчине:

— Люди! Православних б'ють!.. Рятуйте, люди!.. Б'ють православних!..

Максим бився мовчки, люто. Сам заюшений, заюшував інших, розбивав щелепи. І враз лишився посеред вулиці сам, юрмище розбіглося. З Боричевого узвозу, сколихнуте Химчиним лементом, наближалося інше юрмище — православн У руках рішучих дядьків голоблі, люшні, занози, вила.

Максим важко дихав, однак в очах йому проясніло, червона пелена зійшла з них. Побачив, як, хапаючись здоровою рукою за паркан, намагався утекти від неминучої погибелі той вусатий здоровань, якому він кием руку і плече перебив. Не втече, не встигне — до нього біжать двоє, один з голоблею, другий з вилами.

Максим кинувся навперейми, зупинив обох:

— Не бийте!

Тієї ж миті утікач сховався за чиїмись воротьми.

Із землі підвели закривавленого. Той стогнав і — від болю, певно — похитував головою. Говорити не міг. На пораненій голові зсохлась кров. Усе тіло — як у діжі вим'яте. Не жилець вже по всьому. Натовп навколо пораненого густішав.

Химка ухопила Максима за руку, висмикнула з юрми і хутко-хутко потягла за собою. Ускочила у перші, які попалися. Молодиця не злякалась і, тягнучи за собою Максима, пробігла стежкою на город, а там на леваду і левадою — аж до Дніпра. Лише тут зупинилася.

— Ой! — сказала.— Добре, що втекли! — Враз притулилася до Максима усім тілом, зазирнула в очі:— Он ти який!

Тугі перса, тугий живіт. Очі бісівські — темніють і поблискують, як вода в озері. Дивиться — як у прірву.

— Одсуньтеся! — Максим узяв Химку за плечі, одсунув од себе.

Не образилася. Мовила звичайним своїм грубуватим голосом:

— Слава богу, що так обійшлося! Скинь сорочку, я виперу — уся в крові. Та й штани теж. І сам би викупався — вухо і писок покривавлено...

— Голий перед вами стоятиму?

— Зайди он за лози, роздягнися і пірнай. А я одежу заберу. Поплаваєш, поки виперу... І радій, що розірваним ухом відбувся. Гадала, уб'ють тебе.

— Та!..

— Ну, йди! Йди, сміливця! Роздягайся і пірнай! Не дивитимусь... — Химка сіла на пісок спиною до кущів лози і до Дніпра...

Обернулась аж тоді, коли почула сплески. Над блакитною ріки чорніла Максимова голова. Хлопець форкав у воду і розмашисто плив од берега. За ним знову скляніла і блакитніла потривожена вода.

У Химчиних очах тепер не бісівська усмішка, не зваблива зазивність, а тиха задума й сум. Зняла очіпок, кинула побіля себе, сидить, перевеслом скручене чорне волосся пальцями перебирає і з м'якою печаллю, з предивною у всі віки жіночою ніжністю дивиться вслід Максимові. Дивиться — і, може, вперше за довгі роки так чітко відчуває, що її жорстоко покривджено в житті.

Батька-матері не знала, виростала в чужих людей. Виросла сильною, ставною і вродливою. Вже й любити була готова, ждала лише — кого. І на той час треба ж було молодому панові в село залетіти з шибайголовами-гайдуками! Вкрав її — повіз з собою. Просив, благав, погрожував — не захотіла любити панича. Тоді панич поліз силою. Вона,

готова хоч умерти, але не датися, побила його так, що після того панич місяць на люди не виходив — синці й подряпини гоїв.

А коли вигоїв, почав помщатися. Спершу панські гайдуки роздягли її і канчуками били, нагу, під панськими вікнами — аж поки не зійшла криком і не знепритомніла. Потому довго думав, як помститися ще пекучіше — щоб на все життя запам'ятала. І придумав. Знайшов старого парубка,— десь аж за тридцять літ було тоді парубкові,— який не міг женитися, бо нещастя з ним трапилося: ще коли дитиною був, підсвинок невигойно куснув хлопчика. Пан узяв того Никодима і її, Химку, одвіз до попа і примусив їх обвінчати. Кричала криком, билася в руках двох дужих гайдуків. Попа проклинала, смерті собі просила. Обвінчали. Хотіла після вінчання завіситися — гайдуки не дали. З дня у день, з року в рік берегли невтомно — і нарешті вона звикла до своєї долі, як вигуляна вільна лошиця звикає, зрештою, до хомута.

Десять літ прожила заміжньою дівкою, аж поки панич, що давно вже став можним і шляхетним паном, не пішов під Хотин та й не повернувся. Аж тоді гайдуки перестали стерегти її, і вона однієї темної ночі, покинувши все на світі, як стояла, втекла з проклятого дому до Києва.

І тут, зла на панів, на мужа, на всіх людей, на долю, на себе, похапки узялася надолужувати прогаяне. Творила блуд без совісті й сорому, з відчайдушною злобою, зневажаючи саму себе і тих, кого приймала. Скоро навчил я хилити смердючу чикилдиху — дурне діло нехитре! — і я тися найгіршими словами. Нічого святого за душею не зберегла, ані крихти сорому в собі не залишила. Все як вигоріло в ній, все як умерло в довгі роки зневаги до себе. Була б котилася з гори у прірву гріха й десь захлинулася б у мерзкому багні блуду, заживо зогнивши, якби не відшукав її Никодим.

Била його, лаяла, обзивала по-всякому, насміхаючись людей у гніві скликала і пальцем на нього показувала, чого він вартий. А Никодим плакав великими слізьми і просив її повернутися. Дозволяв усе робити, бути вільною в своїх вчинках — бодай тільки в одній хаті жила з ним.

І в якусь мить їй раптом проясніло. Без зненависті глянула на свого чоловіка — і враз осягнула його високу, чесну і нещасну душу, його біль, його муки. І узріла весь чорний жах того, що творила сама, страшноту прірви, в яку котилася. Отоді й повернулась до Никодима. Уже півроку чиста...

Глянула на голубінь Дніпрову, пошукала, пошукала очима — не видно голови Максимової. Аж душа вихолола від страху. Схопилася, закричала у блакитну даль:

— Максиме-е!

— Гов-гов! — одізвалася голубінь сильно, бадьоро.

— Де ти-и?

— Пливу-у!

— Де-е?

— На той бере-ег!..

Відлягло. І тієї ж миті у грудях розлилася тепла доброта чи й ніжність — почуття, котрого ніколи й нікому не виказувала Химка, бо й сама не знала, чи є воно в ній. І оце вперше подумала про Максима не як про здорового, ніврочку, мускулистого і повного сил паруб'ягу, з яким весело було б скоротати ніч, не як завжди думала про чоловіків та парубків, а як про чимось близьку, чимось рідну і тому дорогу їй людину.

Коли хитрий Гриць Щука привів їй на постій цього хлопця, вона загорілася до нього, хоч добре розуміла, що ватажок, аби самому не платити Максимові за рибальський труд, вирішив хлопцеві підсунути її як плату. Це було їй байдуже, як було байдуже й те, чи домовився Гриць з Никодимом про Максимів постій наперед, чи привів хлопця, нікого не питавши.

Максим уподобався їй давно — вперше, як побачила, загорілась, як загорялася уже не до одного. Та з усяким іншим було просто. Інший довго не роздумував, а хапав її, творив блуд — і покидав. А вона, спорожніла й байдужа, думала, яка ж, зрештою, різниця між нею і будь-якою річчю: кухлем, з якого можна напитися, мисою, з якої можна наїстися, одежею, яку можна поносити, поки нова й свіжа, а тоді пустити на ганчір'я? Інші були їй противні, гидкі, бо коли нема поваги до самої себе, де візьметься вона до інших?

Лише Максим не ухопив її, не зім'яв, не сотворив з нею відвертого і тому бридкого блуду. Він так і не побачив у ній блудниці, хоч вона ось уже скільки днів намагалася показати йому себе такою, щоб збудити його сміливість. Він побачив у ній людину — і поставився до неї, як до людини. Спочатку гадала — просто тютя хлопець. А сьогодні, коли стала свідком, як він один пішов на цілий натовп, як бився

і переміг, зрозуміла, що з нею стриманий був не від несміливості, а від чистоти своєї, від того, що йому ще в голові не вкладалося, як це так можна дивитися на жінку як на потіху? Тож і ставився з повагою, з шанобою і навіть з острахом.

Підвелася, зайшла за кущ верболозу, узяла покинуті одежинки, роздивилася.

Парубче, парубче! Прости, парубче, але нікому вже тебе не віддам, ні дівці, ні молодиці! І самій кохання справжнього хочеться...

Сплигнула з невеличкого крутобережка на вологий пісок, підтикалася, зайшла у воду, заходилася прати. Кров на сорочці й на штанях ще не засохла — одійшла швидко. Химка набирала у жменю з дна піску, намазувала ним сорочку, терла руками і обполіскувала. Упоравшись, розвісила випране на лозі — щоб вітром і сонцем сушилося. Сама сіла, а потім лягла горілич на траву в тіні — і знов глибоко, солодко замислилась. І небо їй здалося високим та добрим, і теплінь навколо ласкавою та теплою. Химка закохалася, бо колись мала ж закохатися, бо не минає кохання ні грішних, ні праведних душ...

Вдома ждали її віддано-собачі очі Никодима. Глянула в них без злоби і без презирства, не сказала чоловікові нічого образливого чи грубого. Висвітлена внутрішньою радістю любові, на котру так довго і майже безнадійно чекала, мовчки пройшла повз Никодима, як могла пройти повз колоду, повз камінь, повз що завгодно, а він з мудрим подивом довго дивився їй услід і довго потім мислив.

Никодим був трагічно нещасною людиною. Змалку чути саме знущання і кепкування, змалку привчитися до відлюдкуватості, стати глумищем для села у молоді роки, привчитися боятися всього, на все найбуденніше чекати, як на велику милість,— то страшна доля.

Але за собачим послухом, за відлюдкуватістю, за постійною настороженістю, як за трьома камінними мурами, він жив глибоко таємними розмовами на самоті з самим собою, з думами, які були для нього відрадою: про весь світ, про зорі й квітки, про Дніпро й неосяжні простори, про землю й небеса. Йому думалося: чому все так сотворене, чому все так прекрасне і так пасує одне одному? Никодим, полишений на самого себе, ходив по землі уважно, зупинявся і вивчав навколишнє вдумливо. Він виробив у собі пильну спостережливість і помічав такі подробиці навколо, котрі для інших все життя лишалися непоміченими. Він міг змалювати на піску будь-яку квітку, будь-яку пташку.

Він знав високе почуття краси — і тому любив свою Химку, красиву тілесною красою. Він бачив високе в людях — і тому готовий був вклонятися своїй розпусній, злій Химці, яка ненавиділа його, ненавиділа весь світ і все-таки десь глибоко в душі лишалася — Никодим це знав — людиною високого пориву й чесності.

І сьогодні той високий порив він побачив у виразі її очей, у заяснілому обличчі. Ось чому, коли вона пройшла, він, збліднувши, довго дивився їй услід. Потім діждався, поки пройшов чистий, викупаний Максим, могутній, як сама сила земна. Никодим і йому довго дивився услід. А потім у вечірньому супокої мислив доти, доки Химка не покликала вечеряти.

За вечерею, роблячи вигляд, що його нічого не цікавить, зблизька, спідлоба позирав на те, як Химка ніжно й прояснило дивилася на Максима, як під його ложку своєю підсовувала борщову гущу, як раптом, покинувши їсти, замилувалася, ніби дослухалася до самої себе.

Поклав ложку, підвівся, перехрестився на образи і сказав тихо, винувато, як завжди звик говорити:

— Ви вечеряйте, а я наївся вже. Я, Серафимо, піду до Воєявленської церкви — помолюся. Вечірня служба там якраз. Ще поспію на молитву.

— А чого ж — іди! — майже лагідно відказала Химка. Але коли Никодим пройшов повз вікна стежкою до хвіртки, аж руки заломила, аж заголосила: — Господи, нащо ти так покарав мене? Чим я перед тобою завинила, гості так покарав мене? Чим я перед тобою завинила, гості поди? Що я такого поганого вдіяла, що мучиш мене все життя?

Максим підвів очі від миси.

— Нащо ви так? Не можна!

Глянула на нього.

— Їж, хлопче,— відказала, як зітхнула.— Їж, Максиме! То я просто так — уголос вирвалося...— Й сама не помітила, як це сталося,— погладила його густого, жорсткуватого чуба.

Максим смикнув головою, зиркнув сторожко — та зустрів м'який, ласкаво-звабливий погляд Химки. Хотів одсунутися — не відсунувся. Почервонів — аж роса на лобі виступила, і принишк, як винуватий.

— Дурний ти ще, Максиме,— сказала Химка ніжно.— Молодий і дурний... Їж, не чіпатиму! — Підвелася, пішла поратися по господарству.

Вночі — Максим спав у повітці на горищі — прокинувся від того, що хтось поруч шурхотів сіном.

— Хто тут? — запитав хрипко.

— Я! — Химка, шукаючи, доторкнулася до обличчя голими грудьми, обійняла, повалила навзнак.— Я!.. До тебе... Сміливця мій, гарний мій...

Світ пішов Максимові колами. Але не багряними, а чортзна-якими. Гаряча, бажана Химка пестила, цілувала, похапки шукала його — вже знайденого. Йому поночі не було соромно — теж обіймав і шукав невміло...

Потім, коли одшуміло в голові, коли замовкло шурхотливе сіно, коли десь під серцем йому затихла стогоном Химчина щаслива мука, він знову лежав горілиць і дивився у пітьму. Пахло жіноче волосся — Химка голову поклала йому на груди, обійняла і так принишкла.

І, може, через цілу вічність запитав:

— А де Никодим?

І через цілу вічність почув:

— Його вдома немає. Молиться.

Потім:

— Гріх це.

— Гріх? — звелась на лікоть. Нахилилася — її подих Максим відчув на своєму обличчі.— Що — гріх? Тобі любити — гріх? Дай руку! — Його рукою водила собі персах, по животі, по стегнах.— Бач, яка я? Бач? Нащо мені бог усе це дав? Я сильна, я дужа, мені од таких, як ти, дітей родити, а не з негодяєм лежати та кусати подушку, плачучи. А хіба бог мене за негодяя віддав? Пан, а не бог! Божа воля, що полюбила тебе!.. Нікого досі не любила. Тебе люблю!..

І знов шуміло в голові, і знов щаслива мука саму себе стогоном виливала у гарячу першу ніч кохання.

Вранці — лише на світ благословило — вийшла з повітки і ніби іншими очима побачила довколишню красу: і задніпрянські далі, і рожеве небо, і рожеві води Дніпра, і умиту росою зелень. Несла в собі тепло ночі — боялася розплескати, бодай краплину загубити, бо то було тепло усього щирого, що сказала і пережила. Виповнена своїм, не хотіла зараз стрічатися з Никодимом.

І не стрілася: Никодима в хаті не було. Не прийшов він

ні сього дня, ні наступного. Він взагалі більше до своєї хати не прийшов.

Усе побачивши і все зрозумівши, Никодим вийшов з-за столу й подався геть, уже тоді знаючи, що назад ніколи не повернеться. В очах своєї коханої мучительки Химки він уперше побачив не відразу до себе, не злобу на людей, не гидкий хтивий голод, а справжнє велике кохання до іншого.

Никодим ніколи нікому нічого не говорив, хоч розумів багато і людей знав добре — тому не помилився. Якось само вирішилося, що однині Химка стане щасливою, що відтепер вона не схитнеться і не заверне знову на страхітливу дорогу блуду — при Максимі житиме праведно, як дозволено.

Не пішов до Богоявленської церкви, як сказав Химці та Максимові, а стежкою видряпався нагору й опинився у Михайлівському соборі, де теж служилася вечерня. Вистояв до кінця, а коли всі розійшлися,— уже сонце сіло й швидко посмеркалося,— коли, скинувши облачення, на паперті появився у чорному ігумен Іов, Никодим низько вклонився йому й мовив:

— До вас, святий отче, за відрадою і порадою. Не проженіть — вислухайте раба божого...

Іов Борецький подивився на кволого чоловіка і, певне, щось особливе помітив у його очах, бо по хвилі роздуму знову рушив у собор, сказавши:

— Іди за мною, сину мій!..

І Никодим посеред собору, перед викладеною великими майстрами євхаристією [1] розповів отцю ігумену все — аж від самого початку свого нещасливого життя до сьогоднішніх дум за вечерею. І попросив:

— Благословіть мене на постриг, святий отче! Однині душею спокоєн я за Серафимію. І согрішу перед богом, якщо стану перешкодцею перед істинною любовію і щастям людським. Був охоренцем Серафимії дванадцять років, томителем [2] бути не хочу і не можу. Господові присвячу помисли свої й діла свої, святий отче, якщо приймете мене до своєї достославної обителі.

— Де вчився так складно говорити? — здивувався і поцікавився Іов.

---

[1] Євхаристія *(грецьк.)* — так зване таїнство святого причастя. Михайлівський собор був славен блискучими мозаїчними портретами апостолів. Зараз євхаристія Михайлівського собору зберігається у Софії Київській.

[2] Томитель *(ст.-сл.)* — мучитель, кат.

— На Дніпрі, святий отче. Запливав човном од людей подалі й говорив про те, який світ гарний і як достойно треба жити в ньому. А перед людьми не смів: люди й так сміялися з мене. Посеред миру я всього лиш мирянин і невдаха, отче. Мир не любить невдах.

— Грамоті розумієш?

— Трошки.

— Де вчився?

— При синові старости нашого Гриця Щуки. Спудеєм у нього старший. Він мені абецадло [1] показав, слова складати навчив. А далі я вже сам. Книги читав, коли добував, ваші, отче, проповіді слухав і запам'ятовував. Я все запам'ятовую.

— Достаток є якийсь?

— Нема, святий отче. Оце — увесь.

— Що умієш?

— Що умію? На квітах і травах знаюся — можу гойне пійло, балство [2] різне готувати. Можу по пам'яті всяку квітку вималювати, і траву всяку, і древо всяке... Рибу ловити вмію, знаю, в яку погоду яка риба де стоїть. А більше нічого такого не вмію...

Іов Борецький супив брови, думав.

— Ну що ж, сину мій,— сказав,— того, що ти вмієш, досить, щоб обузою брагії не стати. Велю, хай годують і дадуть нічліг. Живи, молись, спокутуйся, готуй себе до схими. У малюнках сподобишся — пошлю у Л ру до протосингела Памви Беринди...

А через два дні, коли Максима саме не було вдома — поїхав добувати линів, на Химчине подвір'я увійшов громіздкий, кошлатий, мов чорна копиця, чернець. Виставивши неправдоподібно широку бороду, весело витріщився на Химку, з-під чорних брів, підморгнув і зареготався — аж на миснику посуд задеренчав:

— Ай, блудники, ай, прелюбодії, сквернящі телеса своя! І вмрете без покаяння! І по суді страшному низринете в огнь пекельний!— І знов зареготався громовито.

Химка од страху зблідла й аж сіла. Та коли пропахлий ладаном і горілкою чернець злапав її і заходився м'яти непотребно, випручилась, розізлилась, попхнула череваня.

[1] Абецадло — абетка.

[2] Балство *(ст.-сл.)* — ліки.

— Ти чого прийшов? Чого прийшов? Я тобі полапаюсь, скуфейка смердюча! Ану, геть з хати, бо візьму рогача, то не знатимеш, куди бігти!

Але страшидло-чернець і не подумав лякатися. Збив оксамитову чорну скуф'ю набакир, знову підморгнув:

— Ай, сладчайша! Ай, гріховна! Га-га-га-га-га! — І заспокоїв: — Та не бійся, жоно православна! Став могорича — аз од супруга твого святого вісті тобі, окаянній, приніс. Передає брат Никтополіон — у миру Никодим, щоб не тривожилась ти, Серафимо, щоб щасливо жила з любодієм своїм, ібо брат Никтополіон прийняв постриг у святій обителі нашій...— Знову схопив Химку — поворухнутися не могла — і, водячи пальцем перед її обличчям, заглядаючи в очі, весело мовив: — Писано-бо: «І рече змій жоні: єсть любезна ти мені! Отверзуться очі ваші, і будете, яко бозі, зряща добре і лукаве... І зрить жона, яко добро древо у снедь, і взявши од плода його, яде і даде мужу своєму, і оба ядоста...» [1]— Поцілував Химку у губи.— Упомни, дщер Серафима — сиріч пламенна діва [2], інока смиренного Фронтисія! Га-га-га-га-га!..

Підморгнув — вийшов.

Химці аж негаразд стало — сіла, бо ноги дрижали. Не чернець, а сатанюка! Тьху, нехай ти сказишся! Так налякав...

Про Никодима подумала, як про щось минуле, що вже давно перестало для неї існувати. Не зраділа і не запечалилася, почувши звістку, бо давно звикла до мисліі, що Никодим для неї не існує. І якби він не пішов геть, вона знялась би кудись з Максимом. Хіба що відчула полегкість на душі: не бачитиме однині жминдака [3]...

А Максим так залюбився з Химкою, що й про козацтво забув: з ким не траплялося такого!

[1] Тут і далі, де й кого б чернець Фронтисій не цитував, він завжди перекручує святе писання на свій веселий копил.

[2] Серафима *(грецьк.)* — дослівно дійсно означає «полум'яна».

[3] Жминдак — плюгавий, сквернавий.

Коли в кінці квітня тисяча шістсот двадцять другого року козацька рада, що зібралася на річці Русаві, без згоди і дозволу пана круля Жечі Посполитої обрала на гетьмана Війська запорозького Олифера Голуба, ясновельможне панство захвилювалося, прийшло в рух і вимагало від його милості пана круля та пана коронного гетьмана цілком конкретних відповідей на конкретні запитання:

По-перше, чому без дозволу?

По-друге, хто такий Олифер Голуб?

По-третє, чим він дихає? До чого прагне?

По-четверте, чи гарантують милостивий пан круль і пан коронний гетьман цілість панських маєтків у Придніпров'ї?

Сам пан круль Сігізмунд Третій теж дуже сердився на коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, на свого доброго радника князя Юрія Збаразького та на королівського секретаря Варфоломія Обалковського за те, що вони, його найближчі помічники, угавили такий розвиток подій. Під злу руку пан круль сказав навіть, що на Україні настала хлопська влада, що панове мають діяти негайно й рішуче.

Однак Юрій Збаразький, розумний і дипломатичний вельможа, як міг заспокоював пана круля і тактовно дорікав його милості, що його милість свого часу самі не захотіли домовитися з козаками — ще коли був живий гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. А домовитися варто було, як радив він, Юрій Збаразький, бо Сагайдачний був тонким політиком і зумів би повернути справу так, щоб усі були задоволені. Чому його милість пан круль не забажали виконати обіцянки, дані козакам перед Хотинською битвою [1]?

[1] Коли перед Сігізмундом III нависла реальна загроза поразки у війні з Туреччиною, він прийняв 20 липня 1621 року козацьке посольство на чолі з Сагайдачним. Вимоги козаків були такі: збільшити реєстр, сплатити козакам гроші за службу («козацький хліб»), покласти край гонінням православної церкви з боку унія-тів, затвердити офіційно православного митрополита та єпископів, висвячених патріархом Єрусалимським Феофаном. Сігізмунд не охоче, але погодився з усіма вимогами. Та після того, як козаки

Коронний гетьман Станіслав Конецпольський, а також королівський секретар Варфоломій Обалковський, що їздив свого часу на переговори з козаками відносно церковних справ, не стали, як Юрій Збаразький, негречно нагадувати панові крулю його помилок, однак порадили йому не гарячкувати, не слухати занадто сердитих панів, власників маєтностей на Україні, і не поспішати з рішучими діями. Краще повести себе обережно. Хай мине час — і тоді можна буде подивитися, хто такий гетьман Голуб і на що він спроможний.

І дійсно, чим більше минало часу, тим спокійнішим ставало ясновельможне панство, бо події на Україні або ніяк не розвивалися, або розвивалися у бік, вигідний ясновельможному панству. Про якусь там «хлопську владу» і мови бути не могло: гетьман Олифер Голуб був настільки ж далекий від хлопських інтересів та сподівань, наскільки й сам коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Але на відміну від рішучого й діяльного коронного гетьмана, гетьман Війська запорозького виявився людиною малоініціативною, вайлуватою і до того ж пихатою. Дбав гетьман Голуб не про хлопські нужди, не про козацькі справи, а про самовозвеличення.

А це цілком влаштовувало ясновельможне панство та пана круля Сігізмунда III. Він скоро перестав сердитися на найвищих у країні урядових осіб і остаточно заспокоївся: хай хизується гетьманською владою пан Голуб — зрештою, це нікому не заважає...

Але через кілька місяців восени довелося у Варшаві занепокоїтися знову — і тепер на те були істотніші причини, аніж вибори того чи іншого гетьмана. Панові крулю доповіли, що на Січі, у Чигирині, у Києві, а також в інших полкових містах гетьманом Голубом украй незадоволені як реєстрові козаки, так і виписники. А що стосується козаків-нетяг, голоти, то ті незадоволені найбільше.

Україна гомонить, а то поганий знак для його милості пана круля...

Стало відомо також панові крулю, що нинішній київський полковник Михайло Дорошенко об'їжджає найбільш

прийшли йому на допомогу і перемогли турецьке військо у Хотинській битві, Сігізмунд не виконав жодної з даних обіцянок і тим викликав величезне невдоволення як посеред реєстрових козаків, так (особливо) і серед тих, що несли службу як реєстрові, але у реєстрі не значилися.

заможне козацтво і веде з впливовими козаками потаємні бесіди. Є всі підстави вважати, що саме він готує повалення гетьмана Голуба. Цілком можливо, що він це зробить.

А хто такий цей Дорошенко?

Доповідають, що багач, козацький аристократ. Князь Збаразький добре його знає. Під Хотином полковник Михайло Дорошенко відзначився дивовижною особистою хоробрістю. З того часу зажив широкої слави посеред козацтва: панові крулю здавна відомо, що козаки над усе цінують хоробрість. Дорошенко черні не любить, ставиться до неї зневажливо, хоча, як розумний політик, на людях гараздий поговорити про народ, а себе прирівняти до незаможного козака. Грамоті не вчений [1]. У вірі православній стійкий, проте не fanaticus [2]. У справах серйозний, хоч похизуватися у буденному житті любить і вміє. Посеред заможного козацтва вважається визнаним ватажком. Його слово вже й зараз важить дуже багато на Січі і на всій Україні.

Чи можна з ним домовитися?

А хіба хто заважає спробувати?..

12

За Золотими воротами кінчався аристократичний Верхній Київ. Далі тулилися такі-сякі хатинки козацької та ремісничої бідноти, чинбарні та чоботарні, кузні та гончарні, бублейні та богомазні. А там, де кінчалася ця слобода, починався схил, по котрому віялом в усі боки розбігалися дороги. На захід лежав шлях до Борщагівки, на південний захід — до княжих Жулян, на південь — до Солом'янки.

І коли поїхати по цій дорозі, а тоді переїхати місток і попід горою Батия-хана завернути на схід — лугом по

[1] Михайло Дорошенко був неграмотний — факт сам по собі досить поширений у ті часи. Куруківський договір з шляхтою, про який буде мова далі, за нього, як за гетьмана, підписав Ян Рачинський.

[2] Fanaticus (лат.) — фанатичний, несамовитий.

зелених либідських заплавах, то верст через п'ять-шість можна дістатися до Демієвого хутора. Не так давно — літ тому тридцять, може, чи сорок, козак Демій уподобав місце на крутосхилі перед мальовничою, кришталево прозорою Либіддю і поставив свій хутір. Дуже швидко хутір так обріс хатами нових поселян, що його все частіше називають тепер як справжнє село — Деміївкою.

У порослих шелюгою та вербами берегах біжить до Дніпра повноводa Либідь. По річці до Деміївки заходять на човнах київські рибалки. Ліворуч синіє далека гора Батия-хана, а прямо за Либіддю, закриваючи Дніпро, здіймається покрита кущами глоду та дерези, чебрецем, дивиною, полином урвиста Чорногора. Праворуч кучерявиться темними дубами, грабами, ліщиною гора Лиса. Названо її так ще з стародавніх часів, бо була вона завжди місцем захаращеним, диким, відьомським [1]. Зате широкий луг [2] перед самим хутором веселив око сонцем і нездоланною силою зелені.

Влітку 1622 року у Деміївку прикотив блискучий заморський ридван — дивина, якої тут зроду не бачили. Подивитися на таке позбігалися не лише діти, а прийшли і жінотва, і найбільш цікаві, непосидючі чоловіки. І всі побачили, що на козлах сиділи форейтор та якийсь рудобородий, підлого роду міщанин. А позаду на сидінні похмурий вилицюватий пан у дорогому кунтуші — очевидячки, з вельможних.

Коли ридван викотився найвище, куди міг забратися по дорозі на Китаїв, пан і рудобородий чоловік у брилі та в білому полотняному одязі вилізли і пішки подерлися стежкою ще вище, у ліс. Рудобородий ніс у руках сокиру і йшов перший, пан пробирався за ним. Видерлися на гору — і тут побачили широку і рівну, порослу молодим лісом площину над крутояром. Аж тепер рудобородий зупинився і сказав панові:

— Ось це місце, ясновельможний пане! Ліпшого пан ніде під Киевом не знайде, можу панові заприсягтися. Князь

[1] За давнім повір'ям, на Лисій горі відбувалися відьомські грища і жили там усякі «злі духи».

[2] Там, де зараз по Києву проходить залізниця від пасажирського вокзалу до Дніпра, в описуваний час були широкі заплавні луки річки Либеді.

Олелькович [1] ще пожалкує, що продав ясновельможному панові таку землю...

Похмурий пан не слухав теревень рудобородого, а довго роздивлявся. Пройшовсь по площині межи деревами в один кінець, у другий. Вийшов на край схилу, сяк-так, скільки дерева дозволяли, оглянув краєвид — ген-ген аж де зелені кучері либідської заплави і пустельна Чорногора за ними!..

— Тут! — сказав одне слово.

— Я знав, що прислужуся ясновельможному панові! — вклонився рудобородий.— Ясновельможний пан забажав десь у глухому й гарному, як мальованому місці, але не дуже далеко,— я порадив ясновельможному панові саме тут. Місце не гнюсне і виспре [2]. Ні болячки якої, ні комарів немає.

— Зрю і вєм [3]. Корчувати все — окрім цієї груші,— сухо відповів похмурий пан на улесливу балаканину рудобородого. Подивився на розлогу високу дичку і мовив сам до себе: — Стоїть ліпо. Жаль рубати.

— Як звелить ясновельможний!

— Хату ставити у глибині. Отам. Щоб усе подвір'я було перед хатою. Челядницьку — до воріт ближче, десь отак, чи що. Комору, стайню, сажа — аж туди подалі. Криницю копати не в яру, а на подвір'ї. Отут!

— Бардзо глибока вийде.

— Я сказав!

— Як звелить ясновельможний!

— Все подвір'я обнести добрим тесом, щоб ні щілинки ніде,

— Як звелить ясновельможний!

— Ворота міцні поставити. І дорогу пробити — аж до вулиці.

— Як звелить ясновельможний. Але ж, прошу ясновельможного, це все — така робота, така робота! Я й не гадав, що тут стільки роботи. А в мене ж артіль, прошу пана...

— За все заплачу! Скільки скажеш!

— Хай бог дає здоров'я ясновельможному!

— Роби зарубки — отак, отак, отак, аж під гору, аж по той бік площинки, а потім понад схилом — і сюди.

[1] Князі Олельковичі — прямі нащадки великих князів — володіли землями під Києвом.

[2] Гнюсне — брудне, баговисте. Виспре — високе.

[3] Вєм *(польськ.)* — знаю, відаю.

— Як звелить ясновельможний!

Рудобородий уклонився і пішов бухати сокирою по деревах. За ним назирці посувалися деміївські пообдратувані і перемурзані діти...

Через кілька днів на визначене місце причалапав великий гурт літніх чоловіків на чолі з рудобородим. У декого за поясом була сокира, у декого на плечі — лопата, у декого — пила-тартичниця. Найперше всі разом заходилися і прорубали дорогу до площинки, а вже потім почали хазяйнувати там.

Як і велів похмурий пан, повалили всі дерева, залишивши тільки високу й розлогу грушу-дичку. Повалені дерева рудобородий тут же, сторгувавшись, продав деміївцям за п'ятнадцять кіп [1] — і всі були задоволені. Деміївці раділи дешевій покупці, бо князь Олелькович за ліс брав дорого, а самовільна порубка княжого лісу каралася батогами, «поки шкіра не злізе». Рудобородий теж задоволений, бо поклав до кишені гроші, котрі ніби знайшов на дорозі. Артіль теж не ремствувала, бо пропили цілу копу!

Наступного дня на розкорчоване місце почали звозити звідкись сухі, мов дзвони, ялинові колоди — певне, не менш як років по п'ять десь лежали, сохли. Вдариш по такій сокирою — аж музику чути. Поставиш хату — сто років стоятиме. Скрипицю зробиш — як молода дівка, співатиме.

А ще через два місяці безперервної роботи,— працювали навіть ночами, палячи посеред галявини багаття й смолоскипи,— на огородженому величезному подвір'ї, за міцними воротами закрасувалася біла простора хата з високим різним ганком та сходинками. Біля неї притулилася менша — челядницька. Далі стала рублена комора, тесовий погребник, під яким було викопано і викладено колодами глибокий льох, ще далі — стайня, повітка і саж.

Цікаві деміївці боязко зазирали у відчинені ворота, оглядали багатющу господу і лише головами похитували од здивування і, звичайно, од заздрощів:

— Ти диви, яке багатство! Яке багатство!..

Зрештою, настав час, коли цікаві деміївці змогли узріти навіть тих, кому все оте багатство призначалося.

Погожого осіннього дня по вулиці вгору прокотив запряжений білими, як сніг, вгодованими кіньми, панський фарбований візок. У візку їхала дуже бліда чорнява, сірбока

[1] Копа — 50 грошів.

панна у дорогій одежі. Вона дивилася прямо перед собою — й разу голови не повернула, не глянула на деміївців. Навпроти неї, спинами до коней, сиділи звичайні собі сільські дядько та тітка. Дядько худий, репаний, тітка огрядненька, в тілі. Здавалися вони якимись переляканими і — чи не з того переляку — на всі боки запопадливо кланялися майбутнім сусідам.

Потім заскрипіли до верху вантажені усяким скарбом три здоровезні мажари, що їх тягли справні сірі воли. І чого тільки на тих мажарах не було! Деміївці лише дивилися та заздро прицмокували язиками:

— Ой-йо-о-о! Яке багатство! Яке багатство!

Люди бачили і нові, залізом ковані скрині, і цупкі, туго набиті лантухи, і скручені та позв'язувані вервечками килими роботи своїх килимарів, а також перських, і клунки, і подушки, і діжки, і дорогі панські столи та стільці, і різьблену шафу, і велике венеційське зерцало у золотій рамі, і ще усяке дивовижне збіжжя, якому і назви не знали.

За мажарами плелася добірна худоба: дві вим'ясті корови з сьогорічними телятами та гурт нестрижених чорних овець. За ними котив ще один віз в однокінь. На ньому — посередині — вивершувалися клітки з гусями та курми, а навколо, позвішувавши з полудрабків босі ноги, сиділи та гомоніли поміж собою трійко дівчат і двоє парубків — по всьому, челядники...

Увечері всій Деміївці — од Лисої гори до шляху на місто Василев — достеменно стало відомо, що багатих пр[illegible]джих прозивають якось по-татарському — Ковкурами, що вони ще зовсім недавно були кріпаками Вишневецьких, що з неволі їх викупив отой похмурий вельможний пан, котрий приїздив сюди влітку: бо вони йому родичами буцімто вияви лись. Могло бути, що це й брехня, а втім — чого на білому світі не буває. Що старого Ковкура звуть Іваном, Ковкуриху — Настею, а Ковкурівну — оту бліду й гарну — Харитиною. Чи не вона родичка вельможному панові, га? Отаких родичок бачили на віку!

Про все це деміївці встигли розпитати челядників, що сиділи на возі, поки багата валка наближалася до міцних воріт нової садиби.

Коли ж за приїжджими зачинилися ворота, то вже мало хто зміг підступитися бодай хоч до воріт: сердитий челядник-сторожук, який охороняв садибу від дня, коли її було збудовано, гнав геть і малих, і старих. І заговорити з ним

ніхто не міг: жодного слова той не розумів по-тутешньому. Хто його знає, з яких країв він чоловік.

Спочатку про подію говорено було в кожній хаті, але за кілька днів викликана несподіванкою цікавість сама собою вляглася, і на нових сусідів, відлюдкуватих дуків, деміївці перестали звертати увагу: не хочуть з людьми — нехай живуть без людей! І вони так жили — без людей.

Коли під холодно-синім небом одзолотилася і зів'яла терпко-пахуча осінь, коли після перших нічних паморозей разом опало листя з мідно-багряних груш-дичок, з червоновохрових вишень, з зеленаво-рудих яблунь, з пронизливо жовтих кленів та беріз — аж тоді нічною порою до нової садиби у супроводі кінного гайдука швидко пробіг критий візок. Гайдук по-особливому постукав держаком нагайки у ворота раз і ще раз. Скоро дубові ворота, не скрипнувши, одчинилися, пропустили пізніх гостей, стулилися знову. У хаті світилося — там чекали.

Закутаний у чорну, куницею опушену кирею[1], Петро Могила, накульгуючи, піднявся по сходинках на рипучий ганок, постукав у двері, штовхнув їх — одчинилися.

Стрічати вибігла Харитина — у шовковій голубій сукні і таких же голубих гарних висотупцях. Стала, глянула, як, нагинаючи голову, щоб булава шапкою не зачепитися за одвірок, входить Петро,— почервоніла і завмерла: розгубилась і не знала, як діяти, як бути. Петро теж, на подив собі самому, раптом зніяковів, почервонів і задивився на Харитину, що зараз була прекраснішою, ніж будь-коли. Вона, відколи її не бачив, подорослішала, в очах, теплих та щедрих, світилося зараз не лише дяка й радість, а ще щось незвичайно тепле й боязке, як перше кохання.

Скрипнули двері на тій половині, де проживали старі Ковкури. І одразу від дверей, тільки крок ступивши, Іван, а за ним Настя злагоджено, як навчені, бухнулися панові Петру у ноги. Забубоніли щось — ніби молитву богові.

— Встаньте! — відсахнувся Петро, тупнув здоровою ногою: — Встаньте! Не треба цього!

— Паночку наш! Благодійнику наш! — бубоніла Настя і очіпком витирала підлогу перед паном Петром.— Паночку! Благодійнику! Богу молитимемося! Вік пам'ятатимемо!..

— Встаньте! — вже по-панському, нетерпляче і гнівно крикнув Петро.— Встаньте! І не смійте більше!

---

[1] Кирея — довгий, до п'ят, плащ-накидка.

Замовкли. Підвелися. Поставали понуро. А на обличчях — провина. Харитина затисла кулачок у кулачку, притулила до грудей — зовсім по-дитячому злякалася сердитого окрику пана Петра. А той переборов неприязнь, що раптом виникла в ньому до цих людей. Все-таки людську гордість не можна втрачати ніколи — хай би тобі золоті хороми обіцяно за поклони. Мерзкі всі — і хлопи, і царедворці, якщо виказують вони раболіпно-догідливе плебейство, а відтак зневагу до самих себе.

Коли Іван та Настя трохи оговталися, Петро Могила поздоровкався з ними, як з шляхетною рівнею:

— Моє шанування, пане Іване! Здорові були, пані Настасіє!

Старі від нової несподіванки повитріщали очі і от-от готові були знову впасти на коліна та вдарити лобами об підлогу.

В Петрові все більше виростала огида вельможного і школеного пана до учорашніх голопузих і тупих хлопів, яких він же сам зробив вільними і багатими. А юнтроби [1] полишалися, бач, хлопськими, нікчемними. Сказано — з хама не вийде пана... А нехай вам, противні!

Петро обернувся до Харитини — очі, як крижинки біля вогню, розтанули, весняно потепліли:

— Здрастуй, моя єдина Харитино! — мовив.

Кулачки розтулилися. Зникла напруженість у позі, у виразі обличчя. Юниця усміхнулася, наблизилась і сказала просто, впевнено — як отоді у маєтку князя Вишневецького говорила, коли пропонувала умитися з дороги:

— З благополучним приїздом, пане Петре! — В очах радість і оте щось незвичайне, тепле, боязке, як перше кохання.— Я вас уже три дні жду. Тато і мама ждуть... Відколи гонець ваш передав, що будете,— все ждемо та й ждемо.

Прекрасна яка! У голосі — сама радість. Ні тіні холопства, запопадливості або страху. Значить, можна, виявляється, холопкою народившись, вільною себе почувати і ціну собі знати!..

Вельможний пан вклонився і поцілував Харитині руку. Іван та Настя кам'яніли позаду і витріщали очі. У тих очах була готовність негайно зробити все, що накаже ясновельможний визволитель і благодійник, мздовоздатель [1] і добродавця. Новоспечені пан та пані лише не могли втямити, як ліпше догодити ясновельможному панові зараз, щоб ясновельможний пан знову не розсердився, не доведи, господи, до такого!..

Хіба ж менший знатиме, що до вподоби старшому, якщо старший сам того не скаже? Вельможний пан — було б на те його хотіння та воля — може з простим, як з рівнею, розмовляти і навіть самого себе у прості пошити. То йому забавка. Але простий з вельможним паном найбарзій має своє місце знати. І до вельможного, як до рівні, не лізти. Простому — якщо захлюбує [2] не до місця — таке боком вилазить, коли вельможний прокинеться не в гуморі.

— Знімайте шапку, знімайте кирею — гостем будете! — припросила Харитина пана Петра, поки тато з матір'ю очунювали.

Петро Могила, дивлячись у її глибокі, молодістю й розумом прекрасні очі, скупо, як завжди, посміхнувся, зняв огулярку, розстебнув дорогу застіжку на горлі, повівши плечима, скинув важку кирею; Харитина прийняла від нього одежу і тут же простягнула її матері:

— Покладіть, мамо, щоб не пом'ялося!

У голосі впевненість, у рухах впевненість — так, ніби споконвіку була вольною, собі лише належною.

Мати похапки забрала простягнуте, закланялась — і зникла за дверима своєї половини хати, рада, що все благополучно обійшлося. Батько повагався — і теж мовчки посунув за жінкою. Харитина дивилася на Петра Могилу.

— Заходьте, пане Петре! Побачите, як живу я тепер — ласкою вашою...

Сам повагався, захвилювався.

— Веди, Харитино!..

Пропустив попереду себе дівчину, зайшов сам і зачинив за собою двері.

Ну, от, нарешті, і той затишок подалі від людського ока, від усього світу, про котрий намріялося ще у Каневі, коли був гостем у пана Кастуся Вишневецького і вперше побачив Харитину — дівчину, яка так його вразила спокоєм, ніжною задумою і розумом, дівчину, яка стала йому

---

[1] Ю н т р о б а *(ст. сл.)* — дослівно живіт. Переносно — душа, внутрішній стан.

[1] М з д о в о з д а т е л ь *(ст.-сл.)* — той, хто сплатив гроші.
[2] Х л ю б а — чванькуватість; х л ю б у в а т и — чванитися.

необхідною, про яку стільки думалося і мріялося від часу останньої зустрічі. Сам собі зізнався, що то дійсно кохання. Та ще й таке, з якого межи панства сміються, бо, бач, не рівню, а хлопку покохав. Чорт з ним, з тим панством!..

На підлозі — величезний перський килим, такий гарний, ніби шматок весняного лугу поклали під ноги. На стіні — теж великий килим, що спадає на низеньку софу, а з софи на підлогу. Цей — кольорів чорного, червоного, білого, жовтого. Кругом дорогі французькі меблі, у кутку венеційське дзеркало в золотій рамі. Крізь двері до іншої кімнати видно комод і ріг ліжка за шовковим пологом. Не кожна багата панія може похвалитися, що має стільки щонайдорожчого і щонайсучаснішого скарбу! А Харитина, дівча, яке навіть не розуміє справжньої вартості усього цього,— має. Попросить вдесятеро більше — матиме вдесятеро більше. А панії хай сміються. Хай сміються, а він все одно придбає для неї найкоштовніше, найгарніше. Придбає — бо любить. Затишна вона на диво,— мов кицька. І розумна. Теж будь-яка панія може позаздрити, entre autres choses [1].

Харитина стояла спиною до нього. Поклав їй руки на худенькі податливі плечі.

— Кому дякувати, що маю тебе, Харитино?

Закинула голову так, щоб бачити його. Отак він і поцілував її вперше — коли вона необережно підставила під поцілунок незаймані губи.

У передпокої — або, як по-простому, у сінях — почулися чиїсь поспішливі, скрадливі кроки, чиясь приглушена мова. То вже челядь там заворушилася, засновигала: ясновельможний пан приїхали, ясновельможному панові треба готувати вечерю. Та й взагалі напоготові бути: а раптом ясновельможний пан чогось забажають, щось накажуть? Челядницьке діло — трудне діло: умій догоджати і нічого не скажи насупроти...

Петро Могила сів на м'якого, біло-золотим грезетом оббитого стільця і, гамуючи в собі підняте хвилювання, здалеку дивився на Харитину, що так і стояла на тому місці, де він її поцілував.

Треба негайно, зараз, одразу, відверто і без замовчувань про все поговорити з нею і домовитися, щоб потім не

[1] Entre autres choses *(франц.)* — між іншим.

було ніяких дорікань. Досі навіть не знає, з ким має справу, задля кого готова нести нелегку славу палаке [1], перебувати у жестоті короткого нечастого кохання...

Стоїть дівча, кулачки тулить до грудей. Поцілунку злякалося. Петро дивиться на свою кохану — і не радість йому у серці, а незручна, тривожна думка в голові. Думає, ніби до дівчини вголос промовляє:

«Стрілася ти, юнице чиста, чи на біду, чи на радість. Все, що міг зробити для тебе, зробив. Відтепер — вільна і багата. А чи згодна стати подругою, спочинком, ніжністю у суворому житті, котре починаю? Чи згодна любити злюту, ніде й словом не обмовившись про цю любов? Згодься — і відтак я тобі грішний коханець і святий друг...»

Підвівся, підійшов, поклав руку їй на голову, зазирнув у сірі очі, у своє кохання:

— Прости нас бог! Не єдин це гріх на землі і не найбільший. Якщо захочеш і якщо долі буде завгодно, станеш щасливою, Харитино, коханко юна моя!..

13

За місяці, що прожив з щедрою на любов Химкою, Максим Голобородько якось одразу і непомітно для себе подорослішав. З сором'язливого і вайлуватого парубка став неквапливим, впевненим в собі, сильним мужем. Гриць Щука спершу хитро підморгував і поблажливо, ніби родича, поляскував Максима по плечу — аж поки оті поляскування одного разу не обернулися непоправною бідою.

Сталося це взимку на льоду посеред Дніпра. Рибалки померзли, були злі, як чорти. Гриць Щука багато говорив — підохочував людей до роботи. Підійшов до Максима, щось і йому сказав, зайвий раз поляпав по плечу. А Максим візьми на те поляпування та й скажи зовсім несподівано:

— Якби ви так часто платили, дядьку Грицю, як ото ляпаєте!

[1] Палаке *(грецьк.)* — незаконна жона.

Стояли на кріпкому морозі — пара з ніздрів і з рота йшла. Неподалік парувала широка ополонка: рибалки багрили ляща на ямі, і на засніженому льоду замерзало вже чимало великих бронзово-чорних рибин. Темніла в ополонці бистра дніпрова вода.

Гриць Щука покинув драча, підступився, дихнув парою:

— Це ти з своїм благодійником отак?

— А знаєш, Грицьку, приповідку, як подала щедра пані одному лабзі яйце? — встряв у розмову старий, зморшкуватий, мов репаний, рибалка Галушка.

Усі покидали багрити, закурювали: цікаво було, що Галушка скаже, бо ватажок чим далі, то менше усім платив. Та й то не часто.

— Не знаю і знати не хочу! — відказав Гриць Щука.

— Яйце подала,— продовжував Галушка,— а тоді каже: «Дивись, лабзо, пам'ятай, що саме я тобі яйце подала!» — «Дякую,— відповів їй лабза.— Бога молитиму». А вона йому вдруге: «То пам'ятай же, лабзо, що саме я тобі яйце подала!..»

У рибальському гурті засміялися.

— Це ти для чого кажеш? — Гриць розізлився не на жарт.— Щоб я не нагадував Максимові, хто його од смерті врятував?

— Ні,— розважливо відповів йому Галушка.— Це я для того, Грицю, що за третім разом лабза на пискові доброї пані з яйця яєчню зробив.

— Та-а-ак!..— потяг Гриць, і в голосі його зазвучала погроза.— Значить, я вже всім вам невдобний? Може, без мене вже рибалити хочете? Ну, то спробуйте!

— Вдобний ти нам, Грицю,— вів своєї Галушка.— Оце хочеш вір, хочеш не вір, а коли у церкві буваю, то інколи і свічечку тобі во здравіє ставлю. Але ж і до Максима прислухайся, бо жить нам все-таки не по-лабзівському треба! Бач — сіряк розлазиться — за що новий придбаю? Хата тече — за що новим дахом покрию? А в тебе і сіряк добрий, і свита добра, і жінка, прости господи, тілом не світить, і діти мордаті. То воно так і виходить, що ніби з нашого потрошку до себе тягнеш! От про те тобі й кажемо.

— Істинно, ватажок, маєш платити нам більше,— підійшов до Гриця ще один рибалка.— Правду товариство каже — робимо, робимо, а голі й босі. Руки он, бач, які...

— Що правда, то правда!..— Тепер уся ватага посунула до Гриця Щуки.

— Тю! Тю! Тю! — крутив головою той.— Звідки ви такі жмудські [1]?

— А звідти!

— О! Бачили? О! — Гриць Щука крутився на всі боки.— Бачили? Бачили? — сукав дулі.

І хтось з гурту одіпхнув од себе дулю. Одіпхнув сильно, з серцем. Гриць Щука поточився — нога його, взута у величезний валянок, ступила в ополонку, і ватага зациніла од несамовитого передсмертного крику. Ватага бачила, як валянки, мов два химерних селезні, пропливли з краю у край по ополонці й пірнули під лід.

Задубіли на морозі вибагрені лящі. Ціпеніли люди над брунатно-чорною водою.

— Господи, твоя воля! — зрештою вимовив старий, худий Галушка і зняв шапку. За ним познімали шапки й осінили себе хрестом усі інші. Мовчки постояли. Старий Галушка напнув шапку і довершив свою думку: — Був Іван — і нема Івана...— Подумав і ще додав: — Посиротили ми дітей...

Аж після того заговорили всі одразу. Так виходило, що ніхто ніби й не штовхав Гриця. Той, що одвів од себе сороміцьку дулю, присягався, що він і не думав штовхати ватажка, а що, навпаки, його штовхнуто під лікоть саме в той час, коли він тримав Гриця за руку. І вказав навіть на того, хто штовхнув.

А той сказав, що і він не збирався штовхати, але його у спину попхнули — мав за кого ухопитися, щоб самому не впасти.

А той, хто у спину попхнув, виправдався тим, що саме в цей час на ляща наступив, підсковзнувся і не пхався, а падав. Дійсно, на снігу лежав розчавлений лящ.

— Вічна пам'ять рабу божому Григорію,— ще раз, уже в шапці будучи, перехрестився Галушка.— Найбільше хто винуватий, то це я сам... Але ж і я казав вірно, бо утопильця, царство йому небесне, щодалі зажерливішим ставав, заві ватажні, порушенню не підлеглі, порушував. Значить, бог нехай простить мені. І ви усі простіть... Гриць ступив у ополонку сам. Як ватага вважає?

— Правильно кажеш, Галушко! — почулося схвальне з гурту.— Ніхто-таки не винен! Воля божа була, щоб Гриць смерть собі у Дніпрі знайшов. На тому — ось хрест наш!..

[1] Жмудський — дотепний.

Напнули шапки і, покинувши лящів лисицям, пішли невеселі до міста: Ликері розповісти, що сталося, і пом'янути небіжчика, як годилося по закону,— все-таки довго рибалили разом.

Коли Максим повернувся додому і розповів Химці про те, як загинув Гриць Щука, та довго не бідкалася.

— А чорт знав, кого хапати,— сказала, як вгадала.— Одним лупежцею на світі поменшає.

Однак Максим ходив похмурий.

Але поступово похмурий настрій розвіявся. Весну Максим зустрів у рибальських трудах. Про те, щоб іти козакувати на Січ, і гадки не було: черевату Химку не покинеш. До полковника Дорошенка теж не ходив — себе поважати треба, а не канючити.

Новим ватажком обрали старого Галушку, бо той, скільки його знали, був справедливий і чесний. Та біда Галущина була в тім, що рибальського ремесла він не знав, Дніпра не знав, бо родом був степовик. Мудро вказати, де і як рибалити, не міг, хоч би й хотів. Ватага трудилася, за свій тяжкий труд тижнями не мавши й рибини. Доїдали те, що було з зими припасене. Попереду людей ждав голод. Назрівала распря. Галушка це помітив і сам повинився, що ватажкувать не вміє. І тоді несподівано для Максима ватага вдарила чолом йому. Так став Голобородько — наймолодший у ватазі — ватажком.

Чи везло йому, чи дійсно знав, де рибу шукати, але справи ватажні покращали одразу. Почалося з того, що Максим угадав день, коли на нерест ішов осетер. Позривали собі шкіру на долонях, тягаючи невода, хапалися, поспішали, старому Галушці навіть поруха якась у животі сталася від натуги. І так цілий день і цілу ніч при смолоскипах. Нижче Видубичів, на далекій тоні, що звалася Протором [1], скоро лежала гора пудових, мов міряних, осетрів — таке багатство, що вже давно його не бачили. Лишалося тільки дати йому лад.

Поки рибалки відпочивали та сушилися біля кострищ, Максим душогубкою погрібся у Київ, там з кимось говорив, про щось домовлявся. У бондарів купив сорок діжок, у Путяти придбав два лантухи солі — все це рибальські жінки дубами сплавили на Протор. Осетрів розрізали, випускаючи ікру у діжки. Ікра — зернятко у зернятко. Частину лишили зернистою, частину прямо у діжках, щоб більше влізло, вим'яли ногами на паюс — чорну клейковину. Осетрові балики присолили окремо, тешки окремо. До Києва на тих же дубах привезли свіжих осетрів та сорок діжок засолу.

Савел Брехач — нюх і на цей раз його не підвів — ждав уже на березі. Принюхувавсь до свіжини, колупався у діжках, пробував ікру — морщився, спльовував під ноги.

— Перепаскудили добро на кал!

— Не погудиш — не купиш? — Максим саме викочував з дуба діжку. Викотив, поставив, зупинився.

Савел глянув на нього, ніби кислого з'їв:

— А я таке і купувати не хочу!

— А ми вам і продавати не збираємось,— слово на слово відповів Максим.— Ікра ще не достигла. Всолоне — самі ціну візьмемо, не пропаде. Балики самі покоптимо. І тешки покоптимо. І в'язигу [1] самі посушимо — не безрукі.

— Це ж хто коптитиме? — Савел Брехач перестав нюхати, з якої діжки чим пахне.

— А хіба ми до подільської коптильні дороги не знаємо? Слава богу, не вперше!

— Поки до коптильні, воно вам пранцями піде, прости господи!

— Ходіть ліпше ви звідси, чоловіче, і сквернавих слів на те, що людям вживати, не говоріть! І не заважайте! Ми діло робимо.

— Самі покоптять!..— бурчав Савел, мацаючи рибу.— Смердітиме, як у пса під хвостом...

— А ви там нюхали?

Зморена ватага, що дослухалася до суперечки, не встряваючи, вдарила сміхом.

Щетинистий Савел образився — пішов геть. Аж тоді хлопці захвилювалися: що ж буде? Максим заспокоїв:

— Повернеться! Куди йому діватися? З нашої риби живе. А за осетрів скільки не злупимо, Брехачеві все одно вигода буде.

І Савел повернувся. Сів на ніс дуба і вже без зайвого запитав:

— То скільки за все просиш?

---

[1] Протор *(ст.-сл.)* — дослівно «збиток». Рівний піщаний берег під цією назвою починався за нинішнім залізничним мостом, навпроти села Осокорки, і тягнувся аж до Жукова острова.

[1] В'язига — сушена хорда осетрових риб. Вживалася для їстива, як сучасний желатин.

Максим загилив ціну, як на торжищі. Брехач підскочив, витріщився — і лайнувся. Жінотву мов вітром здуло. Навіть Химка не втрималася, пішла геть: ще була дитина в утробі почує, а народиться — скверну словитиме...

На біду Савелові де й узявся Мошко-шинкар — і собі заходився торгувать. Допитався у Максима, скільки дає Савел, і дав ціну більшу.

Савел хапнув його за подерті, замусолені лацкани — Максим розборонив, нагадавши, що треба чесно, що у торгу всі рівні. Савел додав ціни — Мошко й собі накинув. Савел послав Мошка свинину їсти, Мошко послав Савела сповідатися до сатани. Савел ще додав — Мошко накинув. Савел поліз до пейсів. Мошко — до щетинистої бороди.

Максим знову легко розвів покупців. Навколо торгу збиралося цікавих. Ватага хвилювалася, бо такого ще ніколи не бувало. І ціни такої ще ніколи ніхто не давав. Максим уже не встрявав у торг, а тільки слухав. Зняв бриля, погладив себе по голові. Напнув бриля. Аж ось прибіг малий Ванько Путята і сказав, що зараз тато приїдуть осетра торгувати!

Савел миттю додав ще по копі на діжку і вдарив з Максимом по руках. Похапки перехрестив діжки, ватага повантажила їх на вози — і Савел поїхав геть дуже сердитий: передав цього разу, як ніколи не передавав.

Всі вважали, що то велика удача. І ніхто не здогадався, чому і як, ніби саме собою, виникло раптом на березі торжище. Бо ніхто не знав, що Максим, їздивши по бочки та сіль, підмовив Мошка прийти на берег і, коли привезуть рибу, поторгуватися з Савелом, як навсправжки. Пообіцяв Мошкові за це півдесятка найкращих осетрів задарма. А малого Ванька Путяту навчив: коли подасть знак — зніме бриля і погладить себе по голові, щоб той вискочив наперед усіх і гукнув, що батько теж їде рибу торгувати. Пообіцяв за це Ванькові аж півкопи грошей.

Ватага раділа доброму заробку. Сьогодні рибалки остаточно впевнилися, що у ватажка щаслива рука і — дарма, що молодий! — кебета у голові. Справжню ціну за рибу взяв! І тут же, на місці, кожному дав по копі. Де і коли таке бувало при ватажкуванні Щуки?..

По обіді, не відпочиваючи, Максим, пам'ятаючи давню розмову з Грицем Щукою, повіз до Михайлівського монастиря рибальський дарунок митрополитові — шестеро найкращих ікряних, ще живих рибин, котрих для такої нагоди тримали у бочках з водою, а зараз позагортали у мокрі старі рядна. Ще повіз два конови [1] — у кожному по півпуда свіжопосоленої зернистої ікри. Хай їсть братія та молиться, щоб улови були завжди добрячі!

На монастирському подвір'ї, сказавши ченцеві-привратникові, що привіз рибу для його превелебності отця митрополита, та чекаючи, куди звелять її нести, стояв, обіпершись на полудрабок, і обдивлявся. Перевалило вже на другий рік відтоді, як прийшов сюди у день погребу гетьмана Сагайдачного. А так ніби все вчора діялось. Хоч би якась зміна на подвір'ї. Все по-старому.

— Здрастуй, Максиме,— почув біля себе.

Глянув — і не стільки впізнав, скільки здогадався, що перед ним Никодим. Маленький, сухенький, у мишиного кольору скуфейці, у старій рясі, підперезаній широким ремінцем. Волосся відросло — в усі боки з-під скуфейки стирчить, ріденька борідка — ніби з конопляної клочанки. В очах не просвітліло — туга в очах.

— Здрастуйте... отець Никодим! — Максим не знав, чи належить цьому ченцеві, колишньому Химчиному чоловікові, вклонятися під благословення, чи ні. Не вклонився.

— А я прочув від брата Анемподиста, що рибу привезли,— та й вирішив чомусь, що це ти привіз. Знаю — людей розпитував — уже ватажкуєш...

— Та сталося, бачте...

— Вдома як?

— Хвалити бога.

— А... Серафимія здорова? — У ченця в очах туга і давня-давня згадка про мирське.

— Здорова, отець Никодим.

— Никтополіон. У схимі я — Никтополіон.

— І не вимовиш.

— То й не вимовляй. Кажеш, здорова?

— Здорова.

— Дитя ждеш?

— Жду.

— Любодейчищем [2] ростиме?

— А що робити?

— Під вінець стати. Серафимія з дня, коли я пішов,

[1] Конов — велике дерев'яне цебро. Пізніше коновами почали називатися також дерев'яні кварти для пива і меду.

[2] Любодейчищ — незаконнонароджений.

вільна. З миру пішов — умер для миру. Я богові препоручив себе — богові належу. Не сьогодні-завтра йду до святої Печерської обителі під начало преподобного отця протосингела Памви Беринди. То велика честь і великі труди. Буду здобити книги, що друкує преподобний протосингел... А ти збери Серафимію законом. Уклонюся отцю Філіпу [1] — обвінчає...

— Дякую... отець.

— Живіть щасливо!

— Спасибі...

Никодим уклонився Максимові, згорблено, кволо пішов геть. Максим задивився йому услід: яке ж воно мале та худе! Воістину — хай служить богові, бо у миру межи людьми довго не проживе. Сам по головах не полізе, а впаде — інші розтопчуть. У миру всі сердиті.

— Святий отець митрополит просять зайти! — почулося поруч, і хтось доторкнувся до Максимового рукава.

— Що? — З несподіванки Максим аж шарпнувся.

— Святий отець митрополит просять зайти,— повторив служка-отрок. Коли побачив, що його зрозуміли, рушив уперед — до настоятельського будиночка.

І знову Максим Голобородько — бриль у руках, зніяковілий і трошки наляканий,— стояв у знайомій кімнаті з чорними шафами, чорними кріслами, чорним іконостасом. Чорноризець-ігумен і церковний владика православної України Іов Борецький поблагословив согбенного раба кого, дав поцілувати срібного хреста, що його завжди носив на товстезній веризі. А відтак сказав сухо і, як здалося Максимові, не зовсім задоволено:

— Впізнав тебе — крізь вікно. Пощо досі ні до школи, ні до мене не приходив?

— Недобре вийшло, святий отче. Гроші у мене того ж вечора, як ви дали, вкрадено. Голову розбито. Спасибі — виходили добрі люди. А потім куди ж мені було вже йти? До ватаги пристав...

— Клятву не забув?

— Не забув, святий отче.

— Ну що ж, Максиме... Бачу — ученого з тебе не вийде. Хай так. А чи підеш до мене служити, яко охороння?

---

[1] Піп Філіп — довірена особа митрополита Іова Борецького. З його записів та мемуарів ми багато знаємо про життя і діяльність першого гуманіста України.

Маю їхати до Варшави на сейм [1] — шлях довгий, непевний, а таті [2] нощного поприща лихі. Пам'ятаю все, що говорив про хоробрість твою гетьман Сагайдачний — великі гроші покладу тобі за службу.

Несподівана пропозиція митрополита спантеличила Максима. Не одразу знайшов, що відповісти. Однак, постоявши трохи, вперто похитав головою.

— Ні, святий отче, не можу я їхати нікуди. Зла не держіть на мене, пробачайте непослух, але — не можу.

— Чому?

— Та... Ватага живе тим, що рибалить...— Максим дивився не на Борсцького, а убік.

— То й нехай собі рибалить! — не зрозумів митрополит.— До тебе ж якось теж рибалили...

— Так. Але тепер рибу я один знаю, бо десняк. Решта степовики та лісовики.

— Подумай!

Максим кашлянув у кулак, задивився кудись на покуть, Зізнався:

— Дитину скоро має принести мені Химка. Куди ж я її покину таку?

— То одразу б так і говорив. Пощо хитруєш передімною?

— Бо сором.

— Дітей не соромляться.

— Невінчані ми. Никодим її тепер у вас, у ченцях. Поблагословили б ви мене з Химкою, святий отче! — звернувся до митрополита, як до звичайного сільського попа.

— Знаю,— суворий митрополит кивнув.— З Варшави повернуся — благословлю...

— Спасибі, святий отче! — Максим земно вклонився.— Любимося ми з Химкою.

— Не гріх. Любіться!..

— Прощайте, святий отче!

— Іди, благословен во ім'я отця, і сина, і святаго духа!.. І от що... Не як духовний — як просто вчений чоловік, кажу тобі, Максиме: рано шаблю сховав! Рано при

---

[1] На сейм у Варшаві, про який іде мова, їздили митрополит Борецький та єпископ Мелетій Смотрицький, а також козацька делегація на чолі з Голубом. Голуб не зміг добитися бодай якихось поступок чи привілеїв для козаків, і це стало приводом до його повалення.

[2] Тать — лихий чоловік, розбійник.

жоні зогрівся, розм'як. Рано!.. Коли розум маєш — а мнилося мені колись, що маєш,— то зри, що навколо себе. Албо самі себе оборонимо, албо руїна прийде на землю Руську святу, аще же у таку годину любитися будемо, но не врага ненавидіти. Прикладом нехай тобі преславний гетьман буде.

— Дякую за науку, святий отче! Ось нехай,— а тоді щось придумаємо. Сам у козаки хочу.

— Будь благословен!..

Максим ще раз низько вклонився суворому митрополитові і вийшов.

Борецький наблизився до вікна і, думаючи про щось своє, дивився, як колишній гетьманський джура розвернув сіреньку гривасту, реберкувату шкапину-клюсю, як плигнув на воза і, смикнувши за віжки, поїхав з двору. Зачинилася за ним дубова брама. Никтополіон, брат нещасливий, теж, бач, дивиться з-посеред двору на щойно зачинену браму. Той поїхав думати про своє, цей лишився думати про своє...

Мирське — людське. Болить воно людям і не гоїться. Никтополіон у ченці пішов од відчаю, Максима життя закрутило до тупої зажури. Погорюють, посумують, перегорять — і всяк до свого призвичаїться. Ярем свій всяк до могили понесе.

Потягнуться роки однакові, схожі й скучні. За тими роками забудеться, що треба прагнути чогось високо й мудрого; за тими роками любов мине, бо не вічна, і душа, покинута напризволяще, зачерствіє у клопотах. І створіння божі — ці по образу і подобію сотворенні — житимуть тільки тому, що не жити з своєї охоти не можуть,— сиріч, існуватимуть, як існують звір, птах і дерево. А де ж тоді образ і подобіє? Де ж тоді бодай людське в людях? Де споконвічне прагнення ума — пізнавати божественну сутність речей у природі? Де намагання пізнати самого себе?

Де бажання найвищого — жити в мудрій простоті?

Невже робота ума єсть привілей лише філозопів? Але тоді це суперечить божественному промислу і людському єстеству! А це неправда! Не можна дбати про людину і забувати про людське — розум і дух. Бо дбання лише про її плотські потреби єсть виховання свинства — ситого чи голодного, але свинства.

Одійшов од вікна. На столі — рукопис кирилицею. Ієв Борецький продовжує працю над книгою «О въспитаніі чадъ», бо саме з чад треба привчати людей мислити і цікавитися, що єсть перед тобою і яке твоє особисте призначення на віку. Хай з чад людина розуміє, як божественна природа знає усьому початок, рух і скон,— щоб не хапати зайвого, щоб право на щастя не витлумачити як право на насищення ненаситної пожадливості. З чад люди мають розуміти свою користь і свою совість, яка не дасть освинячитися, погрязнути в темряві неуцтва або в липкому баговинні постійної алчності...

Знову підійшов до вікна. Вже шумувала надворі свіжою зеленню весна. Тіні короткі — сонце високо ходить. Скоро літо.

Яке воно на сей рік випаде? Тривожно на землі — і нікому ту тривогу розвіяти, нікому лад межи людьми навести. У природі — благодать, а в человецех — чвари, шпетність [1] гнюсна, пакость уніатська і — купно з нею — панська бридость [2] алчна. О алчність, алчність! Поспільство пограбоване — зосталося яко бубен: ні шеляга, ні оболя, ні долі, ні волі, ні пира вдосталь. Іго над поспільством і поруга. Невже панове думають, що так довго може тягнутися? А якщо сьогоденний гомін межи посполитих — то лише початок великого шуму? Ану, як посполиті по всій Україні полум'я запалять! А вони тільки й ждуть того...

Хіба в час такий можна привчити посполитого до дум про божий промисл у природі речей? Посполитому вижити треба — яко православному і вільному. А сил мало, а ватажка з сильною рукою й зовсім нема. Козак, смерд і хлоп знають це незгірше за всякого хитромудрого політикуса. Гетьман Олифер Остапович Голуб і господар на Січі негараздий, і лицар не доблій [3] — все, що було згобзоване, розгубив, коли до влади добрався: розважається красними словесами лакиз блудоязичних. Чи думав преславний Петро Конашевич, що таку офіру [4] Війську запорозькому зробить, коли перед смертю просив раду козацьку обрати на гетьмана Олифера Голуба?.. Сам був дум високих чоловік, тож вірив, що і всі високо і незрадливо мислять...

---

[1] Шпетність — неподобство.
[2] Бридость (ст.-сл.) — лютість.
[3] Доблій — доблесний.
[4] Офіра — дарунок.

14

Зайшов нечутно служка:

— До вашої превелебності полковник Дорошенко.

— Хай увійде!

Служка зник. Михайло Дорошенко, як завжди, гарно вбраний, чисто голений, нахилив голову у низьких дверях — та вже так, не випростовуючись, дійшов аж до митрополита, ще нижче зігнувся в поклоні й отримав благословення.

— Даруйте, владико, що порушив молитви ваші,— сказав без догідливості, але з тією чемністю, з якою належало звертатися до Борецького.— Важлива справа примусила...

— Сідайте, пане полковнику! — Борецький не збирався удавати ласкавого господаря, дивився строго — як тільки він умів. Вказав гостеві на крісло, сів сам.— Слухаю, що скаже пан полковник!

— До вас прийшов, бо більше ні до кого...— У голосі Дорошенка серйозність і заклопотаність. У важливій справі — чи то ратній, чи політичній — умів пан полковник відкидати геть усе, чим хизувався повсякденно. В очах його гостро поблискував розум, холодно прозирав характер сильний і владний.— Мав учора посла від коронного гетьмана Конецпольського, владико.

Борецький дуже здивувався, однак характеру був стриманого, тому лише трошечки брови звів та глянув на полковника пильніше.

— Але, владико,— сакрамент [1]...— неввічливо нагадав Дорошенко.

Незадоволений Борецький ще раз сухо глянув на невихованого гостя, кивнув. Міг би пан полковник бути смиренішим і тактовнішим. Перед митрополитом сидить, а не перед рівнею собі. То вже просто вежества [2] брак — у духовного владики сакраменту вимагати.

Дорошенко глянув — угадав настрій Борецького.

— Простіть, владико, не так ніби слово мовив — нужда примусила, не сам я... Смів гадати, що захочете думкою поділитися чи з архімандритом, чи з котримсь єпіскопом...

[1] Сакрамент *(лат.)* — таємниця. Слово вживалося широко.

[2] Вежество *(ст.-сл.)* — ввічливість.

поділитися чи з архімандритом, чи з котримсь єпіскопом...

Вивернувсь!

— Рекло [1] до місця — не образа,— потеплішав Борецький. Розумний все-таки пан полковник! І поважатимеш такого, і простиш такому.— Речіть, що маєте.

— Мені незручно перед паном Голубом...— Дорошенко крутив у руках дорогу, соболем опушену огулярку.— Але мова з послом Конецпольського була саме про нашого батька гетьмана, владико. І мова не дуже поштива.

— Яка саме?

— А ось така, владико... Мовилось, що гетьман Війська його королівської милості запорозького пан Голуб не служить ані панові крулю, ані славному козацтву, що і теє зле і онеє погано. Тому панове козаки можуть, не наклика вши на себе немилості пана круля, обрати на гетьмана людину твердої руки, живого ума, шляхетності та багатства. І новий гетьман мусить утвердити посеред поспільства і козацтва мир та послух короні.

— І той новий гетьман — то ви, пане полковнику?

— Я!

— Ваша відповідь?

— Згоден.

— Так...— Іов підвівся. Дорошенко теж зіп'явся було на ноги, однак митрополит доторкнувся пучками до його плеча, очима показав сісти.— Без сану і політесу зараз. Не до того...— Заходив по кімнаті, шурхотячи рясою і розсячи запах ладану.— А знаєте, пане полковнику, що гетьманство Олифера Остаповича єсть останній заповіт гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного? Що на заповіті стоїть мій підпис? — Зупинився.— Виходить, мені треба йти проти волі небіжчика? Чи як це виходить?

— Та вже як виходить, владико. Я шаную слова Петра Конашевича-Сагайдачного. Але мертвий хіба може відати, як після нього живим скоїться? Живе діло — хистке діло. Захоче — прямо ляже, захоче — зверетениться... Сагайдачний думав так, а вийшло наопак [2]. Ви й самі бачите, владико, що вийшло. Та й усі бачать. Статечне козацтво вже відколи межи собою гомонить.

Іов ходив розмірено, важко.

Запустивши пальці в бороду, дивився під ноги, супив сердито брови.

[1] Рекло *(ст.-сл.)* — слово.

[2] Наопак — навпаки, навиворіт.

— Ще що мовлено?

— Що новому гетьманові Війська запорозького варто домовитися з гетьманом коронним про злагоджені дії.

— А потім робити вигляд, що служиш козацтву, але служити панові крулю?

— Так, владико.

— Чим доведете, що не навадник [1], не двоєсловець?

— Укладаю новий реєстр, владико. Компут [2] сей сам за себе скаже. Пишу до нього силу справжню — людей хоробрих, хазяйновитих, можних і у козацтві відомих. Реєстр доведу до дев'яти тисяч шабель... і голів на плечах. Збережемо — буде кому на чолі поспільства стати. А вже округ них злаштуємо виписників та нетяг. Лише так, владико, віру та землю захистимо і вольницю простецьку впинимо.

— Про церкву мова була?

— Була, владико.

— Що тут?

— Все має лишитися до пори, як є: унія і православ'я.

— А потім?

Дорошенко не відповів, Борецький сів у крісло в кутку — він любив, сидячи, бачити всю кімнату.

— Не лише у церкві православній справа. Унія і католицизм єсть кінець України. Ось у чім справа. Мало нас — татари по собі голий край на Русі полишили. Коли обживемося? Як обживемося? Як виживемо? А вижити мусимо, пане полковнику! Хазяйнують у нас Корецькі, Збаразькі, Потоцькі, Ружинські, Жолкевські, К[illegible]ловські. І всі — католики. З усіх православ'я дотримуютьс.. досі хіба що Острозькі та Вишневецькі князі... З католицизмом іде очужинення Русі. Ось чому маємо захищати віру православну — віру рівноапостольного князя нашого Володимира... — І, майже без паузи, Борецький діловито запитав: — Відаєте, що їдемо з гетьманом Голубом на сейм?

— Так, владико.

— А якщо гетьман склопоче привілеї козакам?

— Не склопоче.

— То, може, і ви поїдете, пане полковнику?

— Я? Нащо ж я тоді до вас приходив, владико, і все, як на сповіді, казав?

---

[1] Навадник *(ст.-сл.)* — нечесний, підступний, наклепник.
[2] Компут — інша вживана назва реєстру, від французького compter — рахувати.

— Значить, Олифера Остаповича приречено?

— Козацтво проти нього — це головне. Тут його доля — а не на сеймі. Від шляхетних і можних він одірвався, власною пихою бавившись, а голоті ніколи дорогим не був. З сейму приїде ні з чим — знаєте, там силу люблять, а не поклони.

— А на лихо наше смута межи козацтвом не возгориться, пане полковнику?

— Я об'їздив усі полки, владико, стиха гомонів з усіма козацними людьми. Не буде смути. Все вийде гаразд — за козацькими законами, зберемо раду — рада й вирішить.

Митрополит довго сидів мовчки. Чорний клобук з білим хрестом — над самими бровами. Нарешті підвів суворі очі.

— У козацькі справи нам, пастирям духовним, втручатися негоже. Не по-пастирському ж, а по-людському скажу вам, пане полковнику, що про гетьмана Голуба сам все знаю давно, бо зрячий єсьм... Не та рука в нього, що стир козацький може втримати, а військо оберегти і умножити... Знаю і вас, пане полковнику,— чув про звитязтва мнозі, про ум големий [1]... Ну, що ж... Гобзуйте [2] славу запорозьку! Нема у нас з вами справи іншої, як справа вольності рідної землі. І нема друзів, окрім як у цій справі...

— Спасибі, владико!

— Амінь!

І коли полковник Дорошенко вийшов, Йов Борецький знову довго стояв біля вікна, дивився у білий світ і думав мирську глибоку думу...

15

З Варшави козацькі посли, як і казав Дорошенко Борецькому, повернулися з порожніми руками. Сам Борецький і Мелетій Смотрицький не досягли свого в нуждах церкви, а Голуба взагалі сеймова шляхта не стала слухати. І даремно Голуб запевняв потім козаків на Січі, що погрожував

---

[1] Големий *(ст.-сл.)* — великий.
[2] Гобзувати — множити.

сеймові повстанням, що твердо вимагав привілеїв — ніхто йому не йняв віри, бо ніхто не хотів віри йняти.

А ще через два тижні новий гетьман Війська запорозького, славний звитяжця Михайло Дорошенко, герой Цецори і Хотина, під всезагальне похвальне ревище реєстрових козаків узяв до рук булаву. Голота, нетяги теж з надією загомоніли про нового гетьмана. Може, хоч цей заступиться за посполитих, може, хоч цей усіх впише у козацтво і поробить насправді вільними, панам не підвладними... Може, хоч цей якогось достатку дасть...

Але гуслярі й сліпі кобзарі-арфісти не поспішали грати та співати про козацькі хати на помості, про золоті ниви, про добрий достаток. Голота, як і раніше, дослухалася до інших пісень: про шапку-бирку, у котрої зверху дірка, про свиту, котра шовком шита і вітром підбита. Дослухалися, бо то була гірка житейська правда, яку нікуди не подінеш.

І голота, ніби хизуючись перед дуками, як і раніше, сама вимагала, щоб кобзарі-арфісти славили її, голоти, відчайдушну бідність. То гірко було чути, але в тім була якась голотвинська весела зухвалість. І ліпо було нетязі навмисне, дражнячи дуків, всістися у дьоготь дорогими єдвабними шальварами, через усе море привезеними на собі з Туреччини. Ліпо було з коштовної гривни наробити вухналів і підкувати золотом коня. Ліпо кинути шинкареві турецький халат, а натомість узяти лише півкварти оковитої. Голота сміялася з багатства, бо ні кола, ні двора не мала. А навіщо ж тоді золото й коштовності?

Сміялася голота, але в тому безжурному, на перший погляд, сміхові вчувалася давня, під серцем виношена туга за людським життям, за людським звичайним затишком, за хатою, за сім'єю, за відпочинком.

Ой не йди, не йди, превражий сину,
Де голота п'є!..

Не часто голоті п'ється — куди рідше, аніж у піснях голотвинських співається. По-перше, треба мати, за що пити. А скажене золото та єдвабні штуки не часто нетязі до рук потрапляють. А, по-друге, Січ і взагалі Пониззя — не місце для постійних гульбищ. Закони Січі суворі і вимагають пильної служби. Але бувають випадки — чи після вдалого визвольного походу, чи після служби за козацький хліб, чи почастує хто з старшини — тоді пий!

П'є бездомна голота! Гуляє, сміється з дуків. А дуки й самі за те, щоб голота пила, якщо не пропилася, та сміялася. Хай! Проп'ється — слухнянішою стане. І пісна ляща[1] юшка здасться тоді голоті райською потравою. За рий закон: не давай голоті тлустішати, бо ситий скоро забуває, хто його наситив. А часом і благодійника лає. І думає хтозна про що: чи правильно все у світі, чи неправильно? А нащо воно таке голоті — думати, що правильно, а що неправильно? Хай про хліб думає. Про горілку дарову...

Ниньки п'є голота — гетьмана нового прославляє: добре почастував гетьман Дорошенко січове козацтво! Що не площинка — бочка меду вповні. Пий хоч залийся! Пий хоч упади! Ниньки можна!..

Весело голоті. П'є вона — і чує, як їден перемурзаний вусань з предовгим оселедцем починає ніким досі незнаної пісні:

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою
Попід зеленою
Козаки йдуть...

Голота дослухається і підспівує, бо гадає, що та гарна пісня про неї.

Попід зеленою
Козаки йдуть...

Перемурзаний вусань обнімається з таким же перемурзаним, заспівує ще дужче:

А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке
Хорошенько...

«Дорошенко-о-о! Хорошенько-о-о!» — ревe голота. І перемурзаний ще раз — з усіма тепер — ті ж слова переспівує:

...Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько...

[1] Л я щ а — сочевица.

Хтось гукає славу — і ревище котиться, набирає сили. Слава Дорошенку-гетьману!

Вусань заспівує розкотисто, широко:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний...

«Необачний!..» — підтримує голота.

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться.

Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки —
Не журися!..

І голоті радісно, що такі слова говорить сам Сагайдачний: з жінкою не возиться — нащо вона козакові — жінка? Нема жінки? Не біда! Люлька є! Не журися! Викрешем огню да потягнем люльки!.. Гарно сказано! Хати нема? А козакові скрізь хата — де зорі над степом, над Дніпром, над лісом. Гей, хто в лісі, озовися!..

Гуляє Січ з нагоди обрання нового гетьмана. Гуляє широко, вільно. Пан гетьман горілку і мед виставив — пий, голото! І на закуску не набридла тетеря, а добра пастряма [1]. Гуляє на Січі перемурзаний пан Оришко — розносить од коша до коша пісню про нового гетьмана, зацного пана Дорошенка. Прославляє нового гетьмана пан Оришко. Молодця, пан! Бути панові сотником!..

16

Коли у порепаних від спеки безкраїх Таврських степах засивіла тирса, на Січ для вручення козакам «Декларації волі його королівської милості і Жечі Посполитої», а також для переговорів з новим гетьманом і старшиною

[1] Тетеря — лемішка. Пастряма — дрібно кришена варена баранина — запорозька страва.

прибули комісари короля Сігізмунда на чолі з єгомосцю королівським конюшим Христофором Збаразьким [1].

Улюбленець долі, єгомосць був пишний, ласкавий, приємний.

Його оточувало вельможне панство, що виїхало разом з ним із Варшави або ж прибилося по дорозі до Січі: сердиті тутешні панове усякого пошибу мали намір прямо на Січі захистити свої земельні маєтності і тим самим, проше пана, довести, що вони нікого і нічого не бояться. Та вже і пора ногою тупнути, бо козаки чим далі, тим більше нахабнішають: без дозволу захоплюють їхні панські землі, ставлять на них свої хутори — і навіть спасибі не кажуть, а не те що гроші платять... А земля, проше пана, не козача — їм, панам, його милістю паном крулем дарована. Про це привілей у кожного пана єсть.

Межи сотнею сердитих панів приїхали один веселий — пан Кастусь Вишневецький і один спокійно-зосереджений — пан Петро Могила.

Всі були верхи — годилося перед козаками показати, що панство теж уміє моцно на конях триматися і, якщо треба, верхи добратися до самої Січі [2].

Гостей зустрічав гетьман Михайло Дорошенко. Був він у розкішному кунтуші з усами та шовком підбитими вильотами [3], у здобленій червоними та зеленими перами заморського птаха ог ярці, у шарлатових [4] шароварах і у золотом шитих сап ицях — сам як той ясновельможний пан. При боці мав турецьку шаблю, за поясом — булаву.

[1] Приїзд комісарів на Січ дійсно мав місце в описуваний час — і неодноразово. Королівський уряд Жечі Посполитої робив вигляд, буцімто хоче «домовитися» з козаками, буцімто готовий іти на поступки. Але — дивна справа: на жодному сеймі цього періоду, де стояло питання про долю Запорозької Січі, не було й згадки про можливість якоїсь «домовленості». Тому козаки цілком резонно не вірили в щирість королівських комісій на Січі і ставилися до них з виправданою підозрою.

[2] Чимало дослідників сходяться на тому, що Петро Могила бував на Запорозькій Січі. Логічно таке можна припустити, бо духовні ієрархи завжди цікавились козацькими справами. Однак документальних посвідчень про перебування Петра Могили на Січі історія нам не залишила.

[3] Уси — золоті галуни, що нашивалися на кунтуш. Вильоти — розрізні рукави кунтуша.

[4] Шарлатові — червоні, шарлат — багрець, багор, багрянець.

За гетьманом цвіла шапками, шликами [1], жупанами та кунтушами старшина — були всі вбрані гарно, по-панському. Не драби якісь — хай королівське посольство це бачить і знає! За старшиною густо тіснилося реєстрове козацтво. Ці теж у смушкових шапках та у малинових предовгих шликах, у добрих жупанах, у матнястих шароварах, у справних чоботях. І всі при шаблях. А вже за ними — голота нерахована, голота убога, голота неспокійна і живуча. Суне її звідусюди на Січ — ніхто не впинить. Знай лише роздобувай їсти та пити для стількох ротів. Знай лише слідкуй, щоб люди, чекавши тут вольниці, з послуху не вихо-дили, а жили так, як здавна встановлено на Січі.

Гетьман ждав гостей, поклавши правицю на булаву. Христофор Збаразький зупинився за три кроки від нього — рука на ефесі довгої шаблі. Якийсь час стояли і бороли один одного очима. Гетьман усміхнувся перший — господар все-таки! — і уставниче, більш чемно, аніж по-дружньому, уклонився, хоча пана Христофора знав добре ще з-під Хотина. Збаразький на поклона виявивсь щедрішим. Уклонився шляхетно:

— Панові гетьману його королівської милості Війська запорозького наш уклін і найщиріші вітання! Як почуває себе пан гетьман?

— Дякувати богові православному! Чи здорові панове посли?

— Хвалити матку бозку!..

— Радий це чути. Його милість пресвітлий пан круль при здоров'ї?

— Його милість пан круль шле своє батьківське піклування Війську запорозькому.

— І це ми раді чути...— Дорошенко з веселою гостинністю оглядав насуплених сердитих панів.— Всі панове — милостивого пана круля посли? Але ж, прошу, це вже пів-сейма!

— Ні, прошу пана гетьмана Михайла,— зрозумівши дотеп, сказав у відповідь Христофор Збаразький.— Від його милості ми тільки утрьох: я, прошу пана гетьмана, а також пан Христофор Радзівілл та пан Варфоломій Обалковський. Ще з Варшави — син молдавського господаря пан Петро Могила, якого маєте знати.

[1] Шлик — довгий ковпак, що шився з червоного сукна. Потім по краю його обшивали хутром (смушком, як правило) — виходила шапка з довгим червоним конусоподібним верхом.

— Панам послам і панові Могилі — чолом! Решта, з вашого дозволу, пане посол?

— Решта по дорозі пристали.

— А й чимало-таки згобзувалося панства! — крутнув головою гетьман.— Бідитися [1], певне? Чи, може, наші біди слухати панове приїхали?

Знав, що кожне його слово зараз підхоплюється старшиною, передається у ряди реєстрових, а вже звідти розтікається по безкрайому морю голоти. Мав говорити і діяти так, щоб усіх задовольнити, щоб з першого його слова усі зрозуміли: гетьман стоїть за козацтво і покривдити жодного не дасть!

— Справа в тім, пане гетьмане, що козаки осідають хуторами на панських землях. Вони одбирають угіддя, ловлять рибу — без права на те, орють землю без викупу,— мовив Збаразький.— От і позбиралися панове вимагати...

Над Січчю, над сизим Дніпром висло марево, пекло сонце. Дорошенко задивився в небо, давши тим зрозуміти, що не хоче зараз торкатися отого болючого, що зачепив пан Збаразький.

— Пане кошовий Чорний! — ніби і не чув слів Христофора Збаразького.— Підійдіть-но, пане кошовий!

Кошовий отаман наблизився — був він єдиний посеред старшини, не по-панському вбраний. Смушкова сіра шапка, шарлатний жупан, зелені шаровари, запилюжені чоботи. За шовковим чорним поясом — пернач. При боці — ятаган. Худий — вилиці проступають — і не дуже, по всьому, веселої вдачі — очі жорсткуваті, без посмішки.

— Слухаю, батьку гетьмане!

— З паном полковником Голубом привітайте панів бідимів! Оселю сяку-таку знайдіть, погодуйте, щоб з голоду не пропали. І прошу — покваптеся: на дощ збирається. Щоб не намочило бува...

— Слухаю, батьку гетьмане!

Не встиг сказати — по козацтву вже пішло задоволене, веселе: гу-гу-гу-гу!.. Сміх розлігся десь посеред реєстрових. Молодця, гетьман!

А Дорошенко — сама серйозність — уклонився послам:

— Панів послів, пана Могилу прошу до мого зрубу [2]. Обійдені увагою і ласкою гетьмана, панове шляхта за-

[1] Бідитися — скаржитись.

[2] Зруб — на Січі будувалися рублені дерев'яні будинки і напівземлянки.

хвилювалися, зашуміли. Грицько Чорний розпалював люльку і стиха про щось домовлявся з похмурим полковником Олифером Голубом. Дорошенко позирнув на панів бідимів, мовив князеві Збаразькому:

— Впиніть, князю, панство! Не місце і не час шуміти — тут не на сеймі. Наскочать на когось сердитого — неприємність буде. Хай ліпше тихо...

— Пшепрашам паньство! — обернувся Збаразький до свого гурту і, гнівно глянувши, сказав тихо, з притиском: — Нех бендзє встидзонне [1]! — І услід за гетьманом повз двох чотарів при дверях зійшов униз по сходинках до зрубу вритої у землю хатини-фортеці з малими віконцями-бійницями.

Тут було прохолодно і затишно. На лавах попід стінами лежали гарні килими, на гетьманській постелі — біла кошма. Моцний стіл вкопано у долівку. І навколо столу — теж лави під килимами: тут не стільки обідається, скільки рада радиться з найвищими козацькими проводирями.

Дорошенко ляснув у долоні. Тієї ж миті у дверях став джура.

— Панам холодного меду!

— Води! Пане гетьмане,— звичайної води! — попросив за всіх Збаразький.

— І води з криниці.

— Добре, батьку!

Панове посли посідали на лави. Дорошенко поклав огуляркy на кошму — перами угору, щоб не поламати,— мазнув рукою по бритій голові, поправив оселедця, сів.

— Вар. Дощу бути.

— На Січі людно. Не пам'ятає пан гетьман, скільки у пана гетьмана реєстрових козаків? — ніби просто так, задля цікавості, запитав князь Збаразький і поспішив додати: — Дійсно пече. Дощ може бути, пан гетьман має рацію...

Дорошенко зиркнув на Збаразького з-під руки — саме поставив правий лікоть на ріг столу, затулив очі рукою, спочиваючи від спекоти. Раптом усміхнувся широко, дружньо:

— Людей дійсно-таки чимало. А от скільки саме — їй-богу, не знаю, пане посол! Реєстр ще тільки-тільки укладається, а козаки — не курчата, їх не порахуєш.

[1] Нєх бендзє встидзонне *(польськ.)* — хай буде соромно.

— І приблизно пан гетьман не зна?

— І приблизно — не знаю, повірте! Та й чого це ви, князю,— води навіть не пивши?

— Це мимохіть, пане Дорошенку. Козаків побачив — от і запитав.

— Не чіпайте ви козаків, князю...

Майже вбіг джура з дерев'яним цебром. Од великого поспіху і бажання догодити пригнувся запізно — лобом вгамселився об одвірок — аж загуло. Плеснув з цебра на долівку, на сап'янці пана Радзівілла. Тюкнув:

— А нехай тобі!

— Примусь дурня богові молитися! — невдоволено гримнув гетьман. Рукою — на пальцях каблучки блиснули — махнув недбало, вказавши на стіл: — Сюди постав! Де мед?

— Зараз буде, батьку! З льоху дістають.— Джура, тримаючись за лоба, вибіг.

Михайло Дорошенко підійшов до різьбленого мисничка, дістав кілька білих, східного виробу чаш. Приніс, акуратно поставив на стіл перед панами.

— Пийте, ясновельможні! Заспрагли, бач...

Знову вбіг джура — приніс скудель [1] з затичкою. На пуздракуватих боках скуделі — холодна роса.

— ...сь, батьку! — Джура витягнув із скуделі затичку — попли...ло зрубу добрий медвяний дух.

Гетьман кивнув джурі, щоб той ішов геть. Джура витрі-щився, уклонився, вибіг. У сінях загупав по сходах нагору — на подвір'я. Панове посли цідили із скуделі темний мед у чаші, пили, прицмокуючи: гарний напій і, здається, не дуже хмільний. Лише Петро Могила набрав з цебра криничної води — пив маленькими ковточками, бо зуби ломить — холодна. Обличчя йому було жовте, вилиці випирало — схуд.

— Наш молдавський побратим пан Петро вирішив провідати козаків? — запитав його Дорошенко, щоб не обійти увагою.— Чи пан Петро щось інше має на меті?

— Я, власне, до Києва, пане гетьмане,— відповів Могила.— А заїхав сюди з панами — по дорозі.

— Де Крим, де Рим, пане Петре!

— Якраз біля попової груші,— жартом відбувся Могила.

[1] Скудель *(ст.-сл.)* — глиняний збан.

— Могло бути, що й так,— усміхнувсь гетьман Могилі і підійшов до князя Збаразького.— Поки я не скликав на раду старшину, князю, хочу вам дещо присовітувати... Ліпше буде, якщо про реєстр мови взагалі не буде розпочато. Панові крулю милостивому ми, козаки,— вірні слуги. Абикого у реєстрі у нас не значиться. Але й викидати теж нікого, князю. Зважте на це...

— Однак, пане гетьмане, то не моя примха — я маю королівське повеління! Реєстрових має лишитися тільки дві тисячі, тобто два полки. А у вас? Як мені відомо, аж шість тисяч!

— Не знаю, князю, не знаю, не скажу скільки, щоб не збрехати королівському комісарові.

— Але ж знаєте?

— Грамоті не вчений— у тім моя біда, князю,— розвів руками Дорошенко.— То раджу: про реєстр мови не заводьте, хай буде, як єсть. Тим більше, що милостивий наш пан круль на козацький хліб реєстровим од Хотина ще ні таляра, ні шеляга, ні гроша не дав. Самі годуємось. А відтак скільки нас годується... Та й не у реєстрових справа, князю.

— Я, пшепрашам, теж кажу, що реєстру нищити ніц не можна,— озвався молодий, гоноровитий Христофор Радзівілл.— Нех козацтво службу крулевську несе. Голоту розігнати — от що варто, от що важливо!

— Це пан Радзівілл зробить? — обернувся до нього Дорошенко, глянув пильно, примружено.

— Ви це зробите! Ви! Реєстрові козаки! — відповів князь Радзівілл, сердитішаючи.

— Хіба вельможний князь Радзівілл хоче розруху і розбрату у володіннях його милості пана круля? Хіба він хоче посварити народ з козаками? Це було б зле, якби князь Радзівілл такого хотів...

— А нащо на Січі бігунів приймаєте? — недоречно запитав пан Христофор Радзівілл.

Дорошенко зиркнув — стримався, не сказав нічого різкого.

— Вони хіба у мене просяться, князю? — відповів.— Вони приходять сюди звідусюди — з України, і з Московії, і з Білої Русі. Приходять, стають куренями — і не руш, якщо голова тобі дорога. Ми вимагаємо лише порядку, як на Січі. А поневолити хлопа на Пониззі — такого ще не було. За таке у Дніпрі топлять, пане Радзівілл.

— Багато бігунів маєте? — це вже Христофор Збаразький запитав, подавши знак князю Радзівіллу, щоб той помовчав, бо тепер посердитішав Дорошенко.

— А хто їх коли рахував? — буркнув гетьман.

— Пан круль наказав усіх бігунів повернути панству, як панську власність...

— Он панство приїхало бідитись — то нехай знаходять своїх і забирають додому. Випливуть — щастя їхнє. Потонуть — я попереджав, що це Пониззя, що це Січ, а не Краківське воєводство.

— Не ліпший ваш дотеп, пане гетьмане!

— І не мудріша розмова, пане посол. А за жарт даруйте, князю. То я так — погоднє...

— Дивлюсь на вас, пане гетьмане, і думаю: його милості пана круля ви слуга чи збіговиську — мілошнік [1]?

— Годі на сьогодні, князю, бо не з того починаємо — ще до переговорів посваримось... Відпочивайте, панове, увечері, як годиться, на вашу честь гоститву [2] зберемо... А вже завтра, якщо буде воля господня, скличемо старшину — і поговоримо недаремно, поштиво, без обмови і ябедництва...

Гетьман Дорошенко говорив спокійно, врівноважено, як рівня з рівнею. Лише той, хто добре знав пана Михайла, міг вгадати зараз у випещеному, вичепуреному шляхтичі ледь вловимі рисочки отого козака-рубаки, який ніколи і ніде ні чорта, ні дідька, ні татарина, ні ще якоїсь нечистої ли не боявся. А сеї години можна було сказати тільки, що перед вельможними панами сидів такий же вельможний пан, який у гонорі ні перед ким не поступиться.

За віконцями зрубу враз потемніло. То чорна хмара з півночі низько, понад самим Дніпром прокралася і стала над Хортицею, принісши з собою тривожну глуху темряву. Тиша стояла така, що аж вуха закладало. І раптом хмару поколола сліпуча жегавиця. Розлігся сухий тріск. А за ним знов, аж просичавши у хмарі, спалахнула жегавиця. І знову — сухий тріск. Ніби десь зовсім поруч вломили міцне дерево.

— Матка бозка,— напівжартівливо-напівзабобонно мовив князь Радзівілл.

Петро Могила, що досі сидів мовчки і не встрявав у неофіційну, однак важливу для козацтва та польських

[1] Мілошнік *(польськ.)* — рачитель, заступник.
[2] Гоститва *(ст.-сл.)* — бенкет.

послів бесіду, зараз підвівся, наблизився до малесенького слюдяного віконечка, задивився, що надворі робиться. По витоптаному плацу буй-вітер гнав жухле верб'яне та тополине листя, пасма куряви.

Вхопившись обома руками за чорну шапку з червоним шликом, зігнувшись, біг від грози навтьоки голопузий козак. Над ним блиснула жегавиця, тріснув грім. Козак присів, чуберачки[1] з острахом позирнув у небо, навсидячки перехрестив пупа, тоді підхопився — і дременув далі. Могила усміхнувся, потер лівицею під грудьми:

— Козак грозу перебіг, пане гетьмане!

— А то навмисне,— пояснив йому Дорошенко.— Бо кажуть на Січі: грім не вб'є — турецька шабля не дістане.

— А хіба козак на турка збирається? — подав голос Христофор Радзівілл.

— Рано чи пізно...

— Але ж милостивий пан круль заборонив козакам у море виходити! — і собі не втерпів князь Збаразький.— Пан гетьман знає, що у нас з Туреччиною велике замирення!..

— А що, коли посеред моря починає отак дряселувати[2]? — не давши Дорошенкові відповісти, запитав Могила, бо відчував, що зараз знову почнеться небажана розмова.

— Та що...— з готовністю, рівно відповів гетьман Дорошенко.— Пупа перехрестиш — та й далі пливеш. Куди подінешся? Що під тобою хлябище, вода гвалтовна, що над тобою хлябище... Обоюду зле, а сховатися ніде...

— Страшно?

— А ви як гадали б? Однак повторе не вмирають, пане Петре. На те тільки й уповаєш. Поки живий — нема смерті. Умреш, то вже ніколи лякатись. А чого це ви раптом запитали? Може, у морський похід зібралися з козаками? То князь правду сказав: заборонив милостивий пан круль морські походи козакам. Ми й чайки свої порубали — з повеління милостивого пана круля.

— Ні, пане гетьмане. Я просто уявив собі душі християнські посеред води та дряселиці на маленьких човнах. То хоробрі мають бути душі!

[1] Чуберачки (чубарачки) — присівши і нахиливши голову (чуба) до самої землі. Чуберачки навіть пили горілку в годину доброго гумору.

[2] Дряселувати — хмаритися, негодити.

Надворі лив дощ. Жегавиці панахали небо вже десь на півдні, грім не тріскав зненацька, як кілька хвилин тому, а гримкотів сподвоху, розкотисто, розлого. З сіней у зруб війнуло свіжим повітрям, дихати стало легше. Князь Збаразький утер чоло батистовою хусточкою і запитав у Дорошенка буцімто жартома, але й не без умислу:

— Чи добрим знаком вважати цю грозу, пане гетьмане, чи злим? Як вам здається?

— А з чийого боку будемо на грозу дивитися, князю? — у тон йому запитав Дорошенко.— Відповідно і вважатимемо.

— А хіба ми з паном гетьманом протилежно стоїмо? — усміхнувся князь Збаразький.

— Мені так здається, що панові крулю милостивому потрібні лицарі правої руки і лицарі лівої руки, князю,— відповів Дорошенко.— Інакше держава буде однорука. Сподіваюсь, ясновельможний князь саме так мене й розуміє?..

На це Збаразький не знайшов, що відповісти. Петро Могила усміхнувся у вуса: розумну голову має гетьман, нічого не скажеш!

Увечері панам королівським комісарам було влаштовано січову гоститву. Панове шляхта, що поприїздили на Січ з своїми скаргами й вимогами, теж було поткнулися до задармівщини, але варта їх не пустила на пляц. Вони десь там покричали — скорилися.

Лиш веселий Кастусь Вишневецький не вимагав права бути на гоститві, не кричав і не ображався. Він дуже швидко порозумівся з величезним козаком-нетягою. З ним ходив від куреня до куреня, заводив балачки про усяке, а здоровило тим часом шепотівся ще з кимось із нетяг. Уночі, коли на пляці саме шуміла гоститва, добрих два десятки молодих здорованів одв'язали моцного дуба і нишком, з паном Кастусем на чолі, відпливли від Хортиці на північ. Пан Кастусь за гроші найняв здорованів на службу до молодого князя Ієремії Вишневецького.

Однині бути здорованям княжими ротниками! Про те, що бути їм зрадниками, катами власних батька-матері, здорованям тієї ночі не думалося. Здоровані раділи з того, що матимуть нарешті вірні гроші та ситну потраву.

А старшина бенкетувала. Посеред столу чорніла бочка щонайдавнішого меду: нюхнеш — захитаєшся. Від тієї бочки, ніби від товстопузого пана діти та онуки, порозкочувалися по всьому столу такі ж пузаті барила й барильця з

оковитою і вишнівкою, слив'янкою і запіканкою, брагою та варенухою. У мисах і макітрах лежала рубана шаблями смаженина і варенина. Тараня, солона та копчена, сяк-так покришена осетрина вивершувалися купами. На вогні збоку, щоб гарячішою була, побулькувала у казані козацька кулеша. Страви були прості, самими козаками готовані: на Січі життя суворе, похідне, не до печив та варив! Глиняні кухлі свого ж таки, запорозького, вижигу повнилися у руках бражників.

І добре, що передбачливий гетьман загодя наказав молодим козакам оберігати ясновельможних послів, а іншим — утримувати сп'янілу старшину од непотребства, бо «переговори» мало не почалися тут же, за бочкою меду. Вже й за шаблі хапалися.

Гульнули докосна [1]. Жаль лише — кулешу напослідок зіпсували. П'яний пан Оришко од великої любові до гетьмана хотів було якесь казання сказати та на ногах не втримався і всівся у казан, виполоскавши у кулеші шаровари. Тоді, тверезо вирячивши очі, вискочив з казана, мов грішник з пекла, спустив паруючі штани — і затанцював од болю, світячи на потіху товариству обвареним гузном.

Після дружного реготу козаки вклали пана Оришка на траву і зад йому щедро намастили гусячим жиром. Пан Оришко, лежачи, творив ізвітіє словес препоносних і бездушних, а панове старшина аж плакала від дурносміху.

Вранці почалися переговори козацької старшини і королівських комісарів. Невиспані і непохмілені січовики посідали у круг на тому ж таки пляцу перед гетьманським зрубом. Посередині сіли за стола гетьман і князь Христофор Збаразький. Чи то голова у князя ще боліла од медів та спотикачів, чи з якоїсь іншої причини, але почав він не з доброго слова, а заходився пригадувати козакам усі їхні давні й недавні непослухи.

Гетьман при тій мові нагнув бриту голову, мовчав. І старшина мовчала. В тиші народжувалася злість. Наперед вийшов генеральний осавул [2] Жмайло, високий і плечистий, з крупними рисами обличчя козак. Запитавши дозволу у гетьмана, навпрямки звернувся до Збаразького:

— Ти, князю, про що тут правиш? Що ми сякі-перетакі? То це ми від ваших можностей ще з часів Хотина чуємо!

[1] Докосна — допізна.

[2] Генеральні осавули виконували функції інспекторів військової справи на Січі.

Коронний Жолкевський князь казав? Казав! Коронний Ходкевич казав? Казав! Конецпольський казав? Казав! І ти тут тієї ж? На ось, князю! Бачив?

— Я — посол його милості пана круля Сігізмунда і Жечі Посполитої! — зірвавсь на фальцет Збаразький від такої неповаги.— Я іменем пана круля мовлю!

— То діло мов! — і собі закричав Жмайло.— Або гонзай [1] з Січі. Де обіцяні паном крулем золоті? Де обіцяні вольності козацькі? Вони, бач, домовляються, слова не дотримують, а ми ще й сякі-перетакі!

Навколо зчинився шум. Панове старшина посхоплювалися з місць, присунулися до послів. Гетьман високо підняв булаву, закричав:

— Не руш! На місце!

Крик гетьмана миттю урвав шарварок. Запанувала тиша. Панове старшина всідалися кожен на своє місце. Жмайло ще поліз було до Збаразького щось говорити, гетьман вказав йому булавою:

— Сідайте, пане Жмайло! Вас уже чули. Королівський посол каже перед радою — маємо вислухати все, що пан посол хоче і що йому повелено сказати. Хоч би й вуха у нас пов'яли — маємо слухати. Кажіть, пане посол!..

І було б Христофорові Збаразькому вгамувати і свій княжий гнів, і свою невтримну пиху, було б хитро, як і належить на переговорах, розпочати все наново і здаля. Він же, у [illegible]і будучи і звикнувши до думки, що йому все дозволяється, забув на час, що перебуває не в своєму маєтку, а на Січі, знову закипів і почав лаяти козаків. Він не зважив на добру пораду гетьмана Дорошенка — і все-таки зачепився за реєстр. Кричав, що пан круль не терпітиме сваволі, що козацька рада сьогодні ж має скоротити реєстр утричі. І аж тоді, мовляв, пан круль погодиться сплатити козацтву ще від Хотинської битви заборговані гроші.

І тут почалось. Шарварок сколотився такий, що всяк кричав, але ніхто вже не слухав. Хитрий Дорошенко своєю владою впиняв базар лише тоді, коли бачив, що ось-ось дійде до петельок. У решті випадків він надавав панам королівським комісарам цілковиту змогу пересвідчитись у слушності своєї вчорашньої перестороги: реєстр не чіпати, бо то вже відколи — найболючіше питання козацького життя.

[1] Гонзати — тікати.

Кричали козаки і князі. Били себе в груди і сукали дулі. Казали один одному непотребні слова і бажали один одному усяких болячок. Обалковський нагадав про недавнє вбивство війта Ходики у Києві та уніатського єпископа Іосафата Кунцевича [1] у Вільні.

— Що ти нам про Кунцевича? — враз підскіпався до нього кошовий Грицько Чорний.— Що ти нам про Кунцевича? А хто Софію Київську у нас загарбав? Хто туди посадив вашого лядського митрополита Рутського? Хто поспільство дражнить? Хто? Ми дражнимо? Чи ви?

На третій день, захриплі й безславні, у зім'ятій одежі, схожі на мокрих півнів, покинули королівські комісари Запорозьку Січ, ні про що не домовившись, жодної справи не вирішивши. Разом з ними поїхали й шляхтичі, що теж мали намір висловити свої вимоги перед козаками, але, зрештою, побоялися й рота розтулити. Лишився на Січі тільки Петро Могила: послався на хворобу й не виїхав з панами.

17

Був гожий вечір. Січ відпочивала.

Козаки-рибалки повернулися з тоні, посолили рибу, порозвішували сушити неводи, попробивані злодужими сомами. Ще латати рибалкам аршинні діри. Межи вербами поблизу рибальських куренів в'ялилися на довгій міцній вервії лящі, судаки і тараня: для походів запас і для щоденного вжитку їстиво, бо що таке кулеша без тарані?

До своїх куренів з роботи повернулися вельми потрібні на Січі усякого ремесла грундалі [2]: зброярі та ковалі, чинбарі та гончарі, теслі та бондарі. Без них на Запоріжжі — як без рук, бо без доброго майстра та потрібної снасті ні тобі шаблі та списа викувати, ні доброї вуздечки зробити, ні бочки склепати, ні збана для сирівцю виліпити.

[1] Іосафат Кунцевич був одним з найнепримиренніших ворогів православної церкви. Він удавався до катувань, не дозволяв ховати православних на цвинтарі тощо. Не витримавши знущань, міщани розтерзали його у Вільні.

[2] Грундаль — ремісник «грубого ремесла».

А вдалині, за Дніпром, скільки око сягало, загорялися багаття побіля убогих наметів байдикуватих нетяг — отих людей, що, поки були вдома, при землі, тільки й уміли ходити за ралом та гейкати на худобу, а тепер, втікши од кріпацької долі і подавшись шукати волі, геть нічого не вміють і з козацької ласки живуть.

Коли тікали сюди, гадали, що на Січі — вольниця вольная, де кожен кожному рівня, де тільки те й роблять, що разом б'ють турка або татарина, а потім — разом же — п'ють мед-горілочку. Як ото у тій пісні про козака Байду, що її на кожному торжищі сліпі гуслярі та кобзарі співають. Або як у пісні «Ой наступала та чорна хмара», де голота, нарешті, помщається дукам.

А тут, на Січі, не така, виявляється, воля, як у піснях! Тут і не зроби, як хочеш, і не піди, де хочеш. Був удома підневільний — істинно. Але й тут — не сам собі голова. Ой не пісня Січ! Ой, не пісня!..

На Січі закони суворі, невмолимі. Непослух до кошового чи до курінного виявив — кий. Гетьмана бодай словом образив — кара на горло. Таких, як сам, підбурював до непослуху або до злого вчинку — кара на горло. Жінку на Січ потаємно привіз — кара на горло. Напився горілки, несучи службу,— кара киями або на горло.

Залізною рукою послуху і обов'язку держить січовий закон коза[illegible]-нетяг.

Ото [illegible]всієї волі нетязі — сміху та розваги заради побитися межи собою навкулачки або покепкувати з свого ж таки блазня.

Ну, а коли випити дуже захочеться, а нема за що або не в часі, коли хочеться такої волі, щоб робив усе, що душа забагла, тоді єдиний вихід — заспівати пісні:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапать.
Ой та й зібралась бідна голота
До корчми гулять...

А далі розповісти у пісні, як весело і одчайдушно вміє гуляти голота, як вона сміється з ненависних дуків, як вчить їх уму-розуму:

Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в спину б'є.
Ой не йди, не йди, превражий сину,
Де голота п'є!..

А й правильно — не йди, превражий сину!

Поспівали — та й весело голоті. І надія на краще затеплилася. Недарма на Січі придумали приповідку: «Терпи, козак,— отаманом будеш!..»

Терпить козак, бо вірить: може таке статися, що і буде стаманом! Хіба ті, що нині в отаманах, отаманами народилися?

Вночі прокинеться нетяга — над головою зорі виснуть, дикий степ чорніє навколо — без шляху, без дороги, лише копитами сайгаків та коней битий. Дикий степ — одвічний. Здалеку — шум Ненаситця та вовчий плач. І зимно стає нетязі, коли хтось старий, як оцей степ, хтось холодний, як оця чорна ніч, хтось невблаганний, як нетягова доля, твердить йому:

«Не будеш ти отаманом — хоч терпи, хоч кричи! Здохнеш нетягою — як нетягою родився, як нетягою живеш. Здохнеш просто неба — бо кому ти потрібен, нетяго? Гетьманові? Обозному? Писареві? Полковникові? Кошовому? Курінному? Кому? Хто тебе в отамани виведе, дурню?..»

«А тоді нащо ж я живу?» — враз у самого себе і у того холодного, невблаганного запитує нетяга, ще намагаючись вірити, що доля стане до нього милостивою.

«Хто тебе знає, нащо ти живеш,— сива ніч йому відповість.— Якщо сам не знаєш, нащо живеш, то хто ж знати мусить?» — І замерехтить зорями далекими, мов щастя.

З тією важкою думою, з невтіхою своєю йде нетяга до товариша. А той, бач, теж про таке думав: тікав на Січ, то гадав, що з самим гетьманом брататиметься, з отаманами келихи підніматиме...

Де той гетьман, де ті отамани! Свій брат десятський — ще ніби такий же, як усі. А вже до пана сотника і чолом не вдариш — такий далекий. А там бунчужні, осавули, кошові, писарі, полковники, обозні... Гай-гай, нетяго! Де твоя воля? Де та рівність?..

І все-таки Січ — воля. З гетьманом не породичаєшся, з полковником не побратаєшся — це так. Законам січовим підкорятися важко, бо треба забувати за себе, а думати про загальну користь. Не просто до цього звикнути.

Але на Січі ніхто тебе ні хлопом, ні бидлом не сміє назвати, бо ти тут нікотрій людині не належиш. Ти тут поміж усіма тобі рівними — рівний. Якщо виконуєш усі січові закони, в усьому іншому ніхто тобі не пан, ніхто тобі не господар. Що хочеш, те й роби, як хочеш, так і живи.

Є на Січі й найбільша слава і найбільше право — умерти за свободу рідної землі, за волю взятих у полон турками і татарами братів-козаків. Задля того лаштуються походи за море, задля того живуть люди на Січі — оборонці рідного краю свого.

Надходить час — гетьман або кошовий наказує ладнати чайки і гукає похід на Царград або Трабзон. І мчать тоді учорашні нетяги, а сьогоднішні дивовижні звитяжці на море, навстріч своїй погибелі і великій — із краю в край — безликій славі. Ріжуть турка-яничара, визволяють братів з кайданів, якими тих прикуто до галер і до стін у глибоких штольнях та копальнях. І вже потім, як козацький хліб, вивозять кармазини і єдваби, зброю і східні оздоби — усьому товариству на користь.

А буває так на Січі, що дум у голоти більшає, що думи важчають. І коли стане так, що важкими думами огорнеться все понизове нераховане козацтво, коли над степом висне ревище: «Ми теж — люди!»,— отоді стає винуватцею той, хто найближче. Тоді падають з гетьманських, полковничих або кошовівських плечей голови, Січ вирує й люtitься. Але пролита кров вистуджує ненависть і злобу, заливає важкі думи.

По тому обирається новий гетьман, новий полковник чи новий кошовий. Забіяки у передсмертних муках корчаться на палях, а Січ продовжує жити за січовими законами.

Суворі й невблаганні вони, закони Січі, ніхто з голоти не сміє підняти руку на порядок, котрим живе усе товариство.

Не було і не буде вольної вольниці за крутими дніпровськими порогами!..

Гетьман Михайло Дорошенко у простому козацькому вбранні й воєводич молдавський Петро Могила у батистовій сорочці, в оксамитових панталонах і високих чоботях з острогами неквапливо йшли стежкою уздовж берегової лінії Дніпра, і Дорошенко, міркуючи розумно — щоб не переборщити і самого себе не осоромити, бідкався високому гостеві, як-то нелегко нині гетьманувати, у який тривожний і розхитаний час доводиться стояти на чолі покривджених, пройнятих ненавистю до панства і злеdачілих від вимушеного неробства людей.

— А ясновельможні панове і сам пан круль гадають, буцімто все має бути так, як вони хочуть... Мало як я хочу. Але ж маю зважати на те, як є, а не як хочу!.. Он князь

Христофор Збаразький колись мені казав (давно це було), що козацтво — то всього лише раби-бігуни. Істинно так. Раби, панські хлопи, сам знаю, без нього. Але ж колишні! Коли у раба в руках затиснуто шаблю чи рогатину, спис чи галябарду, то вже, прошу пана, такий раб, що кому завгодно голову одрубає або живіт наскрізь проштрикне! «Розжени»,— каже! А спробуй!.. Оце думаю за море йти, братів визволяти, хліба козацького шукати, бо голота сердита...

— Сердита? — перепитав Могила.

— До распрі й свару. Нетягам вже в очі страшно зазирати — огнем горять. Пора продухи шукати та випускати гнів — чи на татар, чи на турка...

— Але ж, пане гетьмане! Пан круль ще під Хотином урочисто замирився з турками! І козаки зобов'язалися там чайки порубати...

— Я ж казав учора: ми й порубали! Та вже з того часу нових встигли насмолити... По-перше, якщо турок чи татарин на Україну лізе, то пан круль і його військо нас не захищає — самі маємо боронитися. По-друге, якщо татарин чи турок на ясир бере наших жінок, дітей чи братів, то ми самі маємо іти їх назад одбивати. А вже як, по-третє, говорити, то милостивий пан круль і нам під Хотином урочисто пообіцяв аж шістдесят тисяч золотих. А не дав ні пеняза [1].

— Однак королівський договір...

— Може, панові крулю легше стане, якщо голота заходиться ясновельможних панів різати? Послам не сказав — вам скажу, пане Петре; сімдесят тисяч [2] голотьби тут зібралося! Ану ж — сипоне по Україні! Кажуть, Наливайка [3] нема? Рушить голотьба — об'явиться в ній і Наливайко!.. І тоді панові крулю просвітлішає, на кого ліпше могутню темну силу випускати: на турка чи на пана Калиновського [1]. А чернь у ненависті сліпа [2]...

— Ви поведете козаків за море?

— Ні, пане Петре. Гетьман Дорошенко сам не піде за море і буде проти походу. Дорошенко на рожон не полізе — хай інші... Повернетесь до Варшави...

— Я не повернусь до Варшави. Я до Києва їду, пане гетьман. Оце ж тільки казав...

— З голови випало! — Дорошенко ногою відкинув зі стежки мокру слизьку гілку — певне, рибалки з неводом аж сюди занесли. Гілка впала з невисокого урвища, плюснула, потонула.

— Переселяюся на Україну,— скупо пояснив Могила.

— А батьківське господарство? Молдавія? Ви ж старший у сім'ї — значить, господар у майбутньому.

— Маю на меті інше. А господарства зрікся на користь брата мого Мойсея.

— На те воля ваша,— гетьман сказав так, ніби не схвалив вчинку Могили.— Вам видніше.

— Човна до Києва не будете днями посилати, пане гетьман? Щоб не суходолом.

— Буду. І сам попливу.

— Мене візьмете?

— Залюбки, пане Петре.

— Дякую, пане гетьмане!

— Т ого там! Удвох веселіше...

18

Минув час — до багатих відлюдкуватих Ковкурів на Демиївці позвикали і перестали звертати на них увагу: живуть — і нехай собі живуть здорові! Але відтоді все частіше

[1] Пеняз (*польськ.*) — шеляг. Дрібна монета взагалі.

[2] Поблизу Запорозької Січі збиралося завжди кільканадцять тисяч утікачів з усіх усюд — навіть з-під Архангельська та Ярославля. Часом кількість нетяг зростала, як, наприклад, перед козацько-селянським виступом 1630 року, про що далі йтиметься.

[3] Наливайко Северин — народний ватажок. Наприкінці XVI століття підняв повстання на Брацлавщині проти польського і українського панства. Повстання поширилося на величезну територію України — аж до Білорусії і в саму Білорусію. Коронний гетьман Жолкевський жорстоко придушив визвольний рух голоти під проводом Наливайка. Самого Северина четвертовано 11 квітня 1597 року.

[1] Калиновські — можні польські магнати, що володіли землями на Волині й Брацлавщині. Северин Наливайко суворо помстився Калиновському за страту свого батька.

[2] Читач мусить пам'ятати, що гетьман Михайло Дорошенко, відігравши певну позитивну роль у зміцненні реєстрового козацтва на Україні, за своїми політичними поглядами був виразником найбагатших прошарків населення і різко негативно ставився до народного руху.

почали одчинятися ковані ворота, а на крутій вулиці, що вела до Демієвого хутора, все частіше почала появлятися господиня Настя Ковкуриха. Поогряднішала, порожевіла, вдягнена у гарний очіпок, у тонку вишивану або мережану сорочку, у барвисту плахту та оксамитову керсетку, взута у нові висотупці, пливла вона згори у хутір. Стуливши губи у курячу гузку, здоровкалася з жіноцтвом і підкочувала очі од самоповажання. Кілька разів зупинялася у низині й починала з людьми приємну мову: про базар, про церкву на Василевській дорозі і тамтешнього попа, про спекоту і про дощ.

Ще минув час — і тепер деміївці бачили Ковкуриху вже тільки у супроводі молодої дівки-челядниці, яка несла за нею або ж хустку, або ж порожню корзину. І здоровкалась відтепер Ковкуриха вже трохи не зомліваючи од високої до себе поваги.

А ще згодом — оце з весни — пішки більше не ходила, а виїжджала не інакше, як на панському візкові. І, здоровкаючись, кивала людям звисока: всілась баба в тарадайку [1] — баба попанішала, бо хто їде, той завжди звисока поглядає на тих, хто пішки йде.

Щонеділі Ковкуриха обов'язково товклася на базарі: то нахабно лізла у чужі торги, то сама прицінювалася до всього, що бачила, то гудила чийсь товар — і по-панському хусточкою втирала червоний кирпатий писок та копилила губу. А очі підкочувала так, що ледве людей бачила.

І в неділю ж таки — десь після зелених свят — стали деміївці свідком вчинку злого, негарного. Дівка-челядниця, якій набридло штовхатися на базарі так просто, задля штовханини, узяла та й сказала Ковкурисі:

— Здався вам отой горщик! Не торгуйте — все одно ж не купите! Аби тільки...

Ковкуриха зблідла, а тоді почервоніла. Поклала на місце горщика — та лясь по пиці дівку-челядницю, лясь по пиці!

— Ти як посміла? — чули ті, що зблизька стояли.— Хто тобі дозволив лізти, де панія балакає? Ось нехай-но додому повернемося!..

— Ах ти ж суче вим'я! — мовила якась молодиця поруч.— Панія! Чули, людоньки? Панія!

[1] Тарадайка — легкий візок.

— Ти ба, що гроші з людьми роблять! — додала якась інша.— Ще й року нема, як їхала репана...

Ковкуриха обернулася — на червоному ликові лють, зсукала по дулі тій і тій:

— Ось і ось! У вас питатиму, фіндюрки [1], як мені челядницю вчити!

Хмурий дядько-шубравець [2], під горщика стрижений, худий, носатий, почухав груди — срібний хрестик блиснув крізь проріз сорочки — і глянув на Ковкуриху недобре:

— А ви дулями не дуже розмахуйте тута, пані грапине [3]! Бо наші прості баби ваш грапський очіпок здеруть і в землю втопчуть. А ми ніччю ще й червоного півня під вашу грапську стріху пустимо, раз ви не простого роду тітка, а панія... А вас пов'яжемо, як овечку, і — чекайте, скоро вже! — вточимо голубої крові з вашого грапського горла...

Хмурий дядько говорив тихо — лише очима світив лиховісно. Ще й черешком люльки по горлу провів, показавши, як різатимуть панію Ковкуриху. Настя усмерть злякалася, зблідла і на сей раз насправді трохи не знепритомніла. Верескнула, напуджена,— і, розштовхуючи людей, бігма дременула до візка. Вдарила віжками по конях — заторохтіла з базару. Дівка-челядниця постояла, подумала — і замелькала навздогін господині репаними п'ятами.

На базарі гуло. Про нерозумну Ковкуриху всі одразу ж забули. Баби бабам, чоловіки чоловікам переповідали сказані хму[illegible] і дядьком страшні, супроти панства казані слова. Межи людьми занишпорили потаємні сходники-шпигуни, але дядька-шубравця не знайшли — мов крізь землю провалився, мов вивітрився...

Ковкуриха так гнала вгору додому, що запалила коня. Старий Ковкур, розпрігши, виводжував його по подвір'ю, доти, доки скотина не прохолола. Аж після того дав пити, витягши з криниці води у жолоба.

Поки виводжував, Ковкуриха дріботіла поруч і, розмахуючи пухкенькими кулачками, переказувала, що і як сталося на базарі — шукала у чоловіка підтримки. Натомість Іван Ковкур, вислухавши її, відповів грубо:

— А повісили б тебе розбишаки на першій кляпині [4], дурнувату!.. Маєш плюгавого язика! Чого поміж людей пиху

[1] Фіндюрка — легковажна жінка, повія.
[2] Шубравець — шарпак.
[3] Грапиня — народна вимова слова «графиня».
[4] Кляпина — будь-яке похиле дерево.

кажеш? Не відаєш хіба — кождо-кождого лишень жде у ложці води втопити! От спробуй ще раз так утни! Грапиня! Тьху! Пика грапська — хоч пацюки бий!.. Тьху і тьху!..

Неприв'ітно жилося на багатому подвір'ї за кованими дубовими ворітьми, у новій високій хаті з різьбленим ганком.

Все тут було, окрім радості. Радість обминула цю господу і не поселилася.

Харитина не жила — мучилась. Душа її не мала спокою, весь час тривожилась і ятрилась. Від постійного душевного незатишку дівка стала дратливою, здригалася при щонайменшому шумі, недоречно сердилася або плакала, місця собі нагріти не могла, нудилася, чого ніколи раніше з нею не траплялося.

Вона розуміла, що батько з матір'ю знають про її гріховний сором. Та якби ж тільки знали і хоч уваги не звертали, не кажучи вже про те, щоб по-людському ставилися до неї,— може, й заспокоїлася б потроху Харитина, саму себе якось виправдала.

Але не вміли чи не хотіли тато з мамою оберегти її душу. Щоденно в їхніх поглядах перестрівала Харитина або пильну цікавість, яка не личила ні батькові, ні матері, або прихований осуд її вчинку. Так, немов багатство, яким вони користувалися, прийшло до них шляхами праведними, а тому вони мали право осуджувати дочку-грішницю.

Харитина стала боятися зустрічей з батьком та матір'ю, а вони цуралися її, хоч і побоювалися, бо пам'ятали пана Петра.

З паном Петром у Харитини теж вийшло негаразд. Приїхав, приголубив, одігрів — аж душа потепліла, аж розцвісти готова була. І не розцвіла: попрощався благодійник-добродавця, десь поїхав, і ось уже більше як півроку хоч би вісточку подав!

Хіба ж так люблять? Це не людське кохання, це схоже на панську забавку.

А чому б і не забавка? Чому? Грошей багато — то чому б її, Харитину, покладницею не тримати на тихому хуторі, подалі од людського ока? Задля насолоди, задля примхи...

Ночами покривджено плакала. Виплакавшись, дивилася в темну стелю і думала, сама собі шукаючи розради. Вдень нікого не хотіла бачити, нудьгувала в розкішно умебльованій кімнаті й не знала, куди подітися від злої нудьги. У ліс

піти б, побродити на самоті, тугу розвіяти межи нетривоженої тиші — страшно. Ліс темний, густий, з охланями і дебрями. Знеобачки і на розбійників наскочити можна, їх тут, кажуть, чимало. Або мара яка виповзе з хащі — не одхрестишся. До людей піти? А що люди? Людям хіба розкажеш все, як є? Хіба що на глум усій Демиївці...

І вдома важко. Мати що не день все більше ледачіє і, ледачіючи, стає примхливою, сердитою, негарною. Коли тільки приїхали, працювала нарівні з челядницями. Тоді потроху, потроху сама покинула роботу, а вже тільки загадувала, що треба зробити. Тоді все сміливіше й сердитіше почала покрикувати на челядників та на челядниць. А оце — Харитина на власні очі бачила! — вже б'є дівчат по обличчю і за коси смиче: та, бач, не до кінця здоїла, та не так борошно проситила, та не таку опару вчинила...

А чи давно сама бувала битою? Чи давно сама в ногах валялася, просила управителя, щоб на конюшню не вели батогами бити, не ганьбили?..

Батько щовечора золоті перелічує, потайника зробив під ліжком — щоб чути, коли крастимуть. В очах у нього щось таке з'явилося, немов його вже обкрадають, а він захищати своє зібрався. Господи, що за люди! Звідки стільки лихого, пожадливого враз поодкривалося у добрих колись душах? Чи, може, добрими насправді ті душі ніколи й не були? Боялася бі зізнатися — а починала ненавидіти батька з матір'ю за оту пожадливість, за зло, за нелюбов до всіх на світі, за те, що не такими виявилися, якими все життя здавалися.

Хоч би пан Петро приїхав. З ним про все б поговорити, щось поінакшити, бо далі не можна так. Далі причина якась заподіється — душа не витримає. Але пана Петра немає, і як бути, що робити — все самій вирішувати.

Он дорогі сукні висять, ненадівані сап'янці, висотупці стоять. Нашив, надарував — а для кого все одягати? Для челяді? Для матері з батьком? Для демиївців? Для кого — якби ж знала, для кого?

Ось — постіль широка, панська. Ковдра єдвабна, пуху лебединого, подушки пуху лебединого, перини пуху лебединого. Розкидайся, як хочеш, ніж тіло своє! А нащо вона — така постіль самій? Щоб солом'яне вдівство своє ще болючіше відчувати? Щоб плакати ночами і ждати, коли пан Петро змилостивиться та приїде приголубити? А приїде, то у гріху на постелі метатися? Щоб уранці навіть безсловес-

ній челяді в очі соромно було дивитися? Щоб мати й тато, проходячи, позирали тямущо, а потім одверталися?

Харитина згадує перше знайомство з паном Петром — як зайшла до його покою, як запросила умитися з дороги, як умивався. Згадує ніч на Дніпрі, багаття, пана Петра біля нього. Згадує сильну важку руку на своїй спині, суворий погляд — і слова, що потрібна йому...

Більше року відтоді проминуло — вже вісімнадцяте літо закінчується. За цей час тільки й вистачало, що довгих виснажливих дум, дум про себе, дум про життя, яке чи то біжить, чи то спинилося — не зрозуміти, дум про те, що чекає попереду. А що може чекати попереду?

Пан Петро не ласкавий і не ніжний — правду казав. Навіть коли дивиться, то про щось інше, про щось далеке думає. Про своє. А про її печалі, про її болі, про її нудьгу хто подумає? І чи подумає?

Враз холодно стало в грудях — так ясно-ясно і несподівано зрозуміла зараз давні слова пана Петра про те, що ніжність йому потрібна, бо своєї не має.

Зараз тільки ясно стало, нащо вона потрібна панові Петру. Не для великого кохання — для того, щоб він, на часинку втікши од цілого світу, біля її ніжності міг відпочити від тривог, у її пестощах забути про клопоти життя і неприємності життя. І за кожним разом, відпочивши, він знов піде у широкий світ, у свої клопоти, а вона, багата жебрачка, знову ждатиме, коли йому знадобиться її ніжність, коли він пришле гінця, а той скаже, щоб готувалася, бо їде пан...

І отак — на все життя. Або ж до того часу, поки не набридне вона панові Петру!

Все життя бути м'якенькою, пухкенькою, ніжною кішечкою для панського заспокоєння. Гріти пана тілом своїм. Дарувати йому ніжність свою. І все життя ждати, коли знадобишся? О боже!.. Чи можна придумати щось нестерпніше, щось студніше?

На подвір'ї — материн голос. Став він з деякого часу різкий, неприємний, злий, безсоромний:

— Що стала, ноги свої розчепірила, рота роззявила? Я кому казала — обережно нести, бо це яйця, а не каменюки? Кому казала? А ти як несла? Казнительниця моя, хай би тобі руки були поодсихали, як ти мені у печінках сидиш, як ти з мене душу тягнеш! Хай би тебе пранці сточили, як ти хазяйське добро точиш! — І лясь, лясь,

лясь! — Геть з очей, варушина [1] неотесана! Стільки яєць побити, га!..

Слова які гидкі знають мати!

Схлипи затихають — пішла челядниця.

Вибігти та крикнути матері, щоб не сміла отак з людьми? Ну, крикне. А далі що? Мати знову подивляться так, що прочитаєш думку її: «Мовчи вже! Спиш з паном — спи!..» І нічого у відповідь не скажуть. А назавтра іншу челядницю битимуть — за щось інше.

Жбурнула на жовту, вишурувану підлогу вишивання. Не вишивається — тільки два хрестики й зробила, з рук робота валиться...

Нема радості. Все є — а радості нема. І кохання нема. Так і не прийшло воно, хоч і ждала. А може, приходило, та, не встигнувши розквісти, всохло у жданках? Може, сльозами поливане, зів'яло? Був би пан Петро поруч — може, й кохала б, як обіцяла, душу йому віддала б... А вийшло так, як є зараз : навіть не коханкою — всього лише затишною грілицею панові служить.

Знову материн голос з подвір'я:

— Куди подрипалася, окаянна? А яєчню я буду з дороги вилизувати? Зараз же збери і собаці оддай, поки саму не примусила язиком вилизати! А, біда ти моя, зачучмара неоковирна! Ну, нічого доручити не можна! Все абияк, абияк, абияк... Так і ходи за кожною назирці. А як жерти посилають — їдла не напасешся, моровиці [2] на вас нема!..

Боже, які мати злі! Аж страшно.

Рипи на ганку, кроки у сінях. Одчинилися двері.

— Будеш полуднувати, Харитю? — Голос тепер украдливий, ніби і турботливий, але в ньому ще живий отой злий хрип-клекіт, що вилітав з горла хвилину тому.

— Не буду,— відповіла різко.

— А молочка дати?

— Не треба.

— Ти ж і не обідала сьогодні, Харитю! Та вийди на подвір'я — під грушею тінь, я звелю, щоб постелили!

— Нічого не хочу!

— Як знаєш...— Ступнула крок у світлицю, обдивилася, підняла вишивання, поклала на м'якого стільця.— Ота, Стаська, що око з більмом, назбирала у курнику в гніздах

[1] Варух, варушина — колода.
[2] Моровиця — чума.

цілу дюжину яєць і всі вивалила з подолу посеред двору — задивилася, бач, як шуліка лстів з чиїмсь курчам. А ця очі роззявила!.. Носом би натовкти у ту яєчню, щоб знала...

— Нащо ви людей б'єте, мамо? — Харитина глянула прямо в материні очі. Ті забігали неспокійно.

— Хто б'є?

— Ви б'єте!

— Коли це я била?

— А ось зараз били.

Мати визвірилась:

— То нехай добро паскудить? Еге? Будемо дармоїдів годувати?

— Не кричіть! — затулила вуха.— Не кричіть так!

Глухо бухнули двері. Пішла мати.

У вікно видно розлогу грушу-дичку. Вона потроху береться жовтизною і багрянцем. Скоро осінь. Попід деревом ясно-зелених грушок густо насіяно — двійко плямистих поросят риються в них, їдять. Тут же півень гнилиці розкльовує і скликає курей вечеряти. А ті не йдуть. Півень гарний: червоний мов огонь, з високим темно-синім хвостом, з золотою шиєю і грудьми, з великим гребенем. Біля нього гребеться одна-єдина курочка — така собі, якась попелясторудувата...

Ой, як нудно! Господи, як нудно!..

Знову одчинилися двері. Батько став на порозі:

— Ти що матері сказала, що мати плаче?

— Я матері сказала,— Харитина підвелася,— щоб вони людей не били.

— А чого встряєш, куди не треба? Їсти все готовеньке? Подадуть-приберуть — і ніякого клопоту! А де воно береться і як дістається — знаєш? Вона матір повчатиме...

— Тату! — аж злякалася тієї мови, кулачки до грудей притулила.— Це... ви мені таке, тату? Ви — мені?

Впала на ліжко — у плач. Покашляв батько. Тоненько завищали двері й тихо причинилися.

У котрий раз виплакалася досхочу. Сіла на ліжкові, босі ноги сховала під пухову ковдру, підборіддя поклала на коліна. В голові жодної думки — тільки теплий, зогрітий жаль до себе.

І раптом, ніби нежданo, ніби само собою спокійно, розважливо вголос сказалося:

— Треба тікати!

За вікнами сутеніло. Хтось порався у сінях. Мати приглушено бубоніла — знов когось лаяла.

Тікати! Куди завгодно — тільки б вільно дихати, не відчувати, як усе важче налягає на душу тягар гріха і людського німого поговору, тільки б не знати оцього ледачого, котячого життя, тільки б не ждати, коли тобою приїдуть побавитися, щоб потім знову покинути...

Тікати від материних злих, неправдивих очей, від батькової ненаситної пожадливості, від перелякaних поглядів затуркaної челяді, від високого і глухого тесового паркана, від кованих воріт, від усіх цих килимів, меблів, оздоб! Тікати світ за очі — аби на свободу!

Давно визрівала ця думка. Появиться, було, налякає — зникне. Знов появиться — знов зникне. А сьогодні визріла — і постала спокійна, як необхідність, бо настав час.

Нічого не брати з собою — ні суконь, ні висотупців, ні сережок золотих, ні перснів. Хай все воно лишається тут, і хай ніхто не скаже, що вкрала, бо чуже воно. Вольну лише забрати. За неї вже заплачено панові Петру ціною немалою...

Підвелась, прислухалась. У кімнаті вже майже темно. Мати все ще бубонять у сінях — чи старе ганчір'я перебирають, чи пряжу оглядають. Що їм там ще не сподобалося?

Неч ю ступаючи по пружному килиму, наблизилася до божниц Підтягла м'який стілець, босими ногами стала на грезетову обивку, навшпиньки звелась — не дотяглась. Обережно, щоб не грюкнути, принесла столика на гнутих золочених ніжках. Залізла на стільця, тоді на столика — близький темний лик пресвятої діви Марії, здавалося, ожив, засвітився. Очі виразні, дивляться пильно, строго. Немовля притулилося до матері, ніби злякалося раптової появи чужої людини... Боязко дивитися в мальовані очі святих. Харитина перехрестилася. Тоді витягла з-за образа загорнутий у ганчірку папір — свою вольну, дану паном Петром Могилою і посвідчену восковими печатками. Злізла, все поставила на свої місця. Лягла на зібгане ліжко — поверх ковдри. Задивилася у стелю.

Спочатку вирішила, що тікати треба вночі, коли всі поснуть. Але потім вистачило розуму подумати: а куди ж, питається, поночі втечеш? У ліс? На собачий гвалт у Демівці? На сторожів-калатайл, які обов'язково запитають, чия дівка і куди йде, а потім приведуть її додому?

І вирішила, що рушить з дому вранці, коли кругом засновигають люди, коли всяк буде заклопотаний власним і ніхто на неї не зверне уваги, ніхто ні про що не запитає... За день можна втекти далеко...

Вже зовсім поночі заскрипіли двері, пропустивши тоненьку, мов лезо ножа, смужку світла.

— Вечеряти будеш, Харитино? — мати у щілину.

Не відповіла. Мати постояли, зачинили двері, пробубоніли щось.

Харитина думала довго. І не помітила, коли думки переплуталися з видіннями, коли прийшла солодка спокійна дрімота. Заснула.

Вранці розбудив красень півень — голосисто прокукурікав під самим вікном. Схлипнула з міцного сну, все пригадала — і одразу ж прокинулась.

Була на диво спокійною. Не трусилася, не хапалася і не ховалася. Пішла до колодязя, умилася холодною водою. Тоді одягла на себе все нове, але просте, полотняне, людське. Взула нові чобітки. Подумала: треба було б зміну узяти, свитку узяти, бо холоди скоро. Але тоді як вийти з подвір'я, щоб ніхто уваги не звернув? Мати ж обов'язково запитають, що то за клунок. А без зміни, без теплого куди проти зими подаватися?

Можна загодя перекинути клунка через паркан. Але як це зробити, щоб ніхто не помітив?

І раптом сама собі здивувалась: а чого це має щось потайки робити? Чи не вона, зрештою, господиня у цьому домі? Треба щось винести? Ну то треба винести — і нехай не будуть цікавими! Яке кому діло, що та як? Мало що і мало як! Її добра воля — і хату з садибою продати, якщо захоче!

Спокійно поснідала і спокійно дочекалася, поки мати, натовкшись по подвір'ю, зайшли до хати, на свою половину. Батько щось тесали сокирою у сараї: чи то воза лагодили, чи то сани до зими вже готували.

Харитина сховала вольну за пазуху, перехрестилась і вдарила поклона богоматері. Постояла, дослухаючись, упевнилась, що скрізь тихо, вийшла з хати. З клунком у руках, скорим кроком, не оглядаючись, перетнула подвір'я і вислизнула за ворота. Там збігла до повороту на вулицю, озирнулась: дубова брама, кована товстими залізними скобами, нависала над нею.

Прощай і пропади, темнице райська!..

Поки йшла згори униз, час від часу озиралася, чи не наздоганяє хто з своїх. Ні, все обійшлося, все добре. Значить, ніхто не помітив, як пішла...

Скоро опинилася на об'їденому і запосліженому гусями, роз'їдженому колесами либідському лузі. Вище за течією підтикані жінки, стоячи на пласких каменях, прали білизну. З ляскотом били праниками по мокрих ряднах.

Нижче за течією, там, де Либідь круто повертала і ховалася за шелюгою, рибалки мили і скручували волоки.

Харитина недовго й думала: наблизилася до рибалок. У одному човні ворушилися живучі золоті лини. На березі лежав волок, забрьоханий тванню: в болоті — десь, певне, у заводях або у майже пересохлих озерцях бродили рибалки.

— Боже помагай, добрі люди! — Харитина вклонилася.— Добрий ранок!

— Здорова, дівко! — глянули на неї всі, а відповів один, найстаріший — зморщений, як перезріла диня, дід у високих чоботях, у дьогтем вимоченій одежі.

— Чи не на Київ повезете линів, люди добрі?

— На Київ.

— А чи не візьмете мене? Візьміть, люди добрі!

— Т[illegible] нікуди ж!

— [illegible]ери, Галушко! Довезеш якось! Дівка ж гарна!..

Той подумав трошки, погодився.

— Ну, посидь пожди, покуль снасть помиємо. А тоді якось тебе вже вмостимо поміж волоками...

Харитина подякувала, одійшла від рибалок і заховалася за кущем шелюги: щоб хтось бува не помітив і не вгадав її наміру. Сиділа там, аж поки не гукнули. Тоді хутенько підбігла до човна, що його держав за ніс найстаріший, забралася у хистку посудину, всілась на клунок і скорчилась, щоб непомітною здаватися.

Човен різко хитнувсь, швидка течія підхопила його — понесла.

Харитина попливла від маленької затишної Деміївки, щоб більше ніколи сюди не повертатися. І тільки тепер нишком заплакала: жаль стало тата і маму, які вони не є, а будуть шукати і побиватися...

19

Одтріщали водохрещенські морози року тисяча шістсот двадцять четвертого. Одшумували весняні гвалтовні [1] води по яругах — і скотилися, каламутні, у Дніпро. Глень [2] земний життєдайний, глень могутній, глень всевоскрешаючий пішов угору по кленових та березових гілках, набубнявив і порвав пуп'янки.

Вирвалася назовні буйна зелень. Світ виповнило пташиним співом...

Такої благоключимої [3] пори, тридцятого квітня, в бозі почив старий архімандрит Києво-Печерської лаври преподобний Єлисей Плетенецький, полишивши на землі православній багато добрих, людям присвячених справ і висушивши себе на цурку покаянною схимою. Преподобного Єлисея поклали у ним же приготовлене, видовбане з дубової колоди жупище, занесли в Успенський собор. Братія усіх благих чинів денно і нощно творила молитви за упокій пастиря свого, раба божого Єлисея. Йшли і йшли прочани і прихожани — уклонитися прахові схимника. Забденний [4] небіжчик лежав у хмаринах ладану, ірмосів [5] і славослов'я. Але мало хто — хіба що митрополит Іов Борецький, хіба що ректор Братської школи Касіан Сакович, хіба що протосингел Памва Беринда та ще кілька високовчених — згадав у сю скорботну хвилину істинні великі діла Єлисея Плетенецького, яким судиться лишатися у віках. За хмарами ладану, за чернечими балачками про праведницьку схиму не зуміли прихожани узріти земного, потрібного їм, дітям, онукам і праонукам Єлисея Плетенецького. Побачили тільки схимника — щоб попозіхати про праведне життя.

Відправив службу по Єлисею Плетенецькому митрополит Іов Борецький. Гріх було б не віддати належного отцю Єлисеєві. Поки розум у силі був, Плетенецький обладнав

[1] Гвалтовні — розбурхані. Гвалтовна вода — весняна вода.

[2] Глень *(ст.-сл.)* — сік.

[3] Благоключимий *(ст.-сл.)* — погожий.

[4] Забден, забденний *(ст.-сл.)* — той, на честь чи в пам'ять кого бдять, не сплять.

[5] Ірмоси — канонічні церковні співи.

у Лаврі прекрасну друкарню і розпочав систематичне друкування книжок на грецькій, церковній і розмовній мовах, витратив стільки часу і зусиль,— сам Іов тому свідок,— поки щонайретельніше наглядав за будівництвом Братської школи. А коли вона була готова, на першого наставника спудеїв запросив не косного богословцю Ісаю Копинського, а його, дидаскала, пестуна Іова Борецького! Вічна пам'ять мужу — у його ділах достойних!.. А те, що до глибокої старості світлого розуму не доніс, почав самого себе величати та схимою хизуватися...

То хіба він єдин у світі такий? Королі під старість на розум слабують. Таке має проститися, бо не людина в тім винна, а хвороба.

Після урочистої митрополичої служби Іов Борецький запросив до скромної келії Єлисея Плетенецького його намісника Захарію Копистенського і наглядача за печерою святого Антонія Ісаю Копинського, а також ще зовсім молодого ченця Петра Могилу [1] — у того ледь-ледь встигла борода відрости.

Запросини були не по чину, не годилося звичайному ченцеві возсідати з архіпастирями за однією беседою, однак самі архіпастирі добре розуміли, що з багатим та родовитим ченцем не тільки можна, але й треба бути як з рівнею. Не він їх — вони його боялись образити неповагою. Де гроші і знат[illegible]мства, там, могло бути, і майбутнє.

Сор[illegible]ний літами Захарія Копистенський і дещо молодший за нього, але сухіший, кістлявіший, пронизливоокий, Ісая Копинський сіли до столу — навпроти його превелебності отця митрополита Іова Борецького. Петро Могила, як і личило ничтожнішому з братії, скромно сів подалі, в кутку. Теж розумів: не знатимеш свого місця, то й іншого згодом на місце не поставиш. Але зосереджений і по-справжньому запечалений Іов Борецький махнув широчезним рукавом чорної ряси:

— Сюди сідайте, брате Петре!

Лише тепер чернець Петро Могила наблизився до архіпастирів і сів на запропоноване місце. Підборіддя йому тільки-тільки закучерявилося невеличкою чорною борідкою,

[1] Точно не встановлено, коли саме Петро Могила прийняв постриг. Усі дослідники згодні лише з тим, що у 1625 році він був уже в сані ієромонаха і серйозно впливав на справи Печерського монастиря.

в очах теплилася хвороблива туга. Він помітно схуд— вилиці випирало, а чернечий одяг робив його майже невпізнаваним. Принаймні важко було вгадати в худому ченцеві колишнього вельможу, який одягався за останньою паризькою чи варшавською модою і вважався у світському товаристві comme il faut [1]. З тих днів і з того життя лишив при собі чернець Петро Могила лише одну розкіш — золотого, розписаного дорогими емалями безансонського годинника [2]. Час минає, і часові треба вести лік, бо інакше він може стати непомітним, може минути марно, не лишивши ні квітів, ні плодів.

Світлий ликом Захарія Копистенський навіть усміхнувся братові Петру, коли той сідав поруч, зате Ісая Копинський визирнув з-під клобука, мов їжак з-під колючок. Очі сухі, сердиті, неприязні. Преподобний брат Ісая одразу не злюбив новопостриженого ченця, назвавши його «вченим латинянином». Не злюбив за те, що той багато знав, за те, що умів поводити себе незимушено, вільно, навіть за те, що той був аж занадто високого роду. Зараз позирав — наче говорив: «Бач, усівся з митрополитом за один стіл! Ніби рівня... Хіба таке подобає слузі божому? Вискочка, латинянин, скверна бісівська, а не чернець...»

За столом панувала тиша. Її порушив митрополит Іов Борецький.

— Брати мої,— тихо мовив він.— Брате Захарія, брате Ісая, брате Петре... Зібралися ми в день прежалосної кончини Єлисея Плетенецького, архіпастиря обителі цієї, мужа у вірі православній міцного і в ділах во благо мирського люду велемудрого. Вічна йому пам'ять і вічна слава!.. А тепер належить нам, брати мої, вирішити, хто достоїн підняти патерицю архіпастирську, що випала з немощних рук брата Єлисея... Два мужі серед вас достойні узяти до рук своїх бразди правління святою обителлю. Це ви, брате Захарія, і ви, брате Ісая. Обох світ православний знає як мужів праведних, справедливих і супостатам нашим уніатським недосяжних. Обоє ви ніколи не впадете з гріх окаянного зрадці Мелетія Смотрицького, який, обуяний помислами об осьми страстей злобних, во зло ж скористувався благословенням патріарха Феофана і заподіяв нам шкоду превелику. Ви тверді у вірі нашій дідівській, браття мої. До обох я в любові і приязні пребуваю. Кого ж з вас, скажіть, після погребу преподобного Єлисея назвати на розмисл братії монастирської яко продовжувача справи Єлисеєвої?..

Захарія та Ісая, хоч чекали цієї хвилини, зараз понурили голови і задивилися у тесовий стіл. Ніхто з них не хотів поступатися своїм правом, але хтось мав поступитися: патериця єдина, її не розломиш навпіл. І обидва розуміли, навіщо митрополит Іов привів з собою брата Петра Могилу: голос цього воєводича у рясі стане вирішальним. Зрозумів це і Петро — теж задивився у стіл. Він теж правильно зрозумів друга та однодумця свого Іова Борецького.

Митрополит знав, що новообраний з участю Петра Могили архімандрит стане ченцеві міцною опорою на крутій стезі ієрархії. Але знав він і те, що той, хто програє бій за патерицю, стане йому лютим ворогом все на тій же стезі ієрархії...

Ну, що ж... Де і коли без ворогів обходилося? А у великій справі — без великих ворогів? Хіба він, Петро Могила, пішов у ченці для того, щоб на всенощних службах поклони бити? Ні, він пішов творити великі земні справи. А будуть великі справи — з'являться і великі вороги. Люди лишаються людьми і під клобуками та рясами. Cucullus non facit monachu[1].

Старці-чорноризці майже одночасно підвели голови. І найперше глянули не в бік митрополита, а в бік простого ченця. Ісая Копинський прочитав у молодих, рішучих зараз очах вирок собі. З очей в очі відповів Петрові Могилі спопеляючою ненавистю. Обернувся лицем до митрополита Іова Борецького, підвівся, уклонився:

— Святий отець наш! Я, інок недостойний, з вашого святого благословення відмовляюсь від архімандритської патериці, ібо достойний носити її лише любимий брат мій Захарія, позначений мудрістю розуму і праведним життям. А я мізерність свою і бідство своє розумію... Хай пребуде з братом моїм Захарією благодать божа і боже благословення і днесь, і присно, і во віки віків!..

— Амінь! — кивнув головою і густо мовив Іов Борецький. Як крапку поставив.

---

[1] Comme il faut *(франц.)* — дослівно «пристойний». Так називалися молоді аристократи, які ретельно слідкували за модою.

[2] В кінці XVI і на початку XVII століття у французькому місті Безансоні робили найкращі й найкоштовніші футляри для швейцарських годинників.

[1] Cucullus non facit monachum *(лат.)* — клобук не робить ченцем.

Не обмовившись зайвим словом, отці все вирішили. І все вийшло зело благоліпно, мирно, з любов'ю, з покорою. Однак Ісая Копинський ховав червоне розлючене обличчя і злі очі від погляду любимого свого брата Захарії. Брат Захарія сіяв радістю, хоч і намагався це приховати. Митрополит Іов, не просвітлішавши, збирався щось говорити. Петро Могила випередив його — підвівся, уклонився мирським вельможним поклоном.

— Отче митрополит! Прекрасні богоприємні слова мого відомого святістю своєю старшого брата Ісаї вчать мене, ничтожнійшого в монасєх, покорі і розумінню свого місця і свого обов'язку. Не смію залишатися тут, серед високих саном і помислом пастирів. Дозвольте мені піти, отче митрополит, творить скромні молитви за упокій преподобного отця Єлисея, во здравіє братії нашої, во благо обителі...

Іов Борецький поглядом дав зрозуміти, що Могила робить зараз правильно, що він схвалює намір брата Петра і що все буде гаразд. Кивнув головою:

— Ідіть, достойний брате, з миром!..

Могила прийняв митрополиче благословення і вийшов. У своїй келії стягнув з голови клобук, скинув рясу. Лишився у шовковій натільній сорочці — рубища і власяниці хай інші носять — ті, що вважають це метою і окрасою життя. Наблизився до столика в узголов'ї скромного ліжка, з французької шкатулки срібною ложечкою узяв трошки розмеленої крейди, вкинув у рот, запив водою з глиняного кухля. Біль під грудьми майже одразу відпустив. Ліг на ліжко, заклав руки за голову. Ще не звик до бороди — заважала, кололася. Треба звикати — борода на все життя... Замислився.

Значить, і тут, у святій обителі, почалися інтриги. Скрізь, виявляється, як серед людей. Перший же привід — і серед святих отців, як це трапляється серед безсовісних царедворців, спалахнула потаємна, невиказувана, смиренністю прикрита, але така ж непримиренна боротьба за владу, за вплив на справи, за популярність і славу, за старшість межи братією. Очевидно, посеред людей ця боротьба, хтозна-коли розпочавшись, ніколи і ніде не припинялася. Могло бути, що саме так треба це пояснювати.

Брат Ісая не лише злий та нетерпимий — він злопам'ятливий, хоча це вже зовсім не по-божому. Сам усе зрозумівши і визнавши право Захарії на архімандритську патерицю, він, однак, не забуде відтепер, хто при цьому був присутній і хто мовчки схвалив його визнання. Не забуде і помщатиметься, де тільки зможе.

Скільки їх, сірих, злих, мов пацюки, убогих думкою і дією, але завжди готових помститися, людей живе на землі! І не лише живе, а й процвітає десь при печерах святих Антоніїв. Вони злопам'ятливі. Злопам'ятливі тому, що нічим не можуть проявити себе посеред інших — ні силою тілесною, ні досконалістю духовною,— як свідчить мудрий найновіший філософ Френсіс Бекон [1] у трактаті «Про заздрість».

Якщо могли бути злопам'ятливими убогі земляки Бекона, то чому ж не може бути злопам'ятливим убогий брат Ісая? Та ж неміч розумова, те ж невтримне прагнення зверхності, та ж зелжівість душі, як у людей, описаних Беконом. Такі, як брат Ісая, нічого нікому не прощають. Значить, діяти треба так, щоб своєчасно підрубувати неприятельську клевету і плюгаве мовлення, а самому придбавати все нових і нових друзів. Бажано — саном високих, бо ще саракини [2] чотириста років тому пустили по світу непросту мудрість, що підтримка з боку високих саном — то найбільший успіх у житті...

Підвівся, ще ковтнув крейди — лікарі порадили крейду ковтати, коли під грудьми починає пекти. І дійсно — помагає. Зупинився біля вікна. Надворі весна. Граки на берестах кричать — опірених граченят годують. Скоро вже граченята лишать гнізда.

І враз: «А де зараз Харитина? Куди втекла? Чому втекла?..»

20

Досі не знає, де Харитина. Каменем лежить згадка про неї на грішній душі.

Восени минулого року приїхав на Деміївку — аж холодом пройняло, коли дізнався про її втечу. Стара Ковкуриха,

[1] Френсіс Бекон — англійський філософ кінця XVI і початку XVII століття (вмер у 1626 році).

[2] Саракини (сарацини) — стародавня назва арабів.

побиваючись перед вельможним паном, розповіла, що Харитина, нікому й слова не сказавши, тиждень тому подалася з двору. Ніхто навіть не помітив її втечі. Настя розповідала і голосила — як за померлою, сплескувала руками і приповідала жалісні голосільні слова.

Під грудьми тоді дуже заболіло — так, немов хтось саму душу у кулаці затиснув і невідступно давив. Ледве передихнув, устояв на ногах та памороч подолав.

Наказав Ковкурисі провести до доччиної світлиці. Там сів у крісло. Хмуро оглянув житло. Побачив — усі сукні на місцях, усі сап'янці на місцях, висотупці на місцях, навіть домашні плесниці [1] — на місцях. І це найбільше вражало, бо свідчило, що Харитина не пішла, а втекла з дому.

А хто винен?

Поставив лікоть на хисткого столика, підпер кулаком щоку і довго так сидів. Настя, боячись дихати, стояла на порозі. Здавалась ця безброва жінка з темними, немов просвердленими, очима не стільки запечаленою, скільки переляканою. Той переляк — і в маленьких щурячих очах, і в чіпкій руці, що вп'ялася в одвірок, й у всій напруженій постаті Ковкурихи.

Задивився на неї — не витримала. Очі забігали, сама з ноги на ногу заплигала — як на гарячому. Ні, не про долю дочки печалується жінка — боїться, щоб багатства не одібрав, раз дочки не вберегли. О люди!

Відпала охота розпитувати у переляканої Насті про Харитину.

У голові, мов пійманий птичиш [2], билося питання: чому втекла? Після всього того, що він їй сказав, після добробуту, що він приніс усій сім'ї, після вольної, після любові, зрештою,— втекла! Невже заслужив, невже дав привід до того, щоб від нього скрадом тікали, нічого не пояснивши, не попрощавшись?..

— Де всі золоті оздоби Харитини? — зненацька і різко запитав у Ковкурихи.

— Золоті оздоби? — Настю аж шарпнуло — злякалась. Очі ще менші, ще темніші.— У мене вони, вельможний пане. Я їх за... той...

— А хто вам дав право? Негайно несіть сюди!

[1] Плесниці — сандалії.
[2] Птичиш *(ст.-сл.)* — пташеня.

— Зараз принесу, милостивця наш... Зараз!.. — Прудко вийшла, скоро повернулася, з ганчірочки висипала на стіл перед гостем.— Ось, вельможний пане, милостивця наш!.. Тут усе — можете перевірити. Не подумайте чогось на нас з чоловіком — боронь боже! Я поклала у сховок, щоб челядь не покрала.

Дивився на сережки, на персні, на золоті крущі [1], на пагорлоки з індійських перлів...

— Покладіть усе на місце, де було! І хай мені хтось хоч пальцем зачепить ці речі! — підвівся. Похмурий, мовчазний, неприступний.— Дивіться — за все ви в одвіті! Я приїжджатиму. З цієї кімнати нічого не виносити, нічого в ній не переставляти!

— Все буде, як є, милостивця наш! Все буде, як є...

— І не лицемірствуй, не хитлюй, жінко!

— Паночку, милостивця! Правду кажу — перехреститися можу, що правду кажу! — У Насті тряслося підборіддя від переляку. Переляк стояв в очах.— Чисту правду, милостивця, паночку ясновельможний. Ось— присягаюся...

— Мовчи!

— Мовчу, паночку! Як вам ліпше. Я можу мовчати, щоб ясновельможному панові догодити.

— Де чоловік?

— Іван?

Де він?

— Нема на подвір'ї, паночку. До Києва поїхав, на Боричевий узвіз — мед продавати. Бджіл йому бог послав нетривожених, неграбованих. Соть гарна — аж світиться. То поїхав продати, щоб не пропала...

О боже, боже! Всього лише тиждень тому єдина дочка зникла з дому. А батько вже сотовий мед на базарі продає, бо батькові «бог бджіл послав нетривожених, неграбованих». Нащо ж ти послав, боже? Щоб їх потривожили і пограбували, а пограбоване продали на Боричевому узвозі? Хіба з голоду пухнуть у цьому домі? Хіба у жебрацтві, у лабзівстві одчайдушному умирають? Дочку шукати треба — а він мед продає!..

Чи у примороці живуть люди — не відчувають, що з ними найстрашніше лихо сталося? Чи душами так почерствіли і схолодніли, що, окрім збагачення, вже ні про що думати не можуть?

[1] Крущець — золота прикраса на груди.

Чи рацію мають маніхейці [1], які запевняють, що і зло, і добро дані людям першотворцем? І тому зло — невитравне в людях? Не може ж такого бути! Треба вірити у високе в людях, в мудрість людську, в добре начало, які восторжествують. Бо тоді навіщо генії присвячували себе служінню людству і ставали великими вчителями? Бо тоді взагалі навіщо жити? Щоб продавати застарілі стільці та комоди і купувати наймодніші, як це робить пан Кастусь Вишневецький? Та хіба лише один пан Кастусь?

Глянув на задасту Настю Ковкуриху, на бліде з переляку, зелживе її обличчя.

— Якщо Харитина повернеться,— насварився пальцем,— щоб не лаяли і не гримали! — Глянув на Настю важко, хмуро.— Може, поїдом тут дівчину їли, що вона втекла від вас? Га? У, очі які в тебе погані! Їли поїдом?

Настя впала на коліна.

— Не їли, милостивець! Не їли! Слова їй ніхто ніколи поганого не сказав!

— Встань!

— Не забирайте домівки, пане ясновельможний! Не забирайте, не сиротіть!

— Встань! Встань, навадниче мерзка!

— Милостивця наш, не сиротіть! — Настя закричала і розпростерлась на підлозі. Хапала руками поперед себе, намагаючись обійняти Петра за ноги. Верещала, немов її різати збиралися або бити, писком по підлозі возила.

Таки обійняла, але вирвався, переступив через лежачу і хутко вийшов з хати.

Яка ж ти шкаредна [2], баба чресслата, мздолюбця [3]!.. І оце за неї колись Харитина просила, щоб викупив! От — викупив, господинею зробив. А навіщо?

З тим і поїхав.

Після того, вже ченцем будучи, заїжджав ще два рази. І ще два рази посилав вірного чоловіка — гайдука Йону, котрий зараз осів у Києві, став на торгове діло — щоб завжди бути під рукою. Харитина додому не поверталась. Використав усі свої давні зв'язки, попросив знайомих старост, маршалків і воєвод, щоб допомогли розшукати дівчину —

[1] Маніхейці — проповідники доброго і злого начала в самій людині. Осуджені церквою у 577 році.

[2] Шкаредний (ст.-сл.) — злообразний.

[3] Мзда (ст.-сл.) — нагорода, подачка. Мздолюбця — любитель подачок.

і теж нізвідки нічого. Однак був певен, що Харитина жива-здорова, але ось уже півроку, як десь переховується. І чим недосяжнішою здавалася вона, тим більше її любив, хоча варто було б забути. Якби ж то міг!..

Мирське не забувається. Стоїть Харитина перед очима — сіроока, чорнокоса, стрункa, мов літорость вербова... Гріх це чи не гріх?

А чому — гріх? Чому — гріх? Хіба від кохання колись гіршала людина? Такого ще не траплялося. Кохання прикрашає людину, як квітка дерево. А оскудіння і злоба приходять до людини не від кохання, а від чорноти помислу, від розпусти, від лінощів мислительних і тілесних...

Скрипнули двері келії.

— Брата Петра кличуть до заупокійної! Скоро винос...— це клірик монастирський, блаженненький.

— Іду.

— Ідіть, брате!

Одягнув рясу, напнув клобук — і одразу сам собі став непривітний.

Єлисея Плетенецького поховали на почесному місці — біля південних воріт древнього Успенського собору [1] — і, вже як його наступник, Захарія Копистенський виголосив над прахом преподобного урочисту похвальну промову.

Того ж дня Захарія узяв до рук архімандритську патерицю, і чорна братія глибоким поклоном, ставши під благословення, вітала нового монастирського отця-пастиря. Захарія теж був дряхлий тілом і ясний ликом, але в очах його світилося не заспокоєння і задоволення: напружена думка робила очі глибокими і виразними...

21

У годину роздуму Петро Могила дійшов дивної думки: на Україні нема міцної світської влади! Гетьман Дорошенко — розумний і хитрий чоловік. Але ж і йому, як свідчать

[1] Саме тут у 1969 році, ведучи розкопки на місці зруйнованого німецькими фашистами собору, і було знайдено останки Єлисея Плетенецького.

події, не впоратися з різномастою голотою, де кожен свого хоче, свого прагне...

Єдина міцна зараз влада, що всіх об'єднує,— то Іов Борецький, мудрий владика і твердий проводир. Владу його освячено патріархом, а це не так мало для православних! Такого просто так не скинеш, такому до петельок не полізеш. Мають слухати Іова Борецького православні.

Але скільки йому ще судилося пастирем духовним бути?.. А після нього хто? Щоб не обскурант, щоб з вірою в серці, проте не нетерпимий молитовця, щоб людина просвіщенна, людина, яка осягне трудні події і зможе направити мужів достойних на прю за віру православну, за дорогу усім землю Руську, яка славиться відтоді, відколи предтеча рівноапостольного князя Володимира Андрій Первозванний передрік: «На сих горах возсияет благодать божья, и град велик имать быти...»

Град великий — Київ — єсть, стоїть. А благодаті нема. Помилився Первозванний.

У кривавих битвах, у міжусобицях, у змаганні з чужинцями народжується нова держава — Україна!

Лише пихатий Станіслав Конецпольський цього не бажає бачити, лише ясновельможний Христофор Збаразький ладен вважати це звичайною війною рабів. А Україна шумує, бродить, як хміль, як мед молодий. Бути Україні — так свідчить життя.

У людській колотнечі можна зустріти й ніким не стримуване і не заперечуване право сильного, і множицю дій жахливих, розбойних, і темноту неусвідомленого, а тому жорстокого потягу до цілковитої свободи дій, і уніатське зрадницьке блядослов'я, і надмірний визиск, і звичайну зорадиву помсту, і прагнення нажитися на горі ближнього, і гонитву за славою, і одчайдушне намагання прожити життя, як живеться, бо іншого не буде, і ревище поневолених: «Волі!»

І все це перемішане, переплутане, переколочене. І все це вирує, клекоче, бродить. Не займай коловерті — розітре на прах.

Щоб хоч якось упливати на розбурхану людську стихію, варто робити так, як робить хитрий Дорошенко: слідкувати і не угавити тієї години, коли випускати достиглу для руйнівної дії силу. І знати — куди випускати. Бо не впини своєчасно — і на палі сядуть не лише вороги, а й безневинні люди, голови мудрих захитаються на списах. Так робили

стародавні латиняни. Коли поміж молоддю, поміж плебсом починалося незадоволення усім, що тільки існує на землі, сенат або консули оголошували війну, і та сила, що мала вибухнути в Римі, вибухала на його найдальших околицях. Дорошенко про латинян нічого не чув — він самотужки дійшов такої ж думки.

Тяжкі часи. Але треба шукати і ростити ту силу, яка може об'єднати розбурхані пристрасті в єдиний рух і спрямувати її туди, куди слід,— на визволення України. Без освіти, без науки, потемки тієї сили не знайдеш. Хто введе широку освіту на Україну? Хто?

На велике діло знадобиться ціле життя. Все життя — без зайвини, без лишку, без перепочинку, без особистої радості. Для такого діла треба забути все сторонне, все мирське — попереду багато трудів і багато боротьби...

Через два дні після погребу Плетенецького Петро Могила — вже ієромонах — візком покотив до Михайлівського золотоверхого собору. Мав їхати через Поділ, бо Хрещатим яром ще не перебратися: тут моква, грязь, бреніє.

У великій затишній кімнаті ігуменського будиночка посідали у крісла, згадали добрим словом Єлисея Плетенецького — так годилося. Та й насправді, без лицемірства було його дуже жаль — як жаль завжди, коли помирає порядна людина.

Служка приніс чаю. Могила, попиваючи смачну гарячу рідину, розповів Борецькому все, що йому цими днями намислилося стосовно мирської невпорядкованості та колотнечі на Україні, стосовно ролі духовних ієрархів у світській боротьбі, стосовно кончої потреби в освіті. Борецький вислухав усе задумливо і задумливо покивав головою. Чистим жовтавим пальцем ледь доторкнувся до руки гостя.

— Зважте, брате Петре, лише на те, що роль духовних ієрархів у тій боротьбі, що точиться, не така велика, як ви гадаєте і як, могло бути, вам хотілося б. У нас нема апостола, чиє слово підхоплювалося б усіма і ставало гаслом. Нема! У нас нема навіть більш-менш освічених священиків у гущі людській, посеред народу. Те, що маємо,— то темна темнота і забобонна забобонність. То якийсь язичеський ритуал, що замінив собою віру у велику ідею добра. А слово — навіть боже — сказане без повтору, забувається, брате Петре. Слову вчити треба, бо хреста на шиї носить раб божий, а навіщо носить — не знає. Мирянин до того ж

небезпристрастен, мирських прагнень своїх, страстей і похотей повен — на це маємо зважати завжди і всюди...

— Потрібна тверда рука, владико.

— «Казни сына своего от юности его и покоит тя на старость твою»? Так? Чи «не ослабляй, бия младенца, но сокруши ребра ему...» [1]?

— Я не про таку тверду руку, владико.

— Але ви не дуже помилились! І тверда рука потрібна, брате Петре. Потрібна! Без твердої руки нема злагоди в человецех, но есть розрух у ділі мирському й духовному. Але потребна нам твердість не Пісістратова, но найбільше — Лікургова [2]. Закон, а не людина, долженствує бути твердою рукою! Ібо тільки закон поєднує в собі сумлінність, совість, розум і силу...

Допили чай. Ляснувши у долоні, Борецький покликав служку, наказав налити ще. Служка приніс гарячого чаю, уклонився, безшумно зник.

— Кого б ви, владико, зараз могли назвати мені з найрозумніших учнів ваших по Братській школі? — несподівано запитав Могила.

— Нащо то вам, брате? — здивувався Борецький, бо запитання здалося йому дещо несподіваним.

— Для блага розуму, владико,— відповів Могила.— По смерті преподобного Єлисея я, у думах перебуваючи, намислив власним коштом відправити до Франції кількох здібних до наук юношів — за філософією та метафізикою. Старі, надумалось мені, умирають, а про молодих єлма не потурбуємося — важко їм доведеться. Якщо ж потурбуємося — через п'ять-шість років повернуться вже освіченими мужами, науку принесуть сюди...

Борецький набрав ложечкою меду, запив чаєм. Не квапився з відповіддю. Та й не можна було квапитися: до появи Петра Могили ще жоден православний ієрарх не навчався на Заході, у Парижі — самому центрі єресей. Що правда, жоден ієрарх не мав і таких знань, які має брат Петро...

[1] Фрази з «Домостроя» — єдиного у середньовічній Русі «педагогічного посібника», проти жорстокого духу котрого у своїх гуманістичних працях пристрасно виступав педагог Іов Борецький.

[2] Пісістрат — перший старогрецький узурпатор. Відзначався жорстокістю. Лікург — великий старогрецький законодавець.

— Ну, що ж... Це розумно...— мовив нарешті.— Це розумно, освічені помічники будуть вам потрібні... А Україні стануть у нагоді істинні знання. Але даруйте, брате мій, чи не наберуться учні ваші кальвінізму [1] або ще якої непотрібної скверни?

— У Франції? — скупо усміхнувся Могила.— Зараз? — помовчав. Ковтнув чаю.— Не думаю, владико. Зараз у Франції не та пора — Еразми [2] більше там не вчаться. Я вже тут, у Лаврі будучи, отримав листа з Сорбонни від знайомого професора філософії. Він повідомляє, що з паризького парламенту вигнано трьох парламентаторів. І знаєте, за що вигнано? За те, що вчені парламентатори насмілилися публічно, на диспуті обстоювати антиаристотелеві тези. А у ремонтрансах Сорбонни [3] дослівно сказано таке: «Не можна зачепити принципи філософа Арістотеля, не зачепивши при цьому принципів самого схоластичного богослов'я, котрому навчає людей свята католицька церква...» А ви кажете — кальвінізм! Вільнодумство — навіть небезпечне вільнодумство — бродить зараз поза межами Сорбонни. Але, владико, хіба воно не бродить поза межами Михайлівського монастиря?

— Бродить, пане Петре.

— І бродитиме, владико. А без філософії, без логіки, без піітики, без математики, без метафізики нам сьогодні не обійти[ся]... Якщо прагнемо хоч колись у великі народи вийти, [нам] потрібна наука тут, у себе, вдома!

Борецький ще подумав, повагався — і вирішив:

— Ну, то давайте подумаємо, хто може поїхати... Найперше — і без сумнівів — послав би доброї мислі заживати Іннокентія Гізеля. Юноша ума видатного. Велика від нього користь може бути на Руській землі. Далі... Послав би Тарасія Земку. Предивного таланту риторського і граматичного, а також ума сильного і живого. Буде і піітою, і полемістом... Ще єсть у мене Софроній Почаський — в учнях

[1] Кальвінізм — напрям так званої реформації у католицькій релігії. Назву одержав від засновника течії Кальвіна. Головне вчення кальвінізму — «передвизначення долі». Бог нібито ще до створення світу наперед визначив долю кожної людини.

[2] Еразм Роттердамський — великий гуманіст епохи Відродження, сатирик, борець проти папської церкви, освіту набув у Парижі.

[3] Ремонтранси (remontrances) Сорбонни — письмове подання богословів про те, як розуміти основи схоластичної релігії. Описуваний факт стався у Франції 1624 року.

усерден, послухом чтив і вежен [1], теж послав би з великою надією... Ще одного можу назвати: Ісая Козловський [2]...

— А цей Ісая на оного Ісаю не схожий? -- жартома запитав Могила.

Умудрений життям Іов Борецький теж посміхнувся — більш лагідно, аніж весело.

— Щира порада вам, брате Петре: заради всього святого помиріться ви з Ісаєю Копинським! Зважте: друзів-однодумців у нього премного. Таке треба взяти до уваги, якщо хочете присвятити себе служінню великій справі. Не сам по собі Копинський страшен — темними однодумцями. Почнете з кожним боротися — сили свої на пусте розпорошите. Нащо вам зайва завада? Служба тоді корисна, брате мій, якщо найменше ворогів поспішає вам заважати, хоча без ворога ще ніхто життя не прожив...

— Все це так, владико, і я добре вас розумію. Однак мій мир з Ісаєю албо наше з ним прекослов'я не лише від мене залежать. Мало того — не я нашій нелюбові первопричина і притча. А тому, владико, перший я на поклон не піду!

— І боронь вас боже від поклонів, брате Петре! Боронь боже! Легко уклонитися, но випростати спину согбенну важко! Тільки на похиленого ярем одягають... Але достойні шляхи до злагоди шукайте і обретайте.— Митрополит Іов підвівся, даючи розуміти, що розмову закінчено.— А юношів-любознайців я вам зберу, брате Петре. Посилайте — хай вчаться. Правильно замислили, і нехай добрі помисли дадуть добрі плоди!

Не подобало митрополитові проводити звичайного ієромонаха аж до воріт монастиря, але Іов Борецький, кажучи щось напутнє, провів, розпрощався, як з рівним. Коли повернувся до келії, тихо сказав служці:

— Поклич отця єпископа Луцького і отця Філіпа!

Ті скоро зайшли до кімнати. У попа Філіпа обличчя грубувате і вираз очей не стільки чернечий, скільки жовдацький [3], відвертий, без особливих роздумів. Помітно,

[1] Чтив і вежен (в російській мові лишилося — учтивый и вежливый) — коректний, ввічливий.

[2] Іннокентій Гізель, Тарасій Земка, Ісая Козловський, Софроній Почаський та деякі інші талановиті молоді люди, що їздили вчитися за кордон коштом Петра Могили, згодом стали визначними культурними діячами.

[3] Жовдак — піший солдат, жовнір на утриманні гетьмана.

що все життя виконував чоловік чужу волю. Єпископ Луцький Ісаакій Борискевич на вигляд тихий, мовою спокійний, у власні думки занурений. Цей — не простого десятка, собі на умі.

Борецький усадовив обох у крісла, сам підійшов до дверей і наказав служці:

— До мене нікого не пускати!

— Слухаю, святий отець! — поясно вклонився служка.

Двері зачинилися, клацнула защіпка. Іов Борецький заходив по кімнаті. Спочатку мовчки, збираючись з думками, потім говорячи приглушено — так, ніби його міг почути хтось сторонній, кому чути не належало:

— Поїдете рано-вранці. Путь тримайте не на Чернігів та Полоцьк — там чащ і всяк стрічний запинателем і перешкодцею вам стане. Їдьте на Лубно, з Лубна — на Суми, з Сум — на Курськ... Це далі, але безпечніше. Листа відам, коли поїдете. У Москві найперше уклоніться патріархові всея Русі Філарету Романову і передайте здравицю мою. Відтак упросіть патріарха, щоб він сина свого, царя Михайла Федоровича, умовив вас перед очі свої пустити. Не вийде — шукайте думного дяка Івана Тарасовича Грамотіна, йому листа передайте — для государя російського... На словах, отець Ісаакій, істинствуйте про справи наші. На Україні сил для раті вивчених мало, супостата ж множество олота, що з Великої та Білої Русі, також звідусюд з України збігається на Запоріжжя, єсть сила, хоч і звитяжна, але примхлива, нерівна. До того ж дреколь, кий, рогатина — не зброя супроти кованого в панцир войська. А реєстрових козаків — сили істинної — мало. Вони в бою безстрашні, але кожна звитяга їхня може виявитися звитягою Пірра, бо навчених, хто б став на місце убієнних і ранних, нема. Але то є ще не все. Черв унії роз'їдає народ. Зрадцями стають духовні й світські — щоб не угавити високого становища і привілеїв. Окаянство, лихота йде на землю нашу, і не благо й добро, но блуд і лжу зіжде. Кождо землепащця стражде, ібо роботу неволею має; кождо нетягбігун прихлібцею [1] живе, во зло лінощів і пороку впадає; кождо господар за вельможним панством женеться, пиху свою тішить — і на унію зрить, слави і грамот крулівських сподіваючись... Скажіть у Москві: на Україні сил мало —

[1] Прихлібця — дармоїд.

унію ізвести. А чи не приїде за Україною лихота сія на Великорусь?.. Множицею і по мнозі землях руїна пройде, єже не побратаємося вчасно... Хай благословить вас господь православний, пелгрими [1] мої, за благом народним!..

22

На Боричевому узвозі продавали злаки і муку, яблука і грушки, пізній овоч, рибу, мед, балство різне — од усіх хвороб і причин. Балії — або ж фармахоси — кожному страждущому пояснювали, яка травка від якої болісті, як її приймати або прикладати. Максим теж купив цілий оберемок пахучого сухого зілля, бо десь застудив у воді поперека і зараз на непогоду згинатися і розгинатися важко. Химка терла собачим салом, бджіл прикладала, щоб кусали,— не допомогло. Баба Хівря — хвороблива і жаліслива жінка старого Галушки — порадила звернутися до балііів і попити травок, яких вони вкажуть. Їй, балакала, помогли балії.

Узвіз шумує гомінливо, жваво — добрі господарі саме запаси на зиму роблять. Торгуються довго і вперто, виторговують по півшеляга на шість кварт, однак задоволення ж скільки мають! Так немов лицедійство на позорищі зрять.

Та поряд з діловитою заклопотаністю і веселою рухливістю бродить по гомінкому узвозу і якась непевна, як погода перед дощем, людська тривога.

Максим підійшов до воза, побіля якого стояло кілька чоловіків, і собі зіперся на полудрабок — слухати, що люди кажуть. На новому возі здоровий, нівроку, вусатий козак у брилі, у білій сорочці, полотняних портах та вимащених дьогтем гащах розказує. Чоловіки стоять побіля нього, слухають. Привезені на продаж кури голови повистромляли з верб'яного коша, пороззявляли дзьоби — пити хочуть. Випряжені сірі воли стоять мордами до воза, дрімають, двекують [2] дружно і сонно та мотають головами, коли нахабні

[1] Пелгрим *(ст.-сл.)* — пілігрим, прочанин.
[2] Двекувати — ремигати.

мухи в очі лізуть. Під возом спить кудлатий пес, прив'язаний вервією до люшні.

— Із Варшави гетьманові паперь прийшла,— каже козак серйозно і значимо.— А у папері тій написано: люб реєстр урізати, люб виплати пан круль не вишлеть... Тут поїдеш продавать! Тут і душу чортові продаси, щоб задом не світити! Бо скільки вже років од Хотина минуло, а козацький хліб так і лишився за паном крулем! Істинно — душу чортові продаси!..

— Хай господь милує! — хтось занадто набожний злякано озвався на таку мову.— Не кажіть такого, пане козак!

— А ще скварь цього року, посуха,— продовжує козак значимо.— Що посіяв — вигоріло геть к бісу! І насіння не повернув.

— А пече! — підтвердив ще хтось.

— От воно й бач... Скруха, добродавці, скруха! А служба ж — службою! Он пан гетьман по козацьких хуторах вістунів шле — велить реєстровим збиратися під Кременчуком. Що й нащо — ніхто не відає. А йти треба, бо такий закон: покликали — іди!

— А скажіть, пане козаче, чи за море походу не буде? Йде помовка — нетяги походу вимагають.

— Та воно бач... Кормля нетягам потрібна, це істинно. Теж люди. Теж голодні. А де здобувать? А тут ще і не те головне, панове. Тут ще така вийшла викрутасія, що наших бра у турка ще з часів Цецори більш як тисяча лишилася. го визволятиме козаків? Пан круль не хоче, значить, нам і визволяти!..

Хтось трохи на воза не заліз і прошепотів козакові на вухо:

— А що, гомонять, буцімто царського роду православний турчанин якийсь тута у нас об'явився? Не чули? Буцімто царське його місце у Туреччині одібрали, а він утік...

Дядько без поспіху набиває люльку зеленим, на печі сушеним тютюном, од самого вигляду якого чхати вже хочеться, позиркує на охочих слухати і без поспіху каже:

— Живе межи нас такий, Олександром Отоманусом прозивається. Або по-турецькому — Ахія [1].

[1] Йдеться про авантюриста Ахію, який, об'явившись у Києві 1624 року, назвався сином турецького султана. В його долі взяв участь навіть митрополит Іов Борецький, для якого на грецькій мові було написано біографію цієї людини. Сам Ахія розповідав, що мати його — гречанка — втекла з Туреччини і охрестила сина під

— Ой господи!

— Істинно — православний, бач!.. Нетягам як все одно щастя в руки. Ждуть тільки, щоб хтось гукнув — іти на Стамбул султана скидати, Ахію садовити, турка в нашу віру перехрещувати і вічний мир писати.

— А як же милостивий пан круль на це гляне? У нього ж мир з турками!

Дядько, цмакаючи губами, розсмоктує люльку. Синій дим витає над брилем.

— Так ото ж воно й бач! Пан круль грошей не дає, а коронний гетьман, бач, погрожує, що з жовнірським військом на нас піде, якщо ми пана круля не слухатимемо. От і живи, як хочеш. Люб круть, люб верть...

— А що наш гетьман?

— Та що наш? Звідки я знаю, що наш гетьман? Я ж не полковник і не генеральний писар!.. Моє діло — шабля. Що чув — те переказую. Чого не чув — брехати не стану, бо на тому світі язика одріжуть.

— Ну, так ото за цей лантух жита що вам дати, пане козаче?

— А я ж сказав ціну! Кажіть свою...

Синій дим кучерявою цівочкою в'ється угору, дядько мружить око і жде ціни. Слухачі нехотя, неквапливо розходяться від цікавої бесіди — ідуть до іншого воза, до іншого селянина чи козака — може, й той розповість щось цікаве...

Максим Голобородько бродить поміж возами, з яких густо пахне скошеним полем, свіжою соломою і плодами земними, дивляється, що продається, дослухається, що мовиться,— все цікаво знати, а де інакше почуєш, окрім узвозу?

А от і його Химка з старою Галущихою свіжу рибу продають. На лопушинах лежать судаки і лини. Лини пішли жовтими плямами, очі у судаків стали більмуваті, каламутні. Над рибою в'ються маленькі зелені й великі сірі червоноокі мухи. Галущиха одганяє їх дерезиною — вламала колючу лозинку з куща під горою.

іменем Олександра у православну віру. У боротьбі за свої права козаки намагалися використати Ахію, пригрозивши Сігізмунду III, що підуть походом на Туреччину, щоб повернути Ахії стамбульський престол. Вісімнадцять тисяч запорозьких козаків-нетяг ще восени 1624 року готові були підтримати Ахію. Але де він раптом подівся — ніхто не знає.

— Ну що,— підійшов до жінок, поцікавився.— Чого стоїте досі?

— Ціни не дають.

— Торжище не по торжищу, ціна на ціну не припадає. За скільки беруть, за стільки й оддавайте, бо ще трохи — риба засмердиться і геть пропаде. Без риби і без грошей додому повернетесь.

— Лучче я зварю та свиням оддам, аніж за ту ціну продам, що дають!

Химка поогряднішала, хоч виглядає ще стрункою, значно молодшою за свій вік, звабною. Вона все така ж рішуча у мові, беручка до роботи і охоча до любові. Любов її гаряча, невичерпна і завжди бажана. Грішна дуже Химка!..

Але матір з неї вийшла клопітлива: малого чада Прохора вигодовує — син росте опецькуватий, сильний, вимитий, як вилизаний, крикливий і вимогливий. Сідає вже в колисці. На ноги пробує спинатися. Добрим козаком має вирости син! Роду голобородьківського — викапаний тато!

— А тобі Просика не пора вже годувати? — поцікавився Максим.

— А я зцідила з цицьки — Ликері залишила. Ликера погодує.

— Ну, розторговуйтесь та йдіть додому!

— Задарма не оддам!

— На хороми смердятиною не вторгуєш... Свіжиною не продала, зараз уже ціни не візьмеш. Бери, скільки дають!

Пішов далі. Все поміж возами, поміж возами... І не помітив, проминувши, чорнявого темноокого чоловіка у легкій сорочці. У того ліва рука висить, мов чужа, прив'язана, а ліве плече — на самому суглобі — вм'яте.

Зате чорнявий пильно-пильно придивився до Максима — і очі аж засвітилися, як у лихоманця. Скрадом рушив за Максимом услід. За возами перегнав, здаля зазирнув збоку. Знов рушив слідом. У кінці узвозу підкликав якогось малого невмиваного хлопчика, вказав на Максима...

Ішов додому Максим — і байдуже було йому, що поруч біжить якийсь хлопчисько. Зупинився біля хвіртки, смикнув за мотузочку, відкинув клямку, зайшов на подвір'я. А невмиваний хлопчик чимдуж побіг назад на Боричевий узвіз — по зароблений шеляг...

Химчина хата спалахнула глупої ночі. Разом загорілися сарай, саж і нова, плетена, глиною шпарована, повітка, де

стояли артільний кінь та куплена після народження Просика корова.

Химка схопилась, закашлялась, сіла на полу. У хаті клубочився їдкий дим, за вікнами миготіло червоне полум'я. У колисці, задихаючись, кашляв і ніяк не міг продихнути та крикнути Просик.

Нага,— як любилася з Максимом, лігши спати,— Химка зірвалася з полу, вхопила дитину і, прорвавшись крізь перші язики вогню, вибігла у повні диму сіни. Вже задихалася — і найостаннішим зусиллям намацала клямку на дверях, одчинила їх.

Попечена, пройнята болем, майже зомліла, вискочила з хати, притуливши до грудей непритомного сина. А вдихнути свіжого повітря не встигла. Сухо стрельнув пістоль з-за паркана, в лице вдарила чорна жегавиця, засліпила навіки. Заюшена Химка впала боком — і випустила з рук Просика. Син покотився униз у бур'яни — застряв у борозенці, прокопаній навколо грядки з овочевиною.

З палаючої хати вискочив Максим. Знову з-за паркана сухо пролунав постріл — куля чвиркнула біля вуха. Максим ковтав повітря і крутив головою, роздивляючись, нічого не розуміючи. Побачив Химку з заюшеним кров'ю обличчям. Нахилився — друга куля обпекла плече, ковзнула по лопатці.

Він закричав люто, як звір. Заграва була йому вже всюди — і в тій заграві, бачив він, тікали від паркана якихось троє — ті, що палили, ті, що стріляли.

У два скоки Максим опинився біля паркана, вирвав тесину, ударом плеча повалив хвіртку і, кричучи, ревучи, погнався за втікачами. Не розумів, що б'є, не відчував, що б'є з усієї немалої сили. Не чув, як глухо, мов тикви, хрястали черепи, лише бачив, як голови вминалися у тулуби. Двох порішив на вулиці. Третього — чорнявого — наздогнав біля самого Дніпра — той збирався тікати плавом.

Ударив закривавленою тесиною по шиї — знов хряснуло. Страшний удар одірвав утікача од землі, кинув у чорне дніпрове хлябище, у нічну водоверть.

Максим стояв на березі, безтямно дивився на далекий, але все одно страшний вогонь. Ще не вкладалося в голові, що прийшла біда, ще не вірилося, що горіла його хата. А вона горіла, мов свіча. Аж сюди було чути, як тріщала і стріляла у вогні різна сохль, що він її влітку збирав і складав за хату — зимою піч топити. Горіло і облітало з навколишніх стуракинь [1] зжухле чорне листя.

Враз великий розпечений друзк, розсипаючи вогненні іскри, піднявсь у небо і, немов мала трісочка, полетів нагору, у лісову, неходжену гущавину. І в ту ж мить з тріском завалився дах на хаті.

— Син! — закричав Максим.— Син! — І побіг назад, до вогню...

[1] Стуракиня — тополя.

Повість друга

ЗВИТЯГА І ЗРАДА

1

Серпень тисяча шістсот двадцять п'ятого року видався на Пониззі гарячий. Над порепаною і спеченою у тверді кавалки землею, над рудим сухотрав'ям, над срібно-білими озерцями тирси щодня, з ранку й до вечора, навіть на мить не сховавшись за хмаринку-оболоку, вогнем палить сонце.

Ніщо живе не витримує пекельного сквару — ховається у нірки, у тріщини, у найменші затінки — якось перебути. Хіба що пролетить над степом — цариною хижий крагулець [1] або у високості поширяє білохвостий орел. Тільки орли на сонце дивитися можуть!

Аж підвечір, коли скварище спадає, у степу появляється обережна хохотва [2], важкими табунами прилітають дрохви — погодуватися диким злаком і прузями [3]. Руді на рудій землі, майже непомітні, туди-сюди прошмигують сусли, а біля своїх нір непорушні у ледачій величавості застигають байбаки — як сільські господині на вечірніх посиденьках. На дніпрових луках, в очеретяних заростях зачинається тріск деркачів і посвист водяних курочок.

Надвечір'я — самий час вполювати дичини до нежирної козацької вечері. Та козакам не до полювання: лаштуються у морський похід. І поведе їх кошовий отаман Грицько Чорний [4].

Підуть козаки аж під Царград, або, як по-теперішньому,— аж під Стамбул.

---

[1] Крагулець — яструб.
[2] Хохотва — стрепет.
[3] Прузі — коники, сарана.
[4] Морський похід козаків, за свідченням одних істориків, відбувся у серпні 1624 року, за свідченням інших — у серпні 1625 року. Також не встановлено, ким вважати у цей час Грицька Чорного.

Не реєстрові збираються — нетяги, сама голота. Тисячі їх, братів, там, у Стамбулі, після Цецори.

Попливуть нетяги за море. визволяти своїх, повернуться назад — і вже тоді ніякий панок-лупежця бігуном не назве. Після такого походу — козак! І тільки козак! Реєстровий ти чи не реєстровий — а козак. І перед товариством, і перед січовим козацьким законом.

Побіля пузатих крутоносих чайок гамір і сновигання. Горять багаття, смердить пеком — голопупі, змокрілі від поту, перемурзані козаки по сухому дереву, по конопляній конопаті смолять днища бистрих своїх посудин киплячою смолою. Майстри тут же дотесують, дочищають і провар'ють у олії гребла, зроблені з сухого лежалого дуба. Виваряться в олії — на морі не намокнуть, не поважчають і не полопаються. Інші майстри ставлять щогли, ще інші шиють жагелі. Бондарі розносять по чайках барильця для прісної води: у поході боронь боже когось узяти в рот оковитої чи меду! За пиятику в поході тільки кара на горло — такий закон!

Зате тут, на своєму березі, вдома, у своєму таборищі, пан кошовий отаман бочку міцного меду поставив — щоб працювалося швидше і веселіше. Пий, душа, бо безвозмездно і з закусією: біля бочки гора тарані. І — п'ють православні.

П'ють, бо не пити не можна: на душі перед походом під несено, але й неспокійно.

Що там попереду? Як там? Море широке, хвилі високі, плисти далеко — хіба один поплив і не повернувся? Кажуть, таке воно велике і широке, те море, що день пливи, два пливи, три пливи — і сама тобі вода й вода. Ані берега, ані каменя. І як вона тільки купи держиться і нікуди не вилива̀ється?..

П'ють нетяги мед глиняними квартами, дерев'яними ковшецями, погарями, занюхують таранею — і продовжують працю, бо треба поспішати. Для них, щоб завзятіше працювали, музики грають: один на скрипці, двоє на дудах-свистелках і ще один — на бубоні з брязчальцями. Вишкварюють та виспівують принагідно до часу:

го: кошовим чи гетьманом? Автор зупинився на версії, що похід відбувся у серпні 1625 року і що водив козаків кошовий отаман Грицько Чорний.

Жалувавсь лиман морю,
Що Дніпро узяв свою волю,—
Старі гирла засипає,
А нові проробляє...

Старий щербатий козак з довгим лискучим носом тонюсіньким голосочком звертається до Дніпра, котрий «взяв свою волю»:

«Дніпро-брате, чим ти славен:
Чи зеленими лугами,
Чи крутими берегами?»

І всі, що працюють, як в одне могутнє горло, на басах відповідають від імені широкого сильного Дніпра щербатому козакові:

«Ой славен я козаками,
Молодими бурлаками.
На Низ ідуть, гроші несуть,
А з Низу йдуть, то й воші б'ють...»

Сміх заливає берег, як пінista хвиля. Грохоще, відпливає, шелестить, затихає — і тоді козаки-нетяги, вже від імені самих себе і про самих себе, многоголосо, з добрим веселим запалом гуртом співають:

Ой скинемось по таляру,
Купим штани отаману!
Штани ж мої рядянії —
На сім п'ядів зас...ніі!..

Регіт, дурний грохощ стоїть — аж у турка, певне, його чути. Пісня не дуже чемна щодо отамана, розперезана, шибайголівська для вушей таких, що не поглухнуть. А зараз саме такої й треба. Молодця, музики! Море усім по коліна зараз — то ж і пісня така.

Гуляй, хлопці,— завтра в путь!

Вже ніч улягласа. На березі, біля чайок, смолоскипи горять. Перемурзані смолою хлопці, козаки-шубравці, все регочуться, все грохощуть, бо хлопцям весело. Вдарили горілки під таку крутосолену соромітчину, що аж кошовий отаман Грицько Чорний головою покрутив: і ото ж, скажи, придумають таке, бісові онуки!

Гуляй, хлопці,— завтра в путь!

Гуляють, і ніхто не знає, ніхто не відає, нікому й на ум не прийде, що вже далеко від Січі, дорогою на Брацлав

скаче конем свій брат-сіромаха — панський шпег-зглядатай. Він везе єгомосці панові воєводі брацлавському важливу вість: козаки збираються іти морським походом під Стамбул.

Хай єгомосць розкаже про це кому слід, бо від того козачого непослуху милостивому панові крулю може бути велика неприємність. Милостивий пан круль обіцяв султанові турецькому, що козаки у морські походи більше не ходитимуть, що навіть чайки попалять. А козаки знову йдуть, не слухавши ні пана круля, ні власного гетьмана пана Дорошенка.

— Гуляй, хлопці!..

Нагулялися — роботу завершили, повлягалися тут же, біля згаслих кострищ на теплій золі — поснули.

А назавтра, ледь на світ благословило,— враз посерйознішали, зосереджені козаки зіпхнули на дніпрову воду посохлі, затужавілі чайки, повсідалися — і:

— Руша-а-ай!

Чайок стільки, що й води не видать — аж триста. А в кожній чайці двадцять гребців, та ще п'ятдесят козаків із списами, шаблями і пістолями.

Он перша, де кошовий Гриць Чорний, підштовхнута дружним ударом гребел, рушила униз. На всіх інших хлопці теж налягли на гребла — і полетіли чайки навстріч морю, на вітер. Там козаки поставлять прямокутні жагелі — і під Царград, під Царград!..

— З дніпрових просторів долинає до опустілого берега давня, майже столітня козацька пісня:

В Цареграді,
На риночку,
Ой там п'є Байда
Мед-горілочку.

Бо задумав Байда
Турка вбити.
Тож почав удень і вніч
Горілочку пити.

Це вже інша пісня — не така, як учора. Хоч ніби й гульвісна, хоч ніби й галштовна [1], але зараз саме таку пісню співати — у похід ідучи. Бо кожному нагадає вона про без-

[1] Галштовна — п'яна. Галштувати — пити горілку. (Слово німецького походження, широко вживане у ті часи.)

страшність та звитязтво батьків і дідів козацьких, про презирство до мук і смерті, про любов до рідної землі і про святу ненависть до її ворогів.

Байда, співається в пісні, вчеплений попід ребра гаком, не плаче, не стогне, а сміється з турецького султана.

Потім узяв лук у руку — і попав цареві проміж самі вуха.

Потім узяв патерицю — та вцілив царицю у саму потилицю...

Он який Байда! Нікого і нічого він не боявся — навіть самої смерті, бо, висячи на гаку, казав до султана:

Та тобі ж, царю,
В сирій землі гнити,
Байді ж молодому
Мед-горілку пити!..

Пливли цілий день — навіть на спекоті, обливаючи один одного з цеберок водою. На ніч поставали у плавнях. Вогонь для люльок кресали, ставши навколішки у чайках, щоб бува іскор хто не побачив. Вечеряли таранею та сухарями, а запивали дніпровською водою. Майже не розмовляли. Хіба хтось пошепки скаже кілька слів, хтось відповість — теж пошепки — і знову тиша. Тільки очерет шумить-шелестить на нічному вітерці.

Тут треба тихо, бо татари та турки аж сюди дозорців засилають. І хоча козацька варта пильнує, обережність не завадить. Хотіли ж нещодавно турки тут фортець набудувати [1], щоб закрити козакам вихід до моря. А хто скаже, чого вони зараз хочуть? Хто присягнеться, що їх нема десь поблизу?..

На зорі, обоямо [2] супроводжувані кінними роз'їздами на степових дорогах і стежках, вже без пісень, без словодуру, запогреблися далі і десь під вечір дісталися до лиману. У токах та заплавах діждалися ночі — й рушили у широкий лиман, а з нього — у Чорне море.

У кожній чайці на стирі [3] — досвідчений козак, що вже бував за морем. На греблах — молоді хлопці, бо тут тільки сила й потрібна. Не всяк угребе козацьким греблом!

[1] При гирлі Дніпра турки вже розпочали було будівництво фортець. Однак гетьман Дорошенко прийшов на Пониззя, турків вигнав, а фортеці зруйнував.

[2] Обоямо (ст.-сл.) — по обох боках.

[3] Стир (ст.-сл.) — стерно.

Списи і галябарди, шаблі, луки і сагайдаки лежать на лавах — так, щоб можна було швидко схопити, якщо хтось із супостатів необачно навернеться. Лише пістолі за поясом — у кого є.

Над морем ніч — чорна, смоляна, таємнича. Зірок над головою видимо-невидимо. Море тихе і блищить, як велике свічадо. А вдариш по воді греблом — вода світиться. Поперва аж моторошно ставало молодим хлопцям од того світіння: здавалося, що то вода горить! Та скоро призвичаїлися — до чого козак не призвичаїться! — і дивилися на холодний зеленкувато-голубий вогонь без остраху.

Забісисте [1] все-таки місце — море! І світиться, не знати чому, і колихає, мов дихає; то вгору чайку підійме, то униз опустить — аж душі студено робиться. І оте дихання, як кажуть бувалі козаки, теж називається не зовсім весело — «мертвим зибом».

Давно запівніч. Якби у червні, то вже світало б. Козаки потомилися. Ті, що на греблах, сонні — вже й роботи з них катма, а підміна спить поміж лавами. Лише здалеку чути чийсь приглушений голос — хтось розповідає, як минулого походу несподівано налетів сморщ [2], закрутив воду. І аж до неба її підняв — разом з чайкою та козаками. А коли кинув, то всі козаки під водою зникли. Жоден і не скрикнув.

Не витримав котрийсь слухач страшної оповіді, побажав бувалому розповідачеві:

— А бодай би тобі, розповідця плюгавий, на брехливому твоєму язиці пляга [3] сіла! Знайшов, дурню, де удобно такі страхи споминати! Тьху!

Кошовий отаман Грицько Чорний не спить і не дрімає. Йому відведено цілу лаву на носі чайки. Він сидить лицем на вітер, смокче таку велику, що у кулака не влазить, прокурену люльку з вишневого кореня, думає думу.

Над кошовим мерехтить Чумацький Шлях — густий, як крізь сито, посип зір у чорному зараз небі. Стирновий на отаманській чайці держить трохи правіше від Чумацького Шляху. От нехай проминуть предовгу піщану косу — Тендру,— тоді Грицько Чорний звелить усім чайкам взяти вліво — у відкрите, у справжнє море, на Боспор, на Стамбул...

---

[1] Забісисте *(ст.-сл.)* — небезпечне, глухе.
[2] Сморщ *(ст.-сл.)* — смерч.
[3] Пляга — вавка.

Кошовий отаман думає — йому є про що думати...

Можна сказати, у самому розквіті, у повній силі зараз — якихось два роки за п'ятдесят. Але сам собі не хоче брехати: вже в тому віці, коли й про старість розумному чоловікові подбати пора.

Був козаком, хитрував — отаманом став. Дещицю добра надбав; коли після козакування осяде на хуторі днів своїх добувати, то стане з голоду не вмерти. І хутір поставить добрий, і господарство заведе непогане.

Оце і все? А чому пан Дорошенко у найбагатші люди вибився? Чому пан Жмайло угобзувався [1] у багатстві добре [2]? Не дідько ж — самі зуміли! Яким побитом? Оце давно вже хочеться взнати кошовому отаманові — щоб і собі. Дуже хочеться... А то сидиш межи голопузні — скоро сам гузном засвітиш...

Кажуть, іде козак на Січ слави зажити? Ха-ха! А навіщо вона — слава без грошей? Куди її тулити? А гроші будуть — сама слава прибіжить.

На цей похід уся надія — долю собі вирвати, здобич добру взяти. А тоді побачимо, пане Дорошенко, пане Жмайло й інші панове, котрі губу копилять та у вельможі пнуться. Тоді побачимо, хто швидше вельможним стане! Ось дайся. Тоді побачимо, хто швидше вельможним стане! Ось дістате лишень до Стамбула дістатися! Ось тільки добре дістатися!..

— Дозорця!
— Агов!
— Все благо?
— Все добре, пане кошовий!
— Пильнуй!
— Пильную, пане кошовий!..

Ніч південна чорна. Зірок на небі, у бездні високій — не злічити. Одна спалахнула, прокреслила чорноту, згасла. Яскрава — цар, певне, помер якийсь чи, може, князь. Або святий угодник... Друга — маленька — зірвалася, тьмяно черкнула. Ніби подряпинка, майже непомітна. Це бідакова чиясь душа до бога одлетіла. А чи узрить її бог — отаку мізерію? Бідакові скрізь погано. Ніхто його ніде не помітить, до слів не дослухається. А отак одлетить бідакова душа — хтось поховає і скоро забуде. Узи межи мертвими і живими

---

[1] Гобзуватися — міцніти, ширитися.
[2] Добле *(ст.-сл.)* — досить.

швидко рвуться. Живим ніколи сидіти та померлих згадувати — жити треба. Жити треба — поки живеш.

Попанувати хочеться! Бо, сказати, нащо живе людина? Ну, нащо? Хто ж кращого не прагне? Всяк до себе тягне, а не від себе штовхає. Ще тільки народилося, а жменю вже у кулачок стулило: не віддам! Моє! Отож, у Стамбулі хай хто хоче братів визволяє, а він своїх людей у крамниці та у купецькі хороми пошлеть...

Думок у кошового багато, але хіба про такі думки скажеш комусь уголос? За такі думки посеред моря голову зітнуть козаки. Мовчи, що ідеш на грабіж, бо небагато знайдеш однодумців. Грабіж — не козацька натура. Презрен всяк, хто грабіжник.

Мовчить і думає інший козак. Межи лавами сидить — спина до спини з кимось — і дивиться у чорно-синю, всюди однакову далечінь інший мореплавця. Цей пливе по волю, по козацтво для себе і таких, як сам.

Товариство на чайці знає, що молодого, але похмурого і неговіркого козака прозивають Максимом Голобородьком, що Максим об'явився на Січі минулого року глибокої осені, коли земля тужавіла од перших морозів, а над степом пролітала у теплі краї сила усякого птаства. Товариству на чайці відомо, що Максим у руках має сили на п'ятьох: колись узяв дорослого говяда за роги, подав назад, а потім на себе і униз потягнув — і поставив на коліна.

Панові кошовому відомо про Максима значно більше: нинішній пан кошовий, а за Хотина Київського полку хорунжий Грицько Чорний одразу признав у Максимові джуру гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Визнав, а тому зустрів як слід і до себе наблизив. Максим Голобородько готовий за це служити панові кошовому вірою і правдою — аж до погибелі. А пан кошовий зовсім не від того, щоб мати у своєму найближчому оточенні такого козарлюгу. Коли певен, що спину твою захищає хтось, немов кам'яна стіна, то справніше рубатися з ворогом на шаблях.

Максим розповів панові кошовому отаманові, що пан гетьман Дорошенко схитрував і до реєстру його не вписав. Ну, нічого, козаччина паном Дорошенком не кінчається! Грицько Чорний привітає Максима, Грицько Чорний до себе у чайку візьме, Грицько Чорний до реєстру козака поверне. І матиме вірного слугу. От нехай після Стамбула...

Не спиться й Максимові. Ніч посеред води з незвички лякає і тривожить. Вода дихає, хитає чайку, і це без кінця

наводить на думки, що під ногами не твердь, а неміряна глибина.

І, може, саме тому, що весь час відчуваєш чорну прірву під собою та душний розмірений подих моря, на душі Максимові теж неспокійно, а думи його похмурі. А може, думи тому такі похмурі, що нема їм від чого ясними бути?

Тієї страшної ночі, коли горіла хата, коли убив трьох паліїв, був би кинувся у вогонь — за сином, якби люди на дорозі не поставали і не втримали, мов скаженого. Якась молодиця подала йому опритомнілого Просика, що плакав з великого переляку.

Біля пожежі все густішав натовп. І тут же, у натовпі, вже розносилася межи цікавими звістка, що онде там, на дорозі до Дніпра, двох убито. Один — не розібрати й хто, бо геть голову розкремсано, вид спотворено — слячен [1] лежить, не вгадаєш, що за вредяй. А другого можна впізнати: купця Путяти довірений у справах купецьких — Клепець Димитро.

— Скажи! — відповідали люди.— А такий же був тихий та учтивий! А бач — уніат!..

Люди гомоніли про пожежу, про вбивство і з острахом позирали на Максима — бачили, звідки прибіг, бачили закривавлену тесину в руках.

Скоро прошелестіла ще одна новина: варта до пожежі поспішає.

Максим пам'ятає, як дивився на прикриту чимось білим Химку, як його хтось торсав і шепотів на вухо, що треба тікати, бо варта йде. Потім хтось вів його у темряву, попід гору, а він усе обертався і все дивився на свою Химку...

Хто вів, куди вів, де заховав,— анічого не пам'ятає. Не пам'ятає навіть, хто і коли Просика узяв з рук. Лише й досі чує далекий і нечіткий голос невідомої жінки: «Ну, оддайте! Хай у мене перебуде — годувати ж треба. А я доїлиця [2]...»

Більше тижня просидів у темному, схожому на барліг сховку. Пізнього вечора вивів його на волю бородатий, вельми спокійний, скрипучоголосий незнайомий чоловік. Мовчки завів до хати. Тут Максим побачив жінку, дуже молоду

---

[1] Слячен (ст.-сл.) — скорчений.
[2] Доїлиця — жінка, що годує дитину своїм молоком.

і дуже гарну. На руках у неї сидів Просик, у колисці лежало власне чадо.

Бородатий сказав спокійно:

— Тільки вчора тайний зглядця пішов — ждав тебе...

Гарна молодиця встряла у розмову:

— Сидів на Вариводиному подвір'ї. Лацно [1] так улаштувався — якраз де город кінчається, звідти ваше погорілля видать... Так він...

— А помовч! — неголосно, але строго перебив її чоловік.— Язик — ніби члонок [2] в устех. І снує, і снує, і снує...— Знов обернувся до Максима.— На Боричевому узвозі три дні підряд читайло кричав, що тебе шукають. Хто знайде — хай до староства веде негайно, бо там дадуть нагороду...— Помовчав і додав з роздумом: — А було б тільки сказано про златиці чи таляри — охочий знайдеться взатишу тебе імати... Двох багатих панів без жалю побив ти.

— Трьох,— відповів тоді.— Трьох. Третій у Дніпрі.

— От бач! Бережися. Береженого бог береже. Бо блудники-вирви, безсоромники-златолюбці були і єсть. Годі одного на натовп, щоб тебе виказав...

Змордований гнівом, печаллю та скорботою — самий зрак [3] сухий, окастий, а не Максим, ще день пожив у добрих людей на горищі. Панас — так звали бородатого — потаємно обійшов декого з ватаги, зібрав дещо грошей — хто скільки зміг дати. Оддав свою сорочку, свою шапку, свою свиту, свої чоботи. Бо Максим як вискочив з хати в одних полотняних підштаниках, так ото й лишився.

Пізнього вечора, подякувавши добрим людям за порятунок і притулок, Максим забрав Просика, торбу з якимось їдлом, що його приготувала гарна Панасова господиня, уклонився за порогом та й подався у широкий світ. На Дніпрі одв'язав свого рибальського човна-довбанку, поклав у нього закутаного в старий кожух Просика, кинув у голови йому торбу з їством, сів сам і греблом-правилом одіпхнувся од берега.

Проти течії погрібся повз Чорторий до Десни, а по Десні — до Ходоків.

---

[1] Лацно *(польськ.)* — затишно.
[2] Члонок — човник у ткацькому верстаті.
[3] Зрак *(ст.-сл.)* — привид.

Приставав до прибережних сіл, просив, щоб дали чогось дитину погодувати. Жінки виносили молока та хліба — і дитині, й батькові. Дякував — і грібся далі. На п'ятий день доплив до Ходоків.

Береженого бог береже — за новим панським млином, якого, коли з дому йшов, ще не було, у густих, незайманих лозах на правому березі діждався, поки смеркне. Поночі, переправившись через Десну і сховавши човна у манюсінькій затоці поміж чорною кугою та верболозом, покрався до рідного двору. Колись мріяв козаком на баскому коні, з шаблею при боці, в'їхати на батьківське подвір'я. А добрався волоцюгою — худий, заморений, у грубій, смердівській свиті...

Обережно обійшов нову гарну хату Чернишів з вікнами на вигін — три роки тому був свідком, як багатеньні Черниші почали ставити її з сухих колод. Зараз готова вже, люди живуть — каганець на Десну світить. Добра хата, міцна! Довго стоятиме...

Шаснув з вигону у криву знайому вуличку і хутенько, щоб бува не перестріти кого, попід тинами, попід кущами бузини добрався до батьківського перелазу. Переліз через нього, цитькнув на собаку...

Мати уздріла на порозі — сполотніла, у долоні сплеснула, заплакала. Батько довго дивився, тоді змахнув скупу сльозу, підійшов чоломкатися. Сестра злякалася. Братів хаті не було. Коли трошки оговтався, спитав, де вони. Батько тільки рукою махнув:

— Пан забрав у інше село. Оце вже від преображення господнього не живуть вдома...

Поки, завісивши вікна, вечеряли, Максим розповів, де побував, як гарно розпочав, як печально закінчив. Про Химку сказав як про вінчану з ним,— так воно краще. Повідомив, що рушає на Січ — скрадом попливе по Дніпру, бо якщо вловлять, то за побитих панів чи на палю посадовлять, чи голову зітнуть...

Тієї ж таки ночі, полишивши на матір Просика, ніким не помічений, вийшов з села, вивів човна з затоки і поплив униз по Десні.

Так доплив аж до Січі Запорозької, став перед паном кошовим отаманом. Спасибі, визнав пан кошовий отаман, до себе взяв...

2

Море дихає нечасто, рівно — піднімає і опускає чайку. Холодним сяйвом світиться вода. Холодок під сорочку забирається. Скоро досвіт, вже й зорі бліднуть. На сході край неба ледь просвітлішав, як ножем його прорізало — рівно-рівно.

— Ей! Максими! Годі спати — до гребел пора!

Максим Голобородько і Максим Кривоніс, здоровані, один моцніший за іншого, підводяться, потягаються, сідають на лави до гребел. Досвітній холодок одразу вистуджує їм спини, то сиділи притулившись,— тепло було, а легкий вітрець гусячу шкіру по тілу погнав. Хлопці дужче налягають на гребла — аж викректують, бо треба грітися.

Швидко світає. Це помічається не поступово, а якось одразу, ніби тобі розплющені очі ще раз розплющуються. Ось уже помітні найближчі чайки. То було видно лише, як вода світилася під їхніми носами, а тепер і самі суденця з пітьми виринули. А ось і дальні чайки можна розгледіти. Над морем зачинається легесенький туман — передвісник того, що вдень знову сонце нещадно пектиме...

На сході зажевріла, як ножем прорізана, смужка неба — це з того боку, де гребе Максим Голобородько. Максим задивився на неї і в якусь мить — знову несподівано для самого себе — помітив, що смужка поширшала і посвітлішала.

Ось ще поширшала.

Ось ще...

Ще...

Задніло.

Чайки пливуть вже далеко від Криму і ще далі від України. Їм тепер путь на полудень. Прямо на полудень — на Боспор і на Стамбул...

З-за води, проклавши червону доріжку аж до Максимового гребла, викотилося сонце. Ось-ось відірветься від засклянілої води, заясніє. І тут дозорця з найближчої чайки гукнув:

— Фелюка!

— Фелюка! — майже тієї ж миті гукнув стирновий отаманської чайки.

Вона була на заході. На голубому тлі неба і моря червоно, мов застиглий язик полум'я, горів косий гострий жагель. Такі жагелі тільки у турків. З фелюки чайок ще не помітили: чайки були ближче до сонця, і їхні чотирикутні жагелі такого відсвіту на фелюку дати не могли. Та й сама фелюка була ще за водою — то тільки жагель вистромився.

Пан кошовий стрепенувся — ніби й не дрімав, схопився на рівні, гукнув громовито — голосом бог не зобидив:

— Гей-гей! Пане перначний!

— Гов! — з іншої чайки.

— Достати фелюку! За мною!

— Слухаю, пане кошовий!

— Хлопці! Жагель униз! Рви гребла! Рви пупи! Достать фелюку! Не сміє втекти!

Дві чайки, опустивши непотрібні на безвітрі жагелі, вирвалися із загального розміреного неквапу і, беручи ліворуч і праворуч од фелюки, полетіли їй навстріч по тихій воді.

— Швидше! — обертавсь пан кошовий з нетерплячим криком.— Що, як желви [1], гребетесь? Сідай по двоє на гребло! Рви пупи! Швидше! Вільні — заряджай пістолі! Бери шаблі! Готуй сагайдаки та галябарди!

Хлопці дійсно рвали пупи. Коли гребло вилітало з води, золоті бризки віялом розсипалися над чайкою, а гребці дружно гехкали. Бистрі чайки узяли розгін, мчали, аж море пінилося.

Пан кошовий скинув жупан, лишився у легкій сорочці, у шароварах — як і всі козаки. Заткнув за пояса два пістолі, почепив криву шаблю, приготувався битися. Вільні од гребел козаки з шкіряних порохівниць заряджали пістолі, вганяли в них саморобні кулі.

Фелюка швидко наближалася. Вона ніби дрімала. Рожевий жагель відбивався у тихій воді. На ній запізно помітили небезпеку, запізно загалалайкали, заметушилися.

— Бережися, козаки! — крикнув пан кошовий.— Лягай ниць! Ховай голови!

Козаки зачаїлися за скрученим жагелем. З фелюки пролунали постріли. Звідти встигли пустити ще й по стрілі. Але чайка наблизилася впритул, козаки галябардами зачепилися за фелюку. Грицько Чорний — шабля в зубах, пістолі в руках — перший плигнув до турка, хоч знав, що робити цього не можна: уб'ють, хто на чолі походу стане! Максим

[1] Желва (ст.-сл.) — черепаха.

Кривоніс плигнув за отаманом, Максим Голобородько — за Кривоносом. Ззаду насідали ще.

Турки захищалися недовго, їх посікли на капусту і поскидали в море. Лишили одного, що, як виказував халат і чалма з дорогого єдвабу, мав бути тут за найстаршого. Грицько Чорний, що трохи знав по-турецькому, прискіпався до бранця: хто такий, чого фелюка тут? Той перелякано мотав головою, розводив руками, мукав. Чорний вихопив шаблю, замахнувсь не на жарт. Турок упав на коліна, кричачи, роззявив рота: у бідолахи не було язика. Очевидно, сталося таке, що, забачивши козацькі чайки, найстарший напнув свою одіж на слугу, а сам переодягнувся в одежу слуги. Чи з досади, що таке сталося, чи з неправої злості, чи просто на могла вже спинитися піднята рука, але Грицько Чорний з усієї сили та ненависті махнув шаблею — і, витріщившись на білий світ, покотилася голова турка, впала у море, потонула.

— Підпаліть фелюку! — Пан кошовий витер шаблю об єдвабний халат, кинув у піхви.— Скверняй поганий!..— мовив, глянувши на безголового турка. Плигнув з фелюки в чайку, всівся на своє місце і визвірився на козаків: — Не зріть ужасоша! Паліть фелюку, велено! І гайда в чайку!

— Не можна палити, пане кошовий,— спокійно відповів військовий перначний [1] Василь Грек.— Вітру нема —дим високо здійметься. А може, турок ще десь поблизу єсть — побачить. Удобніше порубати ядрило [2] корабельне...

— Роби! — Грицько Чорний охолов, сів на своє місце, задивився у море.

Козаки швидко стяли щоглу, порубали стир, продіряви ли й саму фелюку. Поплигали на свої місця — рушили до гурту: далеко-далеко пливли чайки, мов вутиці.

Грицько Чорний — сидів насуплений, похмурий — після цієї невдачі ним оволоділо передчуття чогось неприємного. Уже не вперше ходив він за море і знав, що фелюка, яку зустріли, була, безумовно, військовою. А якщо так, то навіщо їй тут, посеред моря, бути? Сказать, до Криму йшла? То дорога з турка до Криму не тут пролягає, на Кафу гай-гай куди на схід треба. У дніпрове гирло на розвідку пливла? То хіба ж одна фелюка на таке діло колись наважувалась виходити? У тім краю моря козаки господарі!

[1] Військовий перначний — хранитель пернача, символа влади кошового отамана.

[2] Ядрило корабельне— корабельне начиння, снасть

От і думай — чого саме сьогодні туркам було тут тинятися? Добре хоч не втекла, вчасно помітили і порубали...

І той без'язикий з ума не йде... Це ж не тільки без язика — це ж і мошнорізця [1] над ним потрудився. Козаки межи собою пащекуватимуть то ж така громада, що тільки потрап їм на язика — усього навигадує... Шаблю бойову запоганив. Тепер хоч у море її викинь, бо сором з собою носити, сором у чесній прі на супостата піднімати... Ет, скажи, мізерність яка! Сущий тобі призор [2] трапився!..

Чайки пливли посеред Чорного моря, все було спокійно. Сонце викотилося високо, припікало — козаки познімали з себе сорочки, але скоро знов мали напнути їх на себе, бо шкіра стала червоною. Від спекоти у багатьох боліли голови, багатьох нудило. Гребли — солоний піт їв очі. Коли ставало зовсім нестерпно, обполіскувалися, а тоді плювалися: морська вода гірка, як полин, а то й гіркіша. Лише з наказу самого кошового отамана пускали по колу барильця: кожному у погарик наливалося на два ковтки води. Цідили крізь зуби — щоб довше пити. Всі дуже потомилися — гребла з рук випадали.

Але хоч би тобі війнуло! Хоч би тобі бодай легенький рідний сіверко, щоб жагелі надув, гребти допоміг! Непорушність і сквар посеред моря! Терпи, козак!..

Ждали вечора, як рятунку. Коли сонце сідало, всі ніби оджувати, веселіше гребли, усмак вечеряли розмоченими харями, а потім навіть пісню заспівували стиха — для себе. Але наставав ранок — і знову гаряче сонце викочувалось у безхмар'я, лютилося з високості, пекло до паморочі, до глибокого одуру.

Та от нарешті настала й та ніч, за котрою схід сонця для когось із товариства мав стати останнім. Чайки так швидко, як тільки змоги ставало (тут не зівай і не барися!), мчали Боспором. Рано-вранці мав відкритися древній Царград. Цього ждали в такій напрузі, яка навіть час зупиняє. Гребли мовчки, сильно, завзято — передчуття найважливішого зробило всіх зосередженими, неговіркими, однаковими. На кочети понамотували усякого шмаття — щоб гребла не стукали і не скрипіли. Зброю тримав усяк напоготові.

На зорі гострими мінаретами замаячив на правому березі Стамбул — мета походу, кінець виснажливого шляху.

[1] Мошнорізця — холостильщик.

[2] Призор — омана.

Зовсім недалеко були тюрми, галери та рабські закамарки, де після Цецори томилося більш як тисяча козаків. Ще трохи — і впадуть кайдани з їхніх рук та ніг, а брат обійме брата.

Ніколи не брав козак турка у полон чи туркеню на ясир! Турки брали козаків, брали їхніх жон, їхніх сестер і дітей!.. То треба визволяти своїх дорогих людей!

Ось-ось,— думали інші,— уже зовсім близько сплять дивовижно багаті султанські палаци та гареми, візирські та кадівські розкішні хороми й домівки, купецькі, тісні од наваленого заморського добра крамниці. Бери, скільки душа забажає, скільки винесеш! Бери — вдома багачем станеш, межи людьми виростеш! Бери!..

Козаки, не змовляючись, додали ходу. І кожен гребець час од часу озирався: де мінарети, чи далеко ще? Стамбул був мрією розбагатіти, взявши добич, для Грицька Чорного та ще не одного такого, як він, і мрією зажити слави звитяжця, оборонці, мрією стати справжнім козаком — щоб ходити, де хочеться, робити, що хочеться, щоб ніякий пан не був страшний,— для Максима Голобородька, Максима Кривоноса і тисяч таких, як вони. Ще трошки — все намріяне збудеться...

Од великого напруження, од незмоги довше мовчати, хтось на отаманській чайці тихо й хрипко замугикав:

В Цареграді,
На риночку,
Ой там п'є Байда
Мед-горілочку...

— Помовч! — обірвав хтось інший сердито — все від того ж нервового напруження.— Знайшов коли... Буде тобі зараз мед-горілочка! Нап'єшся...

Помовкли. Лише вода хлюпотить за веслами.

І враз понад чайками, у сто кроть перегукане, пролунало отаманове довгождане:

— Пристава-а-ай!..

Угорі й трохи далі синів Стамбул. Сонце вже вичервонило найвищі тоненькі шпички мінаретів. З них саме зараз, певне, муедзини — слуги аллахові — закликали басурманство прокидатися і ставати до першої вранішньої молитви своєму невірному богові. Саме час!

Козаки хутко вискакували з чайок на прибережні, обли-зані морем торохкотливі камінці й — луки за спину, шаблі

в руки, пістолі за пояс! — дерлися на обчовгану невисоку прибережну кручу, пориту морем і людьми. Перші видерлися, наступні лізли, підштовхувані задніми. І коли козаки густо, немов мурашня, обліпили кручу, з близької фортеці вдарило з гармат. Чавунні ядра покололи зеленаве крихке каміння, униз посипалися убиті й збиті. Так — несподівано для Грицька Чорного і для козаків — розпочався той бій.

Хтось смерть свою зблизька побачив, закричав страшно — востаннє.

— Браття козаки! — пролунав, наче здалеку, голос кошового отамана.— Шаблі в руки! Хай нам бог помагає! На Стамбул, браття! На Стамбу-у-ул!

— На Стамбу-у-у-ул!..— Тільки й ждали того, щоб підхопити, щоб загукати вільно, на повні груди, у повну силу: — На Стамбу-у-у-ул!.. На Стамбу-у-у-ул!..

А Стамбул знову блиснув вогнем у вічі, вдарив гуркотом, сипонув ядрами. Але тепер, коли навкруги усі кричать, хто дужче, коли кожен глухне від власного крику, не чути, як хочуть безталанні останнім криком удержати життя, як їм страшно і боляче вмирати. Задні бачать лише, як зриваються мертві й поранені з кручі, як падають. Бачать— і дряпаються нагору, на зміну тим, які впали, дряпаються, дряпаються, дряпаються... Ось уже й площинка похила до города. Перебігти — а там хто вдержить?

— На Стамбул, браття козаки!

— На Стамбу-у-у-ул!..

Козаки лізуть. На площинці перед ровами підводяться, біжать, кричачи.

З тисячі, з тьми [1] пищалей, мушкетів, пістолів стріляє турок навстріч у гущу козаків. Устрелені хапають себе за груди, падають, хапають за пробиті голови — падають. По них, через них біжать інші. Біжать, бо зупинитися вже не можна нікому.

— На Стамбул, браття! На Стамбул!..

Сипонуло стрілами. Козак, який чи не найперший біг, зупинився, обернувся до решти — весь попробиваний стрілами. В очах — подив. Немов поради хотів запитати: що робити? Стріли у грудях, у плечах, у животі. Стріла у горлі. Ухопив її обома руками — збирався витягти. Не витягнув. Захитався — упав навзнак.

— На Стамбул, браття козаки! На Стамбул!

[1] Тьма — десять тисяч. Тут у розумінні безліч.

— На Стамбу-у-у-ул!..

І коли здалося, що Стамбул вже ось-ось, що до перемоги лишилося пробігти всього лише кількадцять останніх ліктів,— з фортеці, з рову, з щонайменших щілинок у землі — з усіх усюд полізли басурмани. І теж — з криком. Тільки з тоншим, верескливішим, злішим.

— Алла-алла-алла-алла!..

Одчайдушність на одчайдушність, страх на страх, звитяга на звитягу. Дзвякнуло залізо об залізо. Шаблі з шабель викресали вогню. Почувся скрегіт і хрип. Зачалась кривава січа під самими стінами Стамбула.

Грицько Чорний все ще не хотів вірити, що треба відступати, що похід на цей раз не вдався, що турки якимось чином дізналися про козацький намір і встигли підготуватися до зустрічі. Але з тим героїчним відчаєм, який завжди охоплює людину в час смертельної і невідворотної небезпеки, кошовий отаман люто рубався у перших лавах козаків. Він не хотів вірити в погане. Йому все ще хотілося думати, що поява на козацькому шляху басурманського війська — то якась випадковість, що варто лише напружитися і порубати оцих, які заступили шлях, а решта турків розбіжиться. Стамбул же — ось він! Ну, ось! Ще десять, ще двадцять махаметських голів стяти — і шлях відкрито.

Поруч з кошовим отаманом мовчки рубалися Максим Голобородько і Максим Кривоніс. Голобородько з невміння та гарячковості зламав три шаблі — одбив у турка четверту, бився четвертою. Кривоніс вдачі був іншої: цілився добре, рубав одним махом — тільки очима світив. Насідав на нього турок, Кривоніс відводив його шаблю убік і враз швидко, як блискавкою, різав нападника навпіл — чи вподовж, чи впоперек. По обличчю йому текли піт і кров. Час від часу він рукавом витирав лоба — рукав почорнів і зашершавів. Інколи крізь зуби нагадував Голобородькові:

— Пильнуй отамана!

— Пильную! — викректував Голобородько.

Хлопці срящили [1] басурманинові дорогу до кошового отамана, оберігали свого найстаршого посеред невмолимої мовчазної різанини.

І враз десь позаду, над дзвоном і дзвякотом шабель, над стогоном конаючих, розлігся чийсь пронизливий, чийсь не по-людському високий крик:

[1] Срящити — заступати, перетинати.

— Чайки-и горя-ать! Ря-атуй чайки-и! Браття-а-а!..

І запорожці вклякли — усім стало страшно. Грицько Чорний рвонувсь, немов бігти зібрався, покрутив бритою головою — шапку з нього збили ще на початку бою — виряч ив великі у гніві очі.

— Не вберегли? Порубаю! — І негарно вилаявся.

Козаки, як груші з дерева, сипонули з урвища униз, на голови турків, котрі, з'явившись звідкись збоку, тіснили полишену варту і кидали у чайки запалені смолоскипи. Десь у якійсь чайці вибухнуло барильце з порохом. Чорний дим заклубочився на тому місці. Вибух розметав суденця, кинув на морську гальку і козаків, і турків. Вилися лежма — хто кого швидше приріже. Швидше впоралися козаки.

З кручі скочувалися все нові й нові запорожці. Різалися люто — одбили чайки! Поспіхом посідали, повтягали поранених, змахнули греблами, намагаючись швидше вийти на тихий простір Боспора, туди, куди не сягали армати з фортеці. А Стамбул як знав, чого боялися зараз козаки, і вдарив услід з армат раз і вдруге.

Переможно галалайкали на березі басурмани...

Пливли назад похмурі й злі. Грицько Чорний смоктав головату люльку і ні на кого не дивився. Панове військова старшина теж мовчала. Мовчало й усе козацтво.

Басурманам на погреб нечестивий залишили більше як п'ятсот своїх найхоробріших побратимів. А ще більше як сто — у тому числі перначного Василя Грека та військового хорунжого Миколу Квача — поховали посеред моря без молитви, а тільки з козацьким «прощайте». Од ран сконали. Ті, що не гребуть, свої рани та подряпини гоять. У Максима Голобородька у грудях рана неглибока: турецька стріла, знесиливши, ткнулась і на півнаконечника у м'ясо вп'ялась. А ліва рука шматою закривавленого полотна зав'язана — не вберігся, турок шаблею полоснув. Максимові Кривоносу голову розсічено — волосся злиплося, кетяхом висить, ліву руку — прострілено. Добре, що кістку не зачепило,— м'ясо зростеться швидко!..

Але козацькі біди ще не скінчилися. Уже сонце стало на полудні, коли несподівано з чайки кошового отамана помітили турецький флот — то були важкі галери й галіоти, озброєні арматами. Налічили сорок три кораблі, що йшли з Трабзону навперейми козацьким чайкам.

Перше, що зробив Грицько Чорний, забачивши несподівану вражу силу, наказав налягти на гребла і спробувати

проскочити перед турками на північ, у відкрите море. Та скоро отаманові стало ясно, що зробити цього не вдасться: вітер дув з півночі і весь час посилювався — чайкам насупроти, а турки поставили жагелі і пішли правим галсом [1], все збільшуючи швидкість. Тоді Грицько Чорний гукнув останнє, що лишилося,— абордаж [2]. Умирати — то умирати так, щоб потім козацтво у пісні смерть таку уславило!

Чайки повернули навстріч туркам і пішли на зближення. Чорний, а з ним ще п'ятнадцять чайок, узяли напрям на розолочену, під синім жагелем адміральську галеру-баштарду. На вершечку щогли, ніби справжній зачепився, золотом сяяв вузенький серп місяця.

Скоро вже можна було розгледіти — і кошовий отаман розгледів — свого давнього недруга, турецького морського найстаршого Реджід-пашу, що стояв на адміральському містку баштарди, склавши на грудях руки. На чалмі його теж світився золотий півмісяць. Не раз полював Реджід-паша за чайками, але не раз і битий бував! Тікав колись з Дніпровського лиману — майже всі кораблі покидав.

З баштарди стрельнула армата. Протяжно, звучи на поміч собі аллаха, завили турки. І тої ж миті Грицько Чорний звелів додати ходу.

Довгі чайки, охоплюючи турецьку ескадру, помчали до галер. Але знову сталося несподіване і страшне: турецька ескадра немов тріснула навпіл: двадцять один корабель разом з адміральською баштардою узяв праворуч, двадцять два кораблі взяли ліворуч — і чайки, що в запалі гонитви розтяглися у низочку, опинилися посередині. Тоді з обох боків по них вдарили армати.

Вітер погнав смердючий пороховий дим на південь, до турецького берега. Полетіли тріски з перших розбитих чайок і перше: «Рятуйте, браття! Погибаю!» — зойком пролунало над розгойданою чорною водою. П'ятнадцять чи двадцять чайок обліпили баштарду. По смолистих бортах — шаблі в зубах — козаки дерлися на величезний корабель. Турки рубали їм голови і руки. А козаки лізли. І вилізли. Максим Голобородько і Максим Кривоніс опинилися на фальшборті. Кривоніс своєчасно пригнувся — постріл самого Реджід-паші не завдав йому шкоди, і тут же шаблею рубонув турка з переляканими очима. Сплигнув на палубу.

[1] Правим галсом *(морськ.)* — правим бортом під вітер.

[2] Абордаж *(морськ.)* — підхід до ворожого корабля впритул — для рукопашного бою.

Максим Голобородько — за ним. У яростi битви згадав силу свою і забув про рану. Вхопив турка за руку, смикнув, розкрутив, кинув у юрму, що бігла на нього, вимахуючи шаблями. П'ятеро чи шестеро — в тому числі й розкручений — звалилися у море, решта відпрянула. Обидва Максими рвалися до паші — здобути! Билися відчайдушно. І ніхто не помічав, як усе сильніше розгойдується палуба під ногами, як усе чорнішим стає Чорне море. Максими були вже на кормі, біля трьох великих ліхтарів, які світилися,— знак, що найстарший на цій галері. Позрубували їх — ліхтарі попадали в море, погасли.

Ще б трошечки... Ще б...

— На чайки-и! На чайки-и!..

Це, стоячи на баштарді, крізь вітер, крізь бурю кричав кошовий отаман. Максими, пропустивши попереду Грицька Чорного, вужами поповзли по фальшборту, поплигали у чайку, відпхнулися від баштарди.

І вже коли опинилися на відстані від неї, побачили страшну картину. Величезні хвилі гойдали уламки чайок, козацькі шапки та турецькі чалми. Кренилася, трохи не торкаючись жагелем хвиль, і сама баштарда. Ось-ось мала перекинутися і потонути. Ще трошки — і захлинатися б козакам разом з тими закованими у ланцюги нещасними, що сиділи на греблах. Крик, лемент — і баштарда лягла боком на розгойдану воду. Полежала — і швидко затонула.

На північ, туди, звідки йшла негода і де була рідна домівка, поспішали чайки. Їх лишилося небагато: з трьохсот всього лише тридцять. А козаків з п'ятнадцяти тисяч всього лише півтори тисячі... Ніч і негода врятували їх від цілковитого знищення.

Січ зустріла козаків похмуро. У церковці січовий громохкий піп відслужив заупокійну по убієнних лицарях віри православної — і живі сіли думати про живих. Хмуре невдоволення, хмура тривога бродили поміж нетяг.

Влітку нетязі не жарко. А йде зима — у нетяги ні чобіт, ні шапки, ні свити. Їстива теж на зиму припасено мало. Пшениці хіба що на одну колюбу [1], жита й геть замало. А що буде? До панів повертатися, хилити голови, підставляти шиї: просіть, пане?..

Старшина зібралась на раду. Говорили цілих два дні. А на третій — звістка для козаків, мов грім з ясного неба:

[1] Колюба — каша з цілого пшеничного зерна, кутя.

військовий осавул Жмайло звинуватив гетьмана Дорошенка у прихильності до польського короля та шляхти! Дорошенко, мовляв, нічого не робить, щоб козакам бодай якусь полегкість зробити.

Пан Михайло Дорошенко на це нічого не відповів. Тоді Жмайло сказав, що той не годен далі гетьманувати. Пан Михайло Дорошенко, слова насупроти не мовивши, поклав перед радою булаву. Рада шуміла ще довго — було чого шуміти,— а зрештою, обрала на гетьмана військового осавула Жмайла.

Київський полковник Михайло Дорошенко негайно сів на коня і в супроводі полкового сотника Оришка та полкового обозного Ребра, а також своєї особистої охорони махнув на Київ. Десь на бігу не дуже хоробрий сотник обережно запитав учорашнього гетьмана:

— Нащо булаву оддали, пане Михайле? Могли ж не віддавати! Ми б постояли за вас...

Дорошенко глянув — відповідати чи не відповідати? Усміхнувся ледь помітно у вуса. Відповів:

— Час показує так, що не з руки мені шию ламати, пане сотник. Хай її зламає собі гетьман Жмайло!..

3

Ієромонах Києво-Печерського монастиря Успення святої богородиці Петро Могила ставав усе помітнішою і значимішою фігурою посеред духовенства. Проте так і не зміг поламати своєї вдачі офіцера-рубаки і comme il faut. Хоч став неговіркий, зосереджений, але все-таки різкий у рухах і словах. З пильною увагою в очах, жовтоликий від невигойної хвороби, яка то відпускала, то знову повертала і мучила, мов той цекляр [1] жертву, він знав усе, що діялося в обителі і поза нею, до всього придивлявся і в слушний час кожному з братії, кожному з приходящих отців чорно- та білоризців міг допомогти словом, а то й ділом. Ученість його виявилася все потрібнішою для справ монастирських: час наставав такий, що без справжньої учености не можна було подолати унії.

[1] Цекляр — мучитель, кат.

А вчені мужі або вмирали, бо скон їм приходив, або перекидалися до ворога не стільки з переконань, скільки в надії на тепле місце та щедру плату. Україні потрібні були розумні голови й істинні таланти — і чим більше, тим ліпше. Петро Могила ставав одним із них.

З пильнооким, але м'яким душею старцем Захарією Копистенським ієромонах Петро Могила подружився: Захарія поважав знання і розум Петра — це по-перше, а по-друге, ставився до молодого вченого і багатого Могили, як до свого сина, котрому мав скоро передати у спадок найголовніше — архімандритську патерицю. Після появи Петра Могили іншого намісника Копистенський вже не шукав.

Якось за вечірнім чаєм, за спасенною беседою на сон грядущий лише Захарії повідав Петро Могила про найзаповітніший задум свій: тут, при Лаврі, створити колегіум, чи то й високу академію, де б отроки й юноші з сімей знатних і статечних навчалися не тільки і, може, не стільки богослов'ю, скільки граматиці, риториці, цифірній науці, логіці, філософії, метафізиці, геометрії — сиріч науці розмірительній, для градобудівництва і прокладання путій корисній,— та іншим наукам і мистецтвам для людського блага земного.

Захарія присьорбував чай, поглядав на співбесідника, роздумував.

Мовив, зрештою:

— Ви ще молодий, брате Петре, я — напередодні. Скоро вже мені за преподобним Єлисеєм іти. Сього не боюся, знаю: це — божий промисл. І коли залишитесь по мені, вам випаде вирішувати все на подальше: куди вести паству, що творити. А я своє вирішив і перетворив... Однак, брате Петре, дозволю собі вам, многорозумному, порадити: якщо й академію, то, може, все-таки без латини? Боюся я навіть речення сих слів богопротивних!

— Без латини філософії не вивчиш.

— А грецькою?

Могила усміхнувся:

— Арістотель — теж філософія.

— Істинно, пане Петре, істинно. Я й забув по старості, що безбожництво Епікура, паки і паки Лукіана [1] — теж

[1] Епікур (341—270 рр. до н. е.) — грецький філософ, який, зокрема, заперечував потойбічний світ, закликав до земних доброчесностей і насолод. Лукіан (125—190 рр.) — грецький письменник і філософ. Відомий своїми сатиричними творами про богів.

філософія. От ви мене тут і впіймали! Однак зважте, що латина посеред нас, православних, знаєте, що означає? Латина — це початок унії.

— Хай мені простить бог і ви, отче Захарія,— здивовано подивився на співбесідника Петро Могила,— однак де латина, а де унія! Латина єсть мова науки, а унія єсть політика людей, які не мають нічого спільного ні з наукою, ні з богом. Не можна, святий отче, ходити стезею Ісаї Копинського... Нам з вами не можна...

— Отець Ісая в нашій беседі ні до чого.

— Бачите, отче Захарія...— Петро налив собі ще чаю з великого червономідного начищеного самовара — самовар індійський, у Путяти за сто златиць куплений...— Отцю Ісаї було б найліпше, якби всі на землі повикопували собі печери і сиділи так, як він у своїй сидить, щоб молилися богові та поклони били. Хай мене ще раз простить всевишній!.. А хто тоді портища людям ткатиме? Хто нам з вами хліба дасть? Хто нам чаю з дальніх стран привезе? Хто книгу корисну видрукує, хто благоліпні вірші напише?.. Отець Ісая обскурант [1]! Все, що не єсть слово боже, не молитва,— для нього нетерпиме. Однак не можна бити поклони творцю і забувати, що живемо ми не для того, щоб власами обростати, а задля блага і виховання дітей божих, сиріч — людей. Поклон всує — єсть лжа, ганебна лжа, отче Захарія! Наука єсть благо нині. Увесь світ просвіщається, і нам відставати не можна, ібо наука несе з собою багатство і моць. І без латини нам не обійтись, якщо хочемо просвіти. Або лізьмо у печери — тоді нам наук не треба буде.

— Однак наш купець Путята багатіє без науки!

— Путята — варвар. Барбарос. Путята міг би — знай він науки — по всьому світі крамниці мати і багатіти многокроть. Бородатого вже не навчиш — запізно, а от сина Путяти і треба навчить. Я той, хто готов учити дітей купецьких! Такими, як Путята, земля багатіє, отче Захарія. Шляхта проїдає, блудом пускає багатство, а Путята збирає його. Європа сьогодні таким привілеї дає і в королівські палаци запрошує. А ми бидлом вважаємо по-темному...

— Істинно так!

— А ще нам потрібні вчені мужі, отче Захарія... Не

[1] Обскурант *(лат.)* — «затемнювач», ворог науки.

тільки сирище [1] напхати чимось людина алче. Людина не зельб [2], а істота розумна. І людині духовний едар [3] потрібен. Духовні латиги [4] страшніші за врага-супостата, за всі ті біди, що колись може наука принести. Ібо що єсть у природі страшніше за дикого, законові не підвладного homo [5]? — Петро Могила помовчав, сьорбнув чаю, ще помовчав.— Я хотів би, отче Захарія, щоб на землі жили самі лише праведники і щоб розцвів у нас знову рай, едем господен. Однак — самі праведники на землі не житимуть і рай не розквітне! Бо коли це станеться, життю прийде кінець. Люди мають трудитися в поті чола і здобувати собі на прожиток. Ex nihilo nihil fit [6], як кажуть ті ж латиняни, яких ви не любите чи боїтесь... А раз так, то треба роду людському самому про себе піклуватися. Бог нікому не покладе зараз паляницю на стола. Бог її не покладе ніколи! Отже, або труд і наука, або кінець божому світові і чадам божим.

— Брате Петре, не богохульствуйте!

— Отче Захарія, субстанція у вигляді божої іпостасі [7] керує рухом всесвіту, а не виконує примхи людські! Бог не чоботар, не пекар, не кожушник. Бог творець, а не ремісник. Він творить порядок. Так що я не богохульствую. Богохульствує, даруйте, наш невчений попик у сільській церкві, що лякає людей геєною огненною. А я кажу лише, що кожен з людей має право користуватися божим порядком і дбати про своє благо та добро. Уповай на божий порядок — і багатій во славу божу! Ось як я розумію і бога, і людську діяльність на грішній землі.

Білоголовий, білобородий Захарія Копистенський дивився на Петра Могилу з виразом м'якого мудрого смутку. І сказав м'яко, як людина, що давно вже все знає і давно вже нічому не дивується:

— Терніями всіяна буде ваша дорога, брате Петре. Мудр ви і вчен — навіть посеред нас, учених. А таке на нашій грішній землі не прощається. І ненавидітимуть вас

[1] Сирище — шлунок.
[2] Зельб — слимак.
[3] Едар *(грецьк.)* — їжа.
[4] Латига — марнотравець, ледар.
[5] Homo *(лат.)* — людина.
[6] Ex nihilo nihil fit *(лат.)* — з нічого не виникає нічого.
[7] Іпостась *(церк.)* — вираження бога у трьох виглядах, так звана троїця: отець — син — святий дух.

ненавистю великою всі ті, хто розумом немощен або хто науку затще розуміє. Вас, брате, не зрозуміють ті, кому ви хочете принести добро. Ібо вищі ви, брате Петре, від інших помислами і ділами. І тому всяк захоче у діях ваших знайти албо вашу прихоть, албо — найпаче — вашу гординю і владолюбство... Істинно кажу вам!..

Петро сидів блідий як мрець. На чолі його дрібною росою виступив піт. Під грудьми немов хтось затиснув у кулака болісне — і давив з усієї сили. Від болю, від нудоти, що підступала до горла і забивала подих, аж схолов — пальці на ногах потерпли. Дрижали пещені руки — не міг узяти чашу з чаєм, щоб ковтнути, бо коли ковтнеш — відпускає.

Архімандрит Захарія помітив, що Петрові не гаразд, занепокоївся, потягнувся до нього:

— Що з вами?

Петро Могила з зусиллям ковтнув слину, витер піт білою тонкою хусточкою.

— Зараз пройде... Зараз... Скажіть клірикові — у моїй келії, в горняткові — целба [1] настояна. Хай оділлє у чашу і принесе...

— Потерпіть, брате!.. Сю мить...

Захарія Копистенський, по-старечому кваплячись, вийшов і довго не появлявся — певне, сам пішов до келії брата Петра. Але як тільки він зачинив за собою двері, Могилі одразу полегшало, кулак, що стискував біль під грудьми, розтулився, біль розпливався, зникав, і скоро стало можна зітхнути на повні груди.

Вразили Петра Могилу слова Захарії Копистенського, сказані так спокійно і так впевнено, ніби пророче. А вразили дуже просто, по-житейському, по-своєму. А була б хмурого настрою.

Коли пішла десь світ за очі Харитина, анічого з собою не взявши і нічим не скориставшись, він довго отоді нікого не хотів бачити, нікого не хотів чути. Сидів, замкнувшись у кімнаті, і думав. Думав саме про те, що Харитина нічого не зрозуміла ні з його слів, ні з його вчинків. Не схотіла чи не змогла зрозуміти, не побачила великого — все витлумачила дуже просто, по-житейському, по-своєму. А була б стала опорою і порадницею, втіхою і божеством! Не стала. Очевидно, думала, що стане звичайною коханкою, грішною положницею. А такою стати гордість не дозволила. Тому

[1] Целба (ст.-сл.) — ліки.

й утекла. Іншої причини не міг придумати. Лишився одинокий.

Не розуміли й друзі. Власне, справжніх друзів не було, були шляхетні родичі і знайомі, просмерділі царедворці, зелживі політики, паскудні хитруни. Він завжди дивувався мізерності прагнень і поривань ясновельможних однолітків і не знаходив з ними спільної мови, а ясновельможні однолітки — і він це знав — вважали його чваньком і незграбою у житті.

Трудом невсипним набуті знання ясновельможними до уваги не бралися — ясновельможні навіть дозволяли собі, нічого не смислячи в науці, посміюватись над його латиною та іншими премудростями... Поки що — воістину самотній.

Розплескуючи на підлогу целбний настій від поспіху, архімандрит Захарія вніс чашу, подав Петрові Могилі і дивився з тривожним співчуттям, як той маленькими ковточками випив гіркоту. Могила подякував отцеві архімандриту за турботу і пояснив, немов пробачаючись за те, що примусив старця аж он куди бігти:

— Черв якийсь мене гложе, отче. Інколи як вуглинка пече — немов той черв дірочку проїдає у шлункові. А інколи стискує та болить.

— Ідіть спочивайте, брате Петре! Ідіть! Господь нехай помагає вам!..

— Отче Захарія, вашої поради і дозволу питаю, як отця обителі й мого духовного отця... Коштом своїм маю намір послати до Парижа по науку кількох людей достойних. Вченні люди скоро нам зело потрібні будуть.

— Для колегіуму?

— Можливо, і для колегіуму... Як дивитесь на це, отче Захарія? Чи дозволите?

Захарія Копистенський глянув ясно:

— А якщо я скажу не посилати, ви все одно пошлете — потайки від мене і від братії?

— Пошлю, отче Захарія. Але вважатиму, що першу тернієву колючку на шлях мого просвітительства поклав архімандрит Захарія Копистенський, полеміст і письменник.

Копистенський тільки мить подумав, усміхнувся у білу як сніг архімандричу бороду — і в очах його раптом засвітилася мирська, людська весела хитрість, якої Могила від старця ніколи не чекав.

— Від архімандрита Захарії Копистенського, полеміста і письменника, такого не діждете,— відповів.— Так що, святий мніше, посилайте юношів! Для доброго діла терніїв не уготую. І от ще дещиця важливого для вас... У добрий час благодушне сказане будь!.. З братом Ісаєю у Лаврі двом вам не ужитися, яко двом маткам у одному вулику. Різні ви і один до одного нетерпимі. У вас знання — у нього заслуги. У вас замисли — у нього крепкі однодумці. Посваритесь — і від того великим справам на Україні, мирським і духовним, зашкодиться. Митрополит Іов радився зі мною: він посилає брата Ісаю на архієпіскопство Чернігівське. Для Ісаї — це честь, для вас, брате Петре,— спокій і змога робити своє діло без нелюбого зглядці.

— Кому дякувати?

— Митрополитові Іову.

— А вам?

— А я лише згодився з отцем митрополитом, що дійсно — скруха по Україні може піти. За що ж мені?

— Спасибі вам, отче Захарія!

— Так мусить бути — справа велить. Скончаю дні свої — Києво-Печерська архімандрія ваша. Вона — велика сила сьогодні в миру і велика підмога нашим рицарям-козакам. Передати сю древню святиню більше нікому. Брат Ісая не на благо краю нашого, а лише до молитов її поведе. Ви один розумом та багатством примножити славу обителі нашої зможете. І користь всій землі українсь' принести. Амінь!

Після тієї бесіди ієромонах Петро Могила, простившись з Захарією Копистенським, не пішов спочивати, а поволі через подвір'я, несучи розтривожені, розбурхані думки свої, подався аж до дальніх печер — пройтись і заспокоїтись. Навстріч нагодилися двоє ченців, уклонилися:

— Спаси бог, брате Петре!

Проминули.

Подивився услід клобукам і впізнав: то були ієромонах, протосингел і архідрукар церкви руської[1] Памва Беринда та його новий помічник, оздоблювач книг брат Никтополіон. Повечерявши, знову до друкарні подалися.

Воістину, глаголова живого торкнувшись, силу вкладену в нього осягнувши, станеш слугою його і творцем!.. Глагол — се той же меч і той же пророк!

[1] Повний титул Памви Беринди, яким він підписував свої твори.

Памва Беринда — один з найпросвіщенніших мужів не лише в обителі, а й на всій Україні,— здоров'я свого не жаліє. І Никтополіона митрополит Іов Борецький, дякувати мудрому владиці, у помічники йому надіслав — цей теж пера та пензля з рук не випускав би, створюючи орнаменти. Та ще які орнаменти!..

Од більшості молитов обох великих трудеників увільнили — братія вже за них нехай помолиться! Це він, Петро Могила, таку полегкість у отця архімандрита абіє[1] випросив. Тому й вклоняються так — вдячні за добавку часу для праці у друкарні. Хай творять добро! Воно вкрай потрібне зараз людям.

Поволі занурився в думи, вийшов на лису дніпрову кручу. Урвисько під ногами. Під урвиськом чорніють крони дерев. Синьо-прозора ніч навколо. Звідси далеко видно. У синьому, неосяжному, як вічність, безкраї спить широкий Дніпро, і зорі в нього зазирають.

Повітря чисте, пахуче, свіже. Стій, дихай, милуйся сонною даллю — і думай.

І Петро Могила дивиться у безкрай та думає над словами мудрого Захарії Копистенського. Ну що ж... Захарія, як і митрополит Іов, розпізнав його здібності, його бажання бути не поклонокладцею, а творцем справ великих — во славу ума людського. А це свідчить про те, що за час іночеського життя він дещо зміг уже зробити і дечого зумів досягти. Митрополит Київський і архімандрит Києво-Печерський — його добрі друзі й охоронці. Це багато значить!

Такі просвіщенні люди, як Памва Беринда,— теж цілком на його боці. Отже — початок правильний.

Обскуранти під проводом Ісаї Копинського його ненавидять за вченість і за те, що він презре їх, обскурантів. Буде так — нічого з цим не вдієш.

Кого обскуранти люблять?

І кому потрібна любов їхня?

Робаки вони, що корені древа в землі підточують. Поки що боятися їх нічого, а там буде видно, як життя покаже. Те, що митрополит посилає Ісаю Копинського до Чернігова, значно полегшує боротьбу. Хай сидить на єпархії, хай службу править. Це ліпше, ніж тут великим справам перешкоджати.

[1] Абіє — вже, зараз.

Все ніби гаразд. Але, якщо зазирнути в самого себе, радості в душі, доброго спокою душевного нема. І що таке радість взагалі? Де і в чому її шукати? Який філософ скаже, який філософ пояснить? Terminum á quo, terminum ad quem... [1] Де вона?..

4

Вже другу осінь ніхто не знав, де поділася Харитина Ковкурівна. А вона була зовсім недалеко і від Києва, і від Деміївки.

Коли тікала з дому у рибальському човні, то, виплакавшись, запитала у старого Галушки, чи не знає той, де б можна стати до роботи? Не у самому Києві, а десь поблизу, у якомусь селі чи десь на хуторі.

Придумала, що працювала на одній деміївській господі, але посварилась оце з господинею і тепер іде якоїсь іншої роботи шукати. Галушка недовго й роздумував: пригадав, що у Позняках — селі навпроти Видубичів, на лівому березі Дніпра — у нього є добрі знайомі, Рябошапки на прізвисько, які,— він тепер згадав,— колись просили, якщо стріне десь роботящу дівку, хай пошле до них. Вони обоє старі, самим біля господарства ходити важко. Дарка завжди водою налита — бубреги [2] у неї хворі, а Василь, у козацьких походах Северина Наливайка без жалю порубаний, порізаний, постріляний, зараз вельми клоснен [3] і здоров'ям недуж.

До Києва так і не добралася. Скоро Галушка переплив човном Дніпро і пристав до лівого пустельного берега — саме там, де через піски та лози повивалася ледь помітна стежка на Позняки. Показав, як іти, щоб не заблукати в лозах, і на прощання щиро напутив:

— Іди, дівко, хай будеш здорова! Люди вони гарні, Рябошапки,— не покривдять. Приживешся — як все їдно дочкою їм станеш!..

І пішла Харитина до чужих людей.

[1] Terminum á quo, terminum ad quem *(лат.)* — межа, від якої йдуть, межа, до якої приходять.

[2] Бубреги — нирки.

[3] Клоснен — кульгавий.

За дні та місяці тяжкодумного свого байдикування у паннах одвикла од роботи. Довелося до всього призвичаюватися спочатку. А коли втяглася в працю, коли навчилася все робити вчасно, то побачила, що працювати доводиться не так уже й багато: господарство таке собі — корівка, свинка та десяток курей. Погодуй, почисть, тоді звари обід для старих і для себе, попери, якщо забруднилось щось,— ото й уся робота. Ну, ще в хаті час від часу помастити та долівку помазати, як воно у людей водиться. А повесні клапоть городу скопати — дніпрова гвалтовна весняна вода сюди не доходила, заливала лише леваду,— на високому місці жили Рябошапки.

Одного разу Харитині довелося сходити пішки у Вишеньки — велике село при самому Дніпрі. Воно належало Києво-Печерському монастиреві, і жили тут монастирські кріпаки. Там у віщуна-травознавці діда Кулика купила для старої Рябошапчихи зілля та коріння від хвороби бубрегів. Ото й усе. Можна було жити.

Ні від кого не ховалася, нікого не боялася. Позняки — таке глухе село, від усіх доріг далеке, на пагорбах поміж заплавними луками та озерами розташоване, що кого сюди заносило б і навіщо? Єдине ремесло селян — плетення з лози корзин та кошів. Наплетуть — поїдуть дубом у Київ. Збудуть. Знов плетуть.

З внутрішнім страхом (хіба таке можна? Таке гріх!) все більше впевнювалася, що не сумує за татом і мамою. Зовсім не сумує. Пробувала колись, лігши спати, пригадати їх такими, як у давнину, а пригадалися вони негарними, вже деміївськими. У батька очі пожадливі, неспокійні, у матері лайка на вустах і в очах теж пожадливість. Шукала-шукала — і не знайшла в собі любові до батька й матері, згадала як чужих, неприємних людей.

Про пана Петра взагалі не хотілося згадувати. Навіть від однієї думки про зустріч з ним на душі ставало зимно.

Десь у отих, покинутих на Деміївці, дорогих дарованих сукнях, у золотих каблучках та у перлах-укошулях [1], у сувоях заморських єдвабів та оксамитів заплуталося і, злякавшись, вистигло перше несміливе і ще не усвідомлене дівоче почуття. А на багатому непривітному подвір'ї, як птах у клітці, сконала щира людська приязнь і вдячність. Теперь спогади про пана Петра завжди пов'язувались з

[1] Укошуля — намисто.

пережитими тривогами та чеканням, з незатишком, з довгими місяцями тоскного заціпеніння і важких дум.

Втікши, відчула себе, нарешті, вільною. Однак зовсім не такою, якою була в дитинстві, коли бігала, де хотіла, і робила, що хотіла. Десь там, за смугою несподіваного багатства, за днями й ночами, сповненими душевних терзань і невдоволеності, назавжди лишилося дитинство, а з ним — просте, дитяче розуміння світу й людей. Зараз подорослішала не лише роками, а й розумом. Відкрилося їй, що у світі та поміж людьми все не просто, як думалося їй раніше, що люди не такі добрі, як здавалися.

Помалу-потроху прижилася, призвичаїлася у Рябошапок — і дійсно стала їм немов рідною. Якось увечері за столом старий Василь сказав, що ось помруть вони з Даркою — все господарство Харитині залишиться, бо більше нікому, а вона так добре їх доглядає,— вже й попові про це сповідано...

...Та вже як почне людям баламутитися, то надовго. Позавчора це сталося. Надвечір вискочила з цебром до криниці — води свіжої витягти. А криниця там у низинці, через дорогу.

Ще коли чіпляла цебро на ключину [1] журавля, побачила вдалині пана у гарному жупані і високій шапці, а поруч якогось ченця у чорній рясі та клобуку. Спочатку просто подумала: чого це аж сюди занесло такого мальованого пана і ченця? Нема де більше їм ходити, що аж у Позняки забрели? А коли набрала води та ще раз глянула на прищельців — їй аж холод пішов у груди і живіт, аж млость у ноги. У бородатому насупленому ченцеві Харитина раптом упізнала пана Петра! На мить завмерла, а тоді вхопила цебро і, плескаючи холодною водою за халяви старих чобіт, прожогом побігла на подвір'я, а там — до хати. Стала при одвіркові — біла мов крейда. Відро випорснуло з руки — принесена вода розлилась по долівці.

— Що тобі сталося? — охнула Дарка, побачивши Харитину такою. Захрестила і забубоніла якусь примову проти уроку і злого духа.

Бабине бубоніння не допомагало, серце Харитині калатало: страх, що зараз оті люди прийдуть сюди і знайдуть її, холодив душу! А коли через вікно побачила, що пан Петро і той інший пан в гарному жупані наближаються до

[1] Ключина — дерев'яний гак, на який чіплялося відро.

Рябошапчиного подвір'я — і зовсім була зомліла. Стара Дарка мала водою бризнути, щоб дівка не впала.

— Не пускайте їх! — заметушилася зопалу, заторсала Дарку.— Тітонько, не пускайте!

Але доля була милостивою, на подвір'я пани не зайшли. Вони від воріт окинули оком садибу, хату. Пан у жупані щось сказав ченцеві, той покивав головою, наче погоджуючись,— і обидва пішли геть, далі на село.

Харитину довго трусило — як у пропасниці. Не могла води напитися — з ковшеця проливала.

Дарка вже майже поночі подибала до людей дізнаватися, що то за чернець та пан приходили. Люди все знали і про все розповіли: чернець — з Лаври, а пан у жупані — то економ князя Олельковича. Чернець купує у князя село Позняки — тож приїхав з економом подивитися, що купує, щоб не проторгувати.

— Від ченця чи від пана втекла? — повернувшись додому, поцікавилась Дарка не без підстав.

— Ні від кого,— збрехала Харитина.— Усіх у чорному боюся,— ще раз збрехала...

— Не бійся, дочко,— заспокоїв дівку Василь.— Ніхто нічого тобі тут не заподіє. Ми, Рябошапки, не продажні — того до нас і не зайшли. Ми, Рябошапки,— козаки! Живи собі — пальцем тебе ніхто не торкне!

Покивала, що зрозуміла.

Всю ніч не спала — думала, тривожилась, давнє пригадувала. Ранком зібрала своє небагате збіжжя, аж тепер не втрималась, розповіла старим всю правду про себе, попрощалася з добрими людьми, подякувала за хліб-сіль і, супроводжувана Дарчиними слізьми, пішла з двору.

Сусідський хлопчисько перевіз у човні через Дніпро у Видубичі, а звідти Харитина пішки дісталася до Подолу. На її щастя, униз на Січ якраз відпливали два дуби з козаками-київцями. Напросилася — узяли з собою, але, сказали, не далі Черкас, щоб не появлятися на Пониззі з дівчиною.

У Куруковому [1] — козацькому городищі — зійшла на берег, сказала спасибі — і зітхнула з полегкістю: ще раз непоміченою втекла від пана Петра!

Пішла від двору до двору, питаючи господарів та господинь, чи не потрібна була кому наймичка. Були такі, що

[1] Курукове — за твердженням багатьох дослідників історії України — нинішній Крюків.

сухо казали: не треба. Були й такі, що аж ніби жалкували, не маючи змоги взяти її до двору. Були й такі, що пропонували залишатися, але сама вона не погоджувалась: то перехоплювала занадто виразні чоловічі погляди, то жіночі солодкі голосочки викликали в ній почуття небезпеки, ще відколи знала: бережися рудого чоловіка, бо змій, і жінки з солодким голосочком, бо гадюка. Зрештою, все-таки знайшла те, що шукала.

На самій околиці Курукового, по дорозі, що некруто, зате далеко бігла у зелену долину до великого озера, стояла крита очеретом, простора білена хата. Жив у тій хаті кріпкий козацький рід Севрюків [1]: дід Данило — старий як земля, і геть білий, як сметана, козак, котрий ще з славним Дмитром Івановичем Байдою-Вишневецьким [2] обживав перший кіш на Січі. Літа свої дід Данило давно-давно забув — хтозна-коли збився з ліку. Всім, хто запитував, жартома відповідав, показуючи у посмішці беззубі ясна:

— Коли було сто, пам'ятаю. А от скільки опісля минуло, то вже мені на тому світі святий апостол Петро скаже, бо сам не знаю.

Коли випивав чарочку завбільшки з наперсток, рум'янів, жвавішав і говорив ще й таке:

— Нема мені вже з ким і про життя поговорити до ладу! Сімдесят годів є хлопці. І вісімдесят годів є хлопці. І дев'яносто годів є хлопці. Та про що ж мені з дітьми балакати? А вже як за сто — тут я сам. Ні дівчат не полишилося, ні козаків за сто годів не знайдеш. Полягли козаки, полягли... Багато козаків полягло...

У Данила були син та невістка — теж сиві й похилі діди. Карпо та баба Уляна. У Карпа теж були син та невістка — люди вже літні, обом під п'ятдесят, Іван та Ганна. У Івана теж був син — Андрій — правнук патріарха роду Севрюків Данила. У час, коли на подвір'ї з'явилася Харитина, хлопець

[1] Севрюк *(слово запорозьке)* — поселенець.

[2] Дмитру Вишневецькому — одному з князів Ольгердовичів — приписується заснування у 1554 році Запорозької Січі. Питання це, однак, спірне і викликає багато заперечень як з боку дореволюційних, так і з боку радянських істориків України. Найвірогідніша версія — що Січ створили втікачі-селяни задовго до появи на ній Дмитра Вишневецького, а одним з перших отаманів був якийсь козак Байда. З часом народна легенда об'єднала прізвисько Байди з особою Дмитра Вишневецького, і, таким чином, у народній уяві постав образ Дмитра Байди-Вишневецького, напівлегендарної-напівреальної людини.

козакував десь, благословенний на походи і на січу прадідом, дідом та батьком.

Харитина стала до роботи за їжу та одіж, а також за півкопи грошей на рік.

На волі Харитина якось, може аж занадто швидко, виросла і постатечнішала, запишавшись красою сильною, вродою неприступною, строгою. Це була вже не та чарівна простотою і невимушеністю дитина, яку зустрів у пана Кастуся Петро Могила. Не була це також і та панянкувато білолиця здряхліла [1] красуня з тьмяними від мук душевних очима, яка ніби дарованим, а не своїм життям жила за тесовим парканом на Деміївці.

За час свободи своєї і незалежності Харитина скинула з себе заціпеніння, умоцнилась, тілом стала сильнішою і дебелішою, з лиця загоріла. В очах її не теплилося вже щире чекання відкрить у світі. Не стало й м'якої, трошечки лякливої ласкавості. Не чорнів відчай і сором. В очах світилася мудрість людини, яка бачила навіть зраду батька й матері, яка мала твердість поставленої перед собою мети: жити так, як самій хочеться.

5

Більш як тринадцять тисяч козаків-нетяг не повернулося з морського походу Грицька Чорного. Але ніхто з тих, що лишилися живими, ні в чому не звинуватив пана кошового отамана! Всі бачили, як хоробро рубався Грицько Чорний з басурманами, як кількома чайками пішов на каптуру [2] турецької баштарди і трохи не полонив самого Реджіб-пашу.

Хоробро бився кошовий — всі можуть ствердити. І не його провина в тім, що не пощастило козакам. Морський похід — не весела прогулянка. Все може трапитись, всяк може стрітись: і турок, і татарин, і довга непогода, і раптова сікавка [3], і голод, і спрага, і хвороба, і пря, і смерть.

[1] Дряхлувати *(ст.-сл.)* — засмучуватися, бути смутним.

[2] Каптура — взяття ворожого судна.

[3] Сікавка — раптовий вихор, смерч.

По загиблих відслужили заупокійну службу, посумували друзі за друзями, пом'янули братів чим було, а кобзар-арфіста склав про них пісню і проспівав у осінніх сутінках біля багаття похмурому козацтву:

То не чорная хмара наступає,
То синеє море да, ой, розігралось.
То синеє море розігралось,
Турецький кораблик затопило.
Турецький кораблик затопило,
А з ним чайок запорозьких двісті!
А у чайках були козаки-нетяги,
Козаки-нетяги, люди православні.
Та не що багато, не що мало,
Тільки десять тисяч, ой, та ще чотири,
Тільки десять тисяч, ой, та ще чотири,
Та все козаки, ой, та молодії,
Та все козаки молодії,
Та все нежонаті, ой, холостії...

Хто вислухав суворо, хто сплакнув крадькома і мав дивитися на Дніпро, аж поки сльози на очах не висохли.

А далі знову треба було думати про живих.

Цієї осені на Січі зібралося стільки втікачів, що й у степу стало тісно. І хоч у кожного бігуна всього й зброї — як не дарда, то древце [1], але купно силою вони були чималою. Набралося люду більше як сімдесят тисяч. Голота вимагала козацьких прав. Козаки-реєстровці, у яких не було власних хуторів і багатства, вимагали вільного рибного та мисливського промислу, права вільного жити там, де хто захоче. Усі разом хотіли мати свої суди, перед котрими козаки могли б позиватися не лише з рівнею, а й з міщанами, що чинять їм кривди, а й з самими панами... А козаки-багатії, козаки-бідняки, голота й міщанство разом вимагали чи не найголовнішого: щоб уніатські попи та вся їхня служба покинули Україну, щоб і дух їхній тут не пах, бо всі бачили: де уніат — там і можний пан з привілеєм його милості пана круля на вільну землю. А куди ж козакові? Куди православному посполитому? Куди міщанинові-ремісникові? Усім — до пана у хлопи? Бо більше нікуди...

Пора впиняти уніатство, бо воно з кожним днем нахабнішає і чинить утиски і вірі православній, і люду православному.

У Полоцьку та Вітебську — а тікали на Січ аж звідти, аж у Вільні — уніатський єпіскоп Іосафат Кунцевич наказував викопувати з могил небіжчиків, похованих по православному уставу, а не по уніатському, і кидати їх псам на пожрання. За це його й убили найпринаглішою смертю, бо наруги тої терпіти не могли. У Вільні митрополит Вельямін Рутський посадив у темницю багато людей, що не захотіли пристати до уніатства,— і ті люди досі сидять по темницях, живою плоттю своєю щурів годують. У Києві той же Рутський закривав православні церкви, а православних священиків наказував гнати у шию. У Пінську уніат Шаховський, піп-крутій пакосний, усі церкви передав уніатам — і ніде стало помолитися православному. У Луцькому, Рівному, Сокалі, Красноставі, у Вінниці, Білій Церкві, Брацлаві, Умані, а також у селах далеких та близьких людей просто ріжуть, так, немов це не люди, а говяда або свині, прости господи, що їх отак можна. І про все це ішли звістки на Січ — від митрополита Іова, від архімандрита Захарії, а найчастіше — від тих, хто встиг утекти і не був зарізаний або кинутий щурам на потраву.

Гомін стояв на Січі — недобрий гомін. А гетьман Жмайло, підлаштовуючись під загал людський, обходив курені, як панібрат, обоюдні розмови з найголішою голотою заводив і обіцяв, що ось вже скоро-скоро великий щук [1] по всій землі піде.

Там же, на Січі, зібрав гарячий гетьман раду і сказав на ній, що має виконати козацьку волю: скорим вістуном послати королю Сігізмунду листа з тими вимогами, що їх висувають і реєстрові, і нереєстрові.

— А його милість король вам, пане гетьман, а також реєстровому та нереєстровому козацтву усе дасть, що йому пропишете? — запитав новий перначний Тарас Федорович на прізвисько Трясило, обраний замість загиблого у морському поході перначного Василя Грека.

Тарас, похмурого вигляду козак, сидів, як личило, ліворуч від такого ж похмурого Грицька Чорного. Ніяк не міг оклигати після морської поразки пан кошовий отаман. Говорив він мало, дивився насуплено — все про щось думав. Зараз підвів голову, дослухаючись — хто про що?

Вродливий, приємного виду, Жмайло глянув на неоковирного сердитого Тараса Трясила — і одразу відвів очі убік, бо не зміг витримати погляду нового пана перначного.

— Ви про що, пане Тарасе? — запитав.

[1] Дарда, древце — короткі списки для рукопашного бою.

[1] Щук — шум.

— Я про те, пане гетьмане, що король під Хотином уже дав козакам о! — стулив дулю. На одному з пальців великий і, певне, дуже дорогий перстень.— І ще у Варшаві дасть о! — стулив другу.— З панами треба на шаблях розмовляти. І з королем теж. Знаємо, що то за добродавця!

— Всі ми — підлеглі його милості короля. І якщо маємо вимоги, то наперед мусимо просити у його милості. Не дасть — тоді піде інша розмова.

— Як знаєте, пане гетьмане. Я своє сказав, а вам видніше — ви з булавою...

Тепер усі засміялись. Ухвалили писати козацьку суплiку до пана круля. Генеральний писар Савуй Бурчевський, обдумуючи кожне слово, продиктував писарчукові-каламарщикові все, що вимагав гетьман. Жмайло сяк-так розписався, Бурчевський накапав на папір гарячого воску і відбив на нім печатку Війська запорозького.

Того ж дня козацькі посли рушили до Варшави: як сиділи на раді рядочком, так і поїхали удвох — кошовий отаман Грицько Чорний і перначний Тарас Трясило. Цього гетьман навмисне послав — щоб не був розумником. Хай там панове обтешуть сіряка. Та ні до Варшави, ні до королівської милості пана круля так посли і не доїхали. У Львові їх перепинив коронний гетьман Станіслав Конецпольський.

Коронний гетьман був одягнений пребагато і предивно: у панталони найліпшого генуезького оксамиту, у білі панчохи й легкі сандали, у тонку сорочку з пишними олансонськими мереживами, у турецький парчовий халат — дарунок Гасана-паші, правителя Бессарабії: посли запорожців мають бачити, що всі їхні витівки і вибрики аж ніяк не впливають на життя і настрої вельможного панства. Тут як були, так і є спокій, домашній затишок і зверхність. Пан єсть пан, хлоп єсть хлоп!..

Тримаючи у руках козацького листа, усміхався у пишні вуса, дивився іронічно:

— Панове козацькі посли до його милості пана круля знайомі з тим, що тут написано і що вони везуть панові крулю?

— Так, пане коронний гетьман,— відповів Грицько Чорний.— Цього листа усім читано і ухвалено на раді козацької військової старшини [1].

[1] Військова старшина — кошова старшина, вищі чини на самій Січі Запорозькій (на відміну від старшини полкової чи генеральної — тобто загальнокозацької).

Коронний гетьман м'яко походив по розкішній віталні, показав себе спереду, ззаду, дав помилуватися вбранням і зупинився навпроти послів — домашній, лагідний, нестрашний.

— А якщо милостивий пан круль накаже вас на палі посадити за сю зваду?

— То пан круль наробить собі лиха і сорому,— і тут не втримався невихований Тарас Федорович.— Ми все-таки посли. А за нами — Січ Запорозька!

Конецпольський пильно зиркнув, але примусив себе знову лагідно, по-домашньому усміхнутися:

— Сієї погрози пана козака я не передам милостивому панові крулю.

— То вже ваша воля,— відповів йому Тарас Федорович і глянув так, що ясновельможний Станіслав Конецпольський аж зблід.

Якийсь час здавалося, що коронний гетьман зараз закричить на послів — таке він прочитав у погляді Тараса Федоровича і таким гнівом запалали його очі. Однак він ще раз — виховання все-таки, гречність! — переборов самого себе і дограв роль незворушно-спокійного вельможі.

— Козацького жартовного листа я перешлю на ясні очі його милості пана круля,— відповів.— Якщо ж його милість пан круль не вбачить у листі жартовності, а вбачить зваду, хаї вас боронить тоді матка бозка, панове козацькі посли, бо я не завагаюсь виконати волю його милості пана круля.

І козацький лист у супроводі листа коронного гетьмана Жечі Посполитої Станіслава Конецпольського кур'єр повіз до Варшави. У листі Сігізмунду Станіслав Конецпольський написав усе, що думав насправді: козаки що не день, то більшу виявляють непокору і свавілля. Їхні вимоги єсть не що інше, як прагнення поступово відокремити українські землі від корони його милості — що є зрадою короні,— а посеред поспільства породити непокуй [1]. На його, коронного гетьмана, думку, на цей раз варто так провчити хлопів, щоб вони надовго запам'ятали, чим кінчається непослух. Тим більше, що вони самі подали привід. Він, коронний гетьман, був би щасливий знати думку його милості пана круля з цього приводу, і якщо думка його милості співпадає з думкою коронного гетьмана, то коронний гетьман готовий

[1] Непокуй *(польськ.)* — неспокій, бродіння, чвари.

валізною рукою настановити порядок на землях Подніпров'я...

Чорного і Трясила після ласкавого прийому чекала гетьманська варта. Лиш тільки вони вийшли з покоїв, їх оточили жовдаки і повели кудись униз по сходах, де замкнули в різних комірчинах. На прокляття Тараса Федоровича і вимоги Грицька Чорного пояснити, чому їх заарештовано, мовчали.

Аж посеред ночі несподівано і нечутно відчинилися двері Грицькової в'язниці. Той, що увійшов, наблизився до твердої канапи, на якій дрімав Грицько Чорний, поторсав його за плече і сказав неголосно:

— Його вельможність пан коронний гетьман пробачається перед паном кошовим отаманом і запрошує до себе на гостину! Пан кошовий має йти зовсім тихо — так просив його вельможність коронний гетьман.

Грицько Чорний мало що зрозумів. Але — раз запрошують — підвівся, протер очі, пішов за провожатим. Тими ж переходами і сходами наблизились до вже знайомих — білих з позолотою — дверей вітальні. Конецпольський був ввічливий, лагідний, гостинний. Особисто пробачився за заподіяну прикрість, попід руку підвів до столика, на якому стояла закуска і якась заморська випивка у чудернацьких каламарях [1]. Посадовив у м'яке крісло, сам сів — аж на тобі: з бокових дверей, схованих за важкою портьєрою, появився ксьондз у довгій темній сутані, з чотками у руках. Конецпольський підхопився, пішов назустріч, став під благословення, потім підвів ксьондза до крісла, чемно відрекомендував Грицька Чорного:

— Один з найхоробріших запорожців, пан кошовий отаман Гриць Чорний, ваша превелебність. Свідчу це, бо знаю пана Гриця Чорного ще з-під Хотина,— сказав, бо так належало сказати.

— Чув про хоробрість вашу, пане кошовий отаман,— тихо, рівно, безбарвно мовив ксьондз, кивнув головою і всівсь у вільне крісло. Жовто, мов сам череп, засвітилася його тонзура [2], коли він нагнув голову.

Станіслав Конецпольський на мигах указав лакеєві, щоб той присунув до столика ще одне крісло. Ніби весь облитий блакиттю і сріблом, лакей негайно це зробив. Конецпольський сів — тепер не навпроти, а поруч із Грицьком Чорним. Ворухнув пальцем — лакей налив у кришталеві чари на високих ніжках темної рідини.

[1] Тут — у значенні невеличких пляшечок.

[2] Тонзура *(лат.)* — дослівно — стрижка. У католицьких священиків виголене місце на маківці голови.

— Я вже давно слідкую за усіми вашими звитязтвами, пане кошовий отаман.— Коронний гетьман посміхнувся у вихолені пишні вуса і підняв кришталеву чару.— І зараз хочу випити за вас, за хоробрість, що єсть вашим охендозтвом [1], за те, щоб вона принесла вам зацність і можність, як личить шляхетному лицареві.

Як у душу глянув коронний гетьман запорозькому кошовому отаманові! Грицько Чорний сидьма незграбно вклонився панові Конецпольському, випив разом з ним. Ксьондз лиш пригубив. Пійло було приємне, солодкувато-терпке і дуже міцне — міцніше за варенуху. Лакей поклав на тарілку перед Грицьком шматок якогось білого м'яса, якусь облиту сметаною балабушку. Пошукав ложки біля себе — не знайшов, побачив виделку з кістяною ручкою. Узяв, штрикнув нею у балабуху — та розвалилася. Як їсти? На виделку не набереш — і пальцями незручно — нігті до того ж як у дьогтяря, аж чорні. Не став їсти.

Конецпольський випив і закусив. За хвилину зробив знак лакеєві — той знову мовчки наблизився, налив якогось іншого пійла у чари.

— Чув, пане кошовий отаман, про тяжку конфузію, що мали ви у морському поході? — Конецпольський запитав про це байдуже — як про щось другорядне, не варте особливої уваги за цим приємним столом, за доброю беседою.

— Розбили нас турки,— зізнався Грицько Чорний. Він відчував, що швидко хмеліє, однак докладав чимало зусиль, щоб цього не помітив коронний гетьман.

— А — пшепрашам! — підвищив голос той.— Ви ж знали, що козакам заборонено ходити на море! І знали, що за непослух — паля! Але все-таки пішли, усіх вас жорстоко покарало провидіння,— перейшов на лагідний тон.— Ви необачно передалися мені до рук, пане кошовий отаман...

Грицько Чорний насупився, глянув на коронного гетьмана спідлоба.

— Обачно, необачно, а передався — значить, ваш. А в море пішов, пане коронний гетьман, бо чимось голоту годувати треба. Я королю слуга і вам не ворог. Було б ліпше хіба, якби голота на харч здобувала у панських маєтках?

[1] Охендозтво *(польськ.)* — окраса, прикраса.

Конецпольський відхилився на спинку крісла, глянув зацікавлено.

— Он як! — мовив.

Ксьондз зупинив на Чорному малорухомі важкі темні очі.

— Отже, пане кошовий,— заговорив тихо,— ви повели голоту в море з єдиною метою — відвернути її від насильств над вельможним панством у себе вдома?

У голові шумить, лакей, що наливає ще чару, хитається, стеля хитається, коронний гетьман хитається. Що відповідати? Як відповідати? Визволяти полонених? До біса полонених! Сам ішов — перш за все думав про здобич. Ех! Відповідати, щоб сподобалося! Деякий час дивився на худого мертвоокого ксьондза. Перевів погляд на Конецпольського. Знову подивився на ксьондза.

— Істинно! Відвернути від насильств. Не треба насильств! Нащо насильства?

— Сподіваюсь, корона простить і забуде ваш непослух,— тихо, безбарвно сказав ксьондз, кивнувши Конецпольському,— бо ви мали на меті благо корони. Тим більше, що козаки вже спокутували свій гріх.

— І не варто більше згадувати про морський похід,— м'яко, лагідно відгукнувся коронний гетьман і жестом наказав лакеєві замінити брудні таліри.— Я, ваша превелебність, знаю становище на Придніпров'ї і можу посвідчити, що пан кошовий отаман сказав правду: не було б походу на море — був би похід на панів. Пан Гриць Чорний розумний муж. Я ще раз упевнився в цьому зараз, бо пан кошовий отаман виявив велику мудрість — і нехай його береже всевишній! Вип'ємо за мудрість пана кошового!

Випили. Грицько Чорний, так нічого й не ївши, остаточно захмелів. І чи подіяло на нього багатство покоїв Конецпольського, чи давно плекана думка про шляхетність, про справжнє — як у князів — багатство вирвалася, зрештою, назовні, але він, б'ючи себе в груди, все гучніше й гучніше кричав про те, скільки часу вірою й правдою служить панові крулю, а сам не має ні маєтності, ні златиць, ні коштовної одежі. Тверезий Конецпольський запевняв п'яного Чорного, що пан кошовий отаман матиме все: і привілей пана круля на землю матиме, і золото матиме, і маєтності, і коштовності матиме. Гетьманом стане — хай лише й далі вірою та правдою служить його милості панові крулю...

— Буду служити! — запевнив п'яний Гриць Чорний.— Вірою буду. Правдою буду!

— І все буде гаразд! — запевняв його тверезий Станіслав Конецпольський і поляпував по плечу.

Пили за здоров'я його милості пана круля, за маєтності пана кошового отамана. Скоро Грицько Чорний був такий п'яний, що мало вже й пам'ятав. Його вихваляли — він погоджувався і сам щось говорив про власну хоробрість.

Потім бачив біля себе ксьондзівську тонзуру, потім його просили підписати якусь папер — і він підписав. Потім ксьондз його про щось запитував, він щось відповідав і цілував ксьондзівський хрест.

Прокинувся пізно у напівтемній комірчині — голова розколювалася. Намагався пригадати, чим усе вчора закінчилося, але клапті п'яних спогадів не тулилися один до одного. Майже не пам'ятав про ксьондза — здавалося, що наснився йому той мертвоокий ксьондз. Одчинилися двері — йому принесли заморського пійла похмелитися і добрий шмат білого м'ясива на сніданок. Випив, пожував — знову заснув.

Вночі до темниці зайшов той же неговіркий пан, що вже водив Чорного до покоїв коронного гетьмана, і знову тихо, ніби кругом були зглядатаї, сказав:

— Ясновельможний пан коронний гетьман жде пана кошового отамана,— тепер уже вклонився. І не простим поклоном, а запопадливим.

Заспаний, дещо припухлий з перепою Грицько Чорний мовчки пішов за проводирем і знов опинився у тій же високій великій кімнаті. Станіслав Конецпольський на цей раз був значно стриманіший, у приятелі не нав'язувався, але все-таки приязний. Всадовив у те ж крісло, сів сам, поцікавився, як здоров'я. Знов облитий блакиттю і сріблом вишколений лакіза наповнив чари. І коронний гетьман тоном примирливим, ласкавим заговорив страшне:

— Я вітаю вас сьогодні, пане кошовий отаман, як брата у католицькій вірі! Можете мені повірити, що я радію з цього. Я також певен, що віднині ми з вами, пане кошовий отаман, молитимемося за її торжество над православною схизмою...

Чорному потемніло в очах. Вчепившись у підлокітники крісла, зіп'явся на неслухняні ноги, злякано задивився на Конецпольського.

— То неправда! То брехня!

— Чи пан кошовий отаман забув, як учора цілував хреста, приймаючи віру католицьку і зрікаючись схизми?— Конецпольський більше не посміхався. Гру було закінчено — він виграв і може розкрити карти.— Чи пан кошовий отаман забув, що підписав зречення?

— Неправда! — закричав Грицько Чорний. — Неправда! Я хмільний був!

— Сядьте! — наказав Конецпольський спокійно.— Сядьте! Однині і вовіки ви — зрадця свого народу і звикніть до цього. І коли станете гетьманом, теж про це не забувайте, бо тепер мусите пам'ятати, хто ви єсть і кому служите. А десять тисяч золотих передасть вам на Січі наш посол у тім краї, бо негоже кошовому отаманові, шляхетній людині жити, як мазурові... Заспокойтесь! Сядьте!

Грицько Чорний одразу все пригадав — від початку і до кінця. Жах зради — найнещадніший жах — холодом увійшов у серце, і не стало чим дихати кошовому отаманові. Сидів блідий, непорушний, бездушний, як кам'яний. А коронний гетьман немов не бачив його стану і сухо, діловито продовжував:

— Пан кошовий отаман прекрасно розуміє, що наша з ним угода, підписана його твердою звитяжною рукою, а також перехід його у католицтво — справа цілком таємна і розголосу, як до смерті, так і по смерті, не підлягає. Це потрібно насамперед самому панові кошовому отаманові — для його ж безпеки.

— Розумію,— буркнув.

— Ваш компаньйон нічого не знає і не знатиме, пане кошовий отаман! Ще три дні ви посидите у темниці, потім поїдете на Січ... А тепер вип'ємо за те, щоб усе склалося якнайкраще. Зрештою, всі ми живемо один раз, пане Гриць! Тільки бидло, нетяги і лайдаки не розуміють істинного життя, не прагнуть кращого. Чи не так?

Гриць Чорний випив запропоновану чару, але не став веселішим. Кивнув головою на знак згоди.

— У вас будуть гроші. А будуть гроші — буде все, що зажадаєте. Купите маєтність. Купите хлопів. Все купите! Вип'ємо, пане кошовий отаман!..

Грицько Чорний уже сам налив ще одну чару, випив, ще налив, випив. Руками вцупив шматок м'яса з визолоченої таліри, упхав у рота, прожував. Ще налив, випив.

— Жить мені й далі на Січі?

— А де б то інакше? Пан Гриць розуміє, що він нам потрібен там — і тільки там. Бидло тоді слухняне, коли біля нього є погонич. А ми хочемо саме послуху. Де не вдіє військо, там може вдіяти один.

Кивнув...

Після доброго снідання знов опинився у темниці. Впав горілич на ліжко і лежав нерухомо. Спочатку було так погано, що ладен був умерти. Але холодна скутість поступово зникала. І, зрештою, настала та мить, коли подумалось: «А хто знатиме?» Потім — згодом — ще подумалося: «Хіба не один бог? Хіба не один син божий, не одна матір божа? То хіба ж я відрікся од віри? Їм же молитимусь...» І ще згодом: «А що я досі заслужив за свої рани, за свої біди? Що я маю від своїх чеснот? То нехай одні жиріють, а я мов собака, отак і здохну колись не поживши? Я не гірший за інших! Не гірший! Не гірший! Не гірший!»

Совість шукала виправдання — і Грицько Чорний виправдавсь перед самим собою. А відтак зрада перестала бути зрадою, а жах — жахом. Через дві години пан кошовий отаман був певен, що страшного нічого не сталося, що все піде, як досі йшло, доведеться лише бути трошки хитрішим. Бо дійсно: хто і коли дізнається?

Заснув майже у доброму настрої.

Через три дні обидва посли знову стояли перед коронним гетьманом. Тепер той був у дорогому кунтуші, у дорогих сап'янцях з острогами, при дорогій шаблі. Здавалося, навіть вуса його зроблено з черленого срібла — були вони чорні, з просивиною. Дивився холодно, гоноровито. Рука на ефесі, права нога вперед.

— Його милість пан круль Сігізмунд надіслав відповідь на ваші вимоги,— сказав сухо, зверхньо.— Його милість пан круль Сігізмунд повелів мені навчити бидло послуху. Передайте цю відповідь його крулівської милості вашому гетьману, коли приїдете на Січ. Я рушаю услід за вами! — крутнувся і вийшов. У вухах послам ще довго, затихаючи, стояв дзенькіт золотих острог.

Мовчазні повертались на Січ Грицько Чорний і Тарас Трясило. Кожний думав про своє. Але якщо Тарас Федорович просто наливався гнівом і був страшний, як кара, то Грицька думи ятрили, і хоч він теж намагався здаватися дуже розгніваним, у нього виходило це якось не так, як досі. Пильноокий Тарас Федорович все помічав, до всього додивлявся.

— А ви чом це так, мов боїтесь, що душа не на місці? — запитав у Чорного і глянув так, що тому страшно стало.

— Я? — розгубився Грицько Чорний.— Я не той... Я нічого... Я гніваюсь на Конецпольського...

6

Після повернення з Львова посоромлених послів козаки розсердилися.

На Січі все завирувало. Сяк-так пошиковані у полки, під Канів рушали здобувати волі нетяги — десь не менше як п'ятнадцять тисяч озброєних хто чим хлопців. Гетьман Жмайло розіслав у реєстрові полки гінців з універсалом: мавши при собі зброю, не барячись, вирушати до Канева, там таборитися і чекати на нього, гетьмана. Військовому обозному гетьман наказав підготувати до походу всі армати, можжири, а також фальконети [1], панам осавулам — перевірити, як готується військо до походу.

Сам гетьман лаштував на Запоріжжі новий гетьманський полк: збирав найбільш дужих козаків, що вже нюхнули пороху, а також тих нетяг, котрі відзначалися на Січі кмітливістю та силою. У першій сотні цього полку опинилися Максим Кривоніс, що отаманував над першим десятком, та Максим Голобородько, що отаманував над десятком другим. У десятки було підібрано хлопців здорових і витривалих. Однак майже ніхто з них не вмів ні з пістоля стрільнути, ні шаблею змахнути, ні стрілу на тятиву покласти, ні дардою поперед себе поткнути. Бодай хоч чомусь треба було навчити хлопців. Час був — гетьман ждав, щоб рушити разом з арматним обозом, коли той буде готовий.

Поки гетьман Війська запорозького Жмайло збирався, коронний гетьман Конецпольський уже вів за собою з Львова на Брацлав п'ятнадцять тисяч добре муштрованих жовнірів його королівської милості кварцяного [1] війська. У Брацлаві недовго перепочили, і коронний гетьман наказав рушати під Канів — туди, де, за повідомленням зглядатаїв, збиралися козаки для походу на міста, де стояло королівське військо,— найперше на Брацлав.

Одинадцятого жовтня хмарним ранком прокинулися козаки і — згинь, нечиста сило! — неподалік від себе побачили величезний жовнірський табір.

Посеред козацтва зчинився переполох. Швидко, на виду у ворога, бувалі реєстрові і ненавчені нетяги почали таборитися, зсувати докупи вози по колу, готувати сяку-таку оборону — чекали нападу. Та жовніри були потомлені нічним переходом і нападати не збиралися. Цілий день у козацькому таборі з тривогою ждали бою, не бувши готовими до нього і не мавши ні гетьмана, ні армат. Тривожно минула і друга ніч.

Затемно вартові розбудили полкову старшину: з супротивного табору чувся якийсь підозрілий гомін, щось ніби там затівалося. Старшина звеліла гукати на сполох. Козаки посхоплювалися і до ранку просиділи, куняючи під мжичкою і вітром. Навіть люльки запалити змоги не було. У кого знайшлася шмата яриги [2], той накинув на плечі замість кобеняка, щоб не мокнути. У кого не було — мокнув і вистуджувався.

З того неприємного дня козаки у таборі поділилися: реєстрові пішли і стали на правому краю, ближче до Дніпра, нетяги взяли ліворуч, якраз навпроти ворога. Тривожне чекання, холод і мокра далися взнаки. І реєстрові, і нетяги були однаково сердиті як на Конецпольського, так і на Жмайла. Але — негоже лаяти гетьмана, тому лаяли обозного за те, що не подбав про армати і начиння до них, лаяли полковників і сотників за те, що ті завели козаків аж сюди і наказали сидіти у мокві без доброї зброї і хоча б якогось харчу.

До кожного козака хоч не підходь — як вепр, істинно — як вепр.

---

[1] Можжира — мортира, фальконет — дрібнокаліберна гармата.

[1] Кварцяне військо — наймане королівське військо, що таборилося в основному на Україні і використовувалось для захисту кордонів та придушення народних рухів. Утримувалось за рахунок четвертої частини прибутків з королівських маєтків — «кварти». Звідси — «кварцяне військо».

[2] Ярига — грубе полотно.

Реєстрові скоро зрозуміли, що голота геть не навчена і тому увесь тягар бою доведеться приймати на свої плечі. Одразу — всяк по-своєму — загомоніли, щоб у бій з коронним гетьманом не вступати зараз, а дізнатися, що той хоче, і якось домовитись з ним по-мирному. Реєстрові сердиті були найбільше: універсал гетьмана Жмайла підняв їх з теплих ліжок і пригнав під дощ. Удома мокло в копах недомолочене жито, у землі сиділа невикопана городина, у вуликах мерзли непорані бджоли. А це ж збитки! Хто віддасть? Жмайло?

Нетяги, які не мали ні хліба у копах, ні бджіл на пасіках, були за те, щоб набити коронного і прямо тут домогтися задоволення їхніх вимог про козацькі привілеї для всіх.

І реєстрових і голоту непокоїло те, що стояли козаки табором незручно, у самій низині, що досі не було ні гетьмана, ні обозного, ні армат, ні пороху.

Коли засвітало, старшинська депутація від полків рушила до табору Конецпольського. Варта провела депутатів до намету коронного гетьмана.

Станіслав Конецпольський саме готувався до бою чи удавав, що готується. Синьо відсвічував на ньому блискучий панцир, на невеличкому похідному столикові лежали важчезні бойові рукавиці і шолом з пуком чорного страусового пір'я на вершечку. В руках пан коронний гетьман тримав довгу рівну польську шаблю. Старшина, зайшовши до намету, зупинилася при вході. Депутати беззбройні — при в'їзді у табір їм звеліли віддати всю зброю.

— Принесли панові коронному гетьманові прохання від козацької ради,— сказав новопризначений Жмайлом і затверджений — задля годиться — січовою старшиною полковник Іван Комірний, старший депутації.

Конецпольський сидьма обіперся на шаблю, обома руками затиснувши ефес.

— Чого просите?

— Не починати бою, з ласки пана коронного гетьмана, поки не прибуде з Січі наш гетьман...

— І коли ж приїде ваш гетьман? — Конецпольський глянув на послів з малоприховуваним презирством.

— Має бути взавтра, найпізніше — опівзавтра...

Коронний гетьман різко підвівся.

— Вашого гетьмана не знаю, знати не хочу і ждати не буду! Не нападатиму, поки дощ. Моліть вашого бога, щоб

він довше ішов! Дощ припиниться — нападу. Скуштуєте наших шабель вашими шиями за непослух та розрух!

Полковник Комірний похмуро подивився на коронного гетьмана і похмуро відповів:

— Спершу дотягніться вашими шаблями до наших ший!..— І перший вийшов з намету.

Депутація повернулася, так і не вивідавши нічого про задуми і рішення Конецпольського і ні до чого з ним не домовившись. Панове старшина знов сіли радитися і радилися ще до півдня. Було багато крику, диспутації і просто сварки. Лише згоди та єдності у найголовнішому — що далі робити? — на цей раз поміж козаками не було.

Може, вперше після обрання гетьманом Жмайла старшина пожалкувала, що нема зараз тут Дорошенка: той занедужав і не приїхав з Києва. Дорошенко, гетьманувавши, не забарився б десь, як Жмайло, а був би з військом. Дорошенко і пораду дав би слушну, бо справу бойову знав добре.

Рада закінчилася, так і не ухваливши, як бути надалі.

По обіді три полки реєстрових козаків несподівано розібрали свій табір і з корогвами рушили на південь, до Черкас. Ошелешені нетяги довго не могли навіть повірити, що таке сталося. Тепер у нетяг лишилося всього лише кілька фузей [1], кілька пістолей, навіть мало шабель. Дрекіль усяка тільки... Ніхто з них не знав, коли прийде гетьман Жмайло з арматами і чи взагалі прийде. Тривога бродила по табору, шепотіла, що гоже й негоже.

Нетяги загородилися возами, поставили варту і теж сіли радитись, як бути. І теж згоди не дійшли. Одні були за те, щоб битися з військом коронного гетьмана, чим є і як є, інші — щоб рушати услід за реєстровими, ще інші — щоб перекинутися на той берег Дніпра і там, у безпеці, дочекатися гетьмана. Розійшлися, нічого не ухваливши.

Полк нетяг — більше як тисяча козаків спустилися з круч униз до Дніпра і — всі нагорі бачили це — човнами, які тільки могли знайти на березі, погреблися на лівий берег. Ніхто з одчайдушних не думав, що посеред ріки так сильно дме сівер. А він саме в цей час дмухнув з найбільшою силою і посеред Дніпра поперевертав майже всі човни. Мало хто добрався до берега.

[1] Фузея — рушниця.

Це настільки вразило решту, що пізнього вечора усі нетяги знялися з табору і пішли з-під Канева на Черкаси — услід за реєстровими. Однак реєстрові, знову побачивши біля себе нетяг, дуже хутко зібралися і на сей раз подалися під Боровицю.

Нетяги, навіть не встигнувши отаборитися, рушили за ними. З-під Боровиці козацтво у такий же спосіб померандрувало під Крилове, а тоді ще далі — до Старого Городища, неподалік від Куруківського озера. Тут, зрештою, об'явився і гетьман Жмайло з пушкарями, владою своєю упинивши тяжкі суперечки і чвари. На ледь помітному пагорбі поміж болотами гетьман наказав усім таборитися. Вночі вдарив морозець — до ранку з осик і вільх опало пожовкле листя.

Двадцять шостого жовтня вранці вартові й дозорці побачили військо коронного гетьмана. Воно прийшло і стало поблизу — версти за дві-три, якраз перед єдиною дорогою, що між болотами вела до козацького табору. Жовніри стояли, широко розгорнувши свої порядки, як для наступу. Гетьман Жмайло закликав козаків до бою.

І бій загуркотів. Вдарили ворожі армати — їм з возів відповіли козацькі. Конецпольський наказав штурмувати табір. Жовніри широко рушили по підмерзлому болоту. Їх зустрів залп з фузей, пістолів та фальконетів. Сотні двох жовнірів упали — тисячі продовжували бігти до табору. Вони легко перебиралися через недокопаний козак рів — і побіля возів, на возах та за возами почалася люта січа. Чорні пера на шоломі Станіслава Конецпольського та його корогва вказували, де він є. Гетьманський бунчук з кінських хвостів указував, де рубається гетьман Жмайло. І знов старшина пошкодувала, що нема пана Михайла Дорошенка. Той, гетьманом будучи, не рубався б — на те звичайні козаки є. А діло гетьмана за усім боєм стежити і своєчасно підмогу послати туди, де вона потрібна. Або наступ чи відступ своєчасно гукнути. Гетьман, хай би і безрукий,— аби з головою!

На правому табірному фланзі на чолі своїх десяток билися Максим Кривоніс — одесно, Голобородько — ошуєв, але майже поруч. Жмайло поставив особисто набраний полк сюди, щоб забезпечити міць флангу. У безперервному дзвоні коті шабель, у людському крикові та хрипові закам'яніли думки і застиг час.

Очі шукали, кого вдарити,— рука била. Очі дивилися, хто може вдарити,— ноги несли тіло назад чи убік.

І єдине, про що думалося Максимові Голобородьку,— не загубити у цій кривавій веремії Максима Кривоноса, бачити його і помогти йому, коли треба. На те й побратими! Кривоніс був для Голобородька свіщником [1] уночі, скелею посеред моря, вірою у несхитність козацького війська в бою.

Максими рубалися мовчки і все наближалися й наближалися один до одного. Падали навколо них свої й чужі, ноги вже ходили по м'якому, а вони все рубалися.

У різанині й січі давно змішалися полкові порядки, всяк ішов туди, куди дорогу прорубувала шабля, і Максим Голобородько помітив раптом біля себе чиєсь дуже знайоме обличчя з чорними тонкими вусами. Десь він уже бачив цього козака. Де?..

Не встиг і не зміг додумати де — в останню мить над головою побачив закривавлену шаблю і виловчившись підставити під удар свою. Подавсь назад, махнув шаблею — хтось страшно закричав і замовк навіки. Пошукав очима — не знайшов ні дуже знайомого козака, ні Максима Кривоноса. Той, затуливши руками обличчя, поточився і впав на чиїсь порубані тіла саме тоді, коли Максим Голобородько боронився від нападника.

— Максиме! — гукнув Голобородько, але не почув самого себе — так ревів смертельний бій. Ніколи більше гукати, ніколи роздивлятися — треба боронитися: аж троє лізуть з шаблями...

І знову січа, січа, січа. Уже зомліла рука і бракувало сил. Але ось з польського табору почулися звуки труб — бій на сьогодні закінчився, жовніри — мало їх лишилося — відступили до свого табору. Завечоріло.

Максим Голобородько аж тепер огледівся. Межи порубаними возами — гори трупа. Навколо тиша. Живі й неушкоджені мовчки витирають об поли шаблі, вкладають у піхви. В очах втома, схожа на байдужість. Дивляться на порубаних, і нікому не спадає на думку, що й він би міг отак лежати, неприродно викрутивши голову чи скорчившись... Легко поранені самі собі або один одному перев'язують рани і шепотом перемовляються — як на цвинтарі.

---

[1] Свіщник — світильник, ліхтар.

Тяжко поранені стогнуть і просять води.

Голобородько розтяг купу трупів на побоїщі — шукав Максима Кривоноса. Розтягав хтозна-скільки своїх і чужих — і наткнувся на чорновусого. Той очі підкотив, зуби вишкірив — мрець. Голобородько витягнув його з-під порубаних, припав вухом до грудей, послухав — стукає серце. Значить, живий! Де ж він цього хлопця бачив? Де? Узяв на руки, поклав на напіврозтрощеного воза. І знову захотівся шукати побратима Кривоноса.

Таки знайшов! Впізнав його по статурі, по величезних руках, по сірякові на плечах, по предивно довгій шаблі поруч. По обличчю не впізнав би: воно все у запечено-зашкарублій крові. А з лівої брови і з перерубаного носа сочилася рожево-прозора пасока.

Голобородько ледве-ледве витягнув дебелого тілом хлопця з-під тих, кому поміч уже була не потрібна, теж поклав на воза, припав вухом до грудей. У грудях хрипить і стукає. І цей живий, слава богу!.. Глянув на чорновусого,— і тепер, коли перестав тривожитися за долю Кривоноса, пригадав: бачив на погребі гетьмана Сагайдачного! Цей чорновусий був у спудейській свитці! Звуть його Богданом, на прізвище він — Хмельницький! Ось де і як довелося зустрітися!..

Покричало з того боку, з цього боку. І одразу ж прийшли беззбройні жовніри на бранне поле — забрати своїх поранених і мертвих. Прийшли туди ж і козаки — своїх зносити за табір, мертвих — для погребу, тяжкоранних для того, щоб переправити їх до Курукового на людську милість. Завтра — знову бій. Хто ж попіклується за ранних, як не добрі люди?

Мовчки — вороги ворогами — працюють жовніри й козаки, розбирають власні криваві пожинки і не думають над страшним змістом того, що вони оце наробили.

Максим Голобородько пішов до болітця, приніс води у шапці, дав трошки ковтнути Кривоносові, трошки Хмельницькому. Кривоніс ковтнув — застогнав. Хмельницький поводив головою, розплющив і знову заплющив очі.

Віз, на якому лежали хлопці, був з потрощеними полудрабками, з переламаним дишлом. Але все-таки лишився возом — колеса цілі! Максим поміркував, розвернув його дишлом на дорогу, взявсь обома руками за уламок — і спиною вперед покотив геть від табору, до Курукового.

День закінчувався. Уже зовсім смеркло. Максим Голобородько тягнув воза обережно, за кожним кроком слідкував, як хлопці: боявся, щоб не упав хто з них і ще більше не поранився, а чи й не вбився.

— Стій-но, козаче! — почув раптом з-позаду.

Озирнувся — огрядний козак верхи на баскому коні, за ним — кілька козаків-охоронців. Придивився — і цього впізнав: то був сам пан полковник Дорошенко з почтом.

— Чого вам? — запитав нечемно.

Не злюбив пана полковника Дорошенка за те, що той не дотримав слова, схитрував і до реєстру його, Максима, не вписав. Не міг забути, як тричі ходив до пана гетьмана і якої ганьби натерпівся у Києві на Печерську.

— Кого везеш? Куди везеш?

— Поранених везу. Не бачите хіба?

— Бачу. Кого саме?

— Оце Максима Кривоноса, козака, а оце — Богдана Хмельницького, козака. Поранило їх тяжко — везу до людей.

Дорошенко торкнув коня, під'їхав до воза, придивився, нахилившись, до Хмельницького:

— Живі?

— Живі.

— Хмельницького дуже поранено?

— Роздягну — побачу.

— Звідки знаєш його?

— Знаю.

— Звідки?

— А звідти.

— Чом так відповідаєш? Знаєш, хто я?

— І вас знаю. Тому й відповідаю так.

— Стривай!..— Дорошенко сплигнув з коня, наблизився до Максима.— Я теж звідкись тебе знаю! Хто єси?

— Колишній джура гетьмана Сагайдачного Максим Голобородько. Казав уже. На вашому подвір'ї в Києві. Ви мені набрехали, пане полковник, і до реєстру таки не вписали. Як же вам відповідати?

У Дорошенка лише брова ворухнулася.

— Як звуть, кажеш?

— Максимом.

— А на прізвище?

— Голобородько.

— Покорен будь, Максим Голобородько, коли з полковником розмовляєш, бо так і голови не вбережеш! Вези! За Хмельницьким гляди — щоб одужав!..

Махом злетів у сідло — і кінні помчали до табору.

По дорозі стрічалося все більше й більше поранених. Хто шкандибав сам, спираючись на дреколь, кого вели попід руки, кого несли.

За табором, при самому болоті, козаки рили могилу — вночі всіх убитих мали тут поховати. Дорошенко об'їхав довгу яму, на дні якої хлюпала болотяна вода, зліз з коня, кинув поводи охоронцеві, злий до червоного, зайшов у гетьманський намет. І замість привітання сказав сердито:

— Негоже, пане гетьман, козацьке біле тіло у багні ховати! На кручу дніпрову треба винести— там, у сухому, нехай спочивають козацькі кості! Не собаки — лицарі землі нашої! А ви тут так...

— Багато виносити,— похмуро мовив у відповідь Жмайло.— Більш як три тисячі самих убитих.

— Так ставити табір — то й усіх покласти можна,— не втримався, закричав Дорошенко.— Поставили кошару для овець! А треба табір козацький для битви ставить! Табір для битви! Куди зараз одійти? Як перешикуватися? Звідки вдарити? Так, пане гетьмане, у болоті і військо, і славу нашу можна в однокроть утопити!

Жмайло хотів щось мовити Дорошенкові у відповідь, але тільки рукою махнув.

Дорошенко зажадав негайного скликання ради. Св
він досяг: пан Жмайло, пихатий і нерозумний, що так необачно вискочив колись із звинуваченням на Січі, був повержений сеї ночі у прах. Козаки — всі оті горлодери, що домагалися неможливого, що говорили про свої права так, немов вони уже усіх поперемагали, тепер помовкли, навчені чварами і задарма пролитою дорогою кров'ю.

Тепер Дорошенко бачив, що тільки-но Конецпольський ще раз пошле жовнірів та драгунів [1] у наступ — і від тих семи чи восьми тисяч козаків, що лишалися поки що живими-здоровими, і костей не зостанеться.

Рада засідала під відкритим небом навколо багаття і була дуже сердита. Поночі козаки-пластуни притягли з польського табору жовніра. Той розповів, що коронний гетьман на завтра на ранок готує новий наступ на козаків, перешиковує зараз військо. І це одразу вирішило долю Жмайла: за північ він, мовчазний. розлаяний, знищений, поклав перед Михайлом Дорошенком булаву.

Новообраний гетьман одразу ж наказав козакам тихо, скрадом, по болоту покинути табір і йти аж на той бік Куруківського озера. Вказав високу площину, де ставати, копати рови і тримати оборону. На місці лишив кінну сотню — палити багаття та гомоніти, щоб ворог не дізнався про раптовий відхід. Сам негайно почав готуватися до зустрічі з коронним гетьманом. Виїхав затемно.

Переговори тривали недовго. За якусь годину чи дві — поки розвидніло — Дорошенко і Конецпольський уже домовилися про припинення воєнних дій та про початок широких мирних переговорів тут же, біля Куруківського озера. Сірим світанком обидва вийшли з намету — і коронний гетьман не побачив на звичайному місці козацького табору. Усміхнувся в пещені вуса:

— Пан гетьман Війська запорозького — великий стратег і хитрий чоловік.

Михайло Дорошенко теж усміхнувся у пещені вуса і тим же тоном сказав приємне Станіславу Конецпольському:

— Як і ви, пане коронний гетьман!..

Старий вояка і політик добре схитрував. Конецпольський ні сього дня, ні пізніше так і не дізнався про тяжкі козацькі втрати і про стан самого табору. Зате він добре знав про втрати свого війська, дуже великі! — загинуло більш як півтори тисячі жовнірів! Не дивлячись на повеління пана круля Сігізмунда «битися до перемоги», коронний гетьман повів справу обережно і згодився на переговори.

Шостого листопада ці переговори закінчилися і було ухвалено Куруківську угоду. Її підписали коронний гетьман Станіслав Конецпольський і за гетьмана Війська запорозького Михайла Дорошенка — генеральний писар Савуй Бурчевський. Дорошенко приклав до угоди печатку.

Проводжаючи Конецпольського у похід, шляхта вимагала «рубати шиї неслухняним», Конецпольський був значно розумніший і вирішив за краще домовитися з козаками. Тому Михайло Дорошенко на переговорах спромігся забезпечити козацтву такі умови: лишається, як і досі було, шість тисяч реєстрових козаків; один полк — тисяча козаків — має завжди знаходитися на Запоріжжі і в Таврських степах —

[1] Драгуни — в описувані часи верхівці, що воювали у спішеному строю.

на випадок турецького або татарського нападу; козакам дозволено мати промисли — рибальський, мисливський і різного іншого ремесла; також вільно торгувати і мати свої маєтності; король найближчим часом виплачує належне козакам ще з-під Хотина жалування — давно обіцяний козацький хліб.

Все лишалося, як було.

І нетягам лишалося бути й надалі нетягами. Вони мали підкоритися своїм панам-дідичам і повернутися у кріпацтво.

Як на велику милість, коронний гетьман Конецпольський згодився лише на те, щоб нетяги, які самовільно оголосили себе козаками, при поверненні до законних панів не були биті ані самими панами, ані їхніми старостами, ані наглядачами, ані ким-небудь іншим з панської челяді й обслуги.

Коли договір було підписано і поляки поїхали до свого стану, гетьман Дорошенко заплющив очі й довго сидів, немов відпочиваючи після тяжких трудів. Далося взнаки величезне нервове напруження під час замирення і переговорів. Нарешті, стомленим, зів'ялим голосом звернувся до генерального писаря:

— Пане Савуй!

— Слухаю, пане гетьмане!

— З волі божої, а найбільше з буйства пана Жмайла, маємо зараз досить вільних місць у козацькому реєстр Впишіть, пане Савуй, не забудьте, до Чигиринського по. у козака Максима Голобородька! Треба шанувати хоробрість, братерство, а також чесний норов...

7

Лише тільки стало відомо про умови Куруківського договору з шляхтою, межи козаків-нетяг розпочався великий ков і розтирк [1].

Голота предивно гомоніла: знову все для реєстрових — і козацький хліб, і земля, і привілеї! Знову нетязі анічого —

[1] К о в *(ст.-сл.)* — бунтування. Р о з т и р к — незгода.

ні волі, ні долі, ні ламаного сухаря! Знов усі обіцянки голоті лишаються заже [1]! Та до якого ж часу — заже? Хто відповість? Чи й подихати отак, не мавши й крихти радості земної, не знавши притулку і домашнього затишку, не розумівши, ким жив — бидлом чи людиною?

Зашуміла голота, вийшла з послуху, розігнала поставлену над нею ще гетьманом Жмайлом старшину, покинула курені, вибилася на потрутень [2] і самовільно рушила на Запоріжжя, на Січ. Там у нетяг теж не було ні кола, ні двора, ні ситого їстива, ні смачного питва, але там вони, голодні й холодні, все-таки лишалися вольними людьми, а не панськими хлопами, не бидлом. Все лишилося, як було.

І тільки під Куруковим у сухих пісках виросла високависока гостроверха могила. То поклали побратими на вічний спочинок у бою порубане козацтво. На високу ту могилу ще довго хреститимуться перехожі.

Та мине час — дощі розмиють пісок, вітри його рознесуть. На ледь помітному пагорбі, що залишиться, виросте дерен, влітку запахне шавлія, медуниця та чабер — ніхто навіть не подумає, що колись, дуже давно, полягли тут відважні й хоробрі, неприкаяні й голодні перші вої за волю свого народу і своєї землі — ті безіменні герої, які творили майбутню свободу України і не розуміли високого свого подвижництва і геройства.

Ще мине час — і у запалених вдячними нащадками вічних невгасимих вогнях на могилах безсмертних праонуків заполум'яніє також жар нетлінних козацьких сердець — бо вічні всі, хто бодай часточку вклав у щастя народу, у свободу його, хто пролив за народ хоч краплину крові.

8

Максим Голобородько вкотив воза на перше ж подвір'я Курукового. Одне колесо було дуже попсоване, стояло косо і тягуче скрипіло. На той скрип у пітьмі десь кілька разів гавкнув собака — все далі й далі. Максим опустив на моріг

[1] З а ж е (ст.-сл.) — потім, на потім.
[2] П о т р у т е н ь — битий шлях.

уламок дишла — тягучий скрип припинився. Стало чути, як тихо стогнав хтось із поранених. Стомленим кроком Максим рушив до хати, ступив у темні сіни, вдихнув знайомий затишний пах людського житла і неголосно, щоб нікого не злякати, покликав:

— Люди добрі! Га, люди добрі!..

Одчинилися двері ліворуч, визирнула літня жінка в очіпку, у білій сорочці під запаску:

— Хто тут?

— Там, на подвір'ї, козаки зранені... Прийміть, бога заради, до хати, бо вмруть!..

Від тих слів одразу зчинився великий лемент. Жінка в очіпку йойкнула, сплеснула в долоні й голосно закричала:

— Ой, то ж наш Андрійко! Ой, то ж синочок наш! — І, штовхнувши у потемках Максима, вибігла з хати.

За нею вибігла чи то дівчина, чи то молодиця, потім вичовгала бабуся.

За ними вийшли неквапливі чоловіки.

Максим і собі хотів вийти допомогти, але раптом відчув, що нічого більше не годен зробити. Долівка під ним хиталась, очі самі собою заплющувались. Як сновида, намацав одчинені двері, ступив крок, другий, ухопився за одвірок. Опинившись у хаті, сяк-так доплівся до лави, важко сів. Перед собою, у кутку на полу, побачив білобородого і темноликого діда. Здалося, що то образ господен. Та п[е]рехреститися вже не зміг. Світ пішов йому коловертю, повалився з лави на долівку — і як згинув у чорноті важкого мороку.

Прокинувся — дніє. Побачив себе на полу, на чистій постелі, вкритим чистим ряднищем, поверх якого лежала м'яка милоть[1] білою шерстю на спід. Намацав на собі чисте спіднє. Навіть здивувався, що чиста одежа ще буває на білому світі і що її можна одягати.

Мацнув — груди перев'язані. Ліва рука перев'язана. Стегно перев'язане. Та що за чортівня! Натиснув трошечки — болить. Чого болить? Звідки воно? Вчора ж нібито не ранило, нібито й не боліло нічого. Воза он скільки тягнув!..

Звівся на лікоть, обдивився. Ліворуч, заплющивши очі, лежить Богдан Хмельницький. А по ліву руку від Богдана,

[1] Милоть — овеча шкура.

аж біля припічка,— Максим Кривоніс. У того увесь вид перев'язано. Там, де горбинка носа, крізь білу шмату густо проступила і засохла кров.

У вікно збоку б'є сліпуче сонце. На лаві біля столу сидить білобородий і біловолосий темноликий старець — пильно дивиться на Максима Голобородька. Значить, не привидився учора поночі божий зрак — живий старець, а не видиво!

— Де ми? — запитав Максим схожого на святу ікону старця.

— У добрих людей,— покивав і неголосно, але виразно, майже не шамкаючи, відповів той з охотою.— У добрих людей! У козаків, онуче, у козаків. Севрюки ми на прізвище. Севрюки...

— Хлопці живі?

— Живі, козаче, живі. Богу дякувати — не забрав до себе. Були б мертві — на лаві лежали б...

До хати увійшла така ж дряхла, як і старець, бабуся, а за нею літня сувора жінка. Очі у жінки червоні й припухлі, як після довгого невпинного плачу.

Побачила, що Максим прокинувся, наблизилась до нього — і одразу про те, що їй наболіло:

— Чи Андрія Севрюка не знаєш, хлопче? У козаках він, на Запоріжжі був. Син мій — Севрюк Андрій... Тута він бився чи ні? Не бачив? Я вчора усе побоїще обійшла...— Жінка почала знову плакати...— Сьогодні дивилася, як ховали..

— Цить! — неголосно, але грізно, прикрикнув білоголовий дід і насварився тонким висхлим пальцем — Цить! Не плач! Якщо убієн здє[1] за землю свою і за віру православну — раю господнього удостоєн.

Жінці плач рвався з горла, однак після дідового сердитого окрику і дідових слів ще раз заплакати вголос убоялася. Ковтала той плач, давилася ним, викашлювала. І хтозна, що саме підказало Максимові, як заспокоїти розтривожену жінку, але він сказав їй майже одразу, як тільки висловився дід:

— Не плачте, мамо! Живий-здоровий ваш Андрій Севрюк. На Січі він зараз службу несе при панові кошовому. Ми з ним на одній чайці у море ходили. Живий, аякже! Тиждень тому його бачив.

[1] Здє — тут.

Жінка не втрималася — знову заплакала вголос і вийшла. Дряхла бабуся вклонилася біловласому і запросила:

— Татуню, ходіть снідати! Уже поставлено,— і аж тоді підійшла до Максима: — А ти лежи, соколику, лежи, тобі ніяк не можна підводитись. Увесь у дірках — як шаламанка [1]. Сорочка і штани од крові були аж чорні. Лежи, бо рани не затужавіли — кров знову бризне.

— Тю! — щиро здивувався на таку мову Максим.

— Лежи, соколику, зараз скажу — молока з медом дівка принесе...

Бабуся, підтримуючи біловласого діда попід руку, поштиво повела його на іншу половину.

Скоро, ногою одчинивши двері і ногою обережно причинивши їх за собою, увійшла до світлиці дуже гарна чи молодичка, чи дівчина. В одній руці — чималенький потир [2], у другій — велика глиняна миса з ложкою. Поставила принесене на сонцем залите підвіконня, подивилась на Максима сірооко, без усміху, строго:

— Живий?

— Як бачиш.— Максим все-таки сидів сидьма — ноги під милоттю, лікті на колінах.— А ти, певне, жінка Андрієва?

Гарна глянула пильніше і знов без усмішки.

— Звідки ти взяв, козаче?

— Раз є Андрій, то має ж бути жінка в Андрія?

— Не жінка я Андрієва,—пояснила гарна і подала мису з медом.— Наймичкою я у Севрюків... Ось на тобі, козаче, їж! У потирі молоко — запиватимеш, щоб лучче ковталось,— поставила біля ніг на рядно потир. І більше — ані слова.

Вийшла.

Максимові жаль стало, що вона вийшла. Такої гарної ще ніколи не бачив.

Набрав ложку прозорого меду з миси, ковтнув, запив молоком з потиря. Задивився на двері: якби ще раз увійшла — побачити!

Пробуджений безсоромно пожадливою до любові, гарячою і завжди охочою Химкою, Максим, бурлакуючи, скучив за жіночою ласкою і за жіночим тілом.

---

[1] Шаламанка — сопілка.

[2] Потир — чаша з глини або дерева.

Двері скрипнули — гарна дівка таки увійшла, як бажалося.

— Хліба ж дати забула! — подала.

Максим задивився на неї, забув сказати дякую.

— Посидь-но зі мною.

— Ніколи. Ваше ж, козацьке, перу,— відповіла.

— Хай наше козацьке одкисає, а ти посидь!

— Не можу,— рушила до дверей.

— Як тебе звуть? — навздогін.

Зупинилася на мить, обернулась, подумала, повагалась.

— Харитиною.

Вийшла.

— Хто там? — почувся густий голос Кривоноса. Навпомацки сів. Занишпорив руками по постелі круг себе.— Чому темно? — Хапнув руками, де вчепитися, щоб зірвати пов'язку.

— Лежи! — Максим перехилився через Богдана, схопив Кривоноса за руку.— Не займай, Максиме! Порубано тебе і перев'язано. Лежи!

Кривоніс таки ліг.

— Це ти, Максиме? — запитав по мовчанці.

— Я.

— Опріч нас ще хто тут?

— Хмельницький Богдан.

— Хто такий?

— З Чигирина козак.

Максим Кривоніс замовк, відпочиваючи. Рукою — тепер уже обережно — помацав пов'язку на обличчі. Полежав спокійно і згодом запитав:

— Хто кого?

— Ніхто нікого,— зрозумів його Максим Голобородько,— розійшлися на ніч. А що сьогодні — не знаю.

— Порубано багато?

— Як капусти.

— Що там зараз?

— Не знаю, кажу. Я теж дірявлений, лежу.

Поклавши край розмові, заворушився і застогнав від болю Богдан Хмельницький.

За три дні бабуся Уляна чіпкими вправними пальцями наново перев'язала Кривоносові рану на обличчі і залишила вже дірочки для очей — щоб на світ дивився. Одпоїла травами, теплом угріла Богдана — зрослася й тому якась

перебита жила на плечі. Відголувала знесиленого втратою крові Голобородька.

За тиждень усі троє вже потроху спиналися на ноги і невпевнено, як малі діти, сновигали по хаті. За десять днів були майже здорові.

Коли полотняні пов'язки впали Максимові Кривоносу з обличчя, Максим Голобородько подивився на давнього друга і побратима, жартома сказавши:

— Тепер уже ніхто не скаже, що ти не Кривоніс, Максиме! Прізвище до лиця...

— Та вже як зрослося...— Кривоносові не дуже сподобався дотеп Голобородька. Був похмурий — кому стане весело від такої рани на обличчі? — Наново не одірвеш і не приліпиш носа, щоб рівнішим став. Якась блудниця і такого полюбить.

— Грішник ти,— пожартував Богдан.— Ще ледве ноги носять, а вже про блудниць думає.

— Одмолю гріхи на старості літ...— відповів Максим Кривоніс.— Та перед тим за свого перебитого носа приходням [1] не одну голову переб'ю! Запам'ятають ще Максима Кривоноса!

Не дуже веселий, якщо не сказати хмурий, взагалі, зараз Кривоніс був озлоблений, суворо зосереджений, і хлопці зрозуміли, що ліпше його не чіпати.

Щодня, коли заходила, Голобородько скоса і нишком поглядав на Харитину. Поглядаючи, пригадував свою Х ку і недовгу радість з нею. Але живою Химка не уявлялася — від пожежі, від того, що бачив її мертвою, потемнів, стерся її образ. А оця, Харитина, була йому гарна, як спогад про вже прожите, найрадісніше, яке десь втратив у довгому холодному бурлакуванні. Вона була йому гарна й сама по собі, а ще — як зрима, жива згадка про Химку і про Химчині щедрі любощі.

Інколи сам перехоплював уважні холодні Харитинині погляди. Немов дивувалася і запитувала: «Ну, чого дивишся?» Тоді бентежився і одвертався, бо ставало ніяково.

Посеред дня або надвечір до кімнати, де жили поранені козаки, часто приходив дідусь Данило, дід Карпо та дядько Іван Севрюки. Карпо та Іван пригощали хлопців міцним тютюном. Усі, окрім дідуся Данила, набивали глиняні, запорозького виробу й обжигу люльки на вишневих та лі-

[1] Приходень — іноземець.

щинових чубуках і розкаджували такий дим, що чорти у пеклі чхали, а святі у хаті морщились. Дідусь Данило зроду люльки у рот не брали — вони нюхали кабаки, як колись це робив преславний козак Дмитро Байда-Вишневецький.

Дідусь Данило добре пам'ятали одчайдушного гульвісуватажка на Січі Запорозькій. Великі князі литовські та великі султани турецькі Вишневецькому були не страшні. Переманювали його на службу всяк до себе — і він не пішов, бо волів козакувати. То була не така Січ, як тепер. І люду там збиралося, як порівняти, не дуже багато, і законів таких суворих ще тоді не було, і вольниця існувала.

Багато вже забули по старості дідусь Данило, багато переплутали. Багато й самі видумали, а потім повірили в те, що видумали. Але розказують, як чисту, на власні очі бачену правду. І інших починають запевняти, що все то — правда...

І слухали дідуся Данила, вірили, хоч знали, що чують всього лише умиту й прикрашену давниною цікаву казку про далекий-далекий рай, де людям щасливо жилося, де всяк, що хотів, те й робив... Вірили, хоч знали, що ніякого раю не було, що на долю сіромах, як і нині, випадали бурлакування та постійна мрія бодай про якийсь затишок на білому світі, де можна було б трошки перепочити від неласкавої проклятої дійсності.

Хотілося чути про безкорисливість, про відчайдушність та веселощі — заради самої відчайдушності та веселощів. Хотілося, щоб давнє виглядало луччe, ніж сьогоднішнє. Щоб можна було сказати: бач, як колись жили люди! А хіба ми не можемо так жити?

Іван Севрюк приніс звістку, що козаки у таборі знову обрали на гетьмана полковника Дорошенка, що Дорошенко, довго сидівши на переговорах, зрештою, замирився з Конецпольським — і оце сьогодні вони учинили папері про замирення. Жовніри пішли на Брацлав і далі — додому, а козаки мають рушати хто по домівках, а хто на Січ.

Сьомого листопада, десь за полудень, до хати — хлопці ототеріли з несподіванки — зайшов гарно вбраний, веселий з доброї удачі, червоний з холоду гетьман Михайло Дорошенко, а з ним чорнорясий, чорнобородий, вилицюватий чернець, не дуже високий на зріст і кульгавий.

Хлопці саме пополуднували сиром та молоком — Харитина виносила велику мису. Побачила ченця — зблідла, мов

смерть. З череп'яним хряском розбилася випущена з рук миса, дерев'яні ложки поплигали, як живі, по свіжій долівці. Чернець теж дуже зблід. Якусь хвилину дивились одне на одного. Та ось чернець підійшов до дівчини, осінив її хрестом і поблагословив, як належало:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа! Здрастуй... дщерь!.. Якщо вільна, вийдемо — маю сказати щось важливе...

Харитина оговталась. Була ще бліда, але в очах уже з'явилась холодна рішучість.

— Зараз... отець,— мовила сухо.— Ось бите підберу...

Присіла, зібрала черепки, ложки, вийшла. Чернець — за нею.

Аж тепер гетьман зняв чорною биркою отороченого предовгого шлика, задля годиться перехрестився на геть тьмяну невиразну ікону на покуті, з якої ледь прояснювався лик святого,— бадьоро, по-панібратському привітався:

— Чолом, хлопці козаки!

Дорошенко розстебнув дебелі гаплики на довгому зеленому жупані, всівсь на лаву. Під жупаном — малинового оксамиту з золотим шитвом напівкаптан, підперезаний шарлатним поясом по череву.

За поясом пістоль.

У пана гетьмана добрий настрій. Він свіжоголений — темний, з просивиною оселедець закручено за праве вухо. На рожевому обличчі радість і задоволення.

А чого б не так? Козаки, що живі з пекла вийшли, дякують йому за порятунок і гукають йому славу. Жмайло — бевзь бевзем зостався і відтепер ніколи не вирине із загалу козацької старшини.

Голота, побита турками та жовнірами, на час принишкне і знатиме, що не все у світі так, як голоті хочеться, що всяк має знати своє місце, бо за зухвальство дають доброго прочухана.

В усій цій короткій, але жорстокій веремії він, Михайло Дорошенко, виграв найбільше: це він на Січі до гвалту умовив сердиту старшину не поспішати з будь-якими діями супроти шляхти і попереджав, що славний похід старанно підготувати треба; це він відмовився схвалити похід під Канів і говорив, що з поспіху тільки конфузія і може вийти; це він, коли страшне сталося, вивів уцілілих козаків з болота у безпечне місце; це він задурив голову Конецпольському на переговорах і уклав договір, більш вигідний козацтву,

аніж шляхті; це він, зрештою, не завадив нетягам рушити з-під Курукового назад, на Січ, поки їх не покріпачено, як це записано у договорі. А з Січі спробуй виколупни бодай одного!..

Перед усіма показав себе справжнім ватажком! Куди не кинь — розумний політикус і хоробрий козак, а не препрост [1] дурний та пихатий, як отой крикливий Жмайло...

Від того, що все загодя передбачив, що уникнув великої ганьби та неслави, від того, що посрамив несподіваного недруга свого і перехитрував давнього ворога, почував себе на піднесенні, був благодушний, поблажливий і приятельський. Хлопцям сказав сісти, запитав, як рівних:

— Ну що? Одужали, панове козаки?

— Дякувати богові, пооклигували,— відповів за всіх Богдан Хмельницький.

— Гай-гай, який же ти великий та вусатий став, Богдане! — похитав головою Михайло Дорошенко.— А я ж тебе пам'ятаю ще отакеньким... Батька твого, пана Михайла, добре знав. Приятелювали довго. Моцний був козак замолоду, мудр у ділах усе життя. Розумний будь — і ти у високе козацтво вийдеш...

— Намагатимусь, пане гетьман, — відповів Богдан Хмельницький чемно.

Дорошенко важко підвівся, дзенькнувши ненароком острогами на похідних осінніх настегавах [2], узяв у руки шлика, кивнув:

— Ну, одужуйте, панове козаки! Усіх ранних звитяжців маю ще провідати, так що даруйте, піду, бо ніколи. Та до теплої постелі не дуже звикайте — Чигиринському полку йти на Січ — варту супроти татарина й турка у Пониззі нести...— Пішов до дверей, зупинився, обернувсь.— А ти, Максиме Голобородько, за реєстром — першої сотні Чигиринського полку козак!

Вийшов.

[1] Препрост — грубіян, нахаба.
[2] Настегави — чоботи для осені.

9

Петро Могила і Харитина ішли навстріч вітру дорогою до сизо-синього, непривітного зараз озера. На Могилі за кожним кроком шурхотіла цупка, немов з повсті шита, ряса. Харитина накинула на себе буденну грубошерсту руду свитку, нашвидку напнула домотканий плат тітки Ганни. На ній довга, бузиною фарбована спідниця та великі гащі на ногах: коли йшла, шоргала закаблуками по підмерзлій дорозі.

Навколо ані живої душі: ні людини, ні наляканого нещодавньою битвою звіра, ні птаха. Лише час від часу налітав з півночі студений, вже пропахлий далеким снігом вітер, гув у шелюзі, холодив Харитині ноги. Низько пливли кошлаті синьо-сірі хмари.

Коли опинилися за Куруковим, Могила наважився говорити — і в мові його не було нічого іноческого:

— Радий, що бачу тебе, Харитино. Можеш повірити мені — радий.

— Як ви знайшли мене? — запитала, дивлячись під ноги.

— Давно тебе розшукую — від того дня, коли дізнався, що втекла. Вірний чоловік одписав, що ти об'явилась у Куруковому. Я й приїхав...

Налетів вітер, було холодно. Щільніше закуталась у плат і сказала, не підводячи очей:

— Простіть мене... отче. Не тим відповіла за доброту, чим мала була б відповісти. Та не втекла б — завісилась. Не стало більше сили жити так.

— Але чого? З батьком-матір'ю не вжилася — сказала б, нову, окрему садибу відкупив би тобі і збудував. Чи мене за ченця-блудника, за вирву сприйняла? То хіба я схожий на блудника? Хіба не казав тобі, що ти — єдина тепла душа на стезі моїй, при котрій лише й міг би спочивати од справ трудних... Убоялася сраму положниці? Однак багатство, якому б ти краю не знала, і кохання моє захистили б тебе від поговору хай би самого короля. Чи з юної нерозумності втекла? Чого? От і приїхав, щоб все сказала.

Звернули з дороги на сухотрав'я. Ліворуч і праворуч росла шелюга. Люди та скотина поламали гілки — коструба розчепіри стирчать. Петро Могила походя обривав з гілок чорно-зелене, вже неживе листя, м'яв його в руках, вдихав

терпкий запах бренного згасання, горушний[1] дух вічного тліну — предтечі вічного скресання. Харитина дивилася під ноги.

— Не розгніваєтесь, якщо правду скажу... отче?

— Ні. Не розгніваюсь.

— Зненавиділа я вас, пане Петре. За добро зненавиділа. Простіть — горе ви принесли мамі, татові й мені. Тому й зненавиділа...

Петро обривав листя, м'яв.

— Воля твоя, Харитино. Думай так.

— Ще раз — простіть... отче!

— Воістину: з чертога у щегнушу[2] до смерда просто так не тікають. Значить, ненавидиш?

Харитина набрала повні груди повітря, намагаючись відповісти,— і на цей раз не наважилась нічого сказати. Обличчя Петра Могили закам'яніло.

— Я, Харитино, приїхав причину узнати, чому втекла, но не просити повернутися. Бог тобі суддя... Очевидно, істину мовили латиняни...

— Що?

— Нічого. То я про своє...

Одвернувся, щоб не бачила, випустив з очей біль: під грудьми так пекло, що не давало дихати. Зупинився, вистояв біль, сказав:

— Я вириваю любов з грудей своїх! Ніде і ніколи не згадаю більше імені твого, Харитино!.. Ні у серці своєму, ні для голосу свого, ні для вуха чужого. Бог мені свідок. Амінь! — І чорний, кульгавий, страшний пішов геть. Харитина аж вихолола. Стояла, поки чернець Петро не зник.

Тоді бігом побігла крізь шелюгу, крізь вітер, крізь рясний плач — кудись.

Того ж вечора Петро Могила і Михайло Дорошенко у критому заморському візку, супроводжувані півсотнею козацької охорони та незмінними молдавськими гайдуками, рушили на Київ.

Петро Могила мав намір поговорити з гетьманом про січові справи, раз така нагода трапилась, але не зміг, їхав похмурий, заглиблений у свої думи. Хитрий гетьман, який усе зрозумів, удав, що спить,— аби не докучати святому отцеві зайвими розмовами.

---

[1] Горушний (ст.-сл.) — гіркий.
[2] Щегнуша (ст.-сл.) — кухня.

Через три дні після зустрічі з гетьманом з хати добрих Севрюків виїхали на Чигирин у полк Максим Голобородько, Максим Кривоніс і Богдан Хмельницький. А ще через два дні, попрощавшись з дорогими і хорошими Севрюками, подалася геть і Харитина Ковкурівна.

10

Восени завжди незатишно у Пониззі, на Запоріжжі. Там, у голому степу — спробуй впіймай! — гуляють усі чотири вітри. А осінь 1625 року видалась не затишнішою за всі попередні. Спочатку вдарив було легенький морозець і пішов сухий сніжок, але посеред зими задув вітер з моря і приніс із собою слань [1] гнюсну, дощ упереміж з мокрим сірим снігом, вологу і тумани. Під ногами розвезло таку липку грязь, що коли чобіт застрявав у ній, то легше було висмикнути ногу з чобота, аніж саме взувище вивільнити. Незайманою цариною, віковим дерном можна було ще конем проїхати або пішки пройти. А на битих дорогах у чорноземлі грузли і коні, і люди, тягли за собою налиплі на ноги пудові кавалки густої грязі.

По такій розталі та негоді Максим Голобород[illegible], будучи старшим над бекетом [2] з чотирьох козаків, ніс сторожу на Лівобережжі, на високій могилі при дорозі на Крим. На вершечку бовваніла вежа з чотирьох стовпів, обкручених вимоченою у смолі соломою та обв'язаних просмоленими вервіями. На вершечку вежі — бочка з смолою. Дощ не дощ — піднеси щонайменшу іскорку — спалахне вежа, мов свічка, і сповістить на інший бекет про те, що тут забачили турка або татарина.

Служба у бекеті була тяжка. Жили дозорці в обкладеній сіном халабуді, годувалися в'яленою рибою та сухарями, бо все пшоно, три тижні тут сидівши, давно поварили і з'їли. Двоє козаків пильнували, троє або спали, або правили нікчемні баляндраси, щоб за годину чи дві іти на дощ та вітер — на зміну тим, хто пильнував.

---

[1] Слань — сльота.

[2] Бекет — козацька вимова слова «пікет», сторожовий загін.

Максимові не йшли з голови думки. Коли у халабуді з-під цупкої повстини чулося сумирне похропування козаків, а в степу, загубивши прямий шлях, гасав і крутив вітер, Максим, притулившись спиною до теплого сіна, думав про переплутане і неприкаяне власне минуле, про гетьмана Сагайдачного, про свою безталанну Химку, про рибальську ватагу, про похід за море, про полишеного у Ходоках сина, про бачену у Севрюків Харитину.

Харитина йому сподобалась. Зараз досада бере, що, виїжджаючи з дому гостинних Севрюків на Січ, не сказав їй нічого.

І що то за чернець до неї приїжджав? Родич, може? Повернулась тоді після розмови з ним — ані кровинки в обличчі. Що воно за причина? Що такого їй говорив чернець, чим так налякав?

Кінчиться служба на Січі, треба буде заїхати знову до Курукового, поговорити з Харитиною. Славна дівка — що вродою, що норовом узяла...

У халабуду, зігнувшись, зазирнув дозорця. Обличчя дублене вітром, червоне від холоду, очі вирячені:

— Огниво давай! Турка йде!

Козаків як вимело з халабуди. Вискочили на гнилий вітер, на дрібний сизий дощець, на грязь, де плазом, де навзгинці подерлися на могилу.

— Де?

— Оно маячать!

У сірій дощовій імлі, коли дивитися на полудень, бовваніли три вершники.

Забачивши вежу козацького бекета, вони зупинилися, певне, порадитися: варто наближатися або й нападати чи не варто?

Максим теж роздумував: варто чи не варто?

Татари або турки — хіба їх, басурманів, по такій негоді розгледиш? — напевне ж не знали, є хто при вежі чи нема. Халабуда й дашок для коней були з північного боку, їх закривала собою могила.

Отож, щоб дізнатися, мали обов'язково під'їхати ближче. А раз так, то їх можна й упіймати! І не тільки можна — треба впіймати!

— Гавриле! — позвав чомусь пошепки, ніби далекий татарин чи турок міг почути.

— Га? — озвався дозорець.

— Тебе оті бачили?

— Звідкіль? Я ж на вежу не лазив — у такий вітер та дощ. Я оно там, у ямці на схилі, лежав під кобеняком. Бачиш ямку?

— Та бачу! Значить, знову лізь у свою ямку, дозоруй далі! Якщо забачиш татарина чи турка більше, аніж оцих троє, запалюй вежу. Огниво та трут у халабуді, у мене в головах, під сіном у капшуку. Іване та Зінько, а ви — на коней і отак праворуч, праворуч, по низинці обійдіть басурмана! Ти, Павле, зо мною. Візьмемо ліворуч — вибалком. Усіх не рубати — одного взяти живим! Ну, гайда!..

Хлопці навзгинці збігли з могили, повиводили з-під дашка застояних коней під сідлами і, тримаючись так, щоб їх закривала могила, погнали у степ. Одбігли чимало. Потім роз'їхалися, як було умовлено, і Максим, зробивши чималого гака, появився за басурманами.

Сутичка була короткою. Двох зарубали, а третього Зінько, забігши ззаду, стягнув з коня і, борсаючись з ним у грязюці, намагався зв'язати. Басурманин верещав і кусався, Зінькові довелося дати йому кулаком межи очі, басурманин одкинув ноги — і готовий. Зінько з Іваном пов'язали йому руки-ноги, мов мішок, поклали через сідло, приторочили, половили басурманських коней, узяли в поводи — рушили до бекета.

Басурманин, прийшовши до тями, заборсався і підвиваючи, щось забелькотав по-своєму — певне, ла.ся або просив про щось.

Зінько під'їхав і вже замахнувся — ще раз кулаком угамселити, Максим не дав:

— Ще вб'єш, а воно, може, щось важливе панові полковнику скаже. Зараз одвезу його панові Хмельницькому до дальньої сторожі [1]. То це турок чи татарва?

— А лихий його знає. По всьому — татарва, бо у малахаї. Та й смердить немитим...

Залишивши на бекеті старшим Зінька, Максим скоро дістався з татарином до сторожі — дворища посеред голого степу, захищеного від нападу, як стіною, кошами [2] з землею. Коли татарина одв'язали од сідла, стягли і хотіли поставити на ноги, той не міг стояти — затерп. Як підкошений упав на землю — і тільки водив чорними очима-тернинами по козаках, що скупчилися навколо. Максим перехопив погляд. У нім страх і —так здалося — якесь прохання, якесь моління.

[1] Дальня сторожа — передові форпости Січі.

[2] Кіш — велика висока плетена корзина. В неї насипалася земля. З кошів, ставлячи їх один біля одного, робили стіни, які не боялися ні стріл, ні куль, ні навіть дрібних ядер.

Пана сотника Хмельницького на сторожі не було, подався з кількома козаками у степ — на розвідку. Коли повернеться, нікому не сказав. Голобородькові нічого не лишилося, як везти бранця на Січ. Переночував у просмерділому тютюном та онучами курені [1], а вранці, вже навсидьки притягнувши дикоокого татарина до сідла його ж таки буланої в'язавши дикоокого татарина до сідла його ж таки буланої гривастої конячини, економним бігом махнув на Січ — степом на північний захід сорок верст звідси.

По обіді вітер закрутив, заметляв, а тоді подув з півночі і приніс із собою мороз. Під копитами коней затужавіла, а тоді й задзвеніла одвіку не орана земля. Запахло снігом. Стало темно.

Максим пустив коней жвавіше, але хурдиста [2] й собі пожвавішала, закрутила, сипонула у вічі снігом, засліпила. Татарин — руки скручено позаду — нагнув голову, малахаєм загородився од вітру й снігу. Максим же мусив дивитися вперед — куди їде. Щоки йому пік мороз, вуха час від часу доводилося терти, бо могли й геть одмерзнути.

Засутеніло — чи то від хурдисти, чи то від скорого взимку вечора. Змерзлий, заголоднілий Максим уздрів, нарешті, вдалині вогника. Повернув на нього — і невдовзі зупинив коня біля невеличкої саманної [3] хатини посеред степу. За хатиною — повітка і саж — усе з саману. Навколо неогородженого подвір'я посаджено молоді деревця. Певне, хтось, волі шукавши, оселився трохи не під самим носом у татар.

Максим важко сплигнув з коня, перевальцем на закляклих ногах підійшов до вікна, обережно постукав у маленьку запотілу зсередини шибку.

— Люди добрі! Як ваша ласка, пустіть переночувати православного!..

По вікну майнула велика тінь. Скрипнули й одчинилися двері, господар запитав з сіней:

— Хто тут?

[1] Курінь — довга напівземлянка, крита соломою або очеретом.

[2] Хурдиста — хурделиця, заметіль.

[3] Самян — чорнозем, вимішений з соломою і висушений у вигляді великих цеглин.

— Козак з бекета, добрий чоловіче. Татарина-бранця на Січ везу...

— Та куди ж вас занесло, пане козаче? — мовив чоловік і вийшов на подвір'я.— То вже нечистий вас степом водив! На Січ же не сюди, а он аж туди! Заходьте, пригостимо, чим бог послав, переспите...

— А поможіть-но татарина одв'язати!

Удвох заходилися розплутувати мотузки на татаринові. Розв'язуючи вузли, господар попередив:

— Тільки цього нехрещеного до хати не візьму — після нього знов святити, а за попом аж он куди їхати... Припнемо у повітці — хай там пересидить... Де впіймали?

— При бекеті на перекопському шляху.

— На дальньому шляху чи на ближньому?

— На ближньому...

— Сам був?

— Троє було. Двох порубали...

— То лихий знак, що їх сюди принесло,— тривожно вголос подумав чоловік і зозла смиконув вервію на татарських руках. Накинута наопашки гуня впала на свіжий сніжок. Чоловік нагнувся, підняв, струсив, знову накинув на плечі.— Лихий знак! Могло бути — знову орду ждати?.. Ет, ти, погань!..— Смикнув ще раз вервію на татаринові.— Де вас стільки береться? Як блощиць... От лихо на нашу [illegible]лю! Ведіть його, козаче!

Максим підхопив татарина, що ледь не впав з коня. Зсадив на землю, той був майже непритомний — такий змучений дорогою і путами. Повагався.

— Може, все-таки пустите до хати? Хоч обігріти— аж задубів, бачте...

— Нє! — твердо заперечив господар.

— Жаль, все-таки людина ж,— спробував ще раз попросити Максим.

— Кал він, а не людина...— Господар, поправивши на плечах гуню, пішов до повітки, одчинив двері.— Тягніть сюди! Переспить, не здохне! Скільки горя до нас носять, а ви — людина!.. Хай він згине, погань нехрещена! Тьху!

Максим заволік бранця у повітку, посадив у куток, куди вказав господар. Там було трохи сіна. Татарин одразу звалився набік — чи заснув, чи знепритомнів. Господар завів до повітки коней — поставив біля пари своїх. Знайомлячись, коні похропували.

— Ходімо до хати! — запросив господар, коли заклав коням сіна.— А за нехрещеного не хвилюйтесь. Тут тепло — одігріється і оджиье...— Постояв, подумав.— Хіба що горілки дати — нехай ковтне...— Ще подумав і додав: — Маєте ж довезти таким, щоб говорив... Хай розкаже, чого тут опинився і хто послав. Мене це тривожить.— Якщо орда — перший головою накладу. Ох, лихо, лихо!.. Де воно тільки береться?

Як про гусака, про підсвинка, якого треба до ярмарку живим довезти, як про худобину чи звіра — про татарина. Але й про себе сказав — страшно Максимові стало. Дійсно, один чоловік на увесь степ. Без захисту...

До Січі Голобородько дістався наступного дня за полудень. Поромом перепливли на Хортицю. Кошовий отаман Грицько Чорний зустрів знайомого козака привітно — як доброго давнього приятеля. Пан кошовий роздобрів, був гарно вбраний у нове, панське, щиро посміхався. Перезв погляд на татарина — очі стали жорстокі, лиховісні. Запитав щось у бранця по-басурманському. Татарин задивився убік.

Тоді пан кошовий гукнув, щоб хутенько покликали слугу козацького [1]. Цю службу правив на Січі байдужий до всього, ніби сонний, Ягор Васюта, на прізвисько Упир. Величезний, вайлуватий, справді сонний, підійшов, зупинився бездумно.

Грицько Чорний очима вказав на татарина, мовив тихо — ніби боявся, що хтось підслухає:

— Візьми татарина, Ягоре, і веди за мною. Хай він усе скаже...— І пішов до свого куреня, лишаючи на свіжому снігу глибокі сліди тонких підкованих закаблуків. Гарні сап'янці носив з деякого часу пан кошовий отаман!

Упир сонно глянув на татарина, шуйцею ухопив його за комір, байдуже повів, злегка попхнувши. У Максима тоскно стислося серце, коли басурманин-мученик чи то благально, чи то з докором подивився востаннє на нього. Неначе сказав: «Навіщо ти мучив мене довгу дорогу? Навіщо віз сюди— на ще більші муки?..»

— Продай, козаче, зайвого коня! — хтось над вухом.

Аж здригнувся з несподіванки. Глянув — хмільненький козак.

---

[1] Слуга козацький — кат, що виконував вироки козацького суду.

— Якого коня?

— А ось — буланого!

Якийсь час дивився на козака, ніби хотів зрозуміти, що тому раптом знадобилося?

Зрозумів — і несподівано для самого себе передав повід козакові:

— На! Проп'єш... за упокій душі нехрещеної!..

— Тю! — з подивом відповів козак і забрав буланого.

Максим одвів свого коня до стайні, засипав вівса, поляпав по шиї, відпустив підпругу. Сам пішов до куреня, де жили вільні на день-два від служби козаки-чигиринці, вліз на довжелезний, сіном висланий піл, заснув. Спав погано, уві сні шарпався, щось бурмотів. Через годину розштовхали:

— Пан кошовий зве!

Покрутив головою:

— Хто?

— Пан кошовий!

— А що йому?

— Він скаже.

— А!.. Зараз!.. — Сопів, мацав руками, щось шукав. Потім сів заклякло — до тями приходив.

Нарешті зліз із полу, застебнув на собі жупан — спав як упав, напнув шапку, вийшов на вітер і сніг. Земля побіліла, а Дніпро почорнів. По Дніпру плив човен; на греблях був один чоловік. Максим одразу пізнав того чоловіка — Упир. Ось він покинув гребля, нахилився, підняв щось велике, легко перекинув через борт.

— Все. Готов басурманин!... Полетіла мученицька душа до басурманського бога...

Максим зайшов до куреня пана кошового. У Грицька Чорного ще бліді щоки й темні, лихі очі — кров бачив. Усміхнувся по-приятельському:

— Заходьте, козаче, заходьте! Сідайте — гостем будете!..— Налив з пляшки оковитої, подав кухля і присів поруч, в очі зазирнув.— Пийте, козаче! Може, хоч вам цей абдулка щось таке сказав? Ну, так про рушення татарське чи про щось таке...

— Я й не питав, бо по-їхньому не вмію,— відповів Максим і нюхнув кварту. Поморщився. Випив.

— І нікому з вас не говорив?

— А кому б там? Кричав щось, коли полонили, а що кричав — хто ж його, невірного, розбере?

— І мені нічого не сказав!.. От клятий уродився!

— Знав би, що татарин такий клятий,— на місці зарубав би...

Пан кошовий отаман зиркнув на Максима — і негайно повернув мову на інше.

— А знаєте, що хочу поспитати у вас, пане Максиме?

— Питай, пане кошовий отаман!

— А чи не воліли б ви піти з Чигиринського полку сюди, на Січ? Мені потрібні хоробрі козаки — лад нетягам давати. У тім наша біда: бешкетує голота, а від того самі неприємності реєстровому козацтву!.. Га, пане Максиме?..— Налив ще у кварту. Собі налив.— Потрошку і у високу старшину вас виведу. За вірну службу — в осавули вас гукну[1]. А там...— нахилився.— Будьмо!.. — Випив, знову нахилився.— А там як воля божа, то й багатство буде, то й у сотники, у полковники... Вірні люди потрібні мені! Хто мені вірний — не пропаде!.. Хто мені у підмогу, тому і я!..

Щось неспокійне було в словах пана кошового отамана, щось лихоманкове, нещире. Чомусь пригадався напад на Фелюку посеред моря і негарний вчинок пана кошового отамана, котрий євнуха зарубав.

Тоді пан кошовий отаман лихоманково закликав «рвати гребла» та «рвати пупи». Зараз лихоманкозо закликає у помічники.

Чого підлещується? Соромно, що бранця замучив, то тим совість заспокоює? Чи щось інше на меті в нього? Хіба в душу панові кошовому зазирнеш?

Не встиг додумати — двері одчинилися, до куреня увійшов червоний з вітру й морозу, похмурий пан перначний Тарас Трясило.

Не скидаючи шапки, наблизився до столу:

— Нащо татарина веліли втопити, пане кошовий?

Чорний зиркнув на Тараса Федоровича — не витримав, одвернувся.

Нещиро зітхнув, сказавши:

— Хіба втопив? То вже аби на землі не смердів. Ліпше раки з'їдять, аніж тута смердітиме. Слабкий виявився — здох на беседі. Жаль, звичайно.

---

[1] Офіційно на Запорозькій Січі всі старшинські посади були виборними. Кошовий хоче сказати, що він запропонує Максима козакам для обрання на посаду.

— Нащо замордували?

— А то вже, пане Тарасе, не ваша об тім турбота. Поки що я на Січі кошовим отаманом! Треба було, то й замордував, бо знати мушу, що хан готує..

— Розпитали?

— Тому й замордував, що не хотів клятий абдулка правди про хана говорити.

— Так-таки нічого й не сказав?

— Крім того, що кликав аллаха,— нічого.

Тарас Федорович обернувся до Максима й пильно дивився на нього.

— Ви брали татарина, козаче? — запитав Тарас Федорович, не зводячи з нього погляду.

— Я,— Максим мимохіть підвівся. Було щось таке у постаті й у погляді Тараса Федоровича, що примушувало ставитися до нього завжди з поважанням і навіть з деяким острахом. Сам кошовий отаман — і це Максим помітив зараз — розгубився при раптовій появі свого перначного. А чому, спитати? Тарас Федорович вів мову впевнено і чітко — і тому все, що він запитував або говорив, здавалося вельми важливим і все, про що він запитував, вимагало відповіді.

— Де здибали?

— Біля Гострої могили, пане перначний.

— Це на ближньому шляху котра?

— А так!

— Скільки усіх було?

— Троє.

— Там не допитували бранця?

— Ніхто по-татарському не знає серед нас.

— Значить, не допитували?

— Ні...

— А ви тут за годину замордували татарина, пане кошовий...— Тарас Федорович знову глянув на Чорного. Той почервонів, в очах його тьмяно спалахнула сердитка.

— Чом випитуєте, немов не вірите?

— Чого б то я вам не вірив, пане кошовий? — похмуро запитанням на запитання відповів Тарас Федорович.— Маю вірити — велять закон і звичай. А знати хочу все, пане кошовий, бо й вам відомо: татарин у нашому степу — жди басурманської пакості. Може, хан на Україну збирається набігти! А ви, бач, поспішили втопити...

По тій мові Тарас Федорович вийшов, нахилившись у дверях, щоб шликом не зачепитись за одвірок. Грицько Чорний скажено глянув йому вслід. Рука його дрижала, коли наливав оковитої собі й Максимові, ще раз зітхнув і сказав — як поскаржився на несправедливість:

— От бачите! Дбаєш, дбаєш про товариство, а тобі всяк шидар [1] по пиці лясь... Прощаю нашого пана Тараса тільки тому, що шалений він у мові й у ділах. Господь йому суддя! Вип'ємо, пане козаче!

Чарка з рук отамана — велика честь і довіра. Максим випив і, як годилося, подякував. Грицько Чорний наблизився упритул, зазирнув у вічі:

— То лишаєтесь, пане козаче? У свою особисту півсотню десятським отаманом візьму! Га? Мені потрібні віддані козаки. Якби ви знали, як вони мені потрібні!..

І не знати чому, враз пригадалася Максимові щойна суперечка пана кошового з паном перначним: чи не супроти пана Тараса потрібні панові Грицькові віддані козаки? Бо супроти турка чи ляха усі б'ються віддано. Значить, проти когось із своїх?

Зрозумівши це, далі й думав недовго. Відповів чемно, але твердо:

— Дякую панові кошовому отаману за велику честь. Однак перейти з полку не можу — там друзі, з котрими служити разом присягався.

Грицько Чорний налив ще по чарці.

— Хвалю за вірність! А хто друзі ваші?

— Сотник Хмельницький та значковий Кривоніс.

Чорний усміхнувся.

— Ось бачите! Друзі вже он хто, а ви — у простих козаках досі сидите. А побіля мене проходить шлях аж у генеральну старшину, пане козаче! Га?

Максим набрався сміливості й відмовився.

— Ні, пане кошовий отаман! Даруйте...

— Вольному воля,— сухо відповів на це Грицько Чорний і відсунув уже налиті чарки.

Максим уклонився й вийшов.

На подвір'ї зітхнув з полегкістю — хай їм грець, тим панам старшині! Вони б'ються, а лоби у посполитих потім тріщать...

---

[1] Шидар — лайливець.

Сніг припинився, але вітер став ще холоднішим — знать, знову захурделить. Від приземкуватого куреня до плетеного з очерету нужного місця біг козак, руками підтримуючи шаровари.

Знайомо пахло смолою — на березі смолили перевернуті догори днищами вутлі човни-душогубки: то січові рибалки готувалися до риболовлі.

Сам добрий рибалка, Максим знав, що риба вже стала на ями — зимувати. Хоч гаками-драчами, хоч сітями — бери. Аби охота. Але великої охоти у рибалок по осінній порі нема: посеред Дніпра вода зараз холодна, бистра і неспокійна. Хитне хвиля вутлу душогубку — і служи панахиду, бо вже ніхто тобі не поможе, ніхто не вирятує з водоверті.

Зайшов у непровітрюваний курінь, нічого не відповівши на козаче: «Ну, що там?» — заліз на піл, на свіжу шурхотливу солому і знову ліг. Довго не міг заснути — думалося про сказане й почуте. Заплющив очі — побачив обличчя кошового отамана.

Від його погляду стало не по собі, щось затривожилося в душі. Та втома й затишок, зрештою, зробили своє, і він заснув.

Вночі таємний гонець від кошового отамана подався на Брацлав і далі, на Львів,— повіз коронному гетьманові усну переповідку про те, що татари готують навесні похід на Україну.

То які з цього приводу будуть думки ясновельможного пана коронного гетьмана?..

11

З Запорожжя чигиринці розійшлися по домівках не через два місяці, як їм було обіцяно, а лише в кінці березня 1626 року. Затримало їх те, що панове генеральна та полкова старшина ніяк не могли поміж собою домовитися, кому далі нести варту на Пониззі, а гетьман у їхню суперечку не втрутився, бо вистачало інших справ.

Підготовка до сейму та перегиркування з шляхтою на самому сеймі [1] забрали більше як півтора місяці. А після цього треба було зробити все можливе, щоб примусити його милість пана круля підписати, зрештою, Куруківську угоду та сплатити козакам належні їм гроші. Сігізмунд довго ухилявся, але не витримав — підписав. Вперше за довгі роки реєстрове козацтво отримало шістдесят дві тисячі золотих свого жалування.

Тепер належало гроші розподілити і — Дорошенко це знав — породити посеред реєстрового козацтва чимало нових чвар: усім порівну не заплатиш — такого не буває. А де нерівність, там негайно селиться заздрість. А де заздрість, там виростають чвари. Так воно серед людей ще од Каїна з Авелем ведеться...

На Січ, замість чигиринців, прийшов із своїм полком Олифер Голуб. Після недовгого і неславного гетьманування полковник на очах постарів, зів'яв і спохмурнів. Запорозький рубака пройшов той же шлях, що його проходили до нього стонадцять поколінь інших заздрісних невдах-честолюбців: зумів ціною величезних зусиль видертися на найвищу щаблинку влади лише для того, щоб одразу ж зринути звідти у житейську сіру тісноту, щоб до кінця днів своїх похмуро заздрити іншим щасливцям і досадувати з утрати високих почестей та улесливої слави. Перед гетьманством ввижалася йому путь преславного Петра Конашевича-Сагайдачного, а гетьманстві й стежки вузенької не проторував.

Олиферові Голубу збайдужіли справи запорозькі і навіть справи власні. Нічим він не цікавився і ні у що не втручався. Привівши полк на Січ, переклав усі полкові клопоти на беручкого і достобіса хитрого сотника Івана Сулицького, а також на полкового осавула Івана Кулагу-Петражицького [2].

Сам же марнував час по-старечому, на самоті. До нього не дуже горнулися і не дуже його розважали, бо

[1] На сеймі у січні 1626 року козацькі посли вимагали покласти край утискам православної церкви, збільшити жалування, забезпечити привілей старим козакам і козацьким удовам, точного визначення земель, де жити козакам, тощо. У цей же час король схвалив, нарешті, Куруківську угоду, призначивши козакам 62 тисячі золотих жалування.

[2] Іван Сулима, Іван Кулага-Петражицький — майбутні гетьмани.

навіщо і кому потрібен той, хто вже одсяяв і тепер згасає, як покинуте серед степу багаття?

Сулима та Кулага-Петражицький заприятелювали з кошовим отаманом і щовечора правили посиденьки у його товаристві. Голуб на ці приятелища не ходив, бо здавна не любив Грицька Чорного за його різкість, за вперту нагальність, за простецтво, під котрим вгадувалося виношене злобне презирство до сіромашного запорозького люду. Ні в кого нема такого презирства до простолюдина, як у того ж таки простолюдина, який вибився у пани. Бо тут таке діло: пиха приходить одразу, а розуму бог може не послати й зовсім...

Пан полковник волів лишатися осторонь від молодих та чіпких до влади і самотньо думати свої думи та згадувати довге, багате на походи й звитяжства життя, яке, однак, завершувалося непримітно й сумно — як у старого лабзи.

Ніхто пана полковника не турбував: на Січі і на всьому Запорожжі панував благодатний спокій. У дикому ковиловому степу, топтаному і скіфом, і тавром, і греком, і варягом, і половчанином, і печенігом, і монголом, і татарином, зараз стояли бекетами козацькі севрюки-дозорці. Пильнували добре — осавули були задоволені. А покинутий напризволяще полковником і тому вкрай зледачілий полк вигрівався під весняним сонцем на Хортиці.

Голота теж не турбувала — розповзлася по першій травиці хто куди: хто милостині просити, хто працювати у господарів на хуторах, а хто чекати удачі біля проїжджих доріг. При куренях лишилися виписники [1] — люди покривджені і сердиті. Їм не лише золотих не дісталось з круліського жалування — у них і майбутнього ніякого не було. Тут розсердишся!

Виписникам звідси подаватися нікуди. Світ широкий, а окрім Запорожжя місця для них нема: на Січі вони — козаки, а поткнися якийсь у рідне село — вже панський хлоп, хоч цілих десять років служив у полку. Так записано у Куруківській угоді. На Січі виписники самі себе оборонять — вкупі й батька легше бити. Деінде сам батько гетьман їм зараз не підмога: за тією ж таки Куруківською угодою мусить кожного повернути панові.

[1] Виписники — козаки, які були «виписані» і з тих чи інших причин знову не потрапили до реєстру. За гетьмана Сагайдачного у реєстрі значилося до дев'яти тисяч козаків. За Куруківською угодою їх стало тільки шість тисяч. Три тисячі козаків, що «випали» з реєстру, і становили ядро виписників.

Грицько Чорний має халепу з виписниками: волів би гнати їх із Січі, але повинен терпіти і величати кожного «паном козаком». Нічого не поробиш — з цим людом жарти погані: під злу руку, коли щось не так, і голову зітнуть, і втоплять. Уже не один хорунжий та осавул раки в Дніпрі ловить.

У квітні на Січ мав приїхати гетьман Дорошенко. Після Куруківської битви, коли він так легко забрав булаву у Жмайла і, скрізь наставивши своїх людей, позбавив незадоволену старшину будь-якого впливу на козацькі справи, його почали побоюватись, як свого часу побоювалися рішучого у діях Петра Конашевича-Сагайдачного. Всім стало ясно, що тепер Дорошенко взяв владу до рук міцно і нікому її просто так не віддасть. Якийсь сотник, бувши напідпитку, негарно сказав про пана гетьмана: мовляв, жиріє на козацькій біді, ножа б йому в черево... І оте негарне чули козаки. Пан генеральний суддя недовго й судив: скарати на горло пащекуватого! І скарали: вже коли потрапиш до рук Упиря, не відпросишся і не вирвешся. Отож, байдужий до всього Упир одразу поволік балакучого на позорище і тут одним змахом катівської галябарди відтяв йому голову.

Знай усяк: негарне говорити про гетьмана не можна!

До зустрічі Дорошенка на Січі готувалися: наводили лад у кошах і куренях, чистили армати та іншу порохову зброю, перевіряли запас їстива і питва, осавульськими наїздами частіше турбували дозорців — щоб пильнували турка і татарина. За с им таким наїздом на Рябій могилі [1] натрапили на п'яний бекет. Козаків-дозорців за таке бито киями — до смерті.

Суворі козацькі закони, бо суворе козацьке життя: вороги повсюди. Пожалій одного — тисяча пропаде ні за понюшку кабаки. Прости одному — і не стане залізного порядку на Січі, бо всяк киватиме на того, кого простили. І, замість бажаної волі, прийде до козаків беззаконня, а за ним — погибель усій великій січовій громаді.

Пан гетьман не приїхав: затримала його нова распря поміж неспокійними київськими міщанами. А коли починається колотнеча серед обивателів, потрібна сильна рука,

[1] Могили, або кургани, здебільшого діставали назву за своїм зовнішнім виглядом. Гострою називалась висока конусоподібна могила, Широкою — приземкувата, Товстою — високa і крутобока, Ряба — могила з трьома і більше вершинами тощо.

яка б ту колотнечу могла своєчасно впинити. Бо інакше обиватели зозла одне одного понищать і попалять, як не раз уже палили та нищили. І тільки й користі від того станеться, що усякому потаємному підбурювачеві або іншому ізгрестися, що усякому потаємному підбурювачеві або іншому ізгрестися, бу: ці на пожарищах руки погріють. Так споконвіку було.

Тому й не міг Дорошенко виїхати з Києва: оберігав місто від вогню, а обивателів од дурної загибелі — щоб бува не повторився шістсот чотирнадцятий рік, коли православні чубилися з уніатами, а Київ увесь, вважай, до пня вигорів.

На Січ прибув інший гість, на якого й не чекали.

Рано-вранці з боку Чортомлицької слободи [1], з голубого весняного серпанку, немов з води, виринув і погнав до переправи чималий загін вершників. Дозорець на січовій вежі, як не додивлявся, не міг ще розібрати, хто то скаче, однак попереду примітив одного нібито у білій чалмі і нібито у блакитному халаті. Як і належало, дозорець притьмом бабахнув з кремнівки, гукнув на сполох:

— Турка бачу!

Січове козацтво скинуло з себе теплу лінь, заметушилося. Хто у чім, сипонули хлопці до бійниць, до арматних вікон у дерев'яній фортеці. По крутій драбині на вежу бігом-бігом видряпався сполотнілий кошовий отаман Грицько Чорний і важко виліз полковник Голуб, якого навіть звістка про турка не вивела з байдужого заціпеніння.

За Голубом подерлися туди ж і деякі інші панове з високої старшини.

Коли ж усі разом додивилися, зрештою, що то ніякий в біса не турок, а всього лише пан чортомлицький курінний із загоном одного-єдиного бранця везуть, Грицько Чорний затупотів на дозорця, закричав бридко — так розлютився. А мав би похвалити, бо дозорець гукнув на сполох правильно.

Олифер Голуб не втрутився, промовчав, хоч козак був з його полку. І чого б то мав у таке діло встрявати? Хай уже кошовий отаман викричиться. Перначний Тарас Федорович, що останнім часом ходив ще похмуріший і сердитіший, аніж завжди, збоку спостерігав за неправедно крикливим Грицьком Чорним, і важкий погляд його віщував панові кошовому скору біду.

---

[1] Слободами називалися в ті часи поселення втікачів від кріпацтва. Окремі слободи навколо Січі мали укріплення від нападу татар і турків. На місці Чортомлика згодом, в середині XVII століття, було збудовано нову Січ — після поруйнування Січі на Хортиці.

Кавалькада наближалася швидко, і скоро новоприбулі вже стояли перед січовою старшиною. Довговусий черевань — чортомлицький курінний пан Савко Нечіпай неквапом, ніби казку, розповів кошовому, що вчора увечері оцей — пальцем указав — татарва, а з ним ще троє не таких пишних, як оцей, прибігли до Чортомлика з Бессарабії і оцьому — пальцем указав — татаринові забажалося, щоб його в один мах везли до пана гетьмана, бо він, оцей татарин, каже, ніби не простий, а хана Махамета брат. То що пан кошовий звелить далі робити з оцим — пальцем указав — татарвою?

Татарин був не дуже високий на зріст, вилицюватий, червонобородий, очі мав сиво-чорні, як тернини, і дивився на козацтво, що обступило його кільцем, не лише без остраху, а й з виразом зверхньої упевненості — як людина високого походження і високого стану. Все ще блідий кошовий отаман кілька часу стояв нерухомо і, лихоманково думаючи, придивлявся до татарина, ніби впізнавав або вирішував, що з ним робити. Нарешті коротко, наказово кинув панові курінному:

— Ведіть до мене! Там я з ним побеседую!..

Пан Савко вже було рушив з місця і татарина торкнув рукою — іти, але тут несподівано до кошового отамана впритул наблизився Тарас Федорович і сказав тихо, однак так, що його почули всі панове старшина:

— Того буде, пане кошовий!

Чорний блиснув очима — гніватися, але перестрів важкий, як сокира, погляд перначного і збляк. Одвівши очі убік мав за краще запитати:

— Чого хочете, пане перначний?

— Я нічого не хочу, пане кошовий,— відповів на те Тарас Федорович.— А от гонець чогось хоче до пана гетьмана і, як посол, має їхати до пана гетьмана!

— Поки до пана гетьмана, волію розпитати, чого їде.

— Питайте... при нас, а не при Упиреві.

Чорний шарпнувся ще раз — розсердитися, закричати — як сміє! Вже люто зиркнув на свого перначного, рота відкрив — і забоявся. Скорився. Похмурий, як ніч, обернувся до рудобородого татарина і запитав по-їхньому, по-басурманському:

— Хто будеш?

Татарин, склавши руки на грудях, стояв прямо, дивився зіщулено, непроникно. Сіяла його чалма, і ледь помітно

поблискували уважні очі. Почув запитання Чорного, повів очима спершу на кошового, тоді на перначного — і відповів, як вицідив:

— Я — посол від хана Кримської орди Мухамеда-Гірея [1] — хай аллах нескінченно продовжить його дні — до хороброго гетьмана Війська запорозького, мир з ним...

— Звуть тебе як?

— Я молодший брат сонцеликого Мухамеда-Гірея — хай вічно сяє його непереможна слава! — Ісмаїл-мірза [2].

Грицько Чорний глянув хмуро, хмуро запитав:

— Чим доведеш?

— Повторюю: я — брат могутнього хана Мухамеда-Гірея, хай буде над ним милість аллаха! Решту я скажу тільки гетьманові Війська запорозького — хай він буде здоровий і міцний!

— А якщо я тобі не вірю?

— Хай не приведе тебе аллах до раю за такі слова!

Ті, що знали по-татарському, витовкмачували розмову тим, які не знали. Навколо посилювався гомін: козаки перемовлялися — намагалися самотужки знайти причину несподіваних відвідин родовитого татарина. Пан кошовий отаман неприязно покосився на пана перначного і ще запитав татарина:

— Чому їдеш, мірза, до гетьмана Війська запорозького, а не коронного гетьмана Жечі Посполитої?

— Могутній хан Мухамед — хай буде вічним покровителем йому аллах великий! — розмовляє тільки з першими людьми, а не з слугами перших людей.

— Кх-ха! — усмак кашлянув Тарас Федорович на ту мову.— Славно сказав, мірза!

— Що маєш говорити гетьманові Війська запорозького?

— Про це знає лише могутній хан Мухамед — хай благословить його аллах! — і знатиме хоробрий гетьман, мир з ним... Послів негоже випитувати.

— Не вірю я тобі! Ти не ханський родич, а собака серед собак! — раптом без причини визвірився кошовий отаман і аж налився червоним.— Ти шпег! Шпег! Мова твоя брехлива! Брешеш! Все брешеш! У тортури візьму!

[1] Гіреї — династія кримських ханів, що порвала з Золотою ордою і правила Кримом аж до XVIII століття включно.

[2] Титул «мірза» (мурза) носили члени ханського дому. В такому випадку цей титул ставився після імені. Мірзою величали також і кожного високовченого. Тоді цей титул ставили перед іменем.

Тарас Федорович ступив до Грицька Чорного і мовив майже на вухо:

— Не годилося б вам отак, пане кошовий отаман! Чи, може, розповісти козакам, як і чому одного татарина ви вже зарізали? Чи, може, ще щось розповісти? Мовте: я повезу мірзу до гетьмана! І не виказуйте, що чогось боїтесь, пане кошовий. То погано...

Навколо більшало козаків, посилювався гомін. Спантеличені запорожці не знали, що із почутого правда, а що брехня. Уже й справді приставали до думки, що татарин — істинно шпег-зглядатай. Хтось уже й про палю гукнув.

— Тихо! — враз, мов перначa, підніс угору п'ятірню пан кошовий — і кругом стало тихо.— Слухайте, що мовлю! Пан перначний Тарас Федорович повезе татарського посла до пана гетьмана Дорошенка, як того просить ханський посол. А вже пан гетьман Дорошенко нехай вирішить, що з татарином далі робити.

І хусточкою, як мосьпан, утер піт з чола.

Від того дня ще неспокійнішою стала душа кошового Грицька Чорного. Він зрозумів, що його перначний Тарас Федорович багато про що здогадується. Страх увійшов у душу пана кошового — страх зради і страх невмолимого викриття, яке станеться як не сьогодні, то завтра. І єдине, що могло ще внести спокій у душу пана кошового, що могло б відвести від нього невмолиме,— то була б смерть ненависного Тараса Трясила...

12

Богдан і обидва Максими, звільнившись, нарешті, від варти на Пониззі і два тижні славно погостювавши у добрих Севрюків, їхали тепер битим шляхом на Чигирин. Ошатна весняна земля красувалася першою зеленню, свіжою і п'янкою, як подих діви-облюбенки [1]. Раде, що зима позаду, дрібне птаство, котрого була скрізь сила-силенна, співало, хто дужче та веселіше і, співаючи, готувало гнізда —

[1] Облюбенка (облюбенець) — наречена (наречений).

плодитися. У степу — жайворонки, ріполови, при битій дорозі — посмітюхи, у гаях — щиглі, зяблі та в'юрки.

Максим Голобородько знав усе це птаство і на голос, і на вигляд, бо змалечку ловив його сільцями й тенетами та носив до хати — щоб співали. Це завжди кінчалося тим, що сердиті мати вигонили з хати і співунів, і Максима.

Як воно там зараз удома? Як мати, як тато? Чи жив-здоров Просик? Життя пішло бурлацьке, неспокійне — у походах та службі, навіть про дитину забув.

Доконче треба піти до пана полкового писаря і попросити, щоб учинив папер про те, що Просик — козацького роду дитина і панові не підвладний. Бо ще й сина покріпачать. Сотник Богдан Хмельницький поможе таку папер дістати — пан полковий писар йому добрий приятель...

...А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться.

То Богдан мугиче під ніс пісеньку, яку зараз уся Січ співає, не знаючи і не прагнучи узнати, хто її склав, таку гарну. Співають, бо до душі припала. Кому згадка про Сагайдачного мила в ній, кому слово про Дорошенка до вподоби.

А всі в тій пісні бачать власні тяжкі походи, бачать оті ходжені-переходжені дороги, де тільки тютюн та люлька дійсно й надобляться, бо іншого нічого не лишається для душі. Єдина розрада та розвага козакові у поході— викресати вогню і закурити люльку. А вдихнувши смачного диму, можна, проти неба лігши на спочинок, думати про хату, про жінку і про затишок встояного, розміреного життя.

Усім до душі пісня припала тому, що в ній мовлено велику, істинну правду про козацьке життя. Нелегке воно, це життя, невлаштоване. І заспівати про нього — уже розрада.

Дорога повилася униз, до нешрокої балки, і скоро козаки опинились у затишному зеленому байраці, уздовж котрого, порослий осокою, неквапливо тік прозорий рівчачок. З-за дерев тягло димком — чи лихий тать придорожній, чи стомлений мандрівець десь неподалік палив багаття.

Проїхавши ще трохи, хлопці побачили і самого мандрівця. Той сидів на невеличкій витолоченій галявинці — біля кострища навпочіпки — і колупався у вогні паличкою.

Зачув кінський тупіт, обернувся, показавши чорну густезну — аж під самі очі — бороду. По хвилі підвівся, потер червоні від диму очі і задивився на вершників. Мандрівець громіздкий, високий, при доброму тілі. На голові у нього — кислатий, темний від старості бриль, рукави драного сіряка — лише до ліктів, а поли такі куці, мов їх собаки пошматували. Брудні рядняні штани як підсмикані — теж замалі. На ногах — вервією перев'язані онучі і старі постоли.

Коли під'їхали зовсім близько, волоцюга по-шляхетному зняв бриля з кудлатої голови, ніби то був заморський капелюх з перами, вклонився і густим басом звернувся до козаків:

— Мир вам, вої православні! Вопію виспре к ви: воспомощенствуйте сірому, ібо гладствую, братіє, і жажду! Ниже варенія ситного, ниже оловини — сиріч пітія, душі й тілу угодного... Благостражду, рицері, аки врабій [1] у пустині Синайській. Уповаю, рицері...

Богдан з немалим здивуванням дослухався і до гарно поставленого баса, і до чіткої книжно-церковної мови бородатого шарпака. Проте, коли волоцюга згадав про врабія, мимовільно розсміявся: подорожня патлата пташка ледь влізла у чийсь немалий-таки сіряк. Відповів у тон волоцюзі:

— Не врабій ти єси, но суп [2] преогромен!

Тепер воло ога пожвавішав, немов родича уздрів. Наставив перста азуємого на Богдана:

— Істинно речеш, рицер доблій! Істинно! Аз бєах бєх [3] супом преогромним. Но нині же не сто оброков [4] з'ядєх — сто же днів без ядєнія єсьм.

— Злазь, панове товариство! — весело наказав по тій мові Богдан.— Пан подорожній сто днів не ївши — погодуємо. Бачте — з тіла геть спав. Та й самі погодуємося, пора.

— І оловини толіку душа жажде. І оловини...— тут же додав патлатий мандрівник.

— Нема оловини, страднику. Нема! Дорога з Січі

[1] Врабій (ст.-сл.) — горобець, мала пташка взагалі.
[2] Суп, або сип (ст.-сл.) — міфічний орел, який нібито міг голодувати сто днів, проте за один раз з'їдав у сто разів більше, аніж може з'їсти звичайний орел.
[3] Бєах бєх (ст.-сл.) — аоріст дієслова «бути». Означає — «недовго був», «нетривало був».
[4] Оброк (ст.-сл.) — тут порція, те, що належить.

довга — що було, все випили. Он водичка у рівчаку — то найліпша для вас і для нас оловина.

— Хай ниспошле вам господь пітія паки і паки гобзе[1]...— скрушно зітхнув волоцюга.

Максим Голобородько пильно придивився до нього: був той чимось дуже знайомий — що статурою, що голосом, що живими гріховодними очима. Спочатку подумалося: колись на Боричевому узвозі бачив. Тоді сам собі заперечив: ні, не там! А де?

— А де я вас бачив? — запитав, зрештою.

Бородань теж придивився, знизав плечима.

— Не відаю-бо ся..

І раптом Максим пригадав: істинно — перед ним був той страхолюдний чернець з Михайлівського монастиря, з яким він зустрівся на монастирському подвір'ї і не дуже чемно розмовляв у день погребу гетьмана Сагайдачного!

— А ви ж колись рясу носили, отче! — сказав.— Я ж вас у рясі бачив! Не пам'ятаєте мене?

Бородань наблизився до Максима, придивився — і все одно не впізнав. Розвів руками, зітхнув — і мовив козакам чисту правду про себе:

— Аз низринут з висей мнішества, з чертога богоспасенного, у юдоль мирську, окаянства і гріховності повну, доблії рицері-запорожці.

— Чого ж це вас низринули з мнішества? — діловито запитав Богдан.

Бородань подумав — і виклав усе, як на сповіді:

— Ібо аз єсьм гортанобісець[2], зело обуян страстію денно і нощно сатанинське пітіє лакаті многожди. Паки ж — женолюб окаянний, до тілесного соблазну охочий.

— І давно низринут? — Богдан добував з переметної суми похідне їстиво. Дивився кудись убік, щоб не сміятися в обличчя низринутому мніхові, який щиро сповідався козакам.

— Третьої седмиці в освященій келії аз обоюдосогласно і премного облюбех діву чреслату, за що отцем ігуменом, аще же братією возроптавшею, низринут бих укупі з дівою чреслатою в юдоль мирську. Діва поспішно ізидє, аз же покинут усіма і презрен всіма...

— А чого у сіряку, мніше, низринули без ряси?

[1] Гобзе (ст.-сл. зіпсоване) — примноження.
[2] Гортанобісець (ст.-сл.) — п'яниця.

— Яко наг, рицері, яко благ. У келії скинув ризи своя, з діви же покривала. Братіє же, стоя і зря сіє, глаголааху поносне, лицезрія діву і мя. Аз же їм аки апостол Матфей: «Что же відеші сучець, іже єсть в очесі брата твоєго, а бревна, єже єсть в очесі твоїм, не чуєші?»

Хлопці нареготалися всмак — уже давно так не сміялися. Бородань, зрозумівши, що ставляться до нього добре й що панове козаки жарти розуміють, не просто говорив, а лицедіяв. Обличчя, очі, руки — все брало участь у розповіді про гріхопадіння мніха.

— Ну,— крізь хлипи сміху запитав Максим Голобородько,— а діва хоч гарна була?

— З Подолу, славні рицері, з Подолу. Не діва — криниця любвеєстества, коя дна паче же ситості не імала.

Висміявшись, хлопці посідали обідати. Низринутий з висей мнішества бородань, певне, довго вже голодував, бо так приклався до солонини, варених яєць та кислого сиру, що вечеряти хлопцям лишилося хіба згадками про смачну поживу, так турботливо приготовану і укладену Севрюками в дорогу. Запили обід джерельною водою з рівчака. Бородань і собі напився, утерся долонею і, тоскно глянувши у кухоль, мовив:

— Іоанн же рече: «Глаголе їм Ісус, наповніть, водоноси, води!» І наповнили по венцех. І глаголе їм: почерпніть і принесіть архітриклінові! Вони же принесоша. Яко же вкуси архітрикл[illegible] — а то, братіє, бяше не вода, но вино моцнее...» Аз ж[illegible]е звик воду лакаті. Тьху!..

По обіді відпочили, дали й коням спочинок. Коли почали збиратися в дорогу, бородань наблизився до Богдана і вже серйозно, без намагання лицедіяти, попросив:

— Візьміть мя з собою! Одинокость у странствії єсть душі унинє і серця гнюсність. Пропаду сам албо проп'юся. Візьміть, панове козацтво! Речу: добрим слугою буду!

— Ми ж верхи, добрий чоловіче! — здивовано відповів Богдан.— А зайвого коня нема, як бачите.

— Аз при стремені.

— Воля ваша, якщо вженетесь. Але, якщо так, з ким маємо подорожувати?

— Во мнішестві бих пострижен яко Фронтисій. Нині, в миру суєтнім, грішнім, єсьм Теодор, сиріч — Федько. На прізвисько же хай лишуся — для пам'яті — Чернець.

З тим і рушили після перепочинку. Федір Чернець ішов так жваво, ніби не він за кіньми поспішав, а коні бігли за

ним. Легко несучи свої чималої ваги тєлеса, він на ходу розважав хлопців повчальними бесідами. Однак усі його речества — про що б не починав — зрештою, завертали на гріховність жіночої статі. Почав було про нескінченне зло на землі. Говорив розумно, серйозно. А потім враз запитав:

— А що єсть, доблії рицері, злая жона? — і вже далі повів про злую жону: — Рече-бо праведник божий Даніїл Заточник: «Злая жона єсть мирська поруха, осліплення уму, усякій злобі начальниця, а також збиральниця мита для сатани у церкві божій... Аще котрий муж іміеть зріти на красу жони своєя і слухати єя словеса ласкаві, но не здогадається у ділі її іспитаті, то дай боже такому мужеві трясцею хвораті!..»

Хлопці регочуться, а низринутий з мнішеських висей веселий балакун Федір Чернець починає говорити про тяжку чоловічу долю. І, зрештою, викручує свою розповідь так:

— «Несть на землі нічого більше женської злоби: жоною-бо сперва прадід наш Адам вигнан бисть із раю; жони заради Йосиф Прекрасний у темниці затворен бисть; жони заради пророка Даніїла у рів вверже, і леви йому нозі лизаху; жони заради блудної і аз низринут...»

— От ви жінок лаєте, а скажи вам: «Он жінка йде!» — побіжите здоганяти?

— Де? — аж шию витягнув Федір Чернець. Потім глянув на Богдана і підморгнув лукаво.

Хлопці ще раз дружно зареготалися — та враз обірвали сміх: у степу, далеченько, помітили якихось людей. Спочатку здалося — танцюють, збившись докупи. Аж ось над головами, помітні лише для гострого ока, часто-часто заспалахували блискітки. То були шаблі.

— Богдане! — гукнув Максим Кривоніс.— Там б'ються! Чалму бачу!

— Козацтво! — і собі додивився Богдан Хмельницький.— На поміч! Одпустіть стремено, мніше! Гайда!

— Аз при стремені! — біжучи, відповів на те Федір Чернець.— Аз при стремені!..

Підплигуючи у такт бігові коня, щоб бува нога не потрапила під копито, тлустий бородач на диво прудко і легко побіг туди ж, куди мчали козаки.

Коли наблизилися, побачили дивне: у центрі, оточивши захисним колом рудобородого татарина у чалмі й дорогому халаті, на конях билися перначний Січі Запорозької Тарас

Федорович та ще сім чи вісім козаків, а на них з усіх боків насідали сорок чи й п'ятдесят обірваних ланців — з тих, що їх чимало тиняється у байраках при битій дорозі. Однак у декого з волоцюг були добрі пістолі, а дехто так вимахував шаблею, що і не всяк козак зуміє. Забачивши підмогу, Тарас Федорович закричав:

— Зрада, козацтво! Зрада!

Хлопці вихопили шаблі і врізалися в натовп. Перші посічені впали на віковий щирець, кров'ю збагривши весняні зела. Коло нападників-розбишак було розірване, але тепер вони накинулися на Богдана та обох Максимів. А один — з ножем у руці — підскочив до пішого Федора. Той чекав нападу і ловко підставив під удар ножа жужмом зібганий сіряк. А тоді вловив нападника за праву руку і, не жаліючи, крутнув. Почувся хрускіт. Зарізяка скорчився од болю і закричав. Удар мнішеського кулака по шиї навіки припинив і його болі і крик.

— Просіть — і дасться вам! — напутив його на той світ Федір Чернець і тут же, одвівши од себе удар колія, засвітив кулаком межи очі іншому зарізяці. Той задер ноги, одлетів на дві сажені і розпростерся. Готов!

— Іщіте — і обрящете! — порадив цьому Федір. Тоді побачив, що до Богдана ззаду тягнеться ланець — дістати козака ножем. Шуйцею ухопив за коміра, стягнув з коняч[1]ого крупа і кулаком десниці вдарив по потилиці. Ланець завис, як по[1]ений.

— Тлц[1] — отверзеться вам! — приповів Федір і кинув ланця в траву, як дохлого кота.

Бився низринутий мніх так, немов до цього не богу молився, а тільки те й робив, що проломлював добрим людям голови. Він усе встигав бачити і на все реагував простотаки страшними ударами волохатого кулака. Міг би нахилитися і підняти чи ножа, чи шаблю — ні, волів битися голіруч. Тільки гехкав, б'ючи, та до кожного убієнного казав якусь істину з євангелія від Матфея.

Лихі люди недовго чинили організований опір; зарізякам, нахабним при успіхові, не дуже кортіло битися тепер, коли попереду загрожувала неминуча смерть. Вони не витримали і розсіялися хто куди. Козаки пустили услід коней — доганяти і дорубувати зарізяк, хай би дорога була вільна од них на майбутнє.

[1] Т л ц е т є (ст.-сл.) — стукайте.

Федір Чернець пішим ходом бігма кинувсь наздоганяти найближчого, вайлуватого і не по-розбишацькому огрядного. Наздогнав, упіймав і вже замахнувся було ниспослати на бандитську голову вічну благодать, коли почув над самим вухом різке й владне:

— Не бий!

І Федір, уже занісши кулака, не вдарив. Лише задля годиться доторкнувся до тімені зарізяки — щоб той не дуже викручувався та пручався.

Вусатий, червоновидий, насуплений козак, котрий наказав Федорові не бити, сплигнув з коня, наблизився до напівнепритомного зарізяки, що його Федір Чернець тримав за комір, і голосом дещо хрипким після нещодавнього нервового напруження тихо-зловісно мовив:

— Цей мені живий надобен...— А тоді позирнув оцінююче на масивного Федора Чернеця і схвально кивнув головою: — Здоровий, нівроку! Б'еш усмерть!

— «На войну вишед, не леніся»,— поуча Володимир Мономах синів своїх, також онуків і праонуків до стонадцятого коліна,— пояснив Федір свою ретельність.— «Руце і нозе врагам вередих, не дая собе упокоя...»

— Що вередих, то вередих,— покивав головою Тарас Федорович, з якимось подивом розглядаючи побитих Федором.— Як гарбузи поколов! Двадцять років сам б'юся — такого не бачив ні тута, ні за морем.

— Прилежанієм беру, прилежанієм, брате козаче,— відповів Федір на похвалу.

— Духовний, що так балакаєш?

— Бих звання духовного.

— Вигнали?

— Грішен.

— Бачу, що не з святих. Не пропадеш. Тримайся біля мене. Я — кошовий перначний Тарас Трясило.

З'їжджалися козаки. Сотник Богдан Хмельницький, ще лихий від погоні й кривавої роботи, зробив чолом панові перначному, обидва Максими — теж. Пан перначний подякував козакам за своєчасну поміч в обороні ханського посла від наглого нападу.

У Федорових руках, прочунявши, заворушився огрядний зарізяка у поганому й старому сіряку.

Тарас Федорович обернувсь до нього, глянув важко, як тільки він міг дивитися, і сказав тихо — тільки для себе і для зарізяки:

— А я вас упізнав, хто ви єсть за один.— Враз цупко вхопив його за підборіддя, зазирнув у вічі.— Хто послав мене перестріти у глухому лісі? Га? Хто напоумив ізгреб найняти для такого діла? Га?

— Не скажу! — чортом глянув бранець.

— Скажеш! — В очах Тараса Федоровича такий холодний гнів, таке віщування страшного, що огрядний зарізяка злякався, шарпнувся, заборсався:

— Не скажу!

— Скажеш! — Тарас Федорович опустив руку і вже заговорив так, щоб чули всі.— Все скажеш! Все!.. Хай би слово з тебе разом із послідніми жилами довелося витягати, вредяй поганий! — Став рівно, передихнув лють і наказав козакам: — В'яжіть сего ізгребського пана! Хай поїде з нами, бо тут ніколи стояти та розбеседувати. Знайдемо інший час й інше місце! — А потім уже звичайним грубуватим тоном звернувся до Чернеця: — Ви теж ходіть з нами, пане козаче, раз так гарно умієте!

Оддалік від козацького гурту, біля розлогого куща глоду, що саме цвів, сидів на коні рудобородий татарин, непорушний, немов з каменю. Навіть очі примружив — так, ніби йому соромно було бачити непотребну бійку між православними. Тарас Федорович важко сів у кульбаку [1], торкнув коня, під'їхав до татарина і сказав по-їхньому:

— Ти у безпеці, мірзо. Паличників-перешкодців [2] порубано. Більше ніхто нам не перешкодить.

Мірза кивнув головою, усміхнувся — очі лишилися вузенькі, мов щілинки.

— Спасибі, перначний, за захист, хай помилує тебе аллах на страшному суді! Не за себе боявся — справу пресвітлого хана — хай вічно продовжається його дні! — маємо довершити.

— Довершимо! — Тарас Федорович обернувся до козаків.— Рушаймо, панове козацтво! Гетьман Війська запорозького жде ханського посла!..

[1] Кульбака — козацьке сідло з дуже високими луками.
[2] Перешкодця — шкідник.

13

Для зустрічі несподіваного гостя з Криму Михайло Дорошенко одягнув найгарніше плахиття і начепив найкоштовнішу зброю, а сап'янці прикрасив довгими золотими острогами: вельможний татарин мав бачити і знати, що не до напівголих лабзів приїхав, не до безпросвітних пропияк-гольтіпак, як про це звикли думати і говорити у них у Криму, а до людей багатих, статечних, тверезих. Хай бачить — може, менше брехатиме потім на козацтво.

Частував за старим руським звичаєм — усім, чим багат був. Заради високого гостя челядникові при кошарі було велено зарізати ягня, дівка-пташниця одкрутила голови кільком півням. Поросятам пощасило: татарин свинини не вживав — кораном заборонено. Живі лишилися поросята!

У великій трапезній на столі пахтіла печеня і смаженя, парувало ситне вариво. Дратував нюх усякий квашений овоч. Дорошенкова господиня вміла квасити так, що виходило дуже смачно — їси, як учора покладене. У полив'яних куманцях та баранцях ждали своєї черги меди та горілки, настояні на пахучих степових, лугових і лісових травах,— на всякий смак і до усякої закусії.

Однак зголоднілий за дорогу Ісмаїл-мірза лише косився на питва, а свої алчні погляди пожадливо заїдав ніжною ягнятиною. Іншого разу, може, й хильнув би варенухи чи оковитої (аллах милостивий — простить!), але сьогодні, зараз, будучи послом хана, вважав за доцільне утримуватися.

За столом гостити, окрім гетьмана та мірзи, сиділи ще пан перначний Тарас Трясило, пан сотник Богдан Хмельницький і пан генеральний писар Савуй Бурчевський, уже літній чоловік з напівсивим оселедцем, який саме нагодився до пана гетьмана з доброю пакою універсалів [1]. Прислужувала за столом пані гетьманова, молодиця пишна, привітна і красива. А козаки вели бесіду на зрозумілій для всіх турецькій мові, плутаючи, однак, слова турецькі й татарські: «Чорт їх розбере!»

[1] Універсал — гетьманський указ, чи наказ, який установлював правила поведінки на якийсь час або новий закон, санкціонував якусь цілком конкретну дію або стосувався справ виключно службових.

Мірза неквапливо і безбарвно, як і личить високосановному візиреві, який нічого не боїться, розповів про дорожню пригоду. Розповів лише для того, щоб перед гетьманом подякувати перначному та сотникові, а також їхнім козакам за хоробрість і захист. Дорошенко, слухаючи, здивовано позирав на Трясила, очима запитував: що трапилося?

Тарас Федорович з хрумкотом жував солоний огірок — саме випив і закушував. Відповів, як про щось третьорядне, зовсім не варте гетьманської уваги:

— Та то пусте! Пакосники придорожні напали, перебийці — хіба дивина, пане гетьмане? Посікли їх та й далі рушили. То таке, хай мірза не дякує...

— От біда наша! — ніби пояснив татаринові Дорошенко.— Здичавілий люд при дорогах бродить. І скільки його — ніхто не знає. Де він тільки береться?

— Де тісно живеться, там завжди злодій появиться,— покивав рудою бородою Ісмаїл-мірза.— І в нас у Кафі злодіїв багато, хоч пресвітлий хан Мухамед — хай прославляться діла його! — і судить, і карає...

На тому й забули про пригоду. Тарас Федорович, випивши і закусивши квашениною, полив'яною ложкою мовчки сьорбав локшину з курячими потрухами. Дивився в тарілку, робив вигляд, що йому все байдуже, але чув усе.

Пили здоров'я кримського хана і запорозького гетьмана, говорили про все потроху. По обіді гетьман попросив шановне товариство залишити його та посла удвох. Коли опинилися без свідків, Ісмаїл-мірза, мружачи очі й перебираючи пальцями руду бороду, заговорив нарешті про важливе. Голос його звучав тихо, рівно, ніби й зовсім спокійно, але вчувалися в ньому тривожно-таємничі нотки.

— На серйозну розмову з тобою, хоробрий гетьман, послав мене сонцеликий хан — хай нескінченно продовжаться його дні! Мій брат і повелитель, володар Кримського ханства, певен, що твої вуха відкриті для його слів...

— Кажи! — приготувався слухати Дорошенко. На обличчі — сама увага, в очах — жива думка: все запам'ятати, все зрозуміти, все використати.

— У Кафі велика смута, гетьмане.— І Ісмаїл-мірза скрушно захитав грезетовою, обсипаною блискітками чалмою.— Велика смута... Ніхто не чекав, ніхто не мислив...

Гетьман затримав погляд на послові. Потім підвівся, туди-сюди пройшовся по світлиці. Подумав про те, що це погано — узнавати про кримські події в останню чергу і з

уст самих татар. Зглядатаї свої потрібні, які все побачать, про все розкажуть. Чумаки, наприклад. Зупинився перед Ісмаїл-мірзою:

— Що сталося у Кафі?

— У Кафі сталося ось що, хоробрий гетьмане,— одразу ж відповів Ісмаїл-мірза.— Брат хана Джанибек — хай чорна душа його опиниться на самому дні пекла! — вчинив заколот. Він — горе йому! — підбурив правовірних і захопив високий ханський престол, оголосивши себе ханом Джанибеком-Гіреєм! — хай тьмою покриється для нього істина, хай підвісять його за безсоромний язик. Хай пам'ять про нього умре раніше, ніж він сам! Бо велика Кримська орда має єдиного хана — сонцеликого Мухамеда-Гірея — світоча правовірних і грозу ворогів! Зараз сонцеликий хан Мухамед-Гірей покинув Крим і перебуває гостем у могутнього намісника Бессарабії Гасана-паші, мир з ним! А мене, свого брата і візиря, хан послав з цими вістями до тебе, хоробрий гетьмане. Чи все зрозумів проводир Війська запорозького?

— Зрозумів я все, мірзо. А от чим можу зарадити ханові Мухамеду — не знаю,— говорив, ніби сам з собою міркував Дорошенко. Покосився на сторожкого посла.— Ви, татари, свого хана там не зуміли захистити, а ми, козаки, хіба тут зможемо повернути йому престол і владу? От про що думаю. І вже, як говорити відверто, орда нам стільки насолила, стільки сала за шкуру залила, що... Нічого більше не хочу говорити.

— Хоробрий гетьман Війська запорозького, звичайно, має право згадувати минулі події і докоряти пресвітлому ханові,— Ісмаїл-мірза схилив грезетову чалму, проблискотів блискітками і знову задивився повз Дорошенка — кудись убік.— Але нехай хоробрий гетьман виявить себе політиком! Він матиме з цього користь. Сонцеликий хан Мухамед-Гірей—хай нескінченно продовжаться його дні!— не вигнанець і не повержений! Хто згодиться підводити поверженого і оживляти мертвого? Сонцеликий хан Мухамед — при силі! Разом з сонцеликим ханом — хай вічно живе його голова! — пішов і повів за собою більше як три тисячі найхоробріших нукерів [1] улюбленець аллаха сердар [2] Кентемір — хай руку його спрямовує Мухамед — пророк аллаха! Сонцеликий хан Мухамед-Гірей — хай нескінченно продовжаться його дні! — моїми устами не допомоги просить у хороброго гетьмана, а пропонує йому спільні дії — ось те головне, що я мав сказати. Хоробрий гетьман Війська запорозького об'єднує своє лицарство з подібними до аллахової кари нукерами сердара Кентеміра — хай нога його ступає по головах ворогів! — і разом вони рушають на Кафу. Сонцеликий хан Мухамед-Гірей — хай нескінченно продовжаться його дні! — сівши на престол, кидає голодним псам обезглавлені тіла Джанибека і його візирів, а перед лицем хороброго гетьмана Війська запорозького та козацьких і ханських свідків клянеться на корані, що буде вічним другом гетьманові й усьому Військові запорозькому і що ніколи нога кримського воїна не ступить більше на землю Запорожжя й усієї України... І щоб слово було вірне й вічне, сонцеликий хан Мухамед-Гірей — хай нескінченно продовжаться його дні! — і хоробрий гетьман Війська запорозького укладають угоду про вічний мир і взаємну допомогу проти спільних ворогів.

Гетьман Дорошенко неквапливо, повагом — руки за спиною — ходив по світлиці. Під ногами килим, кроків не чути, лише тихо подзенькують золоті остроги. Булава за поясом — при булаві, як і належить, зустрів посла. Поклав на неї руку, зупинився перед Ісмаїлом-мірзою:

— Не стану говорити неправди, мірзо, те, що ти кажеш, радує мене. Вічний мир з ордою був би благом для нас. Але діло це не просте, всує говорити з тобою про нього не можу. Мушу радитися з генеральною старшиною. Як на раді вирішимо — так і тобі передам.

Ісмаїл-мірза склав руки, покивав-поблискав чалмою, сів рівно. Подумав.

Усміхнувся:

— Я розумію хороброго гетьмана. Хоробрий гетьман повинен все передбачити. Це право кожного розумного правителя. Крім того,— я знаю,— король Польщі не дозволяє хороброму гетьманові Війська запорозького втручатися у справи Криму. Але хай хоробрий гетьман візьме до уваги, що втрутитися просить його сам хан Мухамед-Гірей — хай аллах покарає його ворогів. Отже, хоробрий гетьман не порушує ніяких угод...

Дорошенко ходив по світлиці, час від часу скоса поглядаючи на Ісмаїла-мірзу. Зупинився перед ним:

---

[1] Нукер *(тюрк.)* — вершник, охоронець хана чи взагалі високої особи. Тут — у розумінні «хоробрий воїн».

[2] Сердар, або сардар *(тюрк.)* — головнокомандуючий збройними силами, титулований воєначальник.

— Я радитимусь не з паном крулем, а з власною старшиною, мірзо! Пан круль не може заборонити мені витягти шаблю, якщо хтось просить допомоги у Війська запорозького. Не крулівська це справа, а козача...

Проблискотіла чалма. Усмішка застигла на обличчі мірзи. Очі-щілинки пильно світяться.

— Скільки часу хоробрий гетьман радитиметься?

— Недовго, мірзо. Недовго. Ти відпочивай поки — гостем моїм будь. А ми уміємо хутко збиратися, коли треба. Знаю — Мухамедові-хану пече. Порадимося, ухвалимо, як ліпше,— і одразу тобі передамо нашу остаточну відповідь. Гадаю, буде вона доброю для хана Мухамеда.

Ісмаїл-мірза підвівся з м'якого оксамитового темно-зеленого крісла на визолочених гнутих ніжках, притулив руки до грудей, нахилив голову:

— Чекатиму на твою скору і мудру відповідь, хоробрий гетьмане!

Дорошенко ляснув у долоні. У дверях став високий і плечистий, стрижений під горщик джура у тіснуватому в плечах жупані. Попереднього, зовсім молодого, Дорошенко прогнав — дурний був хоч об дорогу бий.

— Слухаю, батьку гетьмане!

— Покажи ханському мірзі його покій! Скажи покоївці, щоб послала постіль — хай мірза відпочине після дороги.

— Слухаю, батьку гетьмане! — кинув джура і прочинив двері перед татарином. Той, ще кілька разів покивавши гетьманові чалмою, вийшов, як належало перед старшими, задом наперед. Слідом за ним джура зачинив двері.

Лишившись на самоті, Дорошенко наблизився до вікна у сад, задивився у буйні дебрі свіжої зелені. Замислився. Перед тим, як скликати старшину, самому необхідно було виважити, чи варто встрявати у кримські діла, чи буде від того Запорозькій Січі користь? Татарським клятвам віри йняти не можна — це споконвіку відомо. Вони порушать будь-яку, як тільки зрозуміють, що це їм вигідно. Однак якщо договірно... Якщо до того ж ще й золотих динаріз у них узяти за поміч... А чому б ні? Гроші он як потрібні. Січова казна порожня...

Ззаду скрипнуло. Обернувсь — жінка. Пані гетьманова Пелагія — ще гожа, білолиця, випещена, у доброму тілі молодиця. Дивиться питально: можна чи не можна? Поморщився, одмахнувся рукою:

— Іди!

Пішла мовчки: має чоловіка крутенького! Поперек йому нічого не скажи. Що наказує, те й слухай, що велить, те й роби, бо інакше гнівається вельми. А коли гнівається, тоді його бійся, бо й набити може...

Дорошенко дивився у вікно...

Значить, ханові Мухамеду добре прикрутило, раз не втримався і послав по допомогу до найлютіших ворогів. По всьому, жде козацької підтримки якнайскоріше. А якщо ідуть з поклоном до ворогів, якщо покладають усі надії на те, що хтось допоможе, значить, з постійними друзями горшки побили! Мухамед, бач, не пішов кланятися султанові Блискучої Порти [1]. То чи не сам турецький султан намовив Джанибека на заколот? А може, не тільки намовив, а й допоміг заколотникам-кривоприсяжцям?

Тоді, безумовно, варто знов посадовити Мухамеда на престол у Кафі. Він, поки житиме, лишиться лютим ворогом турка. А для козаків це означатиме, що буде вільна дорога по морю і на Трабзон, і на Стамбул, і на весь турецький берег. Зате турки до Дніпровського лиману більше не поткнуться, отже, Запорожжя і вся Україна житимуть спокійно, татарських набігів не треба буде боятися: буде договір, буде клятва...

Значить, хоч якийсь, хоч недовгий мир настане, значить, можна буде не про війну думати, не про те, що треба наздоганяти тата на та рідних бранців назад відбивати, а про своє, тутешнє, мирне подбати...

— Ну, а як корона подивиться на спілку козаків з кримським ханом? То угоду ж з короною ніхто не порушуватиме! Не самі підемо — хан посла надіслав і попросив захисту — Ісмаїл-мірза правду каже.

Чому дозволу в корони не запитав? А тому не запитав, що ніколи було питати...

Значить, і з цього боку все гаразд, все добром на козацький ужинок.

Але пана Михайла Дорошенка неспроста називав Конецпольський хитрим політикусом. Пан Михайло тут же подумав і про інше: то гаразд, якщо все станеться, як гадається. А якщо козаки втягнуться в чужу міжусобицю,

---

[1] Портою офіційно називався уряд Оттоманської (Турецької) імперії. Цією ж назвою часто-густо називали і саму імперію, додаючи епітет Блискуча.

а Джанибек, з свого боку, накличе турка? Тоді як? Тягу давати?

Сама невдача — то не біда. В іншому біда: козацтво у басурманській распрі сили витратись, а Джанибек з турком вирвуться на Україну! Отоді козакам і посполитим непередивки будуть! Отоді козаки й посполиті запитають, нащо гетьманові хан знадобився. Та ще й як запитають!

Виважувати й виважувати треба, як справу повести...

Слід було насамперед розпитати пана перначного, як себе поводив мірза в дорозі, чи була не намагався щось вивідати, або що... Все треба знати, бо інакше ошукаєшся: люд по всій землі на брехні їде, брехнею поганяє. Одну натуру для людей каже, другу натуру у сховку держить...

Ляснув у долоні — джура став у дверях.

— Гукни-но пана перначного!

— Отого сердитого, червоновидого, батьку?

— Отого.

— А вони та ще один козак возом кудись поїхали.

— Коли?

— Одразу по обіді.

— Гаразд, іди! Повернуться — покличеш.

— Слухаю, батьку гетьмане!..

14

Тарас Трясило і Максим Кривоніс, якого пан перначний зразу уподобав за врівноважену хоробрість у бійці, за мовчазну вдачу і холодний погляд, везли на випрохáному у конюхів старому скрипучому возі зв'язаного і прикритого кобеняком від стороннього ока бранця, якого навіть панові гетьманові не показали. Там, на березі Гнилого Тікичу, де зарізяки перестріли козаків, Трясило вирішив було, коли привезе нападника, допитати його удвох з гетьманом. А приїхав, глянув на гетьманські хороми, на гетьманську пиху, на забігану й засмикану челядь — і передумав.

Допитає сам! Бо хто знає, який дука з яким дукою дружить?.. У помічники взяв лише Максима Кривоноса, козака рубаного, неговіркого і похмурого.

Їхали мовчки. З Печерська, лишивши ліворуч могилу Аскольда, спустилися на берег Дніпра, а далі понад берегом взяли праворуч. Перехрестилися на Михайлівську церкву, коли проминали зелені Видубичі, проїхали ще — і вторована торохкотлива дорога поступово зникла. Починалась либідська заплава, і Тарас Федорович, знаючи, куди їде, завернув ще раз праворуч, попід гору, у вологу вільхову хащу. Віз поїхав безшумно — лише зрідка одне колесо поскрипувало. Аж коли з усіх боків козаків обступила темна зелень та важка волога задуха, Тарас Федорович зупинив шкапину. Сплигнув на пружну, нетоптану землю, здер з бранця кобеняк і коротко кинув Максимові:

— Ану, поможи, Максиме!

Удвох підвели з воза пов'язаного, потягли волоком, поставили під чорну дряпучу вільху і конопляними вервіями прив'язали до дерева під пахви і за ноги. Руки завели за стовбур і теж туго, не жаліючи, зв'язали.

У бранця погляд скляний, застиглий, неголена щелепа одвисла — від чекання того, що зараз станеться. Русий оселедець розпатлався, в очі лізе. Чоловік при тілі, шкіра на обличчі пещена, без глибоких зморщок — як у підсвинка на щоках, коли сальце дрижить. Вуса пишні. Руки панські, без мозолів і часто миті. Однак дуже помітно, що за два дні чоловік спав і з лиця, і з тіла.

Тарас Трясило наблизився до прив'язаного, став навпроти нього — та' і, яким його усі знають: лихий, рішучий і безжалісний. Мовчки. Тільки позиркує на пана та прокуреними пальцями бере тютюн з кисета, діловито набиває люльку.

Набив, викресав вогню, закурив, попихкав. Мовчки. Трут, у якому тліла цяточка-жаринка, розкрутив, роздмухав до синього димку, подав Максимові:

— Назбирай сушняку, Максиме, склади кострище... Вогонь панові скоро знадобиться.

У прив'язаного поширшали очі — вогню не чекав.

Максим хмуро кивнув, забрав трут, пішов виконувати страшний наказ. Трясило наблизився до бранця, задивився у засклянілі вирячені очі:

— Ну, пане полковий обозний Медовар... Довго за мною полювали? Га? — Ще наблизився.— А хто послав мене убивати-різати? Га? Мовчите? Ну, та ще скажете!

Медовар мовчав і безтямно зрів кудись у хащу: всього лише за п'ять чи десять кроків від нього козак ламав —

аж тріскало, мов з пістоля стріляло,— сухі гілляки, складав кострище. От уже й легеньким димком потягло. Медовар роздув ніздрі, частіше задихав. Тарас Федорович усівсь, як на лаву, на повалену суху осику, смоктав люльку, сопів.

— То скажете, пане полковий обозний, хто послав мене убивати? Востаннє добром питаю! Потім не пожалію, як і ви б мене не пожаліли, якби шаблею до моєї шиї дотягнулися. Серця не маю — жаліти вас, пане Медовар. Про все допитаюсь — хоч би довелося вас, пане полковий обозний, наскрізь пропекти. Січ мені дорожча за ваше черево і ще за сто таких черев, як у вас. Не моргну, бровою не поведу — знаєте.

Підійшов Максим Кривоніс, теж позирнув на прив'язаного, як зарізав, і сказав тихо:

— Горить, батьку!

— Добре, Максиме! Скинь убоге рубище з пана! — черешком довгої люльки вказав Тарас Федорович на полкового обозного.— Все одно не для спокути було надіте, а для лихої справи.

Максим — очі жорстокі, невмолимі, як у Тараса, шрам на обличчі побілів — наблизився до Медовара, розірвав на ньому непрану рядняну сорочку, оголив волохаті груди, чималий живіт. На грудях — хрестик на гайтані.

— Зніми з нього й хреста, Максиме! — наказав Трясило.— Нема в ньому — і на ньому зайвий. Отак! А тепер, хай нас бог простить,— суворо мовив Трясило.— Неси вогню! Почнемо беседувати з великим паном, котрий хотів ще більшим стати. У генеральні обозні мітили, пане Медовар?

Той, немов лише зараз отямившись, раптом заборсався, запручався, закричав:

— Не треба вогню! Не неси! Я казатиму! Я все казатиму! Ну, розв'яжіть же мене!

Тарас Федорович мовчки смоктав люльку.

Максим приніс розжарену, димну головешку. На кінці — вуглинки аж білі.

Трясило знову всівсь на повалену осику, черешком люльки вказав на прив'язаного Медовара:

— Легенько посмали панові груди, Максиме!

— Я казатиму! — виривався, викручувався Медовар з туго плетених конопляних уз, але від того узи ще глибше врізалися йому в тіло.— Я казатиму! Не піднось!

— Смали, Максиме, смали! Щоб правду казав. Ну, так хто вас, полковий обозний Медовар, послав перестріти мене у дикому місці? Кажи!

— Грицько Чорний послав! Грицько Чорний!

— Правда ваша, пане полковий обозний Медовар! Грицько Чорний послав. Це я й без вас знаю. Ну, а що вам говорив пан кошовий отаман? Що велів, посилаючи?

— Пече мені! Забери вогонь! Кошовий велів убити вас! Він казав, що Трясило живий до Києва не повинен доїхати. Забери! Пече мені!

— Правду мовив, Медоваре! Не руш, Максиме! Хай очуняє пан. Ну, а ви мене одного мали убити чи ще когось?

— Вас одного.

— Посмали, Максиме! Зваду [1] мовить.

— Ханського посла теж мав убити!

— Не руш, Максиме! Правду мовив. Убити ханського посла теж Грицько Чорний велів?

— Він.

— А нащо було посла убивати?

— Не знаю.

— Посмали, Максиме!

— Щоб гетьман не дізнався про татарське рушення! Забери вогонь! Пече! Забери!

Тарас Федорович підвівся, наблизився до Медовара впритул — і од великої люті хрипко сказав:

— Ізгреб ви винячий, пане полковий обозний! Зрадця бридкий! Фіндюрка татарська! Двоєсловець гнюсний! Кого продаєте? Кому продаєте? За скільки продаєте разом з вашим кошовим отаманом? Смали, Максиме! Смали, бо маю все знати про зраду кошового і про зраду оцього пана! Візьми дужчого вогню! Хай усе скаже...

— Не муч, Тарасе! — У Медовара очі з орбіт вилазять.— Все скажу! Все скажу! Все скажу!..

— Візьми, Максиме, вогню! Візьми! Мусить усю правду сказати і нічого не забути...

Назад їхали вже без пана полкового обозного Медовара. Того, відтявши голову, кинули у бистру Либідь — ракам на потраву. Їхали мовчки, здружені страшною роботою і ще страшнішою таємницею про зраду на Січі, побратані непорушною клятвою тримати в собі таємницю. Однині тільки

[1] З в а д а — неправда, клевета.

смерть могла б розлучити Тараса Трясила і Максима Кривоноса [1].

Коли повернулися на гетьманське подвір'я, вже сонце стало на вечірньому прузі,— джура-здоровань запросив Тараса Федоровича до світлиці: батько гетьман ще від обіду жде.

Зайшов, став на порозі, повів хмурими очима: дожилися! Хати на помості вже мало козакові — хороми козак мурує. Лав та ослонів мало, стола мало — заморські м'які кручені-верчені золочені крісла козак придбаває, щоб була на козацькім заду мозолів не набити.

І яка ж після всього різниця поміж паном Дорошенком та паном Потоцьким або Конецпольським? Як помислити, то, виходить, що всі однакові. Ні, не можна нікому з них віри йняти!..

— Де це вас носить, пане перначний? — жартома поцікавився Дорошенко.— Заходьте, сідайте!

Тарас Федорович обдивився, куди сісти, вибрав якогось твердого стільчика під килимком, сів.

— Маємо з одним козаком добрих знайомих у Видубичах — оце їздили провідати.

— Возом?

— Верхи набридло,— вже сердито Тарас Федорович. І спідлоба глянув: не любив, коли випитували.

— А я прочув, ніби з вами якийсь бранець був... Що то за чоловіка полонили?

— Був бранець, пане гетьмане,— кивнув Тарас Федорович сухо.— Мій бранець. З тих зарізяк, що напали на нас у дорозі. Ну, мій бранець — моя й воля, що з ним удіяти було.

— Випустили?

— Та ніби ослобонив.

— Хай так, пане перначний. Бачу — якусь тайну маєте. Воля ваша і діло ваше. Більше не розпитуватиму. Але от що мені скажіть: чи не говорив вам чогось ханський посол у дорозі? Це маю знати?

— А бодай би слово! — відповів Тарас Федорович.

---

[1] У піднятому згодом великому повстанні Максим Кривоніс був правою рукою «мужичого гетьмана» і очолив один з найхоробріших загонів козаків-нетяг. Він — один з тих полководців, який, якщо говорити по-сучасному, у визвольних боях проніс естафету боротьби і непокори від часів Тараса Трясила до часів національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького.

Гетьман ходив по світлиці — тихо подзенькували золоті остроги. Трясило дивився на ті остроги, і всередині йому сам собою закипав гнів: чому золоті? Навіщо козакові — золоті? Це вже не од Байди і не від Наливайка, а від якогось пихатого зманіженого княжича, були б вони всі швидше перевелися. І вже, бач, у козацтві починається: не хоче гетьман жити по-простому, хоче по-панському, по-князівському...

Остроги дзенькають, як співають, гетьман ходить, ходить, ходить — думає, Тарас Федорович похмурістю наливається.

Дорошенко зупинився перед Трясилом:

— Так от, пане Тарасе, які діла. Татари вигнали хана Мухамеда з Криму. Це мені сцегло розповів посол. Зараз Мухамед у Бессарабії, під рукою турецького намісника Гасана-паші. А в Криму зараз інший хан — Джанибек, брат Мухамеда. Чув про нього — хоробрий вояка і жорстокий чоловік. Мухамед дбав про гареми та про те, щоб зручно, без турбот жити. Джанибек не такий. Джанибек — не ліпший нам, козакам, сусід.

Тарас Федорович задивився на пишно вбраного гетьмана — і той зрозумів погляд мужика-неотеси: «Мухамед дбав, щоб зручно жити, а ти не дбаєш?» Звузив очі, ледь помітно зблід. Стримався, не сказав нічого образливого мужикові — навіщо? З хама все одно не буде пана. Закінчив свою думку вже тоном стриманої зверхності:

— Колишній ан Мухамед нашої допомоги просить. Яка буде думка пана перначного?

— А чого маємо встрявати? — підвів голову Трясило.— Не наше воно діло, і не нам туди встрявати.

— Встрявати нам ні до чого, це істинно,— все з тією ж стриманою зверхністю погодився Михайло Дорошенко.— Але розумні люди повинні не забувати й про свою користь. Сам бог велів козакам мати користь від бійки Мухамеда з Джанибеком... Коли два вороги поб'ються, козаки виграють.

— Голови їм усім постинати — махаметам і джанибекам! — визвірився Тарас Федорович і рвучко підвівся.— Ось саме ниньки нове рушення готують татари у наші степи! А ви про користь, пане гетьман...

Дорошенко рвучко обернувся до Трясила, підійшов — остроги задзвеніли, різко запитав:

— Звідки відомо, пане перначний?

— Ще на Січі дізнався. Тому й до вас приїхав, щоб сказати. Часу мало лишилося.

— Але звідки дізналися?

— Звідусюд, пане гетьмане. А вам, пане гетьмане, пан кошовий отаман мав би давно вже повідомити, що татарва трохи не під самою Січчю тирсу топче.

— Пан кошовий отаман мені не казав нічого!

— Так отож-то! А татарського бранця пан кошовий отаман ще взимку сам, наодинці, допитував — та й замордував не до часу, нікому досі не мовивши, що почув від татарина.

— Ви що, пане перначний?

— Що чуєте, пане гетьмане.

— Зрада? — аж нахилився.

— Такого не кажу. Таке тільки суд козацький сказати може.

Гетьман заходив по світлиці швидко, нервово.

Повернувся, нахилився до самого обличчя Тараса Федоровича.

— Звідки дізналися про татарське рушення?

— З Криму чумак приїхав із сіллю. А йому передав вірний чоловік, що скоро татари вирвуться у наші степи.

— Зглядатая у Кафі маєте?

— Як хочете, називайте.

Золоті остроги гетьмана задзвякали ще різкіше, дзвінкіше. Раптом дзвін урвався. Настала тиша.

— То, може, й цей Ісмаїл-мірза не з чесним серцем приїхав? Га, пане, перначний?

— Хто знає, з яким він серцем приїхав. Просився до гетьмана — я привіз. Не привіз би — вже досі у Дніпрі плавав би, як і той татарин, якого взимку впіймали. На те йшлося.

— А... той бранець, якого ви сюди привезли... Він знав що-небудь?

— То мій бранець, пане гетьмане, і моя з ним розмова була. За зраду має відповісти пан кошовий отаман.

Остроги затихли. Довго-довго мовчали.

— Певен, пане перначний,— на вітер слів не кидаєте,— мовив гетьман.— Однак і віри йняти вам поки що не можу. Поїдемо разом на Січ — там розберемося.

— Хай буде так,— кивнув Трясило.

Стримався Тарас Федорович і не розповів гетьманові ні про допит полкового обозного Медовара, ні про поїздку

з Грицьком Чорним до Конецпольського, ні про все інше. То вже на козацькій раді про все одразу розкаже — перед людьми, щоб усі знали, а не один чи два. І свідків поставить...

Одчинилися двері, і джура, ставши на порозі, доповів:

— До вас якийсь чернець від його превелебності отця митрополита, батька.

І одразу ж за цими словами, не діждавшись дозволу, скорим кроком увійшов чернець. Дорошенко добре знав його — то був ієромонах Філіп, довірена особа Іова Борецького, точний і неукосний виконавець митрополичих вказівок.

Отець Філіп поспіхом, не по-уставному, а як вийшло, перехрестився на образ у кутку, махнув рукавом ряси поблагословивши гетьмана Дорошенка. На Тараса Трясила тільки позирнув, ніколи благословлятися. Скоромовкою заклопотано повідомив несподівану вість:

— Дня сього, по заутрені, умре архімандрит Києво-Печерської лаври великомудрий златоуст Захарія Копистенський, пане гетьмане. Мир праху його праведному!

— Господи, твоя воля! — зовсім не чекавши такого, мимовільно перехрестився Михайло Дорошенко. Як годилося при звістці про чиюсь смерть, осінив себе хрестом і Тарас Трясило.

— Владика просить гетьмана, не барячись, оповістити скорбну новину усьому козацтву, а також сю мить вивести козаків-дозорців на вулиці і тримати здє на мнозє местцєх, де збирається міщанство, аще[1] же возгориться у місті проміж людей звада, аще же уніатство духом воспре.

— Зроблю, святий отець. Передайте святому владиці: козаки пильнуватимуть спокою і тиші.— Дорошенко перейняв від попа Філіпа заклопотаність і поспіх.— Сеї миті все й зроблю. Зараз... Земля пером отцю Захарії...

— Амінь! — Піп Філіп ще раз махнув рукавом ряси, благословивши гетьмана, і чорним вітром прошумів із світлиці. Скоро попід вікнами проторохтів його візок — чернець поспішав кудись в інше місце з іншим наказом митрополита Іова Борецького: важливо було скрізь поспіти, поки уніати не прочули про кончину архімандрита і не заворушились.

[1] А щ е *(ст.-сл.)* — якщо.

Михайло Дорошенко обернувся до Тараса Трясила:

— Така вість, пане Тарасе, така вість... Ваша погана, а ця ще гірша... Докінчимо розмову іншим разом, зараз маю поспішати, бо не приведи господи ще раз до київської распрі й різанини!..

15

Захарію Копистенського поховали через три дні. Він ліг на вічний спочинок поруч із своїм найліпшим другом Єлисеєм Плетенецьким побіля Південних врат Успенського собору.

А ще через кілька днів після зачитання заповіту Захарії Копистенського і похвального слова митрополита Іова Борецького вся братія Києво-Печерського монастиря Успенія богородиці, патріарше нареченого Лаврою [1], смиренно і послушно уклонилася новому своєму настоятелеві тридцятирічному архімандриту Петру Могилі.

Братія не любила Петра. Був він, як для ченця, чи не занадто гоноровистий і пихатий, ніколи не забував, що він «милістю божою воєводич молдавський», [2] на всіх дивився звисока, дружби ні з ким не заводив і в чернечих розвагах участі ніколи не брав. Однак і зле говорити про нього ніхто б відкрито не наважився. Та й ні за що було говорити про нього зле. Він нікого не ображав, як міг і чим міг допомагав лаврським грамотіям, а його особиста вченість мимовільно викликала повагу і навіть неабиякий острах: це тобі не якийсь там сірий скуфейник, прости господи, а людина, що закінчила Сорбонну! Книжок у Могили було більше, аніж у всієї братії разом узятої.

[1] Саме слово «лавра» грецького походження і дослівно означає «шлях до слави». Титул цей присвоювався монастирям лише патріархом Єрусалимським. У світі існувало тільки п'ять Лавр: Єрусалимська св. Сави, Києво-Печерська, Троїцько-Сергіївська у Москві, Олександро-Невська у Петербурзі, Почаївська на Волині.

[2] На всіх паперах, які виходили з-під рук Петра Могили, дійсно читаємо його повний титул, що завжди починався наведеними словами.

Києво-Печерська лавра завжди була славна вченими мужами. І перший руський літописець, і перший руський лікар жили і скінчили свій вік у Лаврі. Але нині, по смерті Захарії Копистенського, не знали тут нікого вченішого за Петра Могилу. Архідрукар церкви росскія Памва Беринда був учености великої, ієромонах Філофей Кизаревич, завідуючий друкарнею, знав багато, ще були грамотії — однак таких, щоб знали разом і метафізику, і риторику, і граматику, і діалектику, і всі як є сім вільних мистецтв, не відшукати.

То тільки Петро Могила угобзован був. І братія німіла перед його вченістю, мимохіть лякалась, хоча ніхто з рядових ченців не міг собі уявити, скільки насправді знає Петро Могила і як знає.

От чому, коли обирали Петра на архімандрита, Іов Борецький мовив, що більш достойного пастиря, аніж Петро Могила, і уявити собі важко.

Братії лишалося повірити і одностайно погодитися з словом владики: вона уклонилася новому архімандритові з готовністю.

Аж тоді, коли розходилися по келіях після великої літургії [1], брат Іоад, який завжди відзначався обережним бунтарством, майже пошепки, на вухо мовив тихому братові Акепсію:

— Чюдо, брате, чюдо! Токмо приїде во чернці — і вознесе во архімандрити! Ти же, брате, двадесять літ во чернцех — і в чернцех нозє протягнеші...

— Божий умисл єсть! — відповів на те тихий брат Акепсій, який боявся крамольних розмов і не хотів їх слухати.

— Не божий умисл, но суєта! — пошепки ж сказав обережний бунтар брат Іоад.— Істинно речу — суєта! Суєті твар підкоряється, сиріч — чоловік! Гласом апостола Іоанна речу: «Слава тобі, господи, царю небесний, яко сподоби мя іматі пастиря-младеня...»

— Не богохульствуй, ібо — гріх! — впинив обережного бунтаря тихий брат Акепсій.

[1] Літургія *(грецьк.)* — урочиста церковна служба, дійство якої мало нагадувати євангельські тлумачення з земного життя Христа. Служилася тільки на великі свята і з нагоди якихось дуже важливих подій.

16

Тридцятирічний Петро Могила став господарем просторого настоятельського будинку і можновладним розпорядником усіх лаврських багатств. Вісімсот ченців — од родовитих і сановитих ієромонахів до затурканих сіромах-послушників — відтепер підлягали його верховній пастирській владі і становили його почет.

Вісімсот ченців — це втричі більше, аніж в усіх уніатських монастирях, разом узятих! Це пишніше, аніж при дворі будь-якого короля, навіть такого багатого, як пан круль Сігізмунд! Це надійніше і міцніше, бо при будь-якому монаршому дворі можливі заколоти та непослух, тут же слово архімандрита і воля архімандрита були єдиною правдою і святим законом для всієї братії!

Задля такої міцної влади, задля такого високого сану варто було покинути все мирське, неспокійне і непевне, варто було і поборотися, і витратити чимало власних грошей. Зате в нагороду отримано не щось химерне, а найнадійніше в усьому православному світі — Києво-Печерську лавру!

П'ятсот літ минуло від того дня, коли духовник великого князя Київського Ярослава Мудрого преподобний Іларіон — у схимі Антоній — та убогий вчернець Феодосій, прийшовши на круті схили Дніпра, удвох «ископа печерку малу», щоб тут жити й молитися. «И оттоле прозвался Печерский монастырь, беша-бо прежде жили чернецы в печере» [1].

І ось через п'ятсот літ не убога печерка на крутосхилі, а двісті тисяч десятин щонайкращих земель уже належало Лаврі [2]. Тисячі хлопів працювали на тих землях — для блага і процвітання обителі. На Лавру ж працювали десятки ковалів, лимарів, кожум'як, кравців, чинбарів, скудельників [3] та інших дебелохудожників [4] і ремісників усякого пошибу.

[1] З «Повести временных лет» Нестора-літописця.
[2] У пізніші часи угіддя Києво-Печерської лаври досягали півмільйона десятин.
[3] Скудельник — гончар.
[4] Дебелохудожник — майстер грубого ремесла.

Але й це ще не все. Жодні митарі [1] жодного короля не змогли б силою стягти з людей стільки грошей, скільки з своєї доброї ласки приносили до Лаври богомільні прочани та честолюбні вельможні дарователи, які хотіли тільки єдиного: щоб їхні імена було вписано у монастирську поминальну книгу! Така честь коштувала дарувателям сотень золотих. Ну, а за право бути похованим у лаврській землі, прямо на подвір'ї, де ходили люди, без могили і хреста, плагили вже не сотні, а тисячі золотих.

Лаврським прибуткам міг позаздрити не тільки небагатий господар Молдавії, а й скупий Людовік французький [2] і будь-який інший монарх будь-якої іншої держави. Багатства Лаври дорівнювали хіба що найуславленішим і наймогутнішим монастирям Європи.

І над усім цим багатством він, Петро Могила, був одинні голова.

Честолюбні мрії стали дійсністю раніше, аніж він міг навіть сподіватися. Що допомогло успіхові? Найперше — якби сам не намислив, якби сам не ступив твердо і назавжди на цю стезю, ніхто б інший не прийшов і не запросив у архімандрити. Такого в житті не буває. Нащо запрошувати, якщо можна самому взяти патерицю до рук?

Ще що? Спадкові гроші допомогли — голодранців теж на архімандритство не саджають. Мудрий і добрий друг Іов Борецький допоміг. Захарія Копистенський допоміг: архіпастирі узрілі в ньому достойного продовжувача їхньої справи. Пан круль Сігізмунд не заважав, бо думалося панові крулю, що пихатий родич Вишневецьких і Потоцьких на архімандритстві — то свій чоловік у стані ворога...

Так чи інакше, а сталося те, що сталося. Однині вершитимуть усі діла посеред православного люду на Україні митрополит Київський і всея Русі Іов Борецький і він, архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. У митрополита верховна влада, у архімандрита ж — найбільше посеред православних багатство. А багатство єсть першооснова otium'у [3].

[1] Митар — збирач мита при вході у місто.
[2] Йдеться про французького короля Людовіка XIII (1601—1643), безбарвну людину, іменем якої фактично правив Францією кардинал Арман де Рішельє. Рішельє розорив феодалів і зібрав при дворі короля величезні багатства, якими потім так щедро користувався «король-сонце» Людовік XIV.
[3] Olium (лат.) — дозвілля для занять літературою і філософією.

Відійдуть назавжди і десь сконають настирливі, виснажливі думки про подальшу долю, про те, що буде, коли зникне останній золотий з уже отриманої від батька частки.

Тепер можна думати лише про велику мету життя і діяти лише в ім'я цієї мети, бо лаврське багатство ніколи не зникне, лаврське багатство відроджується і множиться.

Петро Могила якщо й вірить, то розуміє і сприймає бога, як Платонового деміурга [1], як творця сущого, як духовний первопочаток усього земного і небесного. Бо хіба може бути інакше? Раз усе існує — значить, його хтось сотворив!

Але Петро Могила рішуче проти молитовного, бездіяльного споглядання господніх творінь, проти безглуздого фанатичного самовідречення, проти жорстоко-невблаганної обскурантської [2] нетерпимості до думки і дії.

Він прекрасно розуміє, що всі церковні обряди, вся ретельно продумана і канонізована урочистість служб, розроблена ще рівноапостольними отцями церкви, Платонового бога-творця не стосуються аніскільки. Але він певен, що служби і ритуали потрібні — для простолюдинів, для всіх тих, хто не в змозі осягти високе й вічне, хто умом своїм сприймає лише наочно бачене, поверхове, хто, не вміючи думати, підміняє думку ритуалами і робить їх власним правилом життя і поведінки.

Темнота хай у темноті перебуває.

Бог сотворив людину — хвала мудрості всевишнього! Але люди свої земні повсякденні справи мають вирішувати самотужки, а не звертатися до бога як до судді або до багатого родича з кожним ничтожним дріб'язком.

Per angusta — ad augusta! [3]

Інакше ніякий бог не поможе, ніяка молитва не вбереже. Хоч за горло бери ближнього — а дій самотужки!

---

[1] Деміург *(грецьк.)* — бог-творець.

[2] Обскурантський *(лат.)* — войовничо ворожий підхід до освіти і науки, до прогресу взагалі.

[3] Per angusta — ad augusta *(лат.)* — через труднощі до великого.

17

На похорон Захарії Копистенського приїхав архієпископ Чернігівський Ісая Копинський. Стояв при гробі — в очах таїв темний жар злоби і кривди. Не про небіжчика думав — про втрачене лаврське архімандритство і владу.

Аж тепер зрозумів, що його обійдено, обхитровано. Дивився з-під клобука, пускав у Петра Могилу чорні стріли ненависті. Навіть для годиться не напинав на себе смирення та святості, якої вимагав скорботний день, а всім показував істинний настрій та істинне ставлення до своїх духовних братів.

Лиш тільки засипали землею Захарію — поклав, як велів звичай і ритуал, поклона свіжій могилі, тоді мовчки сів у тарадайку і викотив з Лаври. На архімандриче посвячення не залишився, бо відтепер чорно зненавидів Петра Могилу. Два дні їздив по Києву, вів довгі бесіди з найвірнішими друзями-братчиками, з ігуменом Богоявленського монастиря, з багатими мирянами — щось замислював. Що? Того ніхто не знав.

Виїхав до Чернігова, не попрощавшись навіть з митрополитом — як втік. А по Києву скоро пішов перший, ще несміливий і страшний поговір: у святій обителі — Києво-Печерській лаврі — появився злий латинянин і єретик Петро Могила! І якщо дадуть йому волю, він усіх задурить латиною, а віру дідів-прадідів на пси переведе.

Докотився цей поговір і до архімандрита Києво-Печерського. Але недавній переможець Петро Могила відмахнувся від нього, як від мухи: мало хто і про що язиком плеще! Нехай!

Помітно схудлий від багатоденного нервового напруження, ще більш вилицюватий, жвавіший, аніж це личило б архіпастиреві чималого стада божого, ще розхвильований великою удачею, він радив свою першу архімандритську раду з митрополитом Київським. Дружба дружбою, а пішла служба, і з самого початку слід було домовитися у найголовнішому — щоб потім більше не повертатися до балачок, а обоюдосогласно діяти.

Говорили, як рівня з рівнею, і те, чого митрополит колись не міг повідати ієромонахові, нині Іов Борецький

говорив Петру Могилі. Йшлося про монастирське та церковне, однак розмова нагадувала більше світську житейську бесіду.

Іов Борецький супокійно, невимушено розсівся у кріслі перед вікном — саме там, де за життя, ставши архімандритом, любив вечорами думати про високе, про людське Захарія Копистенський. Петро Могила сидів у такому ж кріслі, але збоку — добре бачив освітлений профіль Іова, коли той дивився у вікно.

Подвір'ям час від часу неквапливо й смиренно, опустивши очі долу, проходили ченці. Групами і поодинці, з'являючись з боку Троїцької надвратної церкви, обережно ступали прочани. Забачивши ченця, вони запопадливо низько кланялись і раз, і вдруге — аж тоді рушали далі. З в'язкою тоненьких грошових свічок у руках продибав у напрямі дерев'яної просторої Трапезної церкви шолудивий кислоокий паламар [1] з мирських. Борецький його знав — колись паламар прислужував у Михайлівському соборі. Блаженненький він, не при розумі.

Пройшла багата мирянка у супроводі двох хлопок. Багатійка немов пливла, немов і появилася тут лише заради того, щоб на неї саму помолилися. Хлопки йшли позаду сторожко —наче щомиті ждали, що багатійка обернеться і вдарить.

— Бач, виступає як! — обірвавши попередню мову, не втримався Борецький і вказав на багатійку.— Не про суєту свою подумати, но себе показати, прийшла, нерозумна. Ох, суєта, суєта!.. У яких іпостасях і де тебе тільки нема! Всюдисуща єси!..

Могила підвівся, визирнув у вікно і — аж не гаразд йому стало, аж під грудьми зассало: впізнав Настю Ковкуриху. Вбрана по-селянському, але багато: що сап'янці, що керсетка, що хустка — все дороге, найкраще. На пискові — люта святість і солодка безсердечність. Пропливла.

Петро Могила відхилився на спинку крісла, замислився. А чи не сама продала Харитину панові Кастусю? Така може... Лише на мить згадав Харитину — і забоявся, одігнав спомин. Бог їй суддя! Не треба про неї, обіцяв — має виконати обіцянку. Розумна вона і порядна дівчина. А не полюбила — то силою ще ніхто любить не примушував...

— «Єгда ж прозябе трава, і плод сотвори, тогда яви ся

[1] Паламар — найнижчий церковний чин.

і плевел...» [1] — сказав тоном рівним, безбарвним.— Хіба знаєш наперед, хто мудр, хто глуп, владико? О! Якби нам знати, з ким дружити, з ким ні, хто нас вознесе, хто втопить!..

Так і не помітив Борецький, як архімандрит Києво-Печерський помітно зблід, побачивши на подвір'ї мирянку, як нервово забарабанив пальцями по підлокітнику крісла, коли сів і збирався з думками.

— Однак, брате Петре, будемо знати, що свого розуму ми нікому не позичимо, дурнів не поробимо розумними, а підлих чесними, а тому продовжимо нашу беседу.

— Я слухаю, владико! — Могила бачив профіль Борецького, мужній і вже старий.

— То я кажу, брате Петре, що відтепер воля ваша, як пасти монастирське стадо. Всяк пастир свою натуру має — се істинно, а натуру вже не переробиш. Но потрібні вам будуть тямущі підпаски, за кожною овцею самі не набігаєтесь. Кажу вам, бо вже умудрен. Боронь вас боже од справ суєтних і мізерних! Пастві про все хай указуємо буде не вами, но через достойних і розумних помічників. Тоді у стаді буде послух і ліпость, а на вас дивитимуться не як на наглядача, но як на власть верховну. Ви вже матимете час для високих дум і великих справ. Хто ж сам хоче скрізь поспіти, той посмішищем стає, ібо ніде не поспіє, но лоба наб'є.

— Слуш , владико! Curatio [2] існує у миру, curatio неминуче й у іті духовному,— відповів Могила і здивувався, як така проста думка сама не прийшла йому на ум. Мало того, він упіймав себе на тому, що досі думав протилежне: владарювати у його понятті означало все взяти під свій контроль і у все втручатися.

— І ще одна порада,—продовжив Іов Борецький.— Знаючи вже вас много, певен, що обитель затхле не житиме, но оновиться ділами вашими. Але ви ще молодий, мій друже, і можете поспішити. Знайте ж: ніколи не вводіть багато змін одразу, а також не робіть цього внезапу, без підготовки, попереднього розголосу. Ні миряни, ні духовенство такого не люблять. Человєці на те й человєці, що звикають до усталеного. Вони негодують на часті зміни і противлять

[1] Євангеліє од Матфея, 8, 15.
[2] Curatio *(лат.)* — завідування якоюсь певною галуззю цивільної адміністрації.

їм. Дійте обережно, брате Петре. Аще знадобиться різка зміна — не вводіть, но поясніть братії, нащо вона вводиться. Аж коли помисли ваші стануть ясні для всіх — дійте. Так заслужите славу не тирана, но мудрого отця, ібо зміна нібито не од вас, а од братії ітиме. Ви ж тільки бажання братії виконаєте.

— Спасибі за мудрість, владико! — ще раз здивувався Могила мудрій простоті сказаного і ще раз мав визнати, що він робив усе навпаки — все швидко і все одразу.

— Це треба. Живемо в человецех, человецем служимо... І от ще — зело важливе. Прийнявши патерицю, у дні ці закличте до себе гетьмана Війська запорозького — хай узрить він вашу до нього любов і увагу. Запорожці — наша опора і наш захист.

— Я про це вже думав, владико.

— Чи знаєте гетьмана Дорошенка?

— Був колись у нього на Січі і чув його беседу з королівськими комісарами.

— І як?

— По-моєму, розумен і хитр: по решету бігає — у дірочку ногу не застромить. Ні-ні! Але, владико, я думав не сюди гетьмана запросити — самому до нього піти. Дорогу до війська треба знати. Як на вашу думку?

— Се трохи по-генеральському, но — схвалюю,— посміхнувся Іов Борецький.— Можна, можна!

— Нам Військо запорозьке вкрай потрібне. Вкрай. Воно — істинно наша опора проти уніатів, владико. Нам ту силу і оберігати, і приборкувати.

— Хай благословить вас господь, брате Петре! Правильно кажете.

Петро Могила промовчав.

— Тепер з вашого дозволу, брате Петре...— Борецький обернувся до нього.— Нам з вами вкупі жити і вкупі діяти. Будемо ж єдині у помислах і у дійстві — будемо сильні. Всяк же у свою печерку потягне — пропадемо. Тому маєте знати. До цього дня знали те, що скажу, тільки гетьман Сагайдачний, земля йому пером, та ще один козак — не відаю, чи жив він, чи ні... Так от. Позаторік посилав я єпіскопа Луцького Ісаакія Борискевича до царя Михайла Федоровича та до патріарха Філарета — мову про союз з Московією вести. Думний же дяк Іван Грамотін таке тоді відповів Ісаакію: «Як видно з твоїх речей, мисль сія в самих

вас ще не утвердилась». Дяк схитрував. Не в нашій мислі справа. Ми в ній утверджені — нас ворог обступає. Справа в іншому: Москва після смути, мир з Сігізмундом щойно уклала, заєже спокій Москві потрібен. Іван Грамотін не глуп єси. Но нам поки що покладатися тільки на себе.

— Істинно, владико.

— А тому ще раз: будьмо вкупі! Я ось про що хочу вас просити. У вас великі зв'язки при королівському дворі і високі знайомства, брате Петре. Ви можете зробити так, щоб ми оба стали сильніші. Хай король, нарешті, затвердить мене ex officio [1] на митрополії! Ви знаєте, як це потрібно зараз на Україні.

— Даю вам слово, владико, що найближчим часом зроблю все від мене залежне!

— Амінь!..

Борецький підвівся і почав прощатися: було свято, і він мав увечері правити митрополичу службу у Михайлівському золотоверхому соборі...

Наступного ранку лискучий заморський ридван, запряжений четвіркою коней цугом— на конях похмурі гайдуки, зупинився навпроти показного будинку гетьмана Дорошенка. Архімандрит Петро Могила легко сплигнув на землю, а вже потім, ніби згадавши про свій сан, зіперся на довгу патерицю. Постояв, ніби розглядаючи будинок, рушив до красного ганку.

Йому назустріч, на ходу застібаючи кунтуш — вильоти мов крила, спіхом збіг гетьман Дорошенко. Наблизився до архімандрита і, на очах у перехожих, опустився навколішки:

— Благословіть, святий отче!

— Во ім'я отця, і сина, і святаго духа! — перехрестив Петро Могила нахилену голову гетьмана і тут же щедрим жестом перехрестив новий гетьманський дім. Аж тоді, коли цю обов'язкову церемонію було закінчено, Могила узяв Дорошенка за плечі й по-світському широко усміхнувся, підводячи: — Встаньте, пане Михайле! Зичу вам доброго здоров'я і радий вас бачити.

Дорошенко підвівся і сказав у відповідь, як догодив:

— Велика честь моєму домові, святий отець! Велика

---

[1] Ex officio (лат.) — офіційно. До дня смерті Іов Борецький не був офіційно затверджений королем у сані митрополита, і це дуже перешкоджало його діяльності.

честь! Ніколи не сподівався, грішний, на такі високі відвідини.

— Хоробрість і розум господаря дому сього були причиною для мене, нижайшого й смиреннішого, першим прийти сюди і зріти вас, пане гетьмане.

— Велика честь, велика честь,— повторював зраділий і ошелешений Дорошенко.— Запрошую до господи, святий отець! Запрошую до господи!..

Петро Могила попереду, Дорошенко, шанобливо відставши на півкроку, позаду — увійшли до будинку. Джура одчинив перед ними двері і зачинив за ними. Нікого більше на трапезу і беседу покликано не було. Про що говорили гетьман та архімандрит, так і лишилося для всіх таємницею.

Коли згодом — десь через годину чи, може, через півтори — вони знову появилися на ганку, тут їх уже чекало чимало високого і рядового козацтва. Біля самої стежки — панове старшина. Подалі, у бур'янах,— козаки та челядь.

Максим Голобородько, що стояв поза спинами панів старшини поруч з громіздким Федором Чернецем, одразу, лиш тільки Могила появився на ганку, впізнав у печерському архімандритові того насупленого чорнобородого ченця, який восени разом з гетьманом завітав у Куруковому до хати добрих Севрюків та дуже налякав своєю появою красиву наймичку Харитину. Тоді ж чернець попросив Харитину вийти з хати на якусь розмову...

Архімандрит — був у доброму гуморі, на обличчі радість і привітність — з ганку поблагословив усіх согбенних у поклоні, а потім забажав познайомитися з панами старшиною. Гетьман Дорошенко називав імена, Могила пильно вдивлявся в обличчя і обов'язково говорив кожному щось приємне. Панове старшина цвіли посмішками і проймалися духом побожної ліпоти, внутрішньої благості. Так архімандрит познайомився з генеральним писарем Савуєм Бурчевським, сотниками Іваном Оришком та Семеном Деркачівським, з кошовим перначним Тарасом Трясилом, полковим хорунжим Харлампієм Величком і зупинився біля сотника Богдана Хмельницького. Коли гетьман назвав ім'я сотника, Могила уважно подивився на нього і, не сказавши нічого приємного задля годиться, запитав з радісною зацікавленістю:

— Михайла Хмельницького, підстарости Чигиринського, син, пане сотнику?

— Так, святий отче,— з готовністю і з досить помітним здивуванням відповів Богдан Хмельницький і вклонився, як належало.

— Був пан Михайло хоробрий козак і шляхетного розуму чоловік,— покивав клобуком Петро Могила.— Звитяжця і розумник! Добре знав я пана Михайла [1], земля йому пером!..

— Звідки знали, дозвольте поспитати, святий отче? — не втримався Богдан.

— Удвох з паном Михайлом ми сусідами були під Хотином, удвох кров пролили, вічна небіжчикові пам'ять!..— Усі перехрестилися по тих словах...— Мене, бачте, окульгавило, а пан Михайло головою наклав...— Петро Могила якусь мить помовчав заради пам'яті Михайла Хмельницького і доторкнувся пучками до Богданового плеча: — Нині й присно буде моя молитва з вами, сотнику. Уповайте на благо!

Сповнені ліпоти та поштивості до його превелебності, панове старшина заздро глянули на сподобленого особливих милостей сотника Хмельницького, а Петро Могила рушив до ридвана. Гетьман на півкроку за ним — проводжати.

І враз сталося несподіване. З задніх наперед, на саму стежку, продерся Максим Голобородько. Скинув шапку, зігнувсь у попереку, випроставсь та:

— Вибачайте мені, святий отець, а чи можна у вас про щось запитати, як ваша ласка?

— Питай, сину мій,— зупинившись, здивовано дозволив архімандрит, бо що йому лишалося робити?

— Пам'ятаєте, святий отець, ви з паном гетьманом були восени у Куруковому, коли ми там з ляхами билися? І ви з паном гетьманом заходили у хату до добрих людей Севрюків?..

— Ну, пам'ятаю, сину мій. То що?

— То скажіть мені, святий отець: чи не знаєте бува, де зараз Севрюкова наймичка Харитина, бо, як я бачив, ви з нею знайомі були?..

---

[1] Чимало дослідників дотримуються версії, що Петро Могила був знайомий з Михайлом Хмельницьким. Цей факт, у свою чергу, позначився на подальших тісних взаємозв'язках Богдана Хмельницького і Петра Могили. Такої думки дотримується, зокрема, і сучасний радянський дослідник життя та діяльності Петра Могили В. А. Шиденко.

Презло блиснули очі святого отця, а сам він, ніби його в обличчя вдарили, аж назад відпрянув від того несподіваного запитання. Здавалось, ось-ось патерицею, як шаблею, ударить козака. І відповів зло, гнівно, але так тихо, щоб ніхто не чув:

— Бидло! Під нагай за таке!..

Рішуче покульгав. Швидко і вже без посмішки попрощавшись з гетьманом, сів у ридван.

Гайдуки вдарили по застояних конях, ті рвонули з місця...

Якийсь час над козачим гуртом панувала зловісна тиша. Гетьман, міцно ступаючи, наблизився до Максима Голобородька — в очах така лють, що спопелити може. Обличчя бліде, губи стулені, оселедець навис над лобом.

Сказав тихо, з притиском, з великою зненавистю:

— Хлоп! Бидло! Як посмів? Бидло! Як посмів, питаю? Бидло!

Максим по-справжньому розгубився і якийсь час ошелешено дивився на гетьмана, не розуміючи, чого той такий гнівний і чим він, Максим, перед ним завинив.

Враз йому проясніла вся лиха правда: не тому оце гнівився на нього гетьман, що вискочив недоречно та запитав не до ладу. Пан гетьман гнівився тому, що якесь бидло, якийсь репаний хлоп, мазур Максим Голобородько посмів забути своє місце позаду, а вискочив наперед і встряв у панську розмову! Якийсь хлоп і бидло посмів лізти туди, куди йому, хлопові й бидлові, лізти взагалі заборонено,— у стосунки двох високих панів!

Значить, він для гетьмана — не козак, не рівний, а всього лише хлоп і бидло?

Багряна пожежа, спалахнувши в очах, розгорялась на увесь широкий світ.

— Хто — бидло? — запитав у пана гетьмана не дуже й голосно — як видихнув. І одразу ж, не стримуючись, закричав: — Хто бидло? Хто, питаю, бидло?

Шугало багряне полум'я, палило все навколо, пекло мозок, пекло душу.

— Хто — бидло? — кричав.

Рвався з чиїхось рук, щоб дотягтися до гетьмана та вхопити його за груди, і кричав, кричав, кричав. Аж поки полум'я спалило увесь гнів. Тоді обм'як і перестав пручатися.

Не по-людському дужий Федір Чернець випустив Максима з обіймів, попхнув злегка з дороги і, пересапуючи, мовив:

— Істинно рече апостол Павел к римлянам: «Даж не може ся хабить [1] — лови блохи во гневе, інеєм будеть на пользу».

Гетьман крутнувсь, пішов до ганку. Звідти глянув — в очах велике презирство і панська недосяжність. І сказав з великою зневагою до ним же колись хваленого козака:

— Геть з двору, щекарю [2] шалений! Ти не козак більше!

— І не треба! — одгиркнувся Голобородько.— І не треба! Ліпше своя воля, аніж у козаках хлопом та бидлом прозиватися! Всі ви, пани, однакові!

Спересердя напнув шапку аж на самі вуха — і подався до стайні сідлати коня, щоб їхати хоч світ за очі. Гетьманський конюх-челядник став було у дверях — не пустити. Максим тільки рукою повів. Челядник одлетів, упав на купу сухого гною, закричав сердито:

— Розбишака! Паличник!

Максим не слухав. Смикаючи од злості повід, одв'язав свого коня, вивів, знайшов кульбаку, заходився сідлати. Ліпше глевкий хліб з водою і вольна воля, аніж панські потапці [3] до медової сити і хлопство у козаках! Не діждуть! Ніхто не годен козака бидлом називати!..

Ззаду почулися важкі неквапні кроки — під чиїмись чобітьми шурхотіла молода лобода. Позирнув скоса — Тарас Федорович. Пан перначний наблизився і сказав негалосно, однак схвально, з розумінням Максимового гніву, Максимового становища:

— А ти й гарячий козарлюга! Гарячий! Однак і дурний єси! Хто ж з голими руками полювати ведмедя йде? Рогатину наперед треба припасати! А вже з рогатиною і ведмедя брати.— І вже діловито, як у звичайний день і про звичайну справу, сказав: — На очі гетьманові сі дні не потикайся, Максиме, тут, на Печерську, не крутися. Хай перегорить. Їдь поки на Деміївку. Запитаєш там Стецька Хмурого, а йому скажеш: «Брат Тарас чолом робить». Стецько тебе передержить у себе. А ти, в нього будучи, послухаєш, що він скаже про тутешнє селянство, про міщанство і про

[1] Ся хабить — утримувати себе.
[2] Щекар — брехач, лайливець.
[3] Потапці — спеціальні маленькі білі сухарики для юхи чи для медової сити.

інший усякий люд. Через два дні гетьман рушає на Січ, ми — з ним. Поберешся за нами назирці — на Січі мені такий гарячий потрібен будеш. Поможи нам бог — велику веремію почнемо, Максиме! Ще запряжемо панів у ярма! Ще вточимо блакитної крові!..— І пішов.

Вражений відверто сказаними словами про панів у ярмах та про панську блакитну кров, Максим забув про свою несподівану сутичку з гетьманом і задивився услід похмуро збудженому кошовому перначному. Довго не міг зрушити з місця. Зрештою, перекинув повід коневі через голову, торкнувсь стремена — птахом злетів у кульбаку. Чвалом, трохи не передавивши курей, що греблися біля стайні, вдарив з подвір'я...

А наступного ранку на замиленому коні примчав на високе панське подвір'я гетьмана Михайла Дорошенка інший козак — сірий від пилюги і втоми. Сплигнув з коня і, ні на кого не звернувши уваги, плутаючись у шаблі, розчепірою — зад собі одбив — по-качиному зашкутильгав до будинку. Одчинив двері — і крикнув прямо з порога:

— Біда, гетьмане! Татари на Україну рушили!..

18

Повесні затужавіли дороги, наїжджені древлянами та полянами ще в часи, коли київські князі «бєша ратьни с Деревляни и с Угличи» [1], а на луках та полях зазеленіла добра паша. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський, дочекавшись гожої пори, зібрав військо і через Литву [2] рушив на північ — з наказу короля Сігізмунда, прендко і моцно [3] воювати невгамовного шведа.

Швед — голий і босий, а тому дуже сердитий, чіпкий і нахабний — без кінця тривожив кордони Жечі Посполитої

[1] Бєша ратьни с Деревляни и с Угличи *(ст.-руськ.)* — воювали з древлянами і угличами.
[2] Литвою в той час називалися території на півночі Білорусії, півночі Польщі і нинішньої Литви — все, що лишилося від колись неосяжної держави Гедиміна і Ольгерда.
[3] Прендко і моцно *(польськ.)* — швидко і сильно.

та грабував, що міг, собі на поживу. Тамтешня прикордонна шляхта вже давно ремствувала: милостивий пан круль мав би захистити своїх шляхетних підданих від шведських набігів!

Старий Сігізмунд не міг не зважати на настрої і запити своїх гоноровитих підданих. Кварцяному війську велено було виступити, а Станіслава Конецпольського поставлено на чолі його тому, що це вважалося панові крулю винятково розумним: з козаками тільки-но підписано Куруківську угоду, на Подніпров'ї більш-менш спокійно. А пан великий коронний гетьман на те й великий коронний гетьман, щоб боронити ойчизну від усякої напасті, в тому числі й від шведа.

Рушаючи в похід, Станіслав Конецпольський залишив на Україні близько трьох тисяч жовнірів [1] та жовдаків — на всяк випадок. Якщо пан круль вважає, що всюди настав спокій, то він, Конецпольський, думає дещо інакше, хай простить його милостивий пан круль. Час непевний, посполиті й козаки не підкорені й не замирені, тому все може статися. І якщо він, Конецпольський, іде захищати маєтності інших шляхетних панів, то не гріх подбати і про захист маєтності власної.

На час своєї відсутності коронний гетьман залишив регіментарем [2] над коронним військом на Україні брацлавського хорунжого пана Стефана Хмелецького. Тимчасового регіментаря знали у Польщі і на Подніпров'ї як людину розумну й хоробру, хоробрість пана хорунжого могли якнайкраще засвідчити князі Острозькі, князі Замойські, князі Заславські, у яких він служив начальником над ротниками. Але натури пан Стефан був предивної: посідаючи зискові [3] пости на службі крулевській, а також на службі у князів Замойських, Острозьких та Заславських, він ніколи не дбав про власне збагачення.

У той час, коли голодна, невлаштована шляхта билася на шаблях за щонайменші крулівські привілеї, коли ті, що, крулівською милістю опинившись на зискових посадах чи на вигідних маєтностях, правдами й неправдами додавали по крихітці до свого багатства, пан Хмелецький користу-

[1] Жовнір — піший або кінний солдат регулярної армії.
[2] Регімент *(лат.)* — полк. Регіментар — полковник. Тут — у значенні старший над військом.
[3] Зисковий *(польськ.)* — прибутковий.

вався тим, що мав, і до більшого не прагнув. З вищими й нижчими поводив себе на диво рівно, спокійно, гречно, і, головне,— незалежно.

Українську шляхту, яка тільки-но, забувши все святе, дерлася з низів у високе панство, всю оту безродну негоморову публіку пан Хмелецький чи не єдиний на всю Жеч Посполиту вважав рівнею шляхті польській, бо дійсно: чим українська шляхта не схожа на польську? Гірша вона хіба чи краща? Пан брацлавський хорунжий — можний представник польського високого військового чину — умів і міг за будь-яких обставин знайти спільну мову з старшиною запорозького реєстрового козацтва. То чи не бардзо дивний пан?

Але тоді чому ж вельможний Конецпольський залишив замість себе не когось іншого, а саме дивного пана Хмелецького? А тому він це зробив, що Жеч Посполита не мала пильнішого і хоробрішого свого захисника-прикордонника, аніж був лагідний Стефан Хмелецький. На пана Стефана Хмелецького коронний гетьман міг цілком покластися: що б не сталося, пан Хмелецький оборонить і його маєтності, і його сім'ю.

І несподіване сталося!

Всього лише два тижні минуло відтоді, як Станіслав Конецпольський з військом рушив на північ, а з Криму — такий сумний збіг обставин! — вирвалася у таврські степи, на землі України величезна татарська орда.

У Пониззі, у диких, необжитих людьми місцях, вона плавом перебралася на правий берег Дніпра, відтак, лишивши далеко на сході Запорозьку Січ, де мирно коротав дні служби старий Олифер Голуб та запливав жирком кошовий отаман Грицько Чорний, швидкими переходами, ніким не стримувана, ринулась через степи у північні землі України — на Черкащину, Уманщину, Монастирищанщину і Вищанщину, Звенигородщину, Брацлавщину, Білоцерківщину. Шлях орді лежав на стольний Київ.

У котрий раз заборсалася в зненацькій біді Україна, в котрий раз людський розпачливий плач і мученицький стогін став над селами, хуторами і містами.

Минають роки і десятиліття, а й досі нема страшнішої звістки, аніж та, що чотири віки тому потрясла княжу Русь:

— Татари!

19

Рублена хата Яроша Сопуна стоїть у кінці найдальшого кутка Лисянки, на невеличкому пагорбі попід самим вербовим гаєм, над Гнилим Тікичем.

Дарма, що Сопун однорукий,— хату зрубав собі міцну, надійну, простору, всі служби поставив надовго, по-хазяйському — щоб потім до кінця днів не переробляти.

На справному подвір'ї і в просторій хаті пильнує порядку беручка жінка, на цілих десять років молодша від Яроша: йому йде тридцять п'ятий, Софії — лише двадцять п'ятий. Плодовита молодиця: два рази по двійні принесла. І всі четверо дітей — хлопчики. Старшеньким — вже по три роки, меншеньким — ще й по року нема, зовсім крихітки.

Після другої двійні стало ясно: на господарстві наймичка потрібна, бо й з дітьми клопіт, і в господарстві неуправка. І тут — як бог послав — сама дівка прийшла, попросилася до роботи. Софія сперва як уздріла дівку — затялася: не хочу цю! Шукаймо іншої!

А воно й подумати: наймичці всього лише двадцять годків, вона така гарна і гожа, що щербату Софію аж зло взяло. Чи далеко до гріха? Чоловіки — вони ж усі однакові, била б їх пропасниця: ходитиме та позиратиме. Та якби ж тільки позирав!.. А то ще й руками...

Навіть розплакалась: візьмемо старішу! Ярош слухав, слухав, а тоді зверетенився, ногами затупотів, нагримав на жінку: цить! З старої наймички роботи — як із клюсі бігу. Господарство велике — хіба стара за усім поспіє? Стару не підженеш, бо розвалиться, а ця — саме в силі, болячок ніяких. Хай робить!

Так Харитина Ковкурівна осіла у Лисянці. Сопуни, тутешні її господарі, анічим не були схожі на куруківських Севрюків. Добрі Севрюки жили тихо, неквапливо, без біганини і шарпання. Що виростили, те й їли, що виткали, те й одягали. Не мали ні заздрості, ні пожадливості.

Після господа бога, якому там молилися щиро й радо, майже молитовною шанобливістю користувався патріарх роду, древній, сам схожий на іконописного бозю дідусь Данило. Навколо нього й пливло по колу уповільнене, дрімотно-лагідне, совісливе життя Севрюків.

Щоб хтось у розмові голос підвищив або слово яке негарне сказав? Та боронь боже од гріха! На тому світі за таке розпечену сковороду лизати доведеться. Щоб хтось забажав придбати більше, аніж сім'ї надобно, щоб торгівлею на шеляг шеляга приточити? Та хай бог милує! Суєта воно все! Навіщо в хаті — зайве? Людську ненаситну алчбу заронити в душі? Зайве ще зайвого вимагає — і алчна людина перестає розуміти, скільки їй насправді треба. А хіба в один брух [1] упхаєш те, що на двох належить? А хіба в землю з собою візьмеш щось, окрім вретища [2] саванного? А хіба зайве душу і тіло умоцнює? То навіщо ж гребти до себе? Ліпше зайвий шеляг убогому оддати, аніж затще у хаті лежатиме. Бо зайвий шеляг — то єсть заздрість і підозра в сім'ї, потік сварки: кому шеляг дістанеться? — причина розбрату, непослух і всякий гріх. Так ще дідусь дідуся Данила вчили, так дідусь Данило онуків і праонуків учить.

Посеред розхристаного, крикливого, брехливого і загребущого люду, посеред бурхливого житейського моря рід Севрюків лишався маленьким затишним острівцем, на якому конало, захлинаючись, людьми вигадане поняття Добра. І вже ніщо не в силі й не в змозі було врятувати його від навальних, все могутніших хвиль ненаситної людської своєкористі, безприпонної людської пожадливості. Тиха патріархальщина мала вмерти, мала потонути в житейському морі, лишивши по собі тільки сумні та марні мрії про якусь далеку-далеку вже справедливість, про любов до ближнього.

У Севрюків Харитині працювалося без поспіху, без скаженої напруги, розмірено — і ніби скрізь встигала, на все вистачало сил. Ще й мала час відпочити посеред тижня, нову сорочку собі помережити або посидіти десь у лузі, у верб'яному затишку та поспівати пісень — для самої себе.

У Сопунів усе не так. Лише на світ починає благословляти — в хаті й на подвір'ї уже заверть. І ото як закрутиться, як заколотиться, то аж коли сонце зайде — вгомониться. Сопуни святими беседами не живуть, про добро і зло не дуже думають, бо ніколи — треба дбати. І вони дбають люто, гобзують сквапливо, денно й нощно. Є три корови — ростять ще дві нетелі, буде п'ять корів. Тяглових биків три пари — біля них підростає ще шестеро перев'язаних

[1] Брух — живіт, шлунок.
[2] Вретище (ст.-сл.) — рядно.

бичків: четверо на тягло, двійко — на м'ясо. До сажа на двох паць прирубано ще один — відтепер тримагимуть чотири паці. Росте отара овець — вже й кошара для всіх замала. У леваді, на березі Гнилого Тікичу виростають, вигулюються майже дарові гуси та качки: їх річка годує.

Щоденно, здоївши, Сопуниха ставить молоко на відстій, тоді збирає вершки, б'є масло, ховає в льох — збите до збитого, кусень до кусня. Підсвинків наймичка Харитина відгодовує пахтою та усякою пашницею. Челядники — їх двоє — стрижуть овець, пхають вовну в лантухи. Пасіка аж на сорок колод — за все життя того меду Сопунам не з'їсти, що бджоли за рік наносять,— а Ярош Сопун нові колоди готує, нові рої в них буде садовити, бо мед на торжищах завжди ціну має.

І на подвір'ї Сопунів, і в леваді, і в полі, і в хаті — від рана до пізна очманіла коловерть, підганяйлівка, гаряче пекло. Ні господар, ні господиня, ні челядники, ні наймичка не сміють бити байди. Мають працювати всі — і працювати тяжко, без просвітку і без надії на те, що колись полегшає.

Коли все доспіє, Сопуни ждуть великого торжища-ярмарку. Не свого, лисянського,— тут задешево, все одно що задарма оддаси, не медвинського, що за двадцять верств, бо й там справжньої ціни за своє кревне не візьмеш. Ярош хитріший! Коли настає потрібний день, він запрягає воли у ярма, велить челядникам вантажити на гарбу лантухи з зерном та овною, шаплики з підзоленим маслом — сіль дорога, мас у золі вимочується — живцем в'яже голосистих угодованих підсвинків, ставить кадь з медом — і в супроводі челядника, а то й обох, везе все надбане у Богуслав, за сорок верст, у Білу Церкву за сімдесят або й у самісінький Київ — за всі сто двадцять верст з гаком.

З ярмарку привозить гроші — золоті й гривни, шеляги й оболи. Лічить на пальцях, в умі доточує до сторгованих раніше,— і ховає під замок у ковану, тяжку, як темниця, скриню.

І знову дбає, знову гобзує. Бува, хтось з лисянських козаків — а село все, як є, козаче — приходить позичатися, бо нужда примушує. Ярош дає, нікому не відмовляє. Але, пане козаче, за всяк позичений шеляг поверни два! Згоден— бери, не згоден — іди позичайся деінде.

Повне подвір'я добра: що у повітках, що у коморі, що у клуні, що у хаті — живи, користуйся, радій! Ба ні! Ярош з Софією гризуться за кожен гріш, за кожну пригорщу

муки чи пшона, за кожну цибулину. Не приведи й не дай, якщо Софія з комори чи з льоху візьме зайвини! Ярош уздрить — подвір'я для жінки стане замало. Називає Софію так, що й біля всеприятелища від п'яних не завжди про останню фіндюрку почуєш.

Софія не Флорівського монастиря праведниця. Вона теж в боргу не лишається — таке гилить, що Ярош, зрештою, відступається, тільки головою крутить. Коли поміж собою вдосталь накричаться, тоді — вже обоюду — приступають до челядників та Харитини: і дармоїди ви, і добра хазяйського не шкодуєте, і тільки жерете, а роботи з вас ніякої!

Була б пішла Харитина геть з цього злобагатого двору, щоб нічого не бачити й не чути. Не для того з дому тікала, щоб упевнитися, що її тато з мамою — не єдині на світі. Та Сопуни — не Севрюки. Добрі люди відпустили, ще й на дорогу надарували усякого. А Ярош на її мову, що піде, відказав таке:

— Наймалася од покрови до покрови? І роби од покрови до покрови! І не подумай тікати. Бо я закони знаю! Якщо челядин скриється, а закличють [1] на торгу... то свого челядина пояті, а оному платити три гривни. У тебе є три гривни? Воші в тебе є, а не гривни! Втечеш — упіймаю, у кабалу візьму на три роки. У мене присяжці [2] є, що слово давала до покрова працювати. Іди он — свиней треба чистити, обкалялися — дивиться гидко. Тиждень, певне, не чистила чи й більше.

І мала лищитися. Поганий чоловік усі закони знає, це завше так. Од поганого не одчепишся. Як казав був колись один перехожий студей: «Якщо ти, дівко, їдеш возом і трапився тобі поганий чоловік, що всівсь біля тебе на полу твоєї свити, то не кажи йому «ослобони!», а одріж тихенько полу і тікай, де подалі!» Але Сопун не за полу свитки — за руку тримав. А руки не одріжеш.

Жила у прибудованій до сіней хижці з манюсеньким — долонею затулиш — слюдяним віконечком на подвір'я. За час мандрів по людях дуже подорослішала, а в Сопунів огрубіла душею. Усьому на світі взнавши справжню ціну, з блакитних висей мрій спустилася на тернисті шляхи земного життя, а відтак усе побачила таким, яким воно було насправді, а не таким, яким би хотілося бачити. Від недавніх

[1] Закличють — оголосять.
[2] Присяжця — свідок.

розкошів одвикла, ніби й не було їх ніколи. Та хіба тільки від розкошів?..

Якось глупої ночі Харитина прокинулась від непевної душевної тривоги — так немовби поганий сон привидівся і вона чогось уві сні налякалась. По білених стінах хижки метлявсь, як лис у тенетах, червоний відблиск пожежі. Десь у селі пронизливо, розпачливо кричала жінка. Гвалтували собаки. Чулась якась незнайома, різка чоловіча скоромовка.

Харитина підхопилася з твердого ложа, нічого не розуміючи, припала очима до слюдяного віконечка. Слюда нерівна й потріскана, але дівчина все-таки побачила, що горить хата найближчого до Сопунів сусіда — Тодоса Сковороди. Полум'я вже охопило всю стріху — і аж неба дістало.

Жіночий крик завмер — як обірвався на найвищій ноті. Тепер було чути лише різкі чоловічі вигуки. На вулиці й на подвір'ї швидко снували люди — тінями на тлі пожежі. Намірилася вибігти, щоб узріти, що трапилось, чого колотнеча знялась, бо невідомість страшніша від усього. І тут почула таке, що мала сісти, бо серце заніміло. То Ярош на всю силу крикнув у сінях:

— Сонько — дітей! У льох! Це татари! І сама! Живо!

Сама не своя, Харитина заметалася по хижці, шукаючи сховку. Страх загнав її під дерев'яне ложе, у найдальший куток, за майже повний лантух з вовною. Скорчилась там і завмерла, як миша. І саме тоді чимось важким — певно, колодою, вдарило в двері. Раз. Вдруге. Втретє.

Затріщав моцний дуб, упали ковані двері. Сухо тріснув постріл. І продзвеніло надсадне Ярошеве:

— Зар-рубаю!

Ще постріл. Хрип. Дзенькнули шаблі. У хаті верещали діти, котрих Софія так і не встигла сховати до льоху, чулася татарська сердита лайка. Востаннє дзенькнули шаблі — на хвильку стало тихо. І тоді за серце узяв крик Софії:

— Не беріть дітей! Не бері-і-іть!..

Дитячий вереск у хаті. У сінях. Надворі.

Бухнуло у дверцята хижки — як у душу. Харитина зіщулилась ще більше і дихати перестала. А кроки ось, поруч. Сопіння — над головою. Рука мацає лежанку. Чуже, незнайоме, незрозуміле бубоніння...

І враз од Харитини, немов сам собою, посунувся лантух з вовною. Вчепилась, як за останній порятунок,— і тим

виказала себе. Нічний тать знов щось пробубонів — тепер задоволено, аж в горлі йому сміх забулькав. Чужа рука намацала, ухопила за ногу біля щиколотки. І не встигла Харитина бодай утриматися за щось, бодай скрикнути — її витягли з-під ложа. Спробувала боронитися, видряпуватися — татарин був дуже сильний. Ударив по вуху, кинув на ложе, накрутив косу собі на руку — і поволік з хижки. Од страшного болю мало що й тямила. Виволік на подвір'я, кинув ниць, ногою на плечі наступив. Щось гукнув комусь.

До Харитини негайно наблизився ще один татарин. Вузькоокий, тлустий, у волохатій шапці, в гарній одежі — чи своїй, чи вже тут, на Україні, з когось знятій — з шаблею при боці і кривим ножем за поясом.

Перший татарин ще раз смикнув її за косу, поставив на ноги. Поміж собою щось погелгекали. Тлустий примружив очі, додивляючись, оцінюючи, тоді нахабно поліз пальцями їй у рот, за щоки, глянув на зуби — як купованій коняці. Роздер сорочку, оголив, заходився м'яти і мацати — діловито, зі знанням справи, бездушно. Обіч зупинилися ще двоє. Щось запитали, сміхом прокахкали. Крикнув їм щось сердите. Ті відповіли — і знову закахкали. Ще раз крикнув. Зрозуміла лише одне слово — ясир [1].

І те з дитинства, з страшних казок та бувальщин знане слово вивело Харитину з довгого заціпеніння, з напівнепритомності, прояснило їй свідомість.

Вона тільки тепер зненацька усвідомила, що з нею відбувається, зрозуміла, що це ж її — саме її, а не якусь іншу! — повезуть бранкою до Криму чи в Туреччину, що це її, а не дівчину з жалісливої пісні, продадуть старому татаринові чи саракинові на потіху. І відтак — усе прощай! Не буде ні вороття додому, ні волі, ні бодай якогось щастя-радості.

Гостро-гостро, до холоду, до розпачу усвідомила весь жах того, що мало зараз статися. І гостро-гостро зрозуміла, що саме оця мить єсть останньою миттю, коли ще можна зробити спробу вирватись і втекти.

Татарин міцно тримав за косу, але руки мала вільні. І останню надію поклала на руки. Знала, що мусила зробити.

[1] Ясир *(тюрк.)* — жива здобич, узята при набігах. Здебільшого ясирем брали молодих дівчат і маленьких хлопчаків. Перші продавалися у гареми, з других виховували безбатченків-яничарів *(див. далі)*.

Тлустий усе мацав її тіло, оцінюючи, чи гарна, чи здорова, чи варто везти у таку даль на продаж, чи дадуть за неї динари, чи й дирхемів [1] виявиться не варта...

Коли вимацав усю, до п'ят, і випроставсь, байдужий, мов кат уфатигований [2], Харитина миттю вихопила у нього з-за пояса ножа і з усієї сили штрикнула у товсте черево нижче пупа. Тлустий голосно гикнув, вирячив очі, ухопився обома руками за живіт і, затинаючись, почав осідати. Другим швидким помахом Харитина хотіла різонути себе по косі, але — собі на щастя — вцілила татарина по руці. Татарин скрикнув, випустив з рук косу, а Харитина була вільна, як птах, що вирвався з рук птахолова.

Метнулася за ріг хати, у темряву, оленицею промчала через город у леваду, не роздумуючи, шубовснула в чорну, ще по-весняному холодну воду Гнилого Тікичу. Їй перехопило подих. З гарячки, не дихаючи, на самому лише страхові, перепливла глибоку ковбаню, вискочила на протилежний берег, пробігла ще трошки до заростей, ускочила в ямку поміж високою травою, впала й зачаїлася.

На полишеному березі Гнилого Тікичу, у леваді Сопунів, збуджено кричали татари — шукали її. Лежала ниць, закривши обличчя руками, ні жива ні мертва. Лише сторожко дослухалася: не плюскотить вода? не перепливають на цей берег страшні вороги? не ближчає гомін?

Не перепливли! Побігали по леваді, покричали, понишпорили, потім зібралися докупи, погелготіли — і подалися геть.

Але Харитина ще довго не могла поворухнутися. Не відчувала ні наготи своєї, ні досвітнього холоду. Страх усе перевершив, про все наказав забути.

Над селом усе ще шугали пожежі. Звідти долинали різкі чоловічі голоси, жіночі розпачливі зойки-моління, дитячий верескливий плач, рев переляканої худоби.

Але скоро все затихло. Навіть пожежі якось всі одразу зів'яли, знітились, згасли. І стало чути, як десь далеко, повтікавши з села, захлинаються гавкотом перелякані собаки.

На сході блідло небо — зачинався новий день. І тільки тепер, коли повсюди влігся спокій, що віщував життя й благо, Харитина відчула, як замерзла. Несила було поворух-

[1] Динар — золота монета Близького Сходу. Дирхем — роздрібна монета.

[2] Уфатигований — перевтомлений.

нути ні рукою, ні ногою — аж задубіла. Перемагаючи біль у суглобах і душевний страх, звелася спочатку на руках, обдивилась, а тоді зіп'ялася на ноги. Ожив розум, вимагав щось робити, щось діяти: чи добиратися до іншого села і там попросити, щоб люди Христа заради дали порт [1] якийсь — наготу прикрити, чи повертатися до Лисянки, в Сопунову хату?

Поки думала та наважувалась, воістину предивно після жаху і пожеж, благоключимо заспівали в Лисянці півні. І той мирний, звичний спів приніс Харитині певність, що татари з села пішли. Обережно, оглядаючись і зупиняючись, вона рушила з місця, підійшла до річки. Ступила ногою у воду — тепер вода здалася теплою, як парне молоко. Наважилась — попливла. Та коли вилізла на берег, тілу стало ще холодніше.

Завмерла, дослухаючись.

Тихо.

Поза кущами, скрадом, сторожко добралася до хати, принишкла за рогом.

Ніде нікого.

Вийшла з-за рогу хати на подвір'я — і вмить забула навіть про те, що нага, що люди можуть такою уздріти, що це студно. Жахливе видовисько відкрилося її очам.

Дотлівали, курилися їдким димом комора, повітка і стайня. Стирчали на пожарищах чорні дубові стовпи, яких і вогонь не взяв. При коморі росла розлога репина [2]. Велику гілляку була обламано, а на гострому зламі висів, вчеплений попід ребра, молодий челядинець Сопунів — мовчазний Пилип. Уже гаразд розвидніло, і помітно було, що Пилип дуже обгорів — то, значить, настромили мученика ще до того, як підпалили комору. Другий челядник, Сопрін, порубаний ятаганами, холов під тією ж репиною.

На моригу, під вікнами хати, на позор усьому світові розкидавши білі ноги, лежала поганьблена і замордована Софія. На ясир молодиця не згодилася: передні зуби повипадали після других пологів.

А на порозі у баюрі власної крові плавав Ярош Сопун. Гадала, що мертвий. Вже готова була переступити через тіло, щоб увійти до хати, аж раптом Ярош ворухнув рукою і застогнав. Набралася рішучості, ухопила злого свого господаря під пахви і потягла до хати. Там здерла з полу ряднище, простелила на долівці, уклала Яроша. Побігла до мисника, намацала ножа, повернулась, розрізала на ньому зашерхлу від крові сорочку. Груди навскіс розпанахано ятаганом — і м'ясо, і ребра.

Стягла з полу ще одне ряднище. Надрізувала його ножем, а тоді рвала на довгі широкі шмати. Тими шматами туго обв'язала Ярош — як сповила. Підвелась, відпочиваючи, і аж тепер нібито у сизій непевності світанку побачила себе зовсім нагою. Шаснула через сіни до хижки, зняла з жердинки у закутку святкову сорочку і святкову плахту. Одяглася. Тілу одразу стало тепло і звично. Зогрілась — і жаль стало самої себе.

Впала на лежанку і гірко, по-бабському виплакалась. Одразу ж стала спокійнішою, ніби навіть мислі прояснілі. Накинула на голову простенький бендалик [1], пов'язала під підборіддям, пальцями махнула по очах — витерла сльози. Пішла у велику хату, де кволо стогнав Ярош. Набрала у погарик води з відра, напоїла жаждущого. Той ворухнув головою, застогнав голосніше, болючіше. Очей не розплющив — не зміг. Підклала йому подушку під голову, мовила тихо, заспокійливо, як дитині:

— Потерпіть трошки! Ось я побіжу в село, бабу-знахарку приведу...

Вже зовсім розвидніло. У хаті розгардіяш, однак не пограбовано нічого. Кована скриню зрушено з місця, але вона замкнена і не зіпсована.

«Чому татари нічого не взяли? Чому схлинули поспіхом?» — аж тепер подумала. Але одразу ж і забула про це: Ярош застогнав голосніше і стогоном підганяв Харитину. Треба було щось робити.

Вийшла на подвір'я. День зірвав останню синювату пелену із нічного страху — і він тепер був скрізь, різкий, холодний і нестерпний, як біле тіло Софії, що аж ніби кричало про наглу наругу, про найбільше людське злодіяння. Харитина не витримала, повернулася до хати, знайшла якесь ряднище і, перемагаючи страх, наблизилась до Софії, вкрила замордоване і збезчещене тіло вродливої небіжчиці. Перехрестилась: господи, пошли їй царство небесне!

Відступила на крок, на другий, крутнулася бігти — і трохи не наступила на тіла зарізаних немовлят, що,

[1] Порт (ст.-сл.) — стара ганчірка, ветха одіж.
[2] Репина (ст.-сл.) — явір.

[1] Бендалик — хустка.

скорчені, хололи у заростях лободи. Млосно стало, ноги покволіли, все ніяк не могла вдихнути. Ледве добралася до повалених воріт, ухопилася обома руками за тичину і зависла, оговтуючись.

Господи, господи!.. Пощо придумав ти цих лютих ворогів? Пощо насилаєш кару свою на безневинних? Хай дорослі завинили перед тобою — карай дорослих. А немовлята чим винні? Ти ж милосердний, господи!.. Ти ж милосердний!..

Заспокоїлась, вибралася з подвір'я, швидким кроком рушила, а тоді побігла по дорозі, по жухлій, попелом припорошеній траві. Проминала чорні димні пожарища, мертвих людей. Бігла крізь велике горе. І враз зупинилася.

Далі, несподівано і широко відкрившись з-за невеликого придорожнього гаю, закрасувалося перед нею село, гарне, як писанка. Біліли хати, зеленіли дерева, цвіли яблуні. Немов оце тільки прокинулася й із страшного сну повернулася до щоденної, звичної дійсності.

Та придивилась — і знову стало не по собі: у селі хоч би тобі одна душа побіля якоїсь хати! Пустка. Харитина відчула себе так, ніби сама-самісінька лишилась у всьому світі проти неба на землі. І вже не знати їй було, що страшніше: чи пожарище з мертвими, чи затишне село без живих? Там — чорнота пожарищ, розрух, скляні очі замордованих ширмерів [1]. Тут — зелене проліття [2], людський затишок — і пустка, мов після вселенського мору.

Довго стояла не рухаючись. Нарешті вирішила щось для себе — пішла назад. Дивилася під ноги, щоб не зріти ні одесно, ні ошує: там скрізь було страхітливе лихо, там скрізь був німий біль, що вже цілі століття ятрив Русь землю, там скрізь були сліди татарського нашестя, нова кривавиця на болючому струпі Батиєвої навали...

Орда пройшла чомусь лише через один куток Лисянки і не зачепила інші чотири. Чого так? Може, сили загону були замалі і старший боявся, щоб його воїнів, якщо розбредуться, не перебили поодинці козаки? Чи, може, татари заскочили у село лише для того, щоб набрати м'ясива, до якого були ласі, а заодно захопити і все те, що під руку підвернеться? А могло бути, гадали, що повернуться сюди для справжнього грабунку на зворотному шляху? Хто знає...

[1] Ширмер — мученик, страдник.
[2] Проліття — пізня весна.

Коли сонце вказало на полудень, до села почали повертатися налякані нічним нападом поселяни. Всі вони — хто встиг втекти — ховалися у вологому падолі [1], поросломy вільхами та вербою. Обкусані комарами, похмурі, несли зібране похапки, пов'язане у вузли домашнє збіжжя — не завжди найцінніше і не завжди найпотрібніше, а те, що під руку потрапило, вели дітей, теж обкусаних, теж перелякаких і вкрай потомлених. Діти боялися плакати — вночі мами налякали: плакатимеш — татарин почує і забере.

Надвечір на спаленому кутку зібралося все село. Над тілами убієнних родичів, кумів та просто сусідів і знайомих почулося жіноче голосіння.

Загорнуту в білу плащаницю [2] Софію, її дітей, а також челядників Пилипа і Сопрона принесли туди, куди позносили й інших,— у кінець цвинтаря. Лисянський піп, аж занадто гугнявлячи на юсах [3], прочитав над убієнними одну на всіх заупокійну молитву. Всіх поховали в одній ямі. Над усіма поставили один, нашвидкуруч збитий хрест. Царствіє небесне — одне на всіх! — живі перехрестилися, зітхнули печально і розійшлися. Не було ні поминок, ні довгої туги: татари пішли на північ, а це значило, що, повертаючись, вони ще раз могли налетіти на село. Мужам треба було чатувати, жонам дбати на господарстві.

Старшеньких хлопчаків Софії так і не знайшли. І всяк знав: татари забрали малих із собою. У чужині виростуть побасурманені — і, може, колись, забувши якого вони роду-племені, прийдуть у цю ж таки Лисянку безсердечними яничарами [4] — творити зло ще страшніше, аніж те, що сотворили нині ті, хто повіз їх на чужину заплаканими младенятами, неопіреними людськими голоцюцьками [5]...

Тривожно жилося у Лисянці. За кілька днів докотилися сюди вісті, що татари геть розграбували Смільчинці, Будище, Кам'яний Брід, Ріпки, Боярку, Чаплинку і, обминувши панський Медвин та жебрацьку Побережку, рушили через Бранне Поле і Ківшовату на Білу Церкву.

[1] Падол — низина.
[2] Плащаниця (ст.-сл.) — простирадло.
[3] Юси (великий і малий) — голосні у старослов'янській мові. Вимовлялися через ніс, гугняво.
[4] Яничари — привілейована турецька піхота, введена року 1328-го султаном Урханом. Набиралася з силою навернутих до ісламу молодих християн-бранців. Яничарське військо було скасоване лише 1826 року.
[5] Голоцюцьок — неопірене пташеня.

20

Гетьмана Михайла Дорошенка важко було впізнати, коли він, вчувши про татарське рушення, звелів привести перед свої очі Ісмаїла-мірзу. Татарський вельможа, вдруге увійшовши у гетьманські покої, побачив не того, пишно вбраного, самовдоволеного пана, з котрим прощався учора. Зараз гетьман був зодягнений у похідний кармазиновий жупан, підперезаний шарлатним поясом. При боці шабля, за поясом — два пістолі. Погляд гетьмана гнівен.

— Ну, мірзо,— глянув суворо,— то, кажеш, хан Мухамед-Гірей дружби з козаками прагне?

— Так, хоробрий гетьмане...— Мірза, хитрий придворний інтриган, у легенькому шелесті вловив скоре наближення грозових поривів монаршого гніву. В очах його заметався злодійкуватий неспокій і звичайний страх.— А чому хоробрий гетьман — мир з ним! — перепитує про це ще раз? Хоробрий гетьман — хай буде з ним благословення аллаха! — уже готов дати відповідь пресвітлому ханові Мухамеду-Гірею — хай нескінченно продовжаться його дні? — запитав Ісмаїл-мірза, за крученою мовою ховаючи власну розгубленість, бажання дізнатися, що сталося.

— Не мереж неправди! — Передгрозовий вітрець подужчав.— Не гаптуй онуч, мірзо! І дивись мені в очі — не ховайся! Я тому перепитую, що Кримська орда — найбільша за десять літ! — вже рушила на Україну!

В очах мірзи — темні тіні потаємних думок, з дитинства засвоєна лукава в'язь хитрощів.

— Хоробрий гетьмане, мир з тобою! Пресвітлий хан Мухамед-Гірей — хай нескінченно продовжаться його дні!— сьогодні істинно і навічно бажає миру з тобою. У цім клянусь аллахом великим, милосердним — хай у всіх світах славиться Мухамед, пророк його. Те, що я тобі передав, хоробрий гетьмане,— то щирі слова мого повелителя.

— Лжеш! — раптово вдарив перший грім.— Лжеш! Мухамед-Гірей сам ще взимку готував це рушення! Сам споряджував сотні й тисячі [1]! Хіба цього не знаєш, посол? Хіба з учора згуртувалась орда для набігу?

[1] Татарське військо, за традицією, яка йшла ще від Чінгіс-хана, розподілялося так: десяток, сотня, тисяча, десять тисяч і т. д.

— Клянусь печаттю Сулеймана [1] — я сказав правду!

— Лжеш! І якщо доведу, що лжеш,— зітну твою брехливу і підлу голову!

— Хоробрий гетьмане! — рудобородий Ісмаїл-мірза молитовно притулив руки до грудей.— Хай аллах великий, вічний розвіє твій гнів, хай доброта його отверзе твої очі! Не вели у гніві рубати голови...

— А-а-а-а! — гроза буяла у повну силу, жегавиці вилітали з очей, перуни [2] клекотіли у горлі.— Не рубати голови? Не рубати голови? Ти приїхав до запорожців туману напустити? Зглядатаєм? Перешкодцею? Чи лжепослом — набрехати, заспокоїти, а потім у пастку завести? Тобі не рубати голови? А ти ж — кривоприсяжця? Перед твоїм аллахом — кривоприсяжця!

— Хоробрий гетьмане! — Вельможа, брат могутнього кримського хана раптом упав ниць, розпростерся на митій жовтій підлозі.— Во ім'я аллаха, господа світів, хоробрий гетьмане! Нехай владар наш — пророк Мухамед шле тобі благословення вічне — до судного дня! Я не з Криму — чесно кажу, хоробрий гетьмане! Пресвітлий хан Мухамед-Гірей зараз сам вигнанець і живе лише з милості та під охороною Гасана-паші. Пресвітлий хан Мухамед-Гірей молить тебе про допомогу! Молить! А я лежу ниць біля твоїх ніг. Подумай, хоробрий гетьмане, хай аллах милосердний, вічний прояснить твої очі і впинить твій гнів! Не ти один — ми [illegible]упно, всі підемо разом на ворогів пресвітлого хана — на твоїх ворогів. Ми настромимо їхні голови на наші списи, хоробрий гетьмане. І тоді пресвітлий хан Мухамед-Гірей — твій навічний друг і побратим. Аллах могутній і незборимий — мені свідок...

Лежачого не б'ють. Гетьман тільки гнівно глянув на розпростертого по-лакизному Ісмаїла-мірзу, за другим разом висмикнув свій чобіт з його чіпких рук, ляснув у долоні. Джурі, що увійшов, кинув через плече, різко:

— Пана обозного! Живо!

Джура не сказав навіть обов'язкового: «Слухаю, батьку!» Вискочив, як від потиличника.

Пан обозний, по всьому, був десь поруч, бо з'явився негайно.

[1] За мусульманським віруванням, усе, на чому поставлено печать святого Сулеймана, не підвладне нечистій силі.

[2] П е р у н и — громи.

Дорошенко очима вказав на мірзу:

— У льох, пане Ребро! На хліб і на воду! Аж до мого слова, як і що з ним робити далі. Відповідаєте за кожну волосину в його бороді. Очей не спускати, кривди не чинити.

— Слухаю, батьку гетьмане!

— Ведіть!

Мірза підвівся. Очі — щілинки. Обличчя кам'яне.

— Мир з тобою, хоробрий гетьмане! — Склав руки на грудях, поштиво вклонився.— Ти ще впевнишся, що Ісмаїл-мірза чесний чоловік.— Вийшов у супроводі пана Ребра.

Михайло Дорошенко лишився сам. Насупивши брови, нагнувши по-турячому голову, ходив по просторій світлиці — дзвінко дзенькали крицеві похідні остроги.

Чому і як на Січі угавили татарське рушення? Бекети ж поставлено на найдальших кордонах — мусили помітити. Якщо винні козаки-дозорці, усіх ждуть киї та кара на горло! А якщо правда те, що говорив мужик у шляхті Тарас Трясило? Якщо дійсно посеред старшини на Січі зрада? Тоді — на горло карати Чорного? Того Чорного, з яким закували разом під Кафою, коли Сагайдачний водив... Не віриться, бо вірити у таке не хочеться. Це страшно, це ганебно!

Далі ніколи думати: додумає потім. Зараз орду треба перейняти і розбити.

Вийшов на ганок — межи панами старшиною одразу вщух гомін. Гукнув владно:

— Коня! — і вже по тому звернувся до панів старшини: — Сотнику Деркачівський! Сотнику Оришко! За мною. Пане Трясило, лаштуйте своїх — їдьте на Білу Церкву! Передайте полковникові Арандаренку [1], що буду в нього з Київським полком. Сотнику Хмельницький, з моєї стайні візьміть коня на підміну — скажіть конюхові, що я велів найпрудкішого,— і не жалійте ні його, ні свого. Гетьманським іменем веліть чигиринцям бути чимдуж під Білою Церквою!..

— Слухаю, батьку! — Хмельницький побіг виконувати наказ.

Дорошенкові підвели жеребця — гнідого, чорногривого, чорнохвостого, злоокого. З ганку, ледь торкнувшись стремена, молодо скочив у сідло, поставив коня дибки, крикнув:

[1] Арандаренко Тиміш — майбутній гетьман.

— До Михайлівського монастиря! — Оперезав жеребця барбарою [1] і вирвався з подвір'я.

Семен Деркачівський та Іван Оришко дружно процокотіли за ним. Козаки швидко розходилися від ганку, на обличчі кожного — зосередженість, рішучість.

21

— Ет! — сам до себе сказав Тарас Федорович, подивившись услід Дорошенкові.— Доблій же лицар, коли б не пан!..— Обернувся, вже іншим — сухим, діловим тоном наказав: — Сідлай, Максиме! Рушимо з богом — справ багато...

— Іду, Тарасе Федоровичу,— кивнув Кривоніс. Був він суворий, сердито зібраний, напружений.

Від того дня, коли віч-на-віч пік груди своєму ж побратимові-козакові, християнинові, коли від без жалю катованого Медовара дізнавсь про зраду на Січі, став Максим Кривоніс зловісно-суворий, неговіркий, хоч і до цього на розмови був не дуже щедрий. Пішов до стайні — виконувати наказ пана перначного.

І тільки пішов — до Тараса Федоровича приступивсь Федір Сірець. Цей такий, як завжди: ніби серйозний, зосереджений, ніби розуміє, що на Україні сталося, а все одно десь з глибин його проглядає веселий біс бражника і гріховоди. І мова мудрувата, мнішеська, як завше:

— Брате Тарасе,— мовив,— аз стреножен єсьм. Како і яким образом воювати, єжелі не імам ниже коня ратного, ниже ослиці віфлеємської? Како же вспію на рать во слід вам? Како же поїду на Крим купно з вами? Возслиш скорбі моя...

— Ох ти, горенько!— сказав у відповідь Тарас Федорович.— Ну, ходімо, мніше, до конюха! Якщо знайдеться у нього щось зайве — куплю тобі...

— Не «щось зайве», брате Тарасе,— зупинив його рукою і підняв перста Федір.— Не «щось зайве», ібо одр, котрий зайвий, телеса грішні мої не воспріїме на ся, но паде

[1] Барбара — нагай.

повержен! Не одра надобно, брате Тарасе, но коня Гавриїлового, сиріч огиря моцного!

— А де я тобі, мніше, моцного огиря візьму?

— Возопій, брате Тарасе, гласом просящим: надобен! Возслишуть і воздадуть.

— Я тобі возопію усякими гласами! Побалакай!

— Не гнівися, брате Тарасе! Рече у притчах своїх Соломон премудрий: «У терпеливого товстий розум і тощеє чрево...» Сиріч: хто не вопіє, на трапезу послідній успіє.

— А хай би ти здоров був! Знайшов коли жартувати!

— Пощо речеш таке? Супостата разить треба во веселіі душі своєя. Що глаголить свята Псалтир? Свята Псалтир глаголить: «Да найдеть на супостата смерть, да хай він перть та перть, да зрине він обкаляний в ад».

Хмуро було на душі. Тарас Федорович — суворої вдачі козак, якому нині боліли всі болі людські. А все одно не втримався — розсміявся.

Отак перемовляючись, зайшли до гетьманської стайні. У напівтемряві, де можна було перестріти поблискуючий погляд коня, знайшли конюха, чванькуватого від доброго знання справи, не дуже привітного челядника. Тарас Федорович запитав поштиво — як у знавця запитує всяк непросвіщенний:

— А скажіть, добрий чоловіче, чи не знайдеться у вас або деінде коня по статурі оцьому козакові?

Конюх низенький і кістлявий — знизу вгору глянув на Федора Чернеця, як виважав преогромні його тілеса, і знизав плечима:

— Цьому панові козакові єдинорог[1] потрібен, а не кінь.— Ще раз примірився до Федора Чернеця і тоді сказав уже цілком серйозно: — Є дужий кінь, панове козаки. Один такий у Києві — слово кажу! Дорого коштуватиме.

— Скільки не коштуватиме,— одразу погодився Тарас Федорович,— а козакові без коня не бути.

— Ну, як так, то йдіть, люди добрі, по вулиці і тримайтеся праворуч. Побачите гарний дім з отакими стовпами при вході, як у пана гетьмана. Запитайте пана Варениці. У нього — моцний жеребчина вже рік як не більше стоїть у стійлі. Пан Вареница продасть, якщо добру ціну дасте.

Подякували — пішли. Тарас Федорович попереду, Федір Чернець трошки відставши. Людей на вулиці негусто:

[1] Єдинорог — міфічна тварина з одним рогом на лобі, дуже сильна і швидка в бігові.

нічого їм тут робити по обіді, на шпаркому сонці. Ось зустрівся козакам і поздоровкався якийсь міщанин, тоді ще один.

А потім навстріч трапилася молодиця — чорна, білолиця, чорноброва, повногуба. А ступає так, що несла б воду — і не сплеснула б. Така гарна, що навіть Тарас Федорович оком покосив.

А низринутий з висей мнішества грішник Федір Чернець так задивився, що не помітив, коли наперед п'ятами пішов. Ступив у придорожню ямку — загуркотів, аж землю колихнуло. Молодиця озирнулася, побачила таке, все зрозуміла — блиснула білими-білими зубами і пішла далі. Федір, крекчучи, підвівся і заходився обтрушувати ззаду матню, бо сів у самісіньку куряву.

— Отак ти, страннику божий, наперед п'ятами і до монастиря втрапив! Ну, брате Федоре! Скільки живу, такого гріховодці не бачив,— визнав Тарас Федорович.

— Істинно рече Ісус, син Сірахова,— погодився з тим, що він буйний гріховодця, Федір Чернець.— «Не зри,— рече Ісус,— на дівицю, ібо поламаєш собі нозе і поясницю». І ще рече Ісус, син Сіраховв: «Мнозі совратися з путії праведної через красоту женську... Від неї же огнь у печінках возгорися...» От як у мене зараз. Так зад забив, що отута вздосі нема — пече...

— Колись собі ще шию звернеш, бабій неізреченний. Буде тобі тоді вздося!..

— Все у руцех божих...

— Шануйся, козаче. Грамоті вчений?

— Паки риториці.

— Тримайся біля мене. Козак ти хоробрий, чоловік грамотний — у люди виведу. А за бабійство твоє колись вилуплю, як рідного сина, щоб до вздосі справа не доходила.

— Несповідані путі господні! — якось дивно вимовив Федір Чернець, і не знати було, жаль за втраченим, надія на майбутнє, чи споконвічна іронія над долею людською пробриніли в його словах.

Повернулися на гетьманське подвір'я з могучим жеребцем сірої масті у поводі. Задля знайомства з огирем Федір, випросивши у куховарки, погодував його скоринкою хліба, посипаною щіпкою солі. У гетьманського конюха придбали стару, але ще годящу кульбаку — теж під пана козака Чернеця. І одразу ж зазбиралися в дорогу — час не ждав, треба було виконувати гетьманський наказ. Рушили через Київ на

Деміївку, а звідти мали узяти на Васильев та на Білу Церкву — так найближче.

Їхали поспішаючи. Жеребець під Федором, коли мніх було захотів послати його швидше і торкнув закаблуками, заверeдував, пішов боком, затанцював на місці, присідаючи. У кінським оці дико загорілася злість. Божий чоловік злегка повчив скотину кулаком межи вуха. Жеребець зіперся на всі чотири, постояв, помотав головою — і став слухняний, як вихований отрок. Далі біг рівно, не вибрикуючи, з повагою і любов'ю до свого нового господаря.

Перебралися по містку через Либідь і опинилися на Деміївці. Тут Тарас Федорович, а за ним Максим Кривоніс та Федір Чернець звернули з курної, добре наїжджeної Васильевської дороги на либідський луг і стежиною навпростець погнали до Лисої гори. За версту Тарас Федорович і козаки виїхали з лугу на тиху Слобідську вуличку і зупинилися біля потемнілих від часу — не знати з якого дерева рублених, але моцних воріт. Тарас Федорович, не злізаючи з коня, постукав туго плетеною ручкою нагая у ворота і загукав:

— Агов! Озовіться, православні! Є хто вдома?

Почувши оклик, з хати вийшов і зупинився на порозі худий, висловусий чоловік, весь у білому. Тільки на ногах — величезні руді гащі. З-під руки проти сонця глянув на подорожніх — упізнав Тараса Федоровича. Непоквапливо наблизився, мовчки одчинив ворота, впустив кінних, зачинив за ними ворота. Аж тепер Тарас Федорович сплигнув з коня і злегка, аби вважалося, що вдарив поклона, вклонився:

— Чолом, добродею Стецько!

— Чолом, Тарасе! — витяг з рота димну люльку і кивнув у відповідь Стецько Хмурий. Черешком указав на повітку і мовив до всіх: — В'яжіть, козацтво, коней до гарби, за повіткою. Там тінь.— І тоді знову тільки до Тараса Федоровича: — Здалеку?

— З Печерського.

— Молилися?

— Не до молитов.

— Тоді чого поміж панські хороми занесло?

— Гетьмана провідували, чи здоровий живе. Надобність трапилась. А Максим Голобородько у вас, добродею Стецько?

— Козак? Нема, Тарасе. Десь поїхав. Наче таке говорив, що на Січ побрався.

— Зле вийшло. Ну, погодуйте коні, добродею Стецько, та й нас, якщо ласка ваша. Ми довго не засидимося — одразу й далі. Біда — татари йдуть.

— Чув уже. Своїх православних здирців замало — татарів несе на нашу голову...

— З своїми здирцями беседа опісля, добродею Стецько... Нині басурманську хмару надобно розвіяти, поки слізьми, як дощем, усю землю не напоїла.

— А може напоїти! — кивнув головою, погодився Стецько Хмурий. І не зрозуміти було, болить йому це чи радує. Про що б не говорив сей чоловік, все виходило у нього кабзовано [1] й злобно, ніби увесь світ йому колись при лихій нагоді став супостатом.

— Маємо боронитися, добродею,— вів далі Тарас Федорович.— Від татарина колми [2] лиха, аніж від свого здирці. То наш споконвічний враг — від хана Батия.

— А таки так! — тим же тоном відповів Стецько. І знову було не вгадати, що саме у нього на умі.— Оборонимо здирцю од лиха, Тарасе, а здирця нам нового снузника [3] виструже, по шиї піджене.

— Не те мовите, добродею Стецько. Нині не маю часу говорити довго. Неперейняті на Пониззі, татари женуть на Київ, ріжуть до пня і здирцю, і хлопа. І вас заріжуть, добродею Стецько, якщо не встигнемо оборонити. Татарам байдуже, хто з нас який і що всяк з нас думає.

— Мені не байдуже, Тарасе! Про себе кажу.

— Не до місця, добродею, не до місця! Ще побеседуємо, буде час. А нині народ цілий у біді, на це зважати треба, якщо маємо душі козачі, а не псячі.

— Народ повсякчас у біді, Тарасе.

— Кажу, беседа о цім опісля буде. Довга беседа. Може, й на святих ножах. А сьогодні заїхав до вас з іншої причини. Б'ю чолом — гукайте ваших побратимів, добродею Стецько, а ті хай гукають своїх, а ті — ще своїх, та хай усією громадою під Білу Церкву йдуть. Моїм козакам [4] з Січі

---

[1] Кабзовано (ст.-сл.) — лайливо.

[2] Колми (ст.-сл.) — далеко більше.

[3] Снузник — частина ярма, що одягалася худобі на шию.

[4] Тарас Федорович користувався величезною популярністю і любов'ю серед голоти і виписників. Усіх він вважав законними, справжніми козаками.

не поспіти дочасно, а панове реєстрові самі не подужають татарина. Купно, народом усім татарина треба добити! І ви ж, селяни та міщани, хочете величатися козаками — то підсобіть у скрутну годину.

— Підсобимо, Тарасе! — Стецько Хмурий говорив, як бурчав.— Та й колії [1] благовременно кров'ю посвятимо.

— Страшний ви чоловік, добродею Стецько.

— Сердитий — не страшний. Сердитий я, Тарасе. На кривду сердитий, що сильна, на правду сердитий, що убога, що усякому щекареві і перебийці покорна. На бідних сердитий, що гнуться, на багатих сердитий, що гнуть. І виходить — на увесь світ сердитий.

— То зайве, добродею Стецько.

— Хто як розуміть...

— Оце лишу вам, добродею Стецько, доброго козака — Максима Кривоноса. Хай буде для посполитих, которі збе-руться, полковником.

— Обійдуться посполиті без полковників, Тарасе.

— Не обійдуться, добродею Стецько. Пря — не ринштok [2]. Старший для послуху посполитим потрібен, бо з розумної голови без голів полишаться. Без старшого погано, розтирк почнеться — я посполитих знаю. Усяк по-своєму і до себе потягне. А Кривоніс такий, що знає, куди вести.

Нашвидку пообідали, і удвох — Тарас Трясило та Федір Чернець, вибравшись з Деміївки на Васильевський шлях, погнали коней скорою риссю. Тарас Федорович хмарився думами, з-під волохатих брів дивився поперед себе гостро, з холодною пронизливістю — отим поглядом, який лякав не лише козака-сірому, але й можного й зацного пана кошового. Про щось думав, щось виважував.

Шлях лежав угору та вгору. Деміївка давно сховалася за зеленим кудлатим лісом. Десь ліворуч лишився і скит праведного ченця Феофана — сиріч Феофанія те місце тепер зоветься. Ліс тут, на горі, порідшав, все більшими лисинами пішли по ньому галявини й прилуки.

Пробігли шпаркою риссю версти зо три — і дорога повилася униз, у долину, де поміж густою зеленню плинула невеличка, проте глибока, річка Віта з прозорою і завжди холодною водою. Тут напоїли заспраглих коней, напилися

[1] Колій — тонкий гострий ніж, якими кололи худобу.
[2] Ринштok — приятельські збори.

самі — з пригорщ. Федір Чернець утер вуса й бороду і з великою полегкістю пророк:

— Праведник, яко фюнікс [1], процвіте!

Те раптове речення вивело Тараса Федоровича з хмарної задуми. Він позирнув на Федора і запитав зацікавлено:

— Що то за фюнікс такий?

— Що таке фюнікс? — повторив запитання Чернець і почав говорити, ніби відповідаючи самому собі: — Рече Давид-пророк у божественному псалмі: «Фюнікс єсть птиця-єдиногніздиця, не імієть ні подружжя, ні чад, но сама тільки пребуває у гнізді, яко праведний мніх на ложі своїм. Їжу же свою добуває, літаючи у кедри Ливану, і, літаючи там, воспрія аромат і од того благовоння, яко жона, отає серцю любезна...»

— Це Давид-пророк про мніха і про жону рече?

— Се аз реку! Но далі про птицю фюнікс істинно Давид у псалмі глаголить: «Но коли сія птиця зістариться, то взлєте на висоту і бере од небесного огня і, низринув, запалює гніздо своє і тут же сама згори, но потім у попелі гнізда свого нарождається червем, і з того червя буває птиця з тим же норовом і єстеством...»

Тарас Федорович подумав над притчею, тямущо хитнув головою — зрозумів.

— Нібито сама себе родить ця птиця?

— Істин[illegible] — погодився Чернець.— Но не родить, а возрождає ся [illegible] з огонь небесний.

— Значить, молодою стає?

— Істинно — молодою!

Досить довго їхали мовчки. Тарас Федорович думав. І ще раз хитнув головою:

— Значить, постаріла, збезсиліла, саму себе спалила — і знов народилася дужою, молодою?

— Все — істинно.

— Так це виходить — вічно живе?

— Вічно живе, пане перначний. І не просто вічно живе, а во благоуханії водворися!..

— Гм! — відповів на це Тарас Трясило і надовго замовк. Хтозна через скільки верст швидкого бігу знову мовив до Федора: — А непогано було б, мніше, нам з тобою

[1] Фюнікс — фенікс.

вічно жити! Скільки б то знав чоловік, скільки бачив!.. Спалив себе з усіма своїми гріхами, відродився — і живи, молодий та гарний.

— А діви щоб різні, пане перначний. Котра постаріла — упокой, господи, душу, а котра підросла — для пана фюнікса...

— То вже не так важливо, козаче. Не в тім радість вічна...

Заночували у Митниці — багатому селі, заснованому ще великокняжими вірними стражниками-митарями за десять верст на південний захід від города Василева. Татаро-монголи, прийшовши сюди чотириста літ тому, розграбували і спалили село до цурки, а воно знову ожило на тому ж місці, знову розбагатіло.

Ледь-ледь на день благословило — рушили далі. Десь перед обідом були вже у Білій Церкві, напрочуд зеленому мальовничому місті, яке ніби стікало по пологих схилах у кучеряву долину гомінкої бистрої Росі, щоб далі, перекинувшись на той бік річки, стрімко подертися увись по крутих кам'яних скелях.

Полкове місто [1] готувалось до зустрічі з ворогом, до кривавої брані. Тверезі, зосереджені, як перед великою роботою, усі козаки ходили при шаблях, а декотрі й при пістолях — час вимагав бути щомиті готовими до битви.

Налякані лихою звісткою, притихлі молодиці мали досить роботи на господах: учиняли і пекли хліби, смажили і запікали м'ясиво, сушили сухарі. Хтозна, на що воно обернеться, це лихо, і скіль часу доведеться проклятого басурмана воювати! Ану ж, як випаде доля козакам у поміч ставати! Тоді не до діжі та печі буде — хай ліпше все готове лежить, не пропаде — чоловікам та дітям їсти щодня треба.

Зате дітворі козацькій нова цікава розвага: знайшли, бач, гру — у татарина та козака граються, шаблями-цурпалками б'ються, пов'язаних дівчаток у полон ведуть, ще й плакати примушують. Що ти робитимеш з тією дітворою!

[1] Міста, в яких розташовувалися козацькі полки, називалися полковими містами. Такими були Київ, Біла Церква, Брацлав, Чигирин та деякі інші. З часом місцеперебування полків змінювалось, і вони переходили на Лівобережжя у такі міста, як Лубни, Гадяч, Полтава тощо.

І до чого ж воно все на світі складається предивно та неладно! Приміром, наука єсть найперше благо людині, що очі на світ одкриває,— а без бука грамоті ніякого лобура не навчиш. Тільки й знай, що підгарикуй: учись, учись, учись! Війна єсть найбільше лихо людське — а от же й научати пуцьвірків не треба на шаблях битися — ніби з пелюшок самі навикоша [1].

Тарас Федорович з коня окликом зупинив якогось літнього козака:

— Чи не скажете, козаче, де шукати домівку пана полковника Тимоша Арандаренка?

— Та ондечки, на горі, біля церкви, бачите! — з готовністю відповів стрічний.— Оцією вуличкою поганяйте...— Помовчав, подумав.— Тільки, як ваша ласка, пана полковника ниньки вдома нема. Вони отамечки, за Россю, на скелях. Укупі з армашами армати супроти татарина ставлять.

— А туди як дістатися?

— А осьдечки по тій вуличці! Униз та униз, а там мостом через Рось — і гайда на скелі.— Подумав, додав услід: — Пильно тільки їдьте! У мості диль прогнила, тепер дірка — ноги коням не ушкодьте...

Кіньми на рисях — списи угору, на списах прапорці — пробігли п'ятеро козаків. Усі при шаблях, а передній — з пістолею за поясом. До сідла приторочено сагайдаки з стрілами та по-татарському гнуті луки. Чи дозорці з дальнього роз'їзду поверталися, чи вже козаки якогось іншого полку, прочувши про гетьманський наказ, примчалися на сполох. Їхали вони впевнено, як додому, і Трясило та Чернець рушили услід за ними. На озброєних козаків з-за тинів дивилися жінки та дітвора: чужих розглядали.

Полковника Тимоша Арандаренка знайшли там, де й говорив перехожий: на рівній площині над кам'янистим урвищем армаші поралися біля старих армат на дерев'яних порепаних колесах без обводів, біля легких фальконетів. Звідси, з надросянської висоти, видно широкий луг і синювато-далекі балки. Саме звідти, з півдня, з отих прекрасних далей, мав появитися, біжучи на Київ, у віках проклятий татарин. Саме туди чорними жерлами і націлялася бувала у бувальцях козацька порохова зброя, свого часу одбита і у того ж таки татарина, і в турка, і в ясновельможного панства.

[1] Навикоша (ст.-сл.) — навчений.

Тарас Федорович сплигнув з коня, оддав повід Чернецеві, сам важко — на коні засидівся — наблизився до полковника Арандаренка, вже літнього — вуса у просивині, козака з розумними малорухомими очима. Той одразу впізнав пана кошового перначного, перший зробив чолом.

— З приїздом, пане Тарасе!

Трясило за звичкою коротко — задля годилося — вклонився на поклон Арандаренка. Ні поклонів, ні навстрічних лицемірних усмішок не любив, та й не час був кланятись-перекланюватись, кривава робота не ждала! Одразу ж заговорив про справи:

— Ми оце з Києва, пане полковнику, з наказом гетьмана пана Михайла Дорошенка. Пан гетьман велів передати вам, Тимоше Михайловичу, що завтра з Київським полком буде тут, у Білій Церкві. Інші полки теж ідуть сюди. Усе реєстрове козацтво купно стане тут — татарина стрічати. Випала вам лихота чи сподоба, пане полковнику, послідним тризнищем на шляху до Києва стати.

— Поможи нам, цариця небесна! — перехрестився набожний Арандаренко.

Трясило позирнув на полковника, сухо кивнув:

— Бог поможе, якщо самі не сплохуємо.

— Якось так треба, щоб не сплохувати, пане кошовий перначний.

— «Якось треба» для гоститви годиться, пане полковнику, а не для битви.

— Та то ж тільки мовиться.

— Аби ж то тільки мовилось! А то куди не кинь — і робиться на «якось треба»...

— На лихо наше,— і собі зітхнув Арандаренко.

До Трясила і Арандаренка від дальніх армат наблизився рослий, бородатий козак. Гукнув радо:

— Пан Тарас! Рад тебя видеть, брат мой! Каким ветром на эти кручи занесло?

— Тю! — здивувався Трясило.— Левон? А ти як тут опинився, чортів брат?

— От татар убег, пан Тарас. Так удирал, что едва здесь вот, у пана полковника, отдышался.

Козаки, як старі приятелі, обнялися, почоломкалися.

То був Левон Іванович [1], запорозький немалий ватажок родом з далекої Московії. Колишній холоп боярина Юрьєва,

[1] Левон (Леон) Іванович — майбутній гетьман.

він утік з Москви на Січ за часів московської смути, за царювання Дмитрія Самозванця. Утік саме в ті часи, коли «лета 7114 Февраля в 1 день, по Государеву Цареву и Великого Князя Дмитрея Ивановича всеа Русии слову, бояре приговорили: беглых крестьян и холопей... которые бегали в далные места из-за Московских городов на Украйны, верст за двести и за триста болши, тех приговорили сыскивая отдавати старым помещикомъ и вотчинникомъ...» [1]

А Левона Івановича не розшукали і не повернули. Зате козак Левон Іванович відзначився на Січі одчайдушною відвагою у морських походах та в боях під Кафою під проводом гетьмана Сагайдачного. Йому повезло: узяв добру здобич у Кафі, довіз її додому — і не пропив — не повірив улесливій брехні шинкарів. Став багатим козаком. Гроші додали статечності та ваги поміж учорашньої рівні.

Так воно хтозна-відколи ведеться, що біля пропийці крутяться і пропийцю вихваляють, допоки у того є що пропивати. А коли все пропито, коли з кишені й ламаного півгроша на чикилдиху не витрусиш, тоді всі вихвальники розбігаються хто куди і вже не помічають ними ж таки обібраного небораку. Або дивляться на нього з презирством і зверхнім жалем: ех, ти, голозадий!..

Зате тих, хто не пропив здобутого або зароблено го, не дуже вихваляють спочатку, однак і не гудять опісля. Хотіли б, не сміють — а до статечних мають ставитися з повагою. Не вчора придумано, що збережена лепта у кишені важить більше, аніж згадка про золотий динарій, пропитий у корчмі.

Саме так і вийшло з Левоном Івановичем. Утвердився чоловік, а утвердившись, примусив себе поважати. Та окрім заможності немало важила посеред козацтва його геройська, відверта вдача. Завоювавши високе становище хоробрістю й розумом, пан осавул Левон Іванович значився не останнім посеред генеральної старшини, й до слова його мали прислухатися і полковники, і навіть гетьман.

— Що на Січі, Левоне? — одразу ж поцікавився Трясило, бо дійсно аж пекло — знати.

— Не ведаю, пан Тарас,— стенув плечима і навіть з якимось жалем відповів йому Левон Іванович.— Не из

[1] Боярский приговор о беглых крестьянах 1606 года. («Памятники по истории крестьян» Вид. Клочкова, № 36).

наших я краев ныне, в Молдавии был—к Могилам ездил по провиантским делам. А оттуда едва на север пробился — буквально на виду у татар. На Сечь и вовсе пути не было.

— Татари Січ не захопили?

— Не думаю, пан Тарас. Им это не выгодно сейчас: они не хотели бы увязнуть под Сечью. Не дураки, чай. Им нужен быстрый набег и богатая добыча, а не великое сидение да бои с казаками. В сидении мы всегда окажемся сильнее.

— Де вони зараз?

— Татары? Да так, если прикинуть,— не далее как в Лисянке или в Медвине. Но точно тоже не знаю. Я ведь черёз Брацлав и Бердичев проскакал, а они через Звенигород и Умань сюда движутся. Не иначе — уже в Лисянке.

— Близько, басурмани!.. Не встиг я. А тепер заплаче Україна...— Тарас Федорович задивився у серпанкову даль — за Рось, на південь. Ось-ось мали виринути з теплого розлогого супокою одвічні й навічні козацькі вороги...

У Хмурого Максим Голобородько довго не засидівся. Господар небагатої, але й не бідної хатини у Деміївській слобідці йому не сподобався: що вже Хмурий, то хмурий! Не вгадаєш, хто перший на світі появився: він чи його прізвисько.

Зустрів негостинно — неначе з милості своєї прочанина-пелгрима пустив переночувати, а не посланця від доброго знайомого привітив. Погляд у Хмурого підозрілий і темний — все з-під брів, все насуплено — як вивагом людину очами держить перед собою. До розмови не дуже охочий, з таким не розбалакаєшся. А як і скаже щось, то або про погане, або про ще гірше. Не засвітилася Максимові жодна світла цяточка у Хмурому. Здавалося, зазирни господареві в душу — а там все аж шерстю заросло.

Максим повечеряв, переночував на гарбі за повіткою, кинувши в неї оберемок сіна, а вранці, так і не почувши, що

важливого скаже Стецько Хмурий для Тараса Федоровича, рушив на Січ не навздогін за гетьманом і Трясилом, як мислилося, а поперед них: ліпше на Січі посеред своїх побратимів пересидіти, не так на душі мулятиме все, що сталось.

Виїхавши за Деміївку, подумав про те, що знову не добрався до Ходоків, знову не побачив ні батька з матір'ю, ні сина. Мав виконувати волю перначного Тараса Трясила, бо добре розумів, що відтепер лише пан Тарас буде йому оборонцею. І нічого не поробиш, бо не година людина так жити, як їй хочеться, а має жити так, як обставини велять.

Якби Максим Голобородько умів розібратися в самому собі, він найперше відзначив би, що досі жив простодушно, як дитя у мудрого батька та клопітливої матері. Як його було навчено, так він і діяв. Погане називав поганим, гарне — гарним, людей підступних і лживих ненавидів, а з людьми чесними дружив,— і все йому було зрозумілим. Він ніколи не боявся говорити те, що думав, і діяти так, як вважав правильним. І єдине його дивувало: чом усі люди так не роблять, чому викручуються, петляють, вихваляють нікчемне, гудять гарне?

Але минали дні й роки, Максим усе пильніше приглядався до хитрих людських взаємостосунків і все частіше помічав поміж ти, що йому додається дум, що жити стає неспокійніше, ...улькіше.

Усе добре, що він прагнув зробити чи робив, або замовчувалося, або шкодило йому; усе погане навколо, що мало б, осміяне, вмерти, жило і процвітало. Чесні коротали свій вік у нужді та праці, нечесні дерлися вгору, ставали можними панами і тільки лукаво посміхалися до інших. Життя, що не рік, виверталося і викручувалося зовсім не так і не туди, як і куди було б справедливо і правильно. Зовсім недавно, вже рубаним козарлюгою, мав зрозуміти твердо і остаточно: поміж людьми ні згоди, ні миру нема. Чи буде? Цього ще не вирішив для себе.

Був джурою преславного гетьмана Сагайдачного і не мав нічого яснішого перед собою, аніж усе сучасне й майбутнє. Бачив, що навколо точилася боротьба. У тій боротьбі з одного боку стояли козаки, з іншого боку — їхні супостати, усякі вороги козацькі: татари, турки та уніати. Козаки під проводом батька гетьмана купно билися з ворогами, захищаючи і себе, і поспільство, і Україну. Вороги

нападали і хотіли козаків, поспільство та Україну поневолити, а віру православну, дідівську знищити. Знав, кого бити, знав, за що бити.

Аж ось опинився у Гриця Щуки (царство йому небесне — теж не з праведної стезі був чоловік!) — і, покрутившись по Києву, за кілька місяців уже не сказав би, що у світі божому все просто та зрозуміло. Зазирнув у дебрі міщанські — побачив там не мир і згоду, про яку багато балакають, а нескінченну распрю, ненависть, заздрість, ворожнечу.

Повернувся Максим у козацтво, сьорбнув тут кулеші та лиха, узнав, що й Січ — не єдина козацька сім'я, як здавалося раніше, де гетьман — батько, а решта — то старші та молодші слухняні його діти. Така благодать могла примріятися лише битому кріпакові або голодному волоцюзі, для яких козацтво виділося не службою і залізною підлеглістю, а вільним і ситим життям. Ще не знали кріпаки, що добре тільки там, де нас немає.

Посеред козацтва, як скрізь на грішній землі, де люди людей гнітять, не було ні злагоди, ні сімейного порядку, ні затишку.

Висока старшина — ота, що вдягалась у шарлатні жупани чи грезетові, золотом гаптовані кунтуші, у соболині огулярки та сап'янові чоботи, ота, що жила у нових, по-панському вимурованих хоромах і замовляла заморські золочені ліжка й дзиглики,— ота старшина купчилася межи собою і трималась від решти козацтва осторонь, не підпускаючи до себе нікого ближче, як на настороженого списа. І треба було мати неабияку силу, щоб прорватися у те зачароване коло вищих. Траплялося — проривалися одчайдушні та вперті. Висока старшина бурчала, тіснилась і... скоро вже мала сміливця-нахабу за свого. І тепер усі разом до себе нікого не підпускали.

Панове реєстрові — оті, що мали справні хутори та господи, оті, що вбиралися у звичайне, вдома ткане, портищенське[1] чи полотняне, але нове,— оті козаки зналися поміж собою, дружили поміж собою і родичалися.

Реєстрові та виписники — теж заможненькі, але покривджені несправедливістю (чого в інших багато, а у нас мало?),— теж купчилися окремо.

[1] Портище — сукно.

Нелічена голота — оті пани, що на двох одні штани, оті голодні, голі й босі, оті вчорашні кріпаки та кабальні — були самі по собі.

Вищі на нижчих дивилися, як і належало, звисока, з погордою. Нижчі на вищих — з неприхованою заздрістю, а часом — з непереборною ненавистю.

Бувши унизу, посеред голоти, а потім — дякувати долі та зустрічі з Богданом Хмельницьким!— опинившись знов у реєстрі, гадав, що хоч нагорі, у високій старшині, усі думають, діють і живуть єдино. А оце зараз, після зустрічі з Тарасом Федоровичем, відкрив для себе дивовижне: висока старшина теж не живе у згоді, поміж високою старшиною теж точаться свої чвари та распрі. Прояснилося Максимові, що пан кошовий перначний ненавидить пана кошового отамана. Ба, навіть самого гетьмана — батька козацького — не полюбляє пан перначний.

Дивний ти, світе людський! Дивний і незрозумілий. Все в тобі якось не так, як мало б бути, все коструба́те, все на хитрощах, на зненависті або на зелжі.

Про це думалося, коли Максим — хотілося швидше — навпростець гнав коня малоторованою, охланистою дорогою з Деміївки на Корчувате, а далі через невеличкі села та козацькі хутори на Обухів та Кагарлик, щоб потім вибратися на Богуслав та Медвин, а далі на Лисянку, Немирож — а й геть-геть через Звенигород у вільний степ. Щасливо проминув вологі дебрі, що, починаючись одразу ж за Корчуватим, тяглися вздовж дороги аж за Обухів, лише зрідка перериваючись піщаними лисинами. Поїхав луговою дорогою уздовж супокійної, вербами од усіх вітрів захищеної річечки Росави.

Перед обідом дістався до Миронівки, звідти взяв на Шупики, і, коли сонце стало на вечірній пруг, був уже в Богуславі. По дерев'яному міцному мосту перебрався на той бік бистрої порожистої Росі. Тут можна було б зупинитися на нічліг, але вечір був гарний, до ночі ще далеко, кінь не стомився — і Максим вирішив добиратися на Ісайки, щоб заночувати там. Це ще вісім верст. Дорога рівна — кінь добіжить, граючи...

Уже під самими Ісайками, в густих сутінках, помітив перед собою вершників — чоловіка десять чи й більше. Вироблена за роки козакування обачність примусили насторожитись: хто такі? Їхав навстріч, придивлявся і тривожився

все більше: козаки — не козаки, селяни — не селяни. І коні якісь дивні — приземкуваті, гривасті...

Аж коли до вершників лишилося кілька саженів, Максимові прояснило, як жегавиця: татари!

Рвонув поводи, поставив коня дибки, скакнув убік — і куля, що мала вбити, свиснула біля вуха. Встиг вихопити шаблю і в два помахи позрубував двох, які найпрудкіше кинулися навперейми. Третій хотів напасти ззаду, однак Максим своєчасно його помітив. Виловчившись, шаблею одвів од себе — і тут же лівицею ухопив татарина за руку, смикнув, вирвав із сідла.

Не думаючи, зробив те, що колись врятувало його під Хотином: напружив усі сили, розмахнувся татарином — і пожбурив його в саму гущу нападників.

Трьох збив з коней, решта з несподіванки шарахнула в різні боки — дорога у чисте поле була вільна. Пустив коня ускач по чиємусь житу, по чиємусь просу, в об'їзд Ісайок, у далекий гай. Позаду ще деякий час чувся тупіт погоні, а потім затихло — татари відстали, боялися забиратися далеко від битого шляху на чужу землю.

Всю ніч їхав на південь Голобородько. Обминув Бранне Поле, Круті Гори, Побережку, Чаплинку, Дашуківку і ранком, коли розвидніло, зупинив коня перед пожарищем. На погорілі чорно-жовтими іклами стирчали у небо димарі печей, купами навколо них валялися недотлілі дубові колоди — колишні сволоки, саморобна плинфа, перегоріла на прах шпаровка. Розчепіривши обпалені вогнем, покорчені віти, повклякали дерева-кістяки. Свіжий ранковий вітер здіймав легкі хмарини холодного сизого попелу, гнав кудись.

А посеред цього жахливого розруху красувалася нова, білена, крита очеретом хата. Була вона така чиста, що аж ніби світилася. Все одно як божа праведниця, що несамохіть забрела у закіптюжене пекло і зупинилася, вражена тим, що тут, у місці, де не живуть, а мучаться, побачила.

Максим ледь не падав з утоми та голоду — цілу добу не злазив з коня. І кінь більше не міг нести на собі козака, пристав за довгу дорогу, тричі встигнувши змокріти до піни і висохнути. Так удвох і стояли за дальніми вербами: Максим, а за його спиною — кінь. І, здавалось, удвох пильно придивлялись до хатини: хто там — друг чи ворог?

Аж ось Максим, нарешті, побачив, як із сіней вийшла запнута хусткою жінка у білій сорочці під запаску. Зняла

з тичини горщика, обдивилася зовні, зазирнула всередину — пішла з ним до хати. Рухи жінки неквапливі, спокійні, буденні. Значить, усе спокійно, значить, лихих чужинців поблизу нема.

І Голобородько, тримаючи коня у поводі, по згарищу рушив до людського житла. Тільки-но хотів постукати в шибку — жінка знову вийшла, зупинилась на порозі. Якийсь час здивовано дивилися одне на одного, не стільки не впізнаючи, скільки боячись обізнатися. Максим озвався перший:

— Харитина?

Жінка не відповіла, а у свою чергу пильніше придивилась.

— Максим!

— Ти як тут опинилася, Харитино?

Так зустрілися. Не було ні причин для радості, ні настрою для приємних спогадів про добру хату Севрюків.

— В'яжи коня за хатою — там тінь,— сказала.— Повітку і стайню, бач, спалено, уся скотина згоріла.

— Давно були татари? — запитав Максим.

— Вчора. Набігли вночі, такого, бач, наробили і втекли.

— Ти як уціліла?

— Та надоумило щось. Татарина, котрий хотів бранкою взяти, ножем у черево вдарила. Інший за косу держав — руку йому порізала — вирвалася. За Тікичем в осоці перележала лихо. Гадала, умру від страху й холоду... Господиню мою замордували, а господар оно у хаті вмирає. Чуєш — стогне?

— У наймичках тут була?

— Атож.

Все це Харитина розповіла Максимові, поки той в'язав коня поводами до молоденької вишні за хатою. Прив'язав, мовив:

— Хай спочине. Тоді напою і нагодую...

— Заходь до хати!

Тут тиша і прохолода. На полу, вкритий повстю, високо на подушках лежить і час від часу стогне Ярош Сопун. Він жовтий і худий. Навколо очей темнішають і розростаються синці: не жилець на цьому світі козак!

Максим подивився на нього — і, сам того не бажаючи, перехрестився, як на упокійника. І сам собі здивувався: от людина конає, а йому анітрохи не жаль — такого встиг набачитися скрізь, що ще одна смерть не могла ні схвилювати, ні зворушити. Сів на лаву, руки поклав на ковану

скриню. Харитина оповідала про нічне нашестя басурманів.

Слухав, а слова Харитини глухли, глухли, глухли — аж поки не злилися у суцільне далеке бубоніння. Стріпнув головою — знов почув слова. І знов вони глухли, глухли, глухли... Сама голова впала на руки — більше не чув нічого.

Харитина збудила по обіді. Поторсала за плече і сказала:

— Максиме, прокинься. Ярош умер.

— Га? — підвів на дівку червоні, безтямні зі сну очі.— Який Ярош? — ніяк не міг збагнути, де він, що з ним діється.

— Прокинься,— повторила Харитина.— Ярош умер. Татари повертаються — тікати треба.

Почувши «татари», Максим враз пригадав усе. Сон його як рукою зняло. Став на рівні.

— Де татари?

— Верхівець прибіг — у Митаївці, каже. Люди тікають — йому сказали...

— Це далеко — Митаївка?

— Верст двадцять. Мо', й трошки більше...

Ярош лежав, як лежав,— лише обличчя йому ще більше звосковіло та очі ще глибше запали. Одмучився, сердега, одкозакував православний! Де, бач, не носило — а смерть од врага прийняв у власній хаті. Упокоївсь. Тепер йому вже байдуже: чи далеко татари, чи близько.

— Поховати якось треба,— Харитина збоку.— А в селі нікого, всі знову повтікали. Піп теж утік. Заупокійну ніхто не проспіває...

— Значить, без заупокійної ляже в землю,— просто мовив Максим.— Не він перший, не йому останнім бути. А раз од вражої руки вмер — сам до раю добереться. Хороша людина була?

— Та! — махнула рукою дівка.— Який не був — уже нема. Якось поховати треба.

Подумав, глянув на Харитину.

— Дай заступа — піду могилу вирию. А ти споряди усопшого... Бо, дійсно, негоже православного невірним на глум покидати. Поховаємо — тоді поїдемо.

Поховали Яроша, загорнувши у плащаницю, на городі за хатою. Насипали, заступом підрівняли горбочок, постояли над ним, подумали про своє, десь у душі побажали небіжчикові царства небесного і землі пером. Не так, певне, думалося йому у землю лягати — а ліг, як довелося.

Коли йшли до хати, Максим зупинився біля коня, поляпав по гарячій чистій шиї:

— Що, коніку-братіку? Хазяїн заспавсь, а ти й досі непоєний, негодований?

— І поєний, і годований,— відповіла на ту мову Харитина.— Спершу півміри вівса дала, а тоді ще міру з'їв. До Тікичу водила — напився...

Максим обернувся до Харитини — стояла за спиною. Сірі очі у чорних віях, чорні брови. В очах глибоко заховано смуток. А ще в очах зараз — пильність і отой холодок, який приходить, коли смерть — навіть чужа — у них зазирне.

— Спасибі, Харитино! — поклав руку на тепле дівоче плече.— Добра ти душа. І... дівка гарна. У Севрюків ще помітив — добра і гарна.

— Не час про таке. Ходімо до хати — погодую перед дорогою...— Пішла вперед.

Рушив слідом, задивився: таки гарна!

У хаті сів на скриню — як сидів спавши. Харитина внесла з льоху шматок сала, солонини, квашеної, вже з духом капусти. У конобку поставила доброго меду. Замість хліба подала круто звареної холодної пшоняної каші.

— Їж, Максиме! Їж — дорога дальня.

Козак знову задивився на дівку — пильно і привітно. Вона не витримала погляду, хотіла вийти. Вхопив її за руку.

— Сідай і ти! — потягнув, усадовив поруч.— Чого ж я буду сам розсиджуватися? Пом'янемо господаря твого раба божого Яроша...

Не комизилася. Підвелася, принесла з сіней дерев'яний кірчик [1], налила собі з конобка. Випили за «царство небесне йому, і жоні його, і діткам його». Мовчки жували старе сало, стару солонину, стару капусту. Потім випили за «хай живим щасливо дорога стелиться». Максим знову поклав руку Харитині на плече.

— Радий, що стрів тебе, Харитино. І не сподівався. А що саме тут — і вовсі...

— І я рада. Гарні ви всі троє — що Максими, що Богдан.

Погладив плече. Воно пружне й гаряче — руку пече, давно минуле, солодке нагадує.

[1] Кірчик, корець — ківшик для води.

— Чого од Севрюків пішла? Оце ж ми після Січі заїздили до них у Курукове. Все так, як було, тільки наймички досі нема. Тебе згадують — жалкують, що пішла від них. А чого пішла?

Повагалась, подумала — сказала всю правду.

— Мала піти — од страшного ченця втекла.

— А я помітив, що від нього,— не сліпий був...— Помовчав і теж сказав усю правду.— Тепер твій чернець у Києві аж он хто — архімандритом у Києво-Печерській лаврі твій чернець. Два дні тому бачив його. Навіть у голову вдарило запитати, чи він знає, де ти поділася...

Сахнулася.

— О господи! Навіщо розпитував?

— Во знати хотів, де ти єсть.

Довго їли мовчки. Жували без смаку — тільки тому, що не можна було рушати в дорогу голодними. Пшоняна каша несолона, сало старими гащами вже тхне. Нарешті Максим підвівся, недбало перехрестився, позирнувши на образи. Запитав Харитину:

— Зо мною поїдеш?

— А куди ж мені тепер?

— А добро це покидаєш?

— Не моє воно. Не я придбавала, не мені й користуватися,— махнула рукою.— Хай воно згине — стільки тут нашого поту, у цім добрі!..

— Воля твоя. Якщо хочеш їхати, то одягни козацьке. У ньому зручніше.

— Нема козацького. Яроша ж у козацькому поховали.

— А в скрині?

— Не знаю, що в скрині.

— Ключ де?

— Не знаю.

— А що ж ти знаєш? Пусти!

Посунув Харитину з дороги, пішов у сіни, відшукав іржаву залізяку — клепець [1] якийсь нібито. Сяк-так устромив у щілинку, розхитав, устромив глибше, підважив віко — і не зрушив міцної замички. Тоді розмахнувсь, ударив, як лісоруб, по віку раз, вдруге, втретє. Знов підважив — у скрині щось тоненько дзенькнуло, віко одчинилося. У хаті запахло кріпкою махоркою.

[1] Клепець — важка сокира для обтесування каміння.

Ніколи не зазирала Харитина до цієї скрині й не знала, що в ній. Зараз глянула — аж ойкнула. У скрині повно добра. Дбайливо складені, тертою махоркою густо пересипані, лежали тут коштовні перські килими і грезетові турецькі халати, білі свитки і оксамитові керсетки, штуки єдвабу і тонкого полотна, шарлатні жупани і дорогі шаровари, небачені жіночі сукні — такі, що наскрізь просвічували...

На самому споді скрині Максим намацав чималий шкіряний мішок. Підняв — важкий. Висипав на долівку — тьмяно заблищало злато й срібло. Були тут важкі, ковані арабськими ювелірами гривни — золоті ланцюги на шию, були жіночі конаки і персні, гарні капторги [1] і браслети, були польські золоті й східні драхми та динари. Тут же лежав червоний сап'яновий капшук з плетеним єдвабним зашморгом. На сап'яні — золоті візерунки. Вони звідусюд звиваються досередини і тут усі разом утворюють золоту буквицю С — «Слово». Капшук знайомий, як пережитий жах.

Спочатку Максим просто дивився на нього, як на щось, чого бути тут ні за яких обставин не мусило, як на річ, яка давно перестала існувати, а зараз ожила і переплутала різний час і різні події. Та ось, зрештою, цей, зненацька побачений, капшук став т и м к а п ш у к о м.

Максим побачив його спершу у сухих пещених руках владики. Потім — у власних руках. Побачив навіть козака з волами на Андрієвій дорозі. Ще потім капшук вагомо відчувся на грудях під гарним, гетьманом дарованим, жупаном...

Тоді пригадалася темна дорога на Подолі і двоє розбійників... Оце зараз, якимось іншим видінням побачив, що той, другий розбійник, який весь час тримався оддалік і не ліз під удари, був однорукий...

— Харитино! — крикнув так, немов дівчина була хто-зна-де, а не поруч.

— Чого тобі? — здивувалася дівчина.— Аж налякав...

— Лічбу знаєш?

— Трошки знаю.

Кинув їй капшук, крикнув як навіжений:

— Лічи! У цім капшуку має бути двісті золотих! Лічи! Добре лічи!

[1] К а п т о р г а — старовинна прикраса біля пояса: срібний з позолотою футлярчик.

Висипала золото на лаву, не розуміючи, для чого, заходилася лічити. Довго лічила. Максим усівся поруч і застиг, тільки лихими очима слідкував за лічбою.

— Двісті,— підтвердила Харитина.

— Так от... — Максимові перед очима палахкотіла заграва.— Це мій капшук! — закричав ще гучніше, ще страшніше.— Це мені гетьман Сагайдачний, умираючи, заповів!

— О господи! — сказала Харитина і сіла на лаву.

— А твій господар убивав мене за цей капшук! Убивав! Смертно убивав! Гірше татарина він! Гірше! Гірше! Гірше!...— У два кроки дістався до купи золота на долівці, з усіх сил вдарив чоботом.— Все грабоване! Все грабоване! Все грабоване!

У багряній ненависті своїй розбризкував по хаті динари і дирхеми, топтався, як по живих, по жіночих прикрасах, яким і ціни не було, і все повторював:

— Кров на всьому! Кров на всьому! Кров!..— Зупинився, обернувся до Харитини, прояснів лицем — як з диму на вітер вийшов.— Живо! Одягай козацьке, поїдемо. Свої гроші я заберу. Решту — димом! Чи... може, ти хочеш взяти щось?

— Хай воно згорить ліпше! — не втрималась Харитина.— Будь вони прокляті, ці гроші!..

На чужому лихові, на чужих сльозах моцно рублену хату Сопунів запалили з усіх чотирьох кутків.

Максим наблизився до щойно насипаного ним горбочка землі, постояв — і плюнув на Ярошеву могилу...

Повернувся, взяв у Харитини поводи, плигнув на коня, допоміг дівчині залізти, посадив поперед собою — поїхали з подвір'я.

Позаду все густішав чорний похмурий дим.

23

Архімандрит Петро Могила був гостем митрополита Іова Борецького. Не як мирський чоловік до духовного пастиря, не як ничтожний мніх до високого владики — вже як рівний до рівного приїхав до доброго друга у золотоверхий Михайлівський монастир.

Зайшов у скромний ігуменський будиночок. Митрополит Іов Борецький стрів гостя як рівню, як одного з вищих у синодальному синкліті [1].

По всьому, господар був радий гостеві: після несподіваної зради архієпіскопа Полоцького Мелетія Смотрицького старий Борецький переклав усі свої надії на архімандрита Петра Могилу. Просвіщенний і мудрий муж все частіше й частіше подумував над тим, кому передати своє діло, щоб потрапило воно у достойні руки. Прийшла старість, а в старості дні біжать швидко...

Високі отці трапезували. У келії, окрім них,— нікого. Лише світлий ликом, тихий, як свічечка, послушник кам'янів при дверях — подати щось чи забрати, якщо накажуть. Але хто і коли зважав на послушників? Беседа текла спокійно, просто, невимушено.

— Світлої пам'яті праведний отець Захарія був, його же словами мовлячи, мужем стриманим і зразковим у житті своїм. І печерська обитель тщанієм його слічне оздобилась скарбами духовними...— неквапливо вів оповідь Петро Могила. Замовк, у срібну черлену чарочку налив настояної на чебреці та звіробої оковитої, випив до митрополита Іова, смачно закусив осетровим студнем. Тільки митрополичий стравовар гараздий був такий студень готувати... Коли минуло досить часу для згадки про преподобного Захарію, Могила, обдумуючи слова, повів далі: — Мені ж, владико, доводиться починати не з духовного — тут я прах і попіл у порівнянні з отцем Захарією та отцем Єлисеєм! — а з насущного [2]. Отець келар монастирський мислю зело сутужен і паки тілом неповоротким для господарських справ. Іншого треба — купно з братією — обирати у келарі. Щоб і проворен — і не алчен, і хитр — і благодієн. Де знайти такого?..

— Такі всі вже в раю господнім, отче Петре,— усміхнувся Іов Борецький у білу бороду.— Бог таких до себе забирає — йому теж нужда в чесних єсть. Проворний же

---

[1] Синод *(грецьк.)* — збори духовних осіб, що керують справами церкви; синкліт *(грецьк.)* — вузький персонал якої-небудь установи, який остаточно вирішує найважливіші справи.

[2] Як свідчать численні документи, навіть останнім часом знайдені В. А. Шиденком, Петро Могила відзначався винятковою хазяйновитістю. Діяльність свою на посту архімандрита він розпочав не з справ церковних, а з налагодження господарської діяльності Києво-Печерської лаври.

украде, сутужен змарнує. Істинно. Заже зріть, де збитку менше, ібо в человєцєх усі грішні. Людей ми любимо не святими, а такими, які вони є. Грішні люди юдоль земну населяють і грішне творять. І морочити собі голову інакше — значить у тщі тщу порождати, а не людям служити.

— І праведних не буде, владико?

— Праведні живуть непомітно, людям єстеством і діями не надокучають, отче Петре, і тому слава їм приходить по кончині. Грішник же нагл і суєтен, він скрізь і перед усіма поспіє. Праведники — суть ідеал, який ставимо в приклад високої моралі, грішники же — реснотиві [1] радетелі блага земного, гріховно гобзованого, часто зовсім без моралі. Тому молимося во спасення їх... Однако, отче Петре... непотребними словесами перебив мову вашу.

— Слова мудрі, владико. Праведництвом, як рече князь Святослав, «ничесо же внесохомъ в мир, ни изънести чесо можемъ». Праведництво — споглядання, дія же — гріх. Істинні, істинні ваші слова, владико! І я, грішний, господарські книги монастирські переглянув. Вам лише повідаю, владико: збиток повсюди. Великий архідрукар, гордість всея Русі брат Памва Беринда, коєму рівних у світі нема, сліпне в темноті у тісній друкарні, ставленій ще отцем Єлисеєм і приведеній в упадок нині. А книг треба множество: і грецьких, і слов'янських, і навіть латинських. Кожна книга — не тільки світоч, але й великий прибуток монастиреві, господи прости мене, окаянного!.. Також мню — храм Спаса на Берестові відбудувати пора: церква княжа, могилою Юрія Долгорукого [2] славна. Долгорукий Москву заснував, а ми над прахом його руїни терпимо. Негоже це, ібо по ялмужну іноків своїх у ту ж Москву посилаємо [3] щорічно і щорічно москвитяни соболів шлють на обитель нашу.

— Се істинно,— погодився Борецький.— Істинно і негаразд. Спас на Берестові не просто храм нині, а уза вікова, що про ізначальну єдність Московії і України зело свідчить.

[1] Реснотивий — істинний.

[2] Юрій Володимирович Долгорукий, син Володимира Мономаха. Княжив у Суздалі. Засновник Москви. З 1154 року — Великий князь Київський.

[3] Посольства ченців Лаври до патріарха Московського та до царя були правилом. Такі місії посилав і Борецький, і згодом Могила — регулярно через рік-два. Як правило, ченці поверталися з царською чи патріаршою милостинею. Найчастіше — соболями, які прирівнювалися за ціною до золота.

Принесли переміну. День був скоромний — подавали локшину з курятиною. Мовчазний інок-стравовар поставив на стіл повні, забрав порожні тарілі — пішов. У дверях тлів тихою свічечкою послушник.

— Найбільші ж гроші мені потрібні для великої справи, владико. Думаю, уповаючи на милість божу та на власну розторопність у ділах, вже до осені обладнати, а осінню ж урочисто відкрити при Києво-Печерському монастирі Успення богородиці Колегіум семи вільних мистецтв [1] — задля високої просвіти кращих отроків із статечних сімей, задля великої користі України і всея Русії.

— Колегіум паки — наук богословських?

— Так, владико. Куди ж їх подінеш?

Іов Борецький узяв з колін рушника і втер жиром замащені вуса й губи. Відхилився від ситної трапези. Заплющив очі, склав руки на животі. Довго мовчав. Нарешті заговорив — спокійно, з неквапливим роздумом, але точно і відверто.

— Ви вільні діяти на свій умисл, отче Петре... На заваді не стану, єпітимії [2] не возложу, якщо учините по-своєму. Діло не боже і не церковне — діло bona fide humanus [3] і — благородне діло, додам... Але я вам друг, отче Петре, і дуже раджу: не поспішайте! Зважте, що тут, у Києві, існує сильне Богоявленське братство. Школа при ньому вважається кращою посеред інших таких шкіл на Придніпров'ї, та й у Польщі.

— А я й не збираюсь, владико, діяти супроти Богоявленського братства і його школи! — аж здивувався, що так поставлене питання, Петро Могила.— Окрім всього іншого, школа єсть школа, а Колегіум — Колегіум!

— То ви не збираєтеся. А хто деяким братчикам на чолі з отцем Ісаєю Копинським правильно пояснить істинний учин ваш? Ви самі підете пояснювати? Чи отцю Ісаї на сей раз довірите? Послухайте мене, отче Петре,— пождіть! Як тільки влаштується Колегіум, знайте: у Києві негайно піде шкаредна обмова, що архімандрит Петро Могила сіє латину і підточує православ'я. Хульників премного, а наш дорогий обиватель, навчений підступами унії,

[1] Сімома вільними мистецтвами (за стародавньою грецькою класифікацією) вважалися: граматика, арифметика, геометрія, музика, астрономія, діалектика, риторика.

[2] Епітимія *(грецьк.)* — кара за гріх або церковний непослух.

[3] Bona fide humanus *(лат.)* — по людяній совісті.

повірить, бо йому латина поперек горла. Хіба устоїте на ногах, отче Петре, якщо ще не умоцнилися? Раджу, яко старець сивий: не поспішайте! Ібо тунє підуть усі труди і тще — всі помисли і зусилля. А це у молоді роки... Це кінець. Іншого вознесіння не буде — не дано людям після таких падінь підводитися знову. Ближні не дозволять...

Тепер замислився Петро Могила.

— Отже, ви проти Колегіума, владико?

— Так не можна запитувати,— рішуче похитав головою Борецький.— Запитайте ось як: чи вважаю своєчасним? Відповім, що своєчасним не вважаю, отче Петре. Лгарі і блудослови нині все по-своєму переінакшать — і велія[1] скруха прийдеть до нас, замість користі. А хіба цього ви прагнете? Хіба я цього прагну? Скруха по Україні о такій годині, як наша, тільки ворогам потрібна! Але ось іще над чим подумайте, отче Петре: ваші опоненти тут, поміж нас, премного сильні. Почнуть кусати вас — я не оборону. Уся темнота — за отцем Ісаєю, а темноти премного. Но Колегіум сам по собі вельми потрібен. Бо світом науки, а не темнотою забобонів уславиться і сильним стане народ наш і земля наша. Я стар, мій друже, і не знаю, чи приведе ще раз доля до такої беседи. Скажу нині як заповіт: коли б у майбутньому не надумали фундувати поспільству Колегіум, отче Петре,— творіть його при братстві й у братстві. До братства звикли — братству вірять. А навіть в освіті розтирк — притужна для нас справа. Мусимо на все зважати, яко політикуси.

— Творить Колегіум при братстві — значить віддавати діалектику під начало Ісаї Копинського, владико! На це я не піду — хай мені погрожують анафемою і тортурами!

— Ісая не вічний у братстві й на землі, як і всі ми, зрештою. Час все виправляє, отче Петре, ібо в часі, а не в нас,— доконечна істина.

— Але згодьтеся, владико: довго ждати — теж притужно для нашої справи! Європа торує нові шляхи в науку, в окіян, у... у небо! Нам негоже лишатися посеред дикості та неуцтва! Відстанемо — на яких конях здоганяти? Буцефали[2] не вженуться. Та й Пегаси теж — навряд.

На порозі став інок, уклонився:

---

[1] Велія (ст.-сл.) — велика.

[2] Буцефал — кінь Олександра Македонського.

— Гетьман Війська його королівської милості запорозького пан Дорошенко — до вашої превелебності, святий владико.

Борецький не чекав на такі відвідини, глянув здивовано:

— Гетьман?! Хай пан гетьман увійде, раз прийшов! — І сів так, щоб виглядати офіційно строго — як личить духовному владиці.

Дорошенко увійшов поквапливо. Не став, як годилося, під благословення, не вклонився, хрестом себе не осінив, а з порога мовив захекано, заклопотано:

— Владико! Татари рушили на Україну!

При тих страшних словах святі отці посхоплювалися з м'яких крісел. І одразу все: і згадки про неприємного обом Ісаю Копинського; і думки про те, чи зараз, чи зачекавши певний час, варто створювати Колегіум; і клопоти про господарські справи Києво-Печерської лаври — все здалося другорядним і малозначимим. Та воно так, власне, й було, бо всі ці клопоти — лише частковості буденного, а татари — вічне питання життя або смерті, волі або рабства.

— Коли і скільки? — запитав Борецький. Сивобородий, пильноокий, він був геть несхожий на благодушного і благосердного старця, який лише хвилину тому м'яко, по-отечеському умовляв молодого нетерплячого друга не поспішати. З-під чорного клобука, з-під білого восьмикутного хреста на гетьмана дивився суворий муж, який ось уже скільки років готовий був іти навстріч будь-якій небезпеці. Гетьмани змінювалися часто і предивно — він один лишався незмінний на всю Україну.

Пан Михайло Дорошенко теж суворий, на диво діловитий, заклопотаний. Ні риски хизування, ні натяку на запопадливість перед святими отцями. Гетьман Війська запорозького думками вже у Білій Церкві. Він уже мислить, як і де козацтво розташувати, як оборонятися і як нападати. Слава богу, за стільки часу після Сагайдачного перший гетьман по-справжньому військо в руках держить.

— Гонець від полковника Голуба розповів мені, святий владико: тридцять тисяч татар обійшли Січ з заходу і поспішають на Білу Церкву, щоб потім ударити на Київ. Щастя наше, що татари татарами лишаються: мимохідь вони грабують села та хутори. Інакше були б уже тута і повитягали нас із м'яких ліжок. Службу ще школити треба — служимо погано.

— А де сам пан Голуб? Він хіба не міг перепинити татаринові шлях?

— Полковник стоїть під Чортомликом — задля якщо татари, назад ідучи, на Січ поткнуться. Якраз старий полковник правильно розміркував, владико.

— А хіба на Січі кошового отамана з військом мало?

Гетьман Дорошенко помовчав, потім вимовив твердо — отим тоном, яким «не ваше діло» кажуть:

— Козацька справа — мирська справа, владико. Розберемося. Зараз не час довго розказувати. Прошу— сподобіться гукнути, щоб по усіх церквах у дзвони вдарили — на сполох. Заєже угавимо — татари несподівано й тут об'являться на гіркоту нашу...

Борецький глянув пронизливо — не терпів неповаги. Однак пан Михайло Дорошенко був настільки рішучий і настільки важливий тут зараз, а митрополит настільки мудрий, що зрозумів: найстарший у цю мить — пан гетьман. Що накаже — те треба робити. І скорився:

— Звелю, пане гетьмане! Зараз усі церкви вдарять на сполох.

— І ще, владико, прошу вас... Січа кривава попереду з басурманством. Когось би високого духовного до козаків — гріхи відпустити, слово мудре сказати. Це треба. Бо козакам битися так, щоб і мертвими — стояти!

— Я поїду, владико! — не вагаючись, мовив Петро Могила.— Паки і паки доведеться за шаблю взятися, то мені не гріх старе пригадати, за вкорочену ногу з басурманами розрахуватися.

— З богом, отче Петре! — одразу підтримав Іов Борецький.

Дорошенко обернувся до архімандрита, що стояв по-офіцерському струнко. Ще вчора покірливо-запопадливий, сьогодні пан гетьман говорив сухо, точно, різко — як підлеглому осавулові чи полковникові.

— Увечері хай святий отець буде на моїй садибі. Рушимо всі разом — під охороною сотні. Так безпечніше.

— Буду, як накажете! — Могила кивнув, теж, певне, згадавши час, коли був військовим...

Ну от... Всі мирські справи вирішено, духовні — теж. У гетьмана попереду невідомість, зла січа, задля якої, може, й жив. Покірно опустився перед митрополитом на коліна, нагнув лобату голову:

— Благословіть, святий владико, і відпустіть гріхи... Чи доведеться сповідатися колись — не знаю...

Коли Дорошенко гнав через Хрещатий яр до себе на Печерськ, позаду, колихнувши повітря,— мов у спину штовхнувши,— на сполох ударив дзвін Михайлівського золотоверхого собору. Раз, вдруге, втретє — часто, тривожно. За ним — так було заведено, і гінця посилати не треба — закалатали великі й малі дзвони подільських церков: київське міщанство вістилося про нове — яке вже тільки, хто б знав? — татарське рушення на Україну.

Опустів Боричевий узвіз. Стало порожньо біля всеприятелищ: тверезі не встигли похмеліти, хмільні вмить потверезішали. Поспіхом замикалися усякого роду грюндальські майстерні і крамниці. Бородатий Андрій Путята чи не перший на Подолі поспішив додому — сховати у надійному місці золото та срібло, перли та діаманти, а також усе найкоштовніше з продаваного краму. У купця Путяти є надійне місце: в льоху викопано ще один льох, викладений плінфою, міцним вапном шпарований. Про цей сховок знає тільки він — бо сам мурував його і сам робив потаємний хід. Путята вміє берегти золото та срібло!

Міщани не мали ні золота, ні срібла, ні перлів, ні діамантів, але й вони готувалися боронити своє добро. Перевіряли засуви й віконниці — так, ніби отой захист від нічного злодія міг оберегти їх і від татарської сваволі! Але вважалось і замичка — нехай служить!

Десь через годину ті ж дзвони, що одчайдушно били на сполох, мирно, як це робилося щодня, покликали мирян до церков. Але сьогодні, навчені митрополитом Іовом, попи мали не молитися, а казати казання про те, що треба робити і як захищати Київ від татар, якщо ті нападуть...

По обіді на подвір'я гетьмана Війська його королівської милості запорозького скорою риссю — коні, завертаючи, шарахали від стовпа при воротях — в'їхав у супроводі охоронців-жовнірів регіментар казенного війська, брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький. Був дуже стомлений — усі помітили, що ледве зліз із сідла. Під запилюженою похідною темно-малиновою киреєю на грудях — синюватий панцир. Синню відливає і шолом на голові — чорні страусові пера поколихуються при ході.

Зустрілися, як давні й добрі знайомі — все той же Хотин колись познайомив пана Стефана Хмелецького з паном Михайлом Дорошенком. Було що обом пригадати, але час

не для спогадів. Пан Хмелецький лише побачив Дорошенка — одразу заговорив про справи.

— До пана гетьмана Війська його кролівської милості запорозького — на раду. Вспольне [1] діяти треба нам, пане гетьмане. Татарин — огульне ньєщенсте [2]...

— Так,— кивнув, згодившись, гетьман.— Огульне — істинно. То тільки боронимося ми від нього не купно з вами, а самі. Якось так перепадає, пан хорунжий. Чим нині можете, як ваша ласка?

— Мої войовніки прендко і поспьєшни [3] йдуть на Білу Церкву.

— Звідки дізналися, що треба туди?

— Татарам вйонкцей ньєгдзе [4] пройти до Кийова.

— Скільки вояків маєте, пане хорунжий?

— Тжи тисячі.

— От бачите, пане хорунжий! А татарви суне тридцять тисяч. Але усяка підмога козакам — благо, пане хорунжий, благо. На тому й дзенькую бардзо. А тепера так. Їдьте назад у Білу Церкву. Своїх вояків ставте поки що під Чмирівку — хай таборяться і виставляють добру варту. Завтра буду в Білій Церкві — на раді ухвалимо, як далі бути.

— Пан гетьман має досить сил?

Аж тепер Дорошенко скупо усміхнувся у пишні вуса.

— Скільки маю, пане хорунжий, стільки й слава богу. Милостивий пан круль більше не дасть, як не давав ніколи.

24

Над Россю, над кам'яними скелями та урвищами займалося на світ. У Заріччі, на широкій рівнині, там, де Рось глибоко вигнулася на північ, поміж селами Пилипчею, Чмирівкою і Шкарівкою, під непевно-сірим ясніючим небом гасли козацькі й татарські кострища. Їх було так багато, як зір на небі. І зникали вони поступово — теж як зорі з неба. Наставав день.

З татарського табору, приглушені ранковим серпанком, почулися протяжні й болючі, мов під тортурами, стогони-плачі. То правовірні творили намаз, слали свої молитви аллахові — хай буде він звеличений і уславлений! — благаючи ниспослати їм перемогу і наслати смерть на невірних християн! Хай гинуть християни (горіти їм у пеклі — а кепський то притулок!..).

У козацьких таборах теж прокидалися вояки. Похапки, нашвидку хрестили пупи і думкою зверталися до господа бога — іже єси на небесі, хай святиться ім'я твоє! — сподіваючись, що всевишній по доброті своїй спроможеться ниспослати їм перемогу і скарати на смерть невірних махаметів — кипіти їм у пекельній смолі та довіку не нюхати горілки! — а погана то доля, братове!

За спинами прищельців, десь далеко за Таврським степом, за кримськими горами, стриміли у небо мінарети мечетей — ближче до всемогутнього аллаха, господа світів, хай прикрасить він іслам і мусульман!

За спинами козаків, тут, поблизу, в Білій Церкві та в Києві, золотилися під небом бані благоліпних соборів, здійнявши до божої оселі мережані чудо-ковалями хрести — хай розіллється нескінченна благодать господня над православними і хай не покине він рабів своїх!..

А на грішній землі, далеко від небес і богів, зійшлися бранні супостати [1] — люди, які мали битися за власні права або за власні посягання.

Хтось із них мав умерти, хтось мав перемогти.

Люди стали до борні не за боже, не за аллаше, а за земне, за своє, болюче, кревне. І були певні, що боги споглядатимуть за тим, що мало зараз розпочатися. І називали богів милостивими і всеблагими. Іменем божим додавали собі хоробрості й сили.

До битви готувалися цілу добу. Татарський передовий загін, підійшовши до Білої Церкви, мав на меті по високому мосту з ходу перебратися на лівий — північний берег Росі, захопити місто і, дочекавшись основної орди, погнати на Київ. Однак вперше за весь блискавичний похід з того намірy нічого не вийшло. При мості і при всіх порожистих річкових бродах татар перестріли козаки з мушкетами,

---

[1] Вспольне *(польськ.)* — гуртом.

[2] Огульне ньєщенсте *(польськ.)* — загальна біда.

[3] Прендко і поспьєшни *(польськ.)* — швидко і поспіхом.

[4] Вйонкцей ньєгдзе *(польськ.)* — більше ніде.

[1] Бранний супостат *(ст.-сл.)* — військовий супротивник.

пістолями, луками, списами, галябардами. Згори, з гранітної скелі над мостом, ударили армати, можжири і фальконети. Втративши чимало коней і людей, татари розгубились і зупинилися. Так і простояли добу, аж поки увечері не підійшла головна орда — більш як двадцять тисяч вершників. Ждали сходу сонця, щоб усіма силами ринутися через Рось.

Гетьман Дорошенко зібрав під Білою Церквою полки пана Мойрженици, пана Арандаренка, пана Томиленка, пана Караїмовича, пана Бута, пана Дідченка [1]. Жовнірів кварцяного війська пана Хмелецького гетьман поставив по праву руку козацтва. Все це були сили, на які гетьман міг покладатися: козаки справжні.

Та був радий Дорошенко і численній підмозі: Тарас Федорович, що так доречно появився перед навалою у Києві,— де і з чиєю допомогою тільки встиг назбирати! — скупчив тисяч десять озброєної дардами, вилами та косами усякої голоти вперемішку з сердитими на гетьмана після недавнього компуту виписниками.

Над цим гольтіпачним військом той же Тарас Федорович своєю владою — гетьман тільки рукою махнув — настановив полковника Перебийноса чи Кривоноса — чорти його батька знають, як правильно,— а також Федора Чернеця, київського мніха-вигнанця, брехуна-книжника, страшної сили чоловіка. Дивна все-таки у пана Трясила примха збирати навколо себе усякий ізгреб! У полковники свого голопузого воїнства запросив з реєстрового козацтва теж не найстатечніших, а козака Павлюка [2], відомого невитриманістю, буйством і лихослів'ям, а також приятеля свого москаля Левона Івановича. Чого раптом Івановича?

Та пан гетьман погодився на всі Трясилові прохання та призначення: хай буде все так, як панові Трясилові хочеться! Зараз хоч бабу з кочергою на перначного призначай — баба теж згодиться, бо тридцяти тисячам татарви треба протиставити бодай хоч двадцять тисяч озброєного люду.

Наказав Тарасові Федоровичу стати з голотою ліворуч, ближче до Шкарівки. Хай тривожить татарву збоку і не дає

[1] Вся названа старшина — майбутні гетьмани Війська запорозького. Переповідаю їхні імена для того, щоб читач міг уявити собі всю несталість тодішньої гетьманської влади: від гетьмана Сагайдачного до гетьмана Хмельницького — тобто за 24 роки — на Січі помінялося принаймні двадцять гетьманів.

[2] Павлюк (Павло Бут) — один з ватажків селянської війни.

їй можливості всі свої сили одразу кинути на реєстрове козацтво. Хоч така — а все-таки користь! А якщо татарва поверне і всіма силами насяде на голоту, то ще лучче — реєстрові матимуть змогу не оборонятися, а вибрати слушний час і вдарити на татарина — до його погибелі.

Швидко дніло. Ось-ось мало вже зійти сонце. У татарському таборі потроху затихли стогони-моління.

Тісно, плече в плече стояли козацькі полки. Їм належало зустріти, витримати і відбити перший удар татарської орди.

На випадок, якщо не вдержиться хтось, позаду, як підмога, стояв Київський гетьманський полк — козаки всі добірні, статечні, сили моцної, руки твердої, норову непохитного — самим гетьманом до полку записані.

Передгрозова тиша залягла над тризнищем [1]. Ждали грому — початку.

І враз загомоніли козаки — таке почулося, як ото вітром сухий очерет колихне і зашумить. І знов затихли, спрямувавши погляди туди, де на темному від часу камені, понад людськими головами, понад лісом галябард і списів появився чорнобородий священик. Був він у багатому — ніби для соборної служби облаченні, у митрі [2], що сяяла золотом, емаллю і дорогоцінним камінням. У лівиці тримав він чорну ви...ку патерицю. Чимало хто з панів старшини впізнав: сам київо-печерський архімандрит Петро Могила! Слава богу — добрий знак! І панове старшина перші поскидали шлики та шапки, опустилися на коліна, нагнувши чубаті голови. Архімандрит широко, немов увесь світ, перехрестив козацтво.

— Діти мої! — мовив голосом гучним, мало схожим на церковний.— Славні рицері Війська запорозького! Ратоборці вічної землі Руської! Лихо з усіх лих, найбільше лихо знов прийшло на нашу Україну. І речеться воно, як і одвіку,— татарське іго! Нема від цього лиха іншого порятунку, окрім смерті ворогів ваших. За вами — діти ваші, матері і жони ваші. За вами і перед вами — земля ваша. Ваша земля, козаки, а не чиясь! За вами стольний руський град Київ і божі храми у ньому. Пам'ятайте ж бо, звитяжці-запорожці:

[1] Тризнище (ст.-сл.) — поле бою.

[2] Митра — головний убор вищих церковних ієрархів — єпископів та архімандритів, який вони одягали під час церковної служби. Митра Києво-Печерського архімандрита являла собою справжній витвір мистецтва.

предки ваші монголові не корилися, татаринові не вклонялися. Но, зачинившись у найдревнішій на Русі Десятинній церкві, премного ворога побили, самі боролися, аки леви, і в битві помре [1]... Хай же кожен із вас, славні запорожці, у серці своїм, перед самим собою, перед народом назве себе останнім мономахом [2], за яким — земля беззахисна і жони плачущі. І хай кожен із вас не пошкодує ні крові, ні живота свого!..— Петро Могила із складок облачення видобув важкий срібний хрест, на всі боки перехрестив козаків і закінчив свою коротку проповідь благословенням: — Відпускаю гріхи і прогрішення ваші й речу: праведен єсть всяк, хто живота свого не оберіг у битві за отечество! Славен і вічен єсть всяк, хто наклав головою за волю народу свого! Амінь!..

Слухали козаки і, може, саме зараз по-справжньому починали розуміти: попереду — січа нещадна, в якій або вистояти, або умерти.

Над тризнищем усе затихло.

Запорожці першими бою не починали — гетьман наказав зачекати, коли посунуть уперед татари. А татари теж ніби повклякали, ніби в останню мить засумнівалися: нападати чи не нападати?

Тиша гнітила і з кожною хвилиною ставала нестерпнішою. Хтось мусив не витримати. І хтось не витримав.

З-за Росі, з високої скелі, у зловісну тишу бабахнула важка можжира, одбита козаками у турка ще під Хотином. Бомба, полишаючи в ранковій блакиті цівочку диму, перелетіла через козацькі лави і розірвалася посеред татарського табору. Там хтось пронизливо, тоненько закричав, когось першого поранило.

І поступово, посилюючись, наростаючи, покотилося над рівниною надсадне басурманське виття — ординці криком додавали собі хоробрості, криком глушили останні страхи перед боєм. Від того виття ніби набубнявів татарський табір — і репнув. Ось передні колихнулися і неохоче, ніби їх підштовхувано в спини, рушили, виставивши попереду себе списи та круглі, шкірою обтягнуті щити.

Виття наближалося, татари прискорювали ходу. Враз зупинилися — передні нахилилися, з другого ряду випустили з-за щитів хмару стріл на козаків. І одразу побігли — все швидше, швидше, швидше. Тепер з козацького табору вилетіли кусючі стріли, вдарили пістолі. Запорожці, вибравши мить, дружно попхнули на татар щільно зіставлені вози. Передніх нападників повалили, щоб за хвилину потоптати і задавити, задні подерлися на полудрабки. Цих зіпхнули списами. Блиснули в руках шаблі. Почалася січа.

Рубалися люто, зосереджено, обоюду пострашильно — до мученицької язи [1], до жестокої смерті. Над тризнищем стояв рівний шум битви — як при добрій молотарській роботі. В тім шумі зливалися і брязкоти шабель, і короткі, як у дереворубів, видихи-гехкання, і раптові нелюдські крики смертельно повержених, і глухі стогони, і хрипи, і діловито-страшні лайливі слова.

У чистім небі широкими колами вже ширяли круки й шуліки — чорні збирачі кривавих пожинків. Поширявши, помірившись, опускалися на дальні верби і стуракині — терпляче ждати часу, коли можна буде всістись на холодне чоло мертвого воя і спокійно виклювати здивовано застиглі, незрячі [illegible]

Та час чорних круків і шулік ще не настав: бій тільки-но набрав розмаху і сили. Широка долина повнилася дзвяком заліза. З кінця в кінець — скільки око сягало — блискали проти сонця шаблі, борюкалися люди. І падали під ноги татарські малахаї та козацькі шлики— разом з буйними головами. І навпіл розсікалися тіла. І страшні рани кривавицею отверзалися у світ. Топчучи повержених, наступаючи на груди тих, які ще дихали, одчайдушно рубалися супротивники. Відступали, наступали — як хвилі на берег.

А тим берегом розбурханого моря січі правив невеликий і невисокий пагорб, на якому, в оточенні півсотні кінних охоронців, на гнідому бойовому коні возсідав — булава і пістоль за кармазиновим поясом — гетьман Михайло Дорошенко. Пильно, мовчки спостерігав за битвою. Праворуч від нього — на коні ж таки — сидів брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький, вояки якого билися по праву руку

---

[1] Коли хан Батий уже взяв приступом Київ, останні захисники міста зачинилися у Десятинній церкві й продовжували боротьбу. Ні обіцянки, ні погрози Батия не допомогли — дружинники зброї не склали. Тоді монголи підвезли камнебійні машини і зруйнували церкву. Під руїнами загинули, але не здалися ворогам, останні оборонці Києва.

[2] Мономах *(грецьк.)* — єдиноборець.

[1] Яза *(ст.-сл.)* — страждання тіла. Тут — тяжке поранення.

козацьких полків. Трохи позаду — сотник Оришко і полковий хорунжий Величко. Їх гетьман тримав при собі на випадок, якщо знадобиться передати у дальній кінець бою наказ. За пагорбом непорушний, як спечений одним вогнем і однією думою, застиг гетьманський Київський полк.

Дорошенко обернувся до Величка:

— Пане хорунжий!

Той торкнув коня, проворно під'їхав, нахилився до Дорошенка:

— Слухаю, пане гетьмане!

— Скоро дістаньтеся пана Арандаренка, скажіть, гетьман повелів: якщо комусь трапиться татарський сотський, чи якийсь інший непростий, хай не б'є на смерть, а ємле [1]. Потрібен вельми.

— Скажу, пане гетьмане!

Ударив коня нагаєм, погнав з пагорба: гетьманський наказ виконувати треба вмить.

Над полем усе вище піднімалося сонце. Все пекучіше, все нестерпніше зависав вар, густо приправлений запахом свіжої людської крові. Билися вже не стіна на стіну, а розсипавшись на купки. Там, бач, татари оточили купку козаків і, нападаючи з усіх боків, добивають по одному. А отам козаки, узявши в коло татар, нищать їх до ноги.

Гетьман Дорошенко погано бачив, що діялося у таборі голоти і виписників — той бік геть як далеко відкотився. Але там верховодив Тарас Трясило — мужик посеред козаків, неотеса, чоловік неприємний своєю прямотою і різкістю у стосунках з старшиною. Проте за одну-єдину рису гетьман цінував кошового перначного: вже якщо той дав слово, то можна було бути певним: умре Трясило, кістьми ляже, а слова дотримає!

Якщо повсякдень Тарас Трясило — мужик серед козаків, то тут, на браннім полі, у січі він — козак серед мужиків! Нема йому рівних спокоєм, сміливістю та відвагою. Доблій воїн — ніде правди діти. Та й куди її подінеш — правду? І навіщо її кудись дівати? Пан Тарас перед боєм пообіцяв Дорошенкові, що стоятиме насупроти татарви до останнього дихання — і гетьман певен: де стоїть Трясило, не здригне ніхто!

Тарас Федорович розпочав битву, достеменно не знаючи, скільки і якого війська він має під рукою. На його

[1] Ємле — полонить.

поклик і на поклик його друзів під Білу Церкву прийшло чимало усякого озброєного люду: і розорені татарами селяни таращанських та білоцерківських сіл, і голь безшабашна, нікому не підвладна, норовиста, взагальна, і сердиті на увесь світ виписники — ті, у котрих на подвір'ї з худоби можна було стріти як не шолудиве порося, то блохатого собаку.

Багатенькі панове виписники до Тараса Федоровича не пристали, а пішли до гетьмана, добре розуміючи, що — дав би тільки бог живими зостатися! — після такої січі для них у реєстрі місця знайдуться.

Гнаній татарським лихом сіромашні тільки до пана Трясила способно було приставати, бо тільки пан Трясило її кликав, тільки пан Трясило величав її козацтвом [1]. Так і назбиралося усього потроху, а вкупі — чимало. Більше як п'ять сотень предивних людей — усі верхи — привів з собою перший мужицький полковник Максим Кривоніс від Стецька Хмурого. Сам Стецько не приїхав — козак з нього був плохий, дмухни — од вітру з сідла вилетить.

Козацтво Кривоноса було навдивовижу різномасте і таке ж дивовижно однакове. Різнив усіх одяг, об'єднував вираз лихої зосередженості і безстрашності в очах. Здавалося, не тільки з татарами — з самими чортами готові вони битися і перемагати, тільки гукни у похід на пекло.

Пан перна ий нашвидку розподілив людей на п'ять полків, наста вши полковниками, окрім Кривоноса, низринутого мніха Федора Чернеця, чию силу і хоробрість мав нагоду вже перевірити у бійці з нападниками на березі Гнилого Тікичу, а також Павлюка та Івановича. Над одним полком старшим став сам.

Перша хвиля татарської орди прокотилася повз військо Тараса Федоровича, ніби й не помітивши людей, озброєних усяким дрекіллям,— і побігла на шиковані полки реєстрового козацтва. У Трясила вистачило військової мудрості та витримки лишитися на місці, а не бігти навздогін, у надії на легку перемогу. Скоро друга хвиля ординців, з'явившись з широкого байрака, покотилася прямо на Трясилове військо. Опинись воно межи двома вогнями — і нарубали б татари м'яса досхочу.

[1] Як про це йтиметься далі, Тарас Федорович Трясило вважав за вільного і повноправного козака усякого, хто готов був боротися проти магнатів, унії і татар.

Сильна не стільки наукою — бо де та наука? — скільки ненавистю до вікових ворогів, голота стала віч-на-віч з нападниками і билася так, як можуть битися лише ті, хто боронить найдорогоцінніше — рідну землю.

Татари налетіли кіньми, але виставлені вперед довгі списи, рогатини, дарди зупинили і покололи гривастих коней. Пустити стріли татарам не дали — голота посунула вперед, звалила з коней передніх, поламала татарські порядки — і почалась мовчазна різанина на шаблях і на ножах: хто кого? Тільки Максим Кривоніс з своїми шибайголовами літав з кінця в кінець побоїща і помагав там, де було найскрутніше.

Тарас Федорович вдачі був посидючої. Він не метався, не поспішав — знаходив собі справу там, де стояв: татарви попереду було стільки, що встигай лише шаблею махати. І він вимахував, діловито стинаючи голови ворогам.

Ждав лихо спереду — воно прийшло ззаду. Чийсь підступний ніж ударив у спину, затемнів світ. Трясило випустив шаблю з рук і, никнучи, впав під ноги татар і козаків.

25

Бій затих аж надвечір. Татари одкотилися раптово і всі одразу — як хвиля у море. Над тризнищем, над густим посівом смерті зависла рожево-лагідна вечірня тиша.

Давно не збирала пані костомаха таких ужинків на українській землі. Гори трупа лишилися на витолоченім браннім полі.

Ще завидна Михайло Дорошенко перешикував козацькі полки, а Стефан Хмелецький — своїх жовнірів. Посеред голоти якийсь-такий лад навів Павлюк. Шукали Тараса Трясила. Максим Кривоніс з товаришами, поки світло, поспішали тризнищем, перевертали порубаних, рилися у кучугурах трупів — і все марно: пана кошового перначного, дорогого Максимові батька Трясила ніде не було.

У запалі битви ніхто не помітив, де й коли він упав. А коли озирнулися та побачили, що його ніде нема, то старшим гукнув себе Павлюк — і голота продовжувала битися.

Пізнього вечора гетьман зібрав на раду всіх полковників та сотників: мали вирішити, як діяти завтра. Татари були знекровлені вкрай, і вранішній наступ козаків поклав би кінець усій орді.

Але біда була в тім, що й козацьке військо не мало жодного свіжого полка, жодної підмоги.

Рада ухвалила, і гетьман затвердив, що завтра, якщо татари знов нападуть, усім полкам (у тому числі й голоті) купно оборонятися при самому березі Росі — під захистом встановлених на кручах армат, можжир і фальконетів. Також ухвалено посилати гінця під Чортомлик до пана Олифера Голуба з наказом поспішати під Білу Церкву і вдарити на татар ззаду, з боку Малої Вільшанки і Черкас [1].

Однак назавтра воювати більше не довелося: вночі, лишивши запалені кострища, пообв'язувавши кінські копита повстю та різним ганчір'ям, татари безшумно знялися з табору і бігма погнали на південь, у степ. Коли козаки попрокидалися, татарви вже й слід загубився.

Заходилися порядкувати на тризнищі. У балці зарили порубаних махаметів. На високім пагорбі понад Россю, відслуживши архімандритську заупокійну службу, почесно поховали козаків. На самому тризнищі, після бубоніння-скоромовки білоцерківського попика, лягла у землю на спочинок голота.

Того ж вечора гетьман Михайло Дорошенко і архімандрит Петро Могила заморським ридваном, у супроводі козаків сотні охорони та гайдуків виїхали з Білої Церкви на Київ. Обидва були стомлені, але задоволені: добре, що сталося, як сталося, а не інакше. На цей раз Київ було врятовано від навали.

А на тризнищі все ще порався Максим Кривоніс — шукав батька Тараса. І зрештою знайшов. Той був живий, але вкрай плохий. З спини йому стирчав колій — знак, що не татарська рука заподіяла рану звитяжному козакові, а чиясь рідна, православна нишком штрикнула з-за спини. Ножа витягли, Тараса Федоровича туго перев'язали і, бережно поклавши на ряднище, понесли до Білої Церкви — шукати добросердної хати та баби-знахарки.

Над широкою долиною, над скелями, над Россю знову запанував відвойований мир.

[1] Черкаси — невеличке село на південь від Білої Церкви.

26

І знову Ісмаїл-мірза поставлений був перед очі гетьмана Дорошенка. Випещений, розніжений татарин, тиждень сидівши у льоху, схуд, змарнів, а його коштовний халат зім'явся і забруднився. Лише очі мірзи лишалися такими ж, як були: рухливими і невловимими.

Дорошенко — прямо з бою, з дороги. На ньому запилюжений жупан, шаровари, чоботи з вчепленими довгими похідними острогами. Шлика скинув — лежить на золоченому кріслі. Гетьман при шаблі — притримує її рукою.

Зупинився перед ханським послом:

— Даруй, мірзо, що довелося таки покривдити тебе — інакше не міг. Коли ворог на порозі, про все подумаєш.

— Аллах високий милосердний, простить тебе, хоробрий гетьмане...— Мірза заховав очі, покивав чалмою.

— Ти про все говорив правду, мірзо: орду привів на Україну новий хан Джанибек. Хан же Мухамед, твій повелитель і брат, а також сердар Кентемір дійсно живуть під захистом намісника Бессарабії Гасана-паші як його почесні гості. Ще раз: даруй, мірзо! Однині ти теж — мій почесний гість.

Блиснули очі-щілинки Ісмаїла-мірзи:

— Я клявся тобі, гетьмане, іменем аллаха вічного, нетлінного — хай буде почута моя молитва до нього! І ще я клявся тобі іменем хана Мухамеда-Гірея — хай благословить аллах його і хай збереже його гарем! Брат сонцеликого хана Мухамеда — мир з ним і звеличання! — не міг тебе обманювати, хоробрий гетьмане! Інакше він став би зрадником великого хана і законів корану — вічні вони й нетлінні.

— Але, але, мірзо! Коли приходить посланець і каже про мир, а слідом вривається орда, яка палить села і бере ясир,— то можна вірити посланцевим словам про мир та дружбу? Ти повірив би?

— Я тобі розповів, що сталося, гетьмане,— Ісмаїл-мірза сховав очі.

— Істинно! Ти розповів про все, мірзо, і не сказав тільки про вже підготоване рушення.

— Рушення готував Джанибек.

— Однак не з учора? Але гаразд, мірзо, гаразд! Сьогодні я хочу тобі вірити і буду тобі вірити. Слухай мене уважно. Я розбив Джанибека! Він привів сюди майже всю орду. Втекли немногі. Решта лягла під Білою Церквою. Так скоро, як стане можливо, я збираю все козацтво і рушаю у Крим [1] — карати Джанибека, мірзо, повертати грабований ним ясир, визволяти наших людей з тяжкої неволі. Ти ж їдь сьогодні до хана Мухамеда, мірзо, і передай: гетьман Михайло Дорошенко з усім Військом запорозьким готові повернути йому ханський престол у Кафі, а також укласти вічний мир поміж Кримом і Україною, поміж Кафою і Січчю. Хай твій повелитель хан Мухамед разом з кіннотою Кентеміра виходить з Бессарабії і жде запорожців у Таврських степах. А нам не з руки баритися, поки сліди ще свіжі.

Ісмаїл-мірза у покорному поклоні нахилив зім'ятий тюрбан. Випростався.

— Всі твої слова, хоробрий гетьмане, донесу до вух пресвітлого хана Мухамеда-Гірея, хай буде він щасливий і возвеличений!

Дорошенко ступив ближче до Ісмаїла-мірзи і мовив мирно, по-буденному:

— А на мене зла в душі не тримай, мірзо. Кажу, не я тебе бранцем тримав — безпека Війська запорозького того вимагала. Сам розумієш — не вчора на світ народився.

Ісмаїл-мірза блиснув очима-щілинками:

— Хоробрий гетьман — розумний чоловік. Хай над гетьманом пребуде милість аллаха!..

Лишившись на самоті, Дорошенко розперезався, а пояса разом із бойовою шаблею поклав на м'яке крісло. Розстебнув гудзики, брудний жупан жужмом кинув на інше крісло. Сів. Притримуючи пальцями покриті шаром пилюки ніски, постягував з ніг чоботи. Поворушив босими пальцями — ті тріщали в кісточках. Потягнувся, позіхнув. Та так, навсидячки, й заснув.

Зайшла пані гетьманова. Навшпиньки від крісла до крісла — позбирала чоловікове манаття, вийшла. Наказала

---

[1] Похід Михайла Дорошенка до Криму 1626 р. (чи у 1628 році, за іншими версіями) — взірець негайного визвольного акту, який був відповіддю на татарську навалу. Історія боротьби українського народу за свою волю і незалежність знала здебільшого саме такі, найперше визвольні походи проти поневолювачів.

джурі бути при дверях і нікого до пана гетьмана не пускати: нехай спить — стомився...

А вже наступного дня розпочалася підготовка до Кримського походу. Гетьман особисто поповнював Київський полк, керуючись при тому власними принципами: якщо у бою під Білою Церквою загинув старий козак і якщо у того козака виявлявся зараз син, навчений битися на шаблях, влучно пускати стрілу і добре володіти списом, то він попереду усіх писався у реєстр замість загиблого батька. Якщо ж такого сина не було, тоді до реєстру заносився хтось найхоробріший з тих виписників, які під Білою Церквою самі пристали до гетьманського полку і звитяжно билися з басурманами.

В усі полки пішов, складений генеральним писарем Савуєм Бурчевським, гетьманський універсал: панам полковникам поповнити реєстри своїх полків найдостойнішими, наймоцнішими козаками і скоро бути на Січі, таборячись поблизу Чортомлика. Панові кошовому отаману Грицьку Чорному зібрати і, настановивши полковників з числа військової старшини, гарно навчити десять полків нереєстрового козацтва, усім пообіцявши на козацький хліб здобич у Кафі. Усьому Війську запорозькому бути готовим до походу на Крим і чекати гетьмана з обозом [1].

На гетьманському подвір'ї з раннього ранку до пізнього вечора товклася сила усякого люду, яка звідусюди з'їхалася до Печерська. Панове виписники — заможненькі хуторяни або ж власники садиб у самому Києві, які так-таки й не потрапили у списки, товпилися біля заднього ганку, штовхаючись, стиха лаючись і за всяку ціну намагаючись пробитися ближче до сходів — у надії, якщо вийде батько гетьман, першим навернутися йому на очі й бити чолом, щоб не обійшов милостю, записав до реєстру.

Ні в Києві, ні в хуторах цих заможних панів-виписників ніхто й ніколи не чіпає, живуть вони спокійно і, маючи власну челядь («Хрест святий — він мені як син рідний!»), потроху примножують багатство. Не у всякого уродзонного шляхтича є стільки в коморі й на оборі. Та все одно панам виписникам дуже хочеться потрапити до реєстру: по-перше, козак есть козак, а по-друге, ану ж хтось згадає про закон і королівські привілеї? Хто вони тоді? Всього лише панські хлопи! Краще вже у реєстрі, воздобніше так: козаки — самі собі пани. Ось чому добродавці так уперто пхаються до ганку, ось чому один на одного позирають чортами.

Окремо стоять удови. Яка прийшла просити паперь, що посвідчила б її козацьке удівство; яка — просити малої ялмужни, бо козак загинув, а господарство вже давно наполовину лихвареві запродано; яка — вже стара, підтоптана й збідніла — кланятися, щоб пан гетьман сина у козаки взяв...

У жіночому гурті зітхання, печальні згадки і ще печальніші оповіді про сьогоденне життя, несміливе схлипування і суворо-невмолимі слова незворушних праведниць:

— Бог дав, господине,— бог узяв. Що поробиш! Так воно споконвіку, господине. Гріх плакати!..

На красному ганкові без кінця скриплять двері — велика й мала старшина гупотить від гетьмана й до гетьмана, розносить універсали й накази, приносить звістки з полків та сотень. Усі забігані, заклопотані, усі тверезі, як гончі пси, бо не приведи і не дай гетьманові на очі потрапити, будучи напідпитку! Не любить гетьман хмільних — особливо коли діло робиться. При гетьманові не розгалштуєшся.

Посеред упрілої, заклопотаної старшини свої жмудські хлопці єсть: позбиралися біля паркана, що зараз править за конов'язь,— побрехеньки оповідають. То все синки найближчих до гетьмана людей. Всі вони записані до Київського полку і вже встигли повірити, що вони — вищі за інших, що вони найлуччі, бо у них тата он як високо стоять!

Два козаки проминули цей веселий гурт. Жмудські молодики добре знають, хто пройшов: полковник Павло Бут на прізвисько Павлюк і полковник Максим Кривоніс. Висока старшина вважає, що полковники вони майже самозванні, радою не обрані, гетьманом не затверджені — тільки й того, що під Білою Церквою усякими перебийцями-нетягами верховодили. Ну, а раз тата молодикам таке розказали, то жмудські молодики і поготів вважають так!

— А почім нині вощі на узвозі? — услід Максимові та Павлюкові запитав якийсь щекар.

— Вощі? — перепитав інший.— А то яка воша скільки тягне! Лабзівські по шелягу за десяток, а полковничі по копі за штуку!

Розкотився регіт — безвусі шибеники, знаючи, що їхні тата при владі й при силі, нічого не боялися і пащекували відверто — як пани над челяддю.

Максим Кривоніс ураз зупинився і різко обернувся. Шрам на обличчі налився йому кров'ю, в очах засвітився

[1] Тобто з артилерією.

такий сизий холод, а в погляді промайнуло стільки характерного, важкого, що козаки-паничі враз позатихали — як заціпило їм.

Страшний був погляд Кривоноса! Мало хто наважився б довго дивитися Максимові у вічі, коли той отак гнівився. А перерубаний горбатий ніс додавав йому вигляду хижого, невмолимого.

Гарно вбраний безвусий козак-дотепник відчував, що йому в ногах холоне від Кривоносового погляду, а Максим усе дивився — як виважував сопливого. Нарешті сказав спокійно, але з придихом:

— Полковничі воші ще ізіп'ють твоєї крові, луде [1]. Упомни, що сказав мені, а я свого слова не забуду!

— То не я сказав! — злякався молодий Величенко, зблід.— То не я! То от! Він перший...

Але Кривоніс не став далі гаяти часу і разом з Павлюком увійшов до гетьманського будинку.

У передпокої повно найвищої і високої старшини. Всі помовкли — здивовано задивилися на пришельців: що воно за люди? На щастя хлопців, гетьман був тут же — з кимось скоро беседував. Теж обернувся і теж здивувався: що за непоштивість? Чому зайшли некликані?

Павлюк і Кривоніс, як годилося, ударили чолом, і, поки їх не вигнали, Павлюк поспішив сказати:

— До вас, батьку гетьмане...

— З чим? — запитав Дорошенко.

— Благодушне Максим Кривоніс з проханням.

— То хай він і говорить! — Пан Дорошенко був у доброму гуморі.

Максим небоязко ступив наперед, ще раз зробив чолом:

— Ласки вашої прошу, батьку гетьмане... Маю п'ять сотень сміливців — тих, що під Білою Церквою моцно билися у таборі пана перначного Тараса Трясила. Всі просяться під вашу руку, батьку гетьмане, у Кримський похід...

— А що за люди?

— Різного звання, батьку.

— Не козаки?

— Посполиті, батьку гетьмане,— з міщан і селян.

— Посполиті орати мають. Або бачмаги та гащі шити, еже у ремеслі перебувають, а не козакувати.

[1] Л у д *(ст.-сл.)* — недотепа, дурень.

— Вони козацької вдачі. Вірте, батьку,— не брешу!

— Тебе як прозивають: Кривоносом чи Перебийносом?

— Змалку — Кривоносом. Зараз і Перебийносом дехто зве.

— Завтра, Кривоносе, приведи своїх хлопців у Берестове на пляц — вже як для походу. Хай гляну на твоїх сміливців...

Це була згода гетьмана, якої він не міг висловити прямо. Іншого разу, може, й не взяв би. Але у такому поході кожна рука, що вміє тримати шаблю, дуже потрібна. Хай ідуть!..

І назавтра козаки рушили у похід. З Берестового, від руїн церкви Спаса, де поблагословив їх архімандрит Могила, при бунчукові [1] та коругвах гетьманський полк верхи — списи вгору — через Печерськ і через Поділ, а далі через Верхній Київ рушив дорогою на Василев та Білу Церкву. Під бунчуком їхав гетьман Михайло Дорошенко, за ним, під коругвами,— полкові осавули, сотники та інша старшина. Далі — панове козаки — особиста охорона, а ще далі — уся решта.

Київські обиватели знімали шапки, кланялися гетьманові й усьому війську, баби і молодиці плакали у ріжки хусток, дівчата позирали на молодих козаків з-за батькових плечей і материних главотяжів [2], хлопчаки босоніж лупили за козаками по куряві і кричали щось веселе.

А над усім гуляла пісня:

Гомін, гомін,
Гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, іди
Пріч од мене —
Нехай тебе орда візьме,
Нехай тебе орда візьме».
«Мене, мати,
Мене, мати,
Орда знає —
В чистім полі об'їжджає,
В чистім полі об'їжджає...»

Гомін, гомін,
Гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина призиває:

[1] Б у н ч у к — гетьманський жезл, оздоблений кінськими хвостами. Як і булава, був атрибутом гетьманської влади й величі.
[2] Г л а в о т я ж — велика хустка на голову.

«Вернись, синку,
Вернись, синку,
Додомоньку,
Змию тобі головоньку,
Змию тобі головоньку».
«Мене, нене,
Мене, нене,
Змиють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри...»

27

Кошовий отаман Грицько Чорний — ще гетьман з полком був десь за Білою Церквою — раптом занедужав. Його так скорчило і на кольки взяло, що мав покинути усі справи і тарадайкою скоро їхати у Брацлав лікуватися. Ця обставина не стільки засмутила, скільки здивувала Дорошенка: з якого це часу на козаків різачка перед походом почала нападати?

Однак він нікому нічого не сказав. Та нікому й ні про що було говорити: поранений Тарас Трясило дуже повільно зростався, кажуть, у Білій Церкві, і ніхто не знав, чи взагалі зростеться. А поважний Грицько Чорний, бач, поїхав корчитися од різачки у Брацлав.

А чому саме у Брацлав?

Неприємну, але неминучу розмову гетьман відклав до повернення з Криму. А поки що старшим над січовим кошем він наставив пана Мойрженицю, полк якого майже увесь славно поліг під Білою Церквою, і наказав йому за тиждень бути готовим до походу. Сам виїхав під Чортомлик, де таборилися полки.

Під Чортомлик приїхали і посланці сердара Кентеміра, два непроникно-мовчазні татарські сотські, які тільки й сказали, що могутній сердар з кіннотою, а також ясноликий Ісмаїл-мірза ждуть хороброго гетьмана у Таврських степах праворуч від шляху на Крим. Це було не зовсім так, як домовилися з Ісмаїлом-мірзою у Києві, але доводилося кивнути і сказати, що запорожці теж рушають у похід.

28

У Чортомлику зустрілися Максим Кривоніс, Максим Голобородько і Федір Чернець. На цей раз Богдана Хмельницького з ними не було: він, здавши сотню, задля якихось писарських чи гетьманських справ знаходився постійно і завжди при панові генеральному писареві Бурчевському і виконував особисті доручення гетьмана Дорошенка. Коли траплявся вільний час, допомагав панові генеральному писареві вести облік козацьким справам. Освічений, хоробрий і рухливий, Богдан швидко йшов угору, і вже ні в кого не виникало сумніву в тому, що десь згодом — може, й зовсім незабаром — бути Богданові Хмельницькому генеральним писарем Війська запорозького. Бо нащо б ото пан Савуй вводив його в усі тонкощі справи?

За зростанням беручкого сина чигиринського підстарости стежили, допомагали йому рости дві можні на Україні людини: архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила і гетьман Війська запорозького Михайло Дорошенко.

Максим Кривоніс теж назавжди вріс у своє: гуртовані Стецьком Хмурим посполиті, що стали під його, Максимову, руку, після Білої Церкви не забажали йти по домівках і не пішли. Все це були люди сердиті, душею моцовні [1], серцем дивії. [2]. І найбільше ненавиділи вони лжу та неправду, якої набралося чимало у світі. Ненавиділи вони й панів, які ту лжу і неправду породили.

Не один полковник-реєстровець міг би позаздрити Максимові Кривоносу, що той має під рукою своєю таких козаків. Та заздрити панам полковникам заважала пиха. І тому вони не бачили й не хотіли бачити Кривоносових козаків. То вже воістину: пиха єсть суєта сквапліва. За суєтою же і дня світлого не узриш, не те що людину посеред людей.

А от Федір Чернець лишився без воїнства: воно одразу ж після битви з татарами розбрелося хто куди— який пішов додому, а який — до битої дороги. Учорашній полков-

[1] Моцовний — умоцнений.
[2] Дивій (ст.-сл.) — лютий.

ник Чернець сьогодні став сотником у полку Максима Кривоноса. Однак якщо полковник Кривоніс хоч значився у реєстровому козацтві, то пан сотник Чернець лишався звичайним волоцюгою, бо не значився ніде й ніким.

На другого сотника Кривоніс запросив свого давнього друга Максима Голобородька, який так і не знав: реєстровий він козак чи вже давно виписник? Як ото визвірився на самого пана гетьмана, як поїхав, то досі ні з ким і словом не перемовився про те, що сталося.

Кривоніс розповів Голобородькові про бій з татарами під Білою Церквою, а Голобородько Кривоносові — про несподівану зустріч у Лисянці з Харитиною, колишньою наймичкою Севрюків.

Вивіз її з Лисянки через Жашків на Погребище, на безпечну дорогу, де татар не було, там купив доброго коня (дівка в усьому козацькому), віддав сто золотих і просив їхати, обминаючи Київ та Білу Церкву, на північ, під Чернігів, у село Ходоки.

З тим і розпрощався з Харитиною, а сам поспішив на Січ.

Того ж дня на раді козаки ухвалили обрати Максима Голобородька на свого сотника [1]. Полковник Кривоніс, ратуючи за друга і рятівника, згадав і силу його, і відвагу, і товариськість.

Через тиждень Військо запорозьке рушило на Крим. Біля Хортиці перепливли на лівий берег Дніпра і Чумацьким шляхом по неозорому Таврському степу, по тирсі, що вже одцвіла і засивіла, пішли на південь.

Першими виступали реєстрові полки і обоз.

За ними, як варту при обрії, пустив гетьман кінний полк Максима Кривоноса. За цим полком довгою валкою розтяглися щойно набрані на Пониззі полки, позад них — кошове козацтво і виписники — всі піхтурою.

Лякалися, тікали пріч бистроногі сайгаки, яких у Таврському степу була сила-силенна, важко піднімалися у повітря і летіли геть дрохви, лізли в нори байбаки. А військо

[1] За козацьким звичаєм, усі командні посади були виборними. Покора обраному мала бути беззастережною. Пізніше — вже в кінці XVII і на початку XVIII століття — посади, як правило, переходили спадково і «обрання» являло собою звичайну формальність.

йшло, Михайло Дорошенко поспішав, поки розбитий хан Джанибек ще не зібрав свіжих сил і тому не міг учинити серйозного опору. Карати розбійника треба було по свіжих слідах.

І знов не там, де домовились, а вже при самому підході до Криму побачили татар Кентеміра. Ті маячили на південному заході версти за три і ближче не підходили. Гетьман послав до них на переговори наказного кошового пана Мойрженицю і сотника свого полку пана Деркачівського. Їм татари сказали, що так і триматимуться правої руки. І коли зустрінуться з військом Джанибека, теж триматимуться по праву руку від запорожців.

Сотник Деркачівський, повернувшись, стиха, щоб ніхто не чув, сказав гетьманові, що татар, як на його думку, не три тисячі, а всі шість. Дорошенко похмуро замислився: підступність ординців була йому відома здавна. Але ні зупинити військо, ні щось переінакшити змоги ніякої вже не було, і гетьман теж тихо відповів Деркачівському:

— Що вже буде, те й буде, пане сотнику. Руште до пана Голуба і моїм іменем звеліть йому стати з полком поміж запорожцями і татарами — на всяк випадок. А там — як бог дасть...

29

У гірській синяві бовваніли чотирикутні вежі й високі мури Кафи. Бій, що розпочався зранку, точився на крутосхилах. Козаки прорубувалися крізь заслони татарських охоронців, певні в швидкій і вже близькій перемозі.

І от коли всі полки було введено в бій, коли, здавалося, перемога вже сіяла на вістрях списів, сердар Кентемір, холоднооокий татарин у сталевому гострому шоломі, зробив рукою знак тисяцьким. Вся татарська кіннота разом повернула ліворуч і вдарила на козаків, які саме зараз і саме тут, перед метою походу, не чекали нападу. Полк Олифера Голуба поліг майже увесь і одразу. Козаки навіть не встигали повернути зброю проти ординців Кентеміра, коли на них налітали ззаду і підступно убивали ударами в спину.

Старий Олифер Голуб, загубивши шлика — довгий сивий оселедець розкуйовдився, звис на лоба,— бився одчайдушно. Він знав, що це кінець, що рятунку не буде, і хотів умерти славно — як личило козакові перед лицем ворога. З давно забутою проворністю і силою козарлюга рубав татарські голови й руки, аж поки до нього не дотяглися списами, не зіпхнули з коня. Востанне блиснула полковницька шабля — і Олифера Голуба не стало.

Кентемір знав, коли і куди спрямовує удар. Розбивши полк Голуба, він швидко вийшов у тили запорозького Війська і опинився віч-на-віч з табором Дорошенка. Гетьмана захищала лише сотня охорони та ті з козаків, які побачили і зрозуміли, що трапилася невиправна біда, і своєчасно приспіли на допомогу.

Гетьман і його старшина були на пагорбі, татари лізли звідусюди знизу. Такої жорстокої різанини вже давно не бачили козаки. На одного охоронця лізло по п'ятеро, по десятеро басурманів. Охоронці гетьмана билися одчайдушно, з усією можливою люттю і силою, але ординцям, здавалося, не було кінця. Падали козаки, налізали нехрещені, поступово звужувалося кільце оточення.

Піший Михайло Дорошенко мовчки рубався нарівні з усіма козаками. Він теж знав, що це кінець. Ліва рука вже не діяла: рукав розсічено, на червоному жупані липка руда кров. Кров на обличчі, на руках. Бив правицею безперестанно — як колись, ще з Сагайдачним, тут же, під Кафою, як під Хотином. Згори бачив, що, поспішаючи йому на поміч, крізь татарську гущавину намагається прорватися рухливий загін Кривоноса, чи Перебийноса. На якусь мить знадіявсь: виручить. Глянув поперед себе: ні, не виручить. Кінець!..

Помогти гетьманові не зміг би ніхто вже. Упали останні посічені охоронці й козаки, упав і сам гетьман, наскрізно поранений у груди шаблею.

Не в змозі вдихнути або видихнути від страшного болю, лежав зацний лицар Михайло Дорошенко горілич і дивився у синє глибоке небо — як у прірву. І у прірві побачив рудобороде обличчя, хитрі очі Ісмаїла-мірзи, обсипаний блискітками тюрбан свого недавнього гостя. Мірза посміхався і дивився на поверженого очицями-щілинками.

— Хай не ображається на мене хоробрий гетьман,— мовив і розвів руками. У правиці — кривий ятаган.— Хай знає хоробрий гетьман, що все-все змінилося, а я — вже слуга не Мухамеда — хай домом йому стане пекло! — а хана Джанибека-Гірея, хай його меч буде карою для ворогів. І могутній хан — хай славляться у віках його діла! — забажав зріти твою голову над воротьми благословенної Кафи: за це я стану візирем правої руки, хоробрий гетьмане. Дай мені свою голову!..

Нічого не відповів гетьман — не міг відповісти, бо біль терзав йому груди. Ісмаїл-мірза наступив Дорошенкові на обличчя і одним змахом ятагана покінчив рахунки гетьмана Дорошенка з життям. Вихопив у котрогось татарина списа, настромив на нього закривавлену голову і, високо піднісши її, закричав:

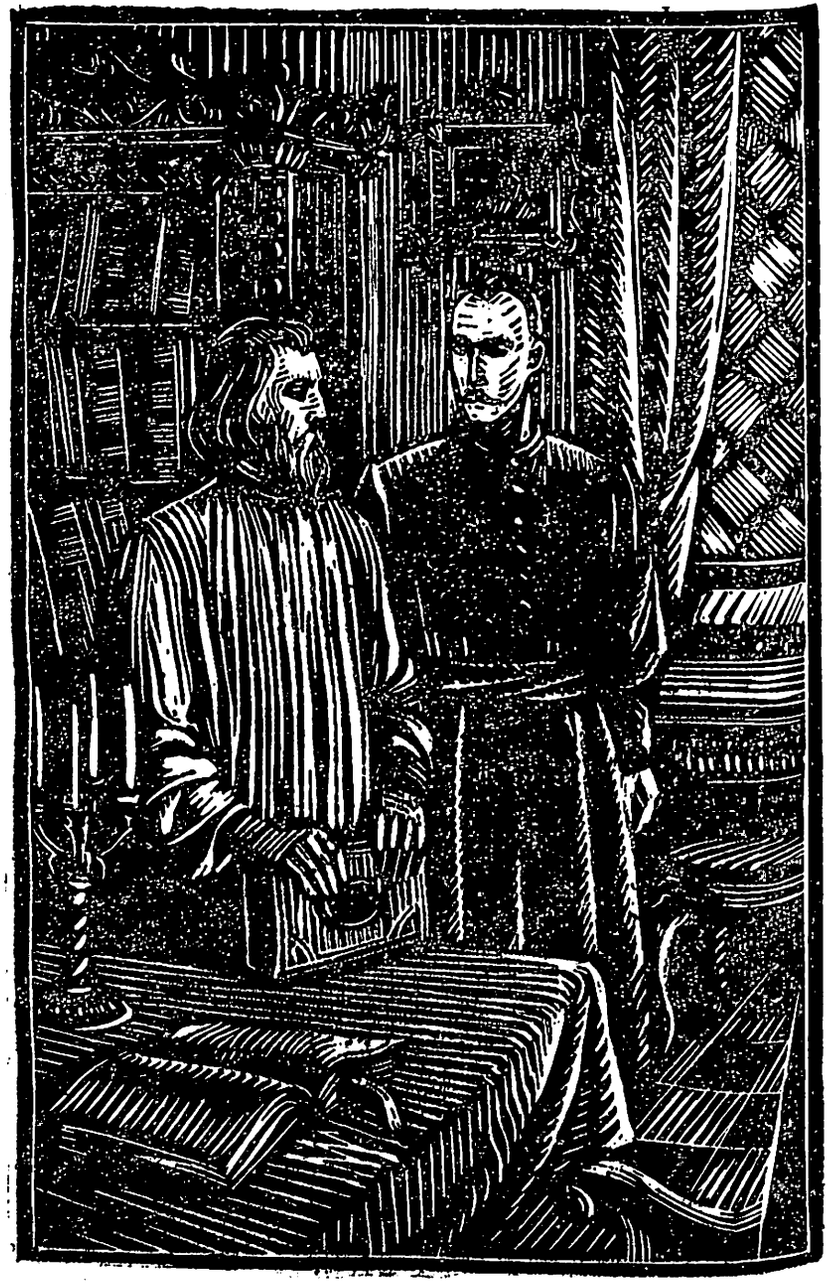
— Правовірні! Ось голова гетьмана запорожців, яку я несу в дар пресвітлому і могутньому ханові Джанибекові-Гірею, хай пребуде над ним милість аллаха вічного, справедливого!.. Я виконав повеління сонцеликого хана, правовірні! Аллах великий — і ви в тім свідки!..

Козаки з важкими боями відкочувалися з-під стін Кафи. Їх вів назад, сам себе оголосивши наказним гетьманом, пан Мойрженица.

Осторонь від усього війська, ніби сам по собі, повертався з [поча]льного походу загін суворого і грізного полковника [Мак]сима Кривоноса.

Повість третя

БУРІ ЖИТЕЙСЬКОГО МОРЯ

1

Довга чумацька валка неквапливо, ліниво, як ситий вуж, повзла виселками з Брацлава на Чернігів — щоб з Чернігова через Литву братися на Смоленськ та Псков і ще далі — аж до білокам'яної Москви[1]. Везли чумаки сіль та азовську тараню, гарно, до мідного кольору копчену і таку жирну, що проти сонця просвічувала, як дорогий бурштин. Їхали, даючи гака трохи не по всій Україні — щоб якомога більше розпродати тут, у себе. І на колеса легше, і к а у кишені — то вже певна справа.

У сел..х, котрі багатші, валка зупинялась. Тут тяглу давали перепочинок, а старший призначав торг, вказуючи, який віз розшивати. Скоро на вигін, де купно ставали чумаки, збігався люд усякої статі і усякого віку: чумаки, бач, не щодня і не щороку до села заїжджають, то як же таку нагоду угавити? Купували потроху, бо в кого ж це такі гроші знайдуться — пуд солі купити!

Зате, як голодні до юшки, припадали до беседи, і вже наслухалися досхочу, про що оповідали бувалі чумаки: за слухання грошей, спаси бог, пани та війти ще не брали[2].

І так виходило, коли послухати людей хвацьких та бувалих, що на землі ставало все неспокійніше і гірше. Побільшало бігунів та заволіків[3] різної масті — дороги небезпечні: без великого гурту і не здумай рипатися в путь, бо у першому ж байраці тобі жаба цицьки дасть. Всяк

---

[1] Чумацький ізвоз проіснував з князівських часів аж до побудови залізниць. Шляхи чумаків простягалися від Чорного та Азовського морів до Москви, Нижнього Новгорода, Твері.

[2] Хлопи платили безліч податків, кількість яких щорічно зростала.

[3] З а в о л і к а — волоцюга.

вельможний пан, через чиї землі їхати, теж не ліпший од розбишак — мита вимагає. А з татарвою то й зовсім біда. Пощастило, що за Білу Церкву вчасно проскочили, бо було б не до солі: уже зогнивали б десь серед степу чи набивали кривавиці, веслуючи на турецьких невольницьких галерах.

— А чи багато татарви насунуло? — неспроста запитували селяни, бо добре знали, що то за напасть.

— Як граків,— відповідали чумаки.

І усі разом тямущо та скрушно хитали головами: лихо з лих — татарин та турок! Бий його — а воно лізе. Бий його — а воно лізе... А побити так, щоб забули махамети, як лазити на Україну,— сили нема. У колишніх половецьких степах, у Таврії досі пустка. Лише перекотиполе сюди-туди вітер ганяє та тирса шумить. І день їдь, і два їдь — тільки і стрінеш господаря-байбака при норі. Нема там кому зупинити і вигнати татарина. От він і налітає аж під Київ та Чернігів.

— А наших під Білою Церквою багато полягло? — ще питали селяни.

— Як трави,— відповідали чумаки.

І знов усі тямущо й скрушно хитали головами: біда, біда! Що татари — біда. Що турки — біда. Страшна біда. Одвічна біда. Незміряна, невиплакана.

Отак побалакавши та викуривши по люльці, вторгувавши кілька грошей, чумаки дякували господиням за гарну водичку чи за холодну — з льоху — кринку молока, зашивали воза видьогтяреним, у олії вивареним ряднищем і рушали далі — до іншого села, до іншого торгу та беседи.

На останньому возі бовкуном [1], звісивши ноги, їхала Харитина — гарний безвусий козак у шарлатному жупані. Високий у ногах козацький кінь під кульбакою, прив'язаний поводами за драбок, ступав за возом. А чумак — уже в літах, загорілий і зморшкуватий, як репаний, висловусий дядько Михей, худий, як тичина, наскрізь пропахлий дьогтем та часником (вживав, як і всяк інший чумак, проти хвороб), чапав обіч воза, тримаючись за люшню і перекинувши батіг через плече.

Дядько Михей чумакував змолоду, де тільки не побував, чого тільки не повидав. Усяке пройшло йому перед очима — і таке, що не проти ночі згадувати, і таке, що тільки на весіллях розказувати. Дядько Михей усе знає, про все має власну думку, все як є на світі може пояснити. І потрібен дядькові Михеєві тільки добрий беседник, який би умів слухати та розуміти. Та от біда — саме такого беседника ніколи й не вистачає старому чумакові! І міряє дядько Михей довгі гони мовчки. Хіба що до вола інколи мовить— як до людини. А що інше лишається?

Свій брат чумак не дуже охочий до розмов: вже все мислиме і немислиме перебеседувано отак у валці під скрип мажар, або ж на нічному відпочинку на роздоллі дикого степу...

Ніч навколо, як з правіку, чорнота, а посеред кола чумаків, що саме упоралися з кулешею, червоно світиться, дотліває останній кизячок, підібраний хтозна-де і привезений аж сюди у степ за черкаса, у той степ, де все давнина, дивина і все — таємниця... І розказують чумаки тоді, і розказують — та так і розкажуть усе, що знають. Нового ж — такого, щоб один знав, а інші не знали,— нічого нема, тому поміж собою чумаки небалакучі. Чумак більше думає, ані' каже. Тож і радість чумакові, що бог на цей раз посла беседника.

— Воно тільки так мислиться, що степ — це степ, та й усе, гола земля,— повідає Харитині дядько Михей, пожвавішавши і аж помолодшавши.— Гей-гей, козаче! А чи знаєте, скільки у степу нечистої сили? Видимо-невидимо! Якої хочете — усякої знайдете. Бо там і махамет, і поганин лежить, там і відьомство усяке, і всякий вовкулака та характерник. А хто його ховав, землею присипав, слово ворожбитське над ним говорив? Ніхто. От воно й бродить у степу неприкаяне та плаче і виє... А нашого брата чумака скільки там!.. Ще коли валкою тягнешся, то нічого: людей багато, гомону багато — усякий чхун [1] близько не підходить — знамення хресного боїться. А коли самому випадає серед степу ночувати, ну, то тільки слухай, дивися та не зівай, щоб нечиста сила тобі чого не наброїла [2].

— Таке вигадуєте, дядьку! — щиро не повірила Харитина щирій оповіді дядька Михея. Не повірила, бо забоялася.

[1] Бовкун — упряж на одного вола. «Їхати бовкуном» — їхати одним волом.

[1] Чхун — язичник, чаклун.
[2] Наброїти — накоїти.

— Гей-гей, козаче! — ніби тільки цього й ждав чумак.— Тута хоч вірте, хоч не вірте, а нечисту силу я сам бачив. Хай мені очі повилазять, якщо брешу! Оце два літа тому — чи три літа тому? — одбився я від валки. Це вже сюди, гай-гай за Кодаком. Щось нездужав, то хотів по-малу-потроху розпродатися і тягти додому — сам я родом з-під Звенигорода. А валка пішла лівим берегом до Переяслава та до Лубен, на Вишневеччину, та й ще десь далі. Ну, проминув я такечка могилу — і тута саме сонце за землю вчепилося. Вечір. Розпріг я воли, пустив налиганих у парі. Вони щось пощипують, далеко не відходять, до мене горнуться, бо вовка-сіроманця бояться. А я назбирав дещицю сухотрав'я, викресав вогню, налляв води з кози [1] — варю кашу у горняткові. А воно все темнішає, темнішає — і скоро зробилося як у деревищі [2]. Ще й вітер здійнявся. Холодний такий і низинний — по самій землі стелиться, зіллям шелестить. Не так щоб дужий вітер, козаче, а який гудючий. Гуде — аж душу рве. Як невольник на чужині. Як відьма ото на помелі летить: гу-у-у-у!.. Соб! — раптом зовсім іншим тоном, спокійно, буденно каже дядько Михей до вола і тим руйнує напружено-бентежний настрій слухати страшну казку.— Соб, ледаче! Заснуло?

— А про відомське помело то ви вже вигадали!— оговталась одразу Харитина, яка, уявивши собі холодну чхунську ніч посеред степу, аж ніби під теплим сонцем замерзла.— Звідки знаєте, як помело гуде?

— А звідки? — без тіні сумніву, не задумуючись, відповів дядько Михей.— Чули, як зимової ночі у комині стогне? Отак і помело. Однаково! Ну, то, кажу,— вітер, темнота. А тоді у мене над самою головою жегавиця як блисне, перун як тріснe! Сохрани, пречиста, і помилуй! Воли мої полякалися, до воза тиснуться, я хрещуся, молитву шепочу проти бісівської сили, бо що ще православному лишається? А воно гуде. А воно гуде — як все одно тебе вже чорти до пекла тягнуть та радіють, мов сусіди чи родичі. Кабичка [3] на вітрі гасне, а мені страшно, щоб не погасла, бо тоді й зовсім пропадай! Скільки разів по такій погоді з темноти появлялися кістляві чхунські пальці, брали православного за

[1] Коза — міх, у якому чумаки зберігали воду.
[2] Деревище — труна.
[3] Кабиця — невеличке багаття, яке розпалювалося у курені. Взагалі, усяке невелике багаття.

горло і давили — аж поки той упокоїться... Сиджу, козаче, трясуся, коли це тобі враз ні вітру, ні перуна. Тихо. Тихотихо. Аж у душі спорожніло. І чую — у землі, під самою кабичкою, щось плаче та верещить, ніби йому пече. А тоді як застогне — і знов плаче. Мене й геть не стало од страху. Уже й молитва на ум не йде. Під землею стогне, а з нічного степу холодні пальці наближаються до моєї шиї, наближаються.

— А нехай вам, дядьку! — не витримала Харитина, тепер злякалася по-справжньому.

Задоволений враженням, дядько Михей собнув на вола, пождав трохи, повідав далі:

— Ну, думаю, оце мій час і мій конець! Задавить мене костомаха! І лежатиму я серед дикого степу, поки не з'їдять мене круки та шуліки, поки сіроманці не розтягнуть мої кості по всіх усюдах. І плакатиме та стогнатиме моя неприкаяна душа, як плачуть та стогнуть інші чумацькі неховані душі. І так мені самого себе жаль стало, козаче, що як підхопився я, як скаконув через кабичку, як розбив горнятко з кашею, як дременув від того бісівського місця... Оглядаюся — мамо моя рідна! Воно — все у білому — стоїть на місці кабички, руки розчепірило і хитається, наче мене підкликає. Отут я перехрестився — воно розповзлося і розтануло, як туман...

— А що ж то було? — повірила Харитина.

— Що було? Нечиста сила була — от що було. Я, бачте, козаче, вогню викресав там, де було зарито колись поганський зачарований скарб. Вогонь припік — от скарб і застогнав, а всі чхунські сили й позліталися — чаровне слово і золото з біди рятувати.

— А може, то не скарб був? Може, то якогось поганого під землею було зарито? — запитала Харитина.

— Скарб! Скарб! — упевнено відповів дядько Михей.— Я знаю — скарб! Мені казав мудрий дід — так тільки золото стогне.

— А чого ж не відкопали?

— Еге, козаче! Слово треба знати для скарбу,— дядько Михей підійшов якомога ближче, витягнув шию і сказав таємниче: — Поганське слово, що за сімома печатями! Без такого слова скарб у руки не дається, так глибоко піде, що хоч увесь вік копай — не доберешся.

— Жаль! А були б багаті, якби скарб...

Дядько Михей скоса і знизу глянув на Харитину і мовив уже по-буденному, без яскравої вигадки, просто, як про давно-давно набридле і невиправне:

— У чумака багатство, козаче, як у тій нашій пісні співається. Чули:

Іде чумак у дорогу,
Каже жінці від порога:
Зоставайся, жоно, вдома,
Як та панія в хоромах:
Горшком воду носити,
В сусіда солі просити:
Сусідочки-голубочки,
Дайте солі два дрібочки
Нічим борщу посолити...

Віз котить вже повз молоду осикову паросць. Дядько Михей цьвохкає батогом і вміло, самим кінчиком збиває листочок, до якого прицілиться. По тому знов собкає на сонного вола і продовжує свою думку:

— Хто не знає, той мнить, буцімто нема багатшого сеpед смердів, аніж чумак. Гай-гай, козаче! Чумакові не з медом, як і всякому іншому смердові чи хлопові. Часом буває з квасом, коли повезе і віл не здохне, а за товар гроші сховаєш у гаман. А порою — нам, чумакам, з чистою водою. Чесним трударством багатими не стають.

— То так,— і Харитина мимохіть пригадала загребущого і підлого Яроша Сопуна.— Знаю я одного такого, який людей за гроші убивав. От він забагатів.

— А чого ж! — вже зовсім буденно погодився дядько Михей, як з чимось давно знаним і тому нестрашним.— Якби ж то тільки один такий був! Скільки хочете, козаче. Що у нас, що на Дону, що у татарина — скрізь хитрий та підлий гору держить. Всюди побував, бачив, знаю.

— Хіба люди такі погані? — не втрималась Харитина.

— Люди як люди — ніде не луччі. І всяк найперше про свою юнтробу дбає: чим напхати та як прикрити? То один по совісті — що везе, те й гризе, а інший і з сироти убогого, з лабзи шолудивого сорочку здере — аби розбагатіти.

Харитина подумала про своє і сказала про своє:

— Колись мені, дядьку, так гарно все здавалося: добро — це коли люди роблять тільки усе людям воздобне і потребне, а зло — коли тільки погане у чоловіка на мислі. А потім усе переплуталося.

— І переплутається! — погодився дядько Михей.— Бо откуль ви, козаче, узнаєте, коли що гарне, а коли що погане? Який кеп вам скаже, що він пакость дєєть? Усяк поганий чоловік свою пакость добром прикриває. А погане так глибоко ховає, що й на останній сповіді попові не скаже. Хто ж не хоче перед людьми добрим себе показати? Бува, знаєш чоловіка і день і два, і год і два та й думаєш, що він такий добрий — добрішого не буває. Аж дивись, через десять год той чоловік себе виверне і покаже, що воно єсть насправді. Як ото горщик у скудельника: полива гарна, а горщик такий, що й свиням у ньому не винесеш, бо і дірявий, і не туди скорчений. Здавна думав я, козаче: що єсть чоловік? І намислив, що до людей не можна так: гарний або поганий, добрий або злий. Чоловік — він усякий. От як є — усякий.

— І ви?

— І я — усякий, нічим не гірший, нічим не луччий.

— І завжди люди будуть такими?

Чумак глянув на козака і ледь помітно усміхнувся:

— Багатих і бідних ви рівнею поробите, козаче? Так, щоб пан віддав, а хлоп узяв,— і щоб усім порівну? То є патя-да тя [1], козаче. Такого не було і не буде довіку! Пан свого не оддасть, хлоп панського волею не заживе. За своє пан хлопа живцем на шмати поріже, уб'є найстрашнішим убієнням і у ложці води втопить. Одвіку йде, що у світі є бідні і багаті. А де єсть бідність і єсть багатство, там не шукайте брата, козаче. Там єсть враг!

— Враг! — повторила Харитина.

Дядько Михей собнув на вола, подумав, дивлячись у далину, і, здалося, пригадав свої давні думки, бо заговорив вільно і живо:

— Знайте, козаче, що диявол сидить у чоловікові і шепче: дерися над люди, лізь по головах, бреши, грабуй, ріж, якщо треба,— тільки ставай багатшим і можнішим! От чоловік і дереться, брата свого ріже і сироту зобижає. От у нас у валці старший... Таке собі вайло і мугир, репаний мазур, мазниця. А вже багач, як до мене притулити. І вже вайло та мугир не проти того, щоб його паном Оверком усі величали. От вам... А чи мені, гадаєте, багатшим не хочеться стати? Щоб не бовкуном послідніm у валці, а попереду,

[1] П а т я-д а-п а т я — пустопорожня балаканина. Звідси — патякати.

на таких крутогорих сірих, що від рога до рога руками не дістанеш. Та не в одну мажару, а в цілих п'ять!.. А ось Яськові, що поперед мене їде, хіба не хочеться? А усім оцим заднім товпигам-сірякам не хочеться? Гей-гей, козаче! Аж сниться — так хочеться. То й подумайте собі: що ж то вийде, коли усі ми старшими постаємо, як наш Оверко? Хто ж тоді кому слово закону скаже, а хто послухає? Ніхто, бо всяк буде сам собі пан і закон. Валка розлізеться у різні боки, чумаків берлатники [1] повбивають, а чумакові діти й жони з голоду перемруть або по наймах підуть вікувати. І знову стануть бідні і багаті, пани і хлопи...

Говорить усе це Михей, певне, вже не вперше. Але чим певніші його слова про панів і хлопів, тим холодніший тон, яким вони мовляться. І це породжує до сказаного дядьком Михеєм внутрішню недовіру. І Харитина сказала рішуче:

— Панам треба голови постинати! — І згадала свою нещодавню розмову з Максимом Голобородьком.

— Панам постинаєте — їхні діти пануватимуть,— просто відповів дядько Михей. Помовчав, роздумуючи, і несподівано додав тим же холодним тоном: — Хіба що під корінь усіх — аж до третього коліна...

Харитина задивилася на чумака, намагаючись узяти в толк, що він оце сказав, як він сказав?

Предивний виявився чоловік — дядько Михей. Говорив ніби сущу правду, але десь глибоко на споді цієї правди — дівка це відчувала — ховалася велика неправда. А от де та неправда, у якій шкаралущі Михеєвих слів її впіймати,— того не знала.

Зовні, як послухати дядька Михея, все на світі виглядало так, немов пристосувалося до волячої ходи: нічого не підженеш і нічого не зміниш. Тому як ідеться, так і треба йти, не сподіваючись на ліпше.

— То так виходить, що немає правди на світі,— мовила Харитина по хвилі.— А правди нема — нема і порятунку.

— А де його знайдеш, козаче? — глянув на неї дядько Михей і знов задивився у далину.

— А ви ж неправду кажете,— несподівано, ніби межи плечі вдарила дядька Михея Харитина. Голос у неї живий, слово живе.— Неправду! Неправду! Ви ж не думаєте так, як кажете. Ви геть інакше думаєте. Не повірю, щоби, світ бачивши, добра не шукали!

[1] Берлатник — волоцюга, що жив у дунайських плавнях. Взагалі, лихий чоловік, зарізяка.

Дядько Михей здивувався і надовго замовк. Поскрипували не обтягнуті ободами високі колеса. Як сновиди, відпливали назад розморені сонцем, не сколихнуті вітром дерева. Синіла небесна даль — світ далекий, неосяжний. І мовчки, розпускаючи слину, брів непоказний віл бовкуном, крок у крок, крок у крок, крок у крок...

— Брешу, козаче,— озвався, нарешті, дядько Михей.— Ваша правда — брешу. Бо так воно ніби легше жити, коли самого себе обманиш. Всередині не болить. Коли знаєш, що нічого не вдієш, тоді ніби й нужда менше допікає, і сама мирська брехня й неправда душу не ятрить. Сердитий я на неправду, козаче! І на несправедливість сердитий! І на людей сердитий, бо вони кривді потурають! А ще більше сердитий я на самого себе. Ходжу світом, все бачу, мучусь, думкою згоряю — а от не знаю, що вдіяти можна, щоб хлопові та смердові ліпше жилося. Панів порізати — інші виплодяться. Можна й тих!.. Не в тім біда. А от страшно: хлоп хлопом лишається. Йому великої свободи не треба. Йому треба така свобода, щоб свою латку землі пóтом поливати... Тому й брешу, козаче... Вже в котрий раз — самому собі.

— Чув я від одного бувалого козака, а той чув, каже, від самого г[illegible] кошового перначного Тараса Трясила, що скоро всяк, хто супроти пана піде, козаком стане — з усіма правами і вольностями.

— Могло бути, що то правда. Піде хлоп супроти пана! А чи далеко? Під паном живши, він до батога звик і з кривдою побратався.

Валка тяглася все далі на північ великим міжріччям, поміж Дніпром та Десною, упрівала на курних польових дорогах, легко посувалася по твердих лугових, мучилася на бакаїстих [1] піщаних або ж спочивала на прохолодних лісових. Лісів дедалі ставало більше — густих, незайманих, повних звіра і птиці. Темні бори, де дух забивало смоляним запахом хвої та живиці, приходили на зміну могучим дубнякам, де вузлуваті, покручені часом та бурями велетні, стоячи у молодій порості, немов хотіли ще раз побачити власну молодість, ті часи, коли деревляни, приходивши до їхнього підніжжя, уславляли тут ще поганських богів і грали у поганські ігрища.Тоді було весело шелестіти листям, тоді жодна гілочка ще не боліла й не сохла...

[1] Бакаїстий — вибоїстий.

Далі починалися неозорі, налляті сонцем і білою чистотою березняки — пристанище мавок та перелесників.

Так дісталися до великого придеснянського села Максим. Крутою дорогою спустилися до перевозу, і валка перебралася на лівий берег чистої, як купіль, Десни. Харитина пересіла з воза на коня і, прощаючись, дала дядькові Михею золотого:

— Оце вам, добрий ви чоловіче, за підвіз та за мудру беседу!

Михей довго роздивлявся жовтого круглячка. Покрутив так, покрутив інакше, тоді підвів очі, подивився на Харитину майже весело:

— А нащо мені такі гроші, пане козаче?

— Вола купите — парою їздитимете.

Хитнув головою і без тіні жалю повернув багатство:

— Нате! Не візьму! Не мої вони, не зароблені. Якщо зайві, оддайте десь біднякові.

І не взяв, скільки Харитина не пхала йому золотого до рук. Не витримала, сказала, як малому хлопчиськові:

— Отак, дядьку, весь вік бовкуном і проїздите. Дивний ви якийсь — ніби кругом навиворіт.

— От бачте! — відповів на те дядько Михей.— А ми стільки про добро та про зло говорили! А зараз самі хочете зробити добро, а не помічаєте, що тим добром на зло мене цілите. Їдьте щасливі, козаче! Не думайте про мене — я вже якось сам.

На тому й розпрощалися. Валка рушила через віковий сосновий бір княжою дорогою на Чернігів, а Харитині шлях лежав уздовж берега на Ходоки. Тут, казали перехожі, було недалеко — всього дванадцять чи п'ятнадцять верст.

Їхала і думала про дивного дядька Михея — найпослідніщого з чумаків, для якого чесність і достойність виявилися чи не найсвятішим у житті. Аж тепер Харитина цілковито зрозуміла, чим був дивен дядько Михей, знайшла слова для визначення: у святій дядька Михея чесності потроху виростала і кублилася така ж свята злість, бо дядько Михей не хотів коритися своїй неласкавій долі. Гнів був йому побратимом і визволителем, а не смиренність. Гнів визрівав і міцнів. У твердій шкаралущі поволі зростав плід — дядька Михея протест і непокора. І якою міцною не була ота шкаралуща самозахисту, мине час — гнівний плід розірве її зсередини.

Чимось дядько Михей нагадував Харитині богобоязливих і совісливих Севрюків. Але чимось вже дуже й дуже різнився від них. Це був Севрюченко, але вже такий, якого доля закинула межи похапливих жмикрутів і безсовісних лупежців. Його оббирали, штовхали, обманювали, відсували назад. Він гнівився, однак не міг знайти зброї від покривди, не ставав насупроти зла, і тому все ще намагався лишитися богобоязливо чесним, праведним. Він ще вірив або хотів вірити, ніби можна втекти кудись у тихий закапелок від жмикрутів та лупежців — ніби такий закапелок десь є на білім світі.

І в цім була велика неправда у правді дядька Михея. І тому дядько Михей говорив про незмінність заведеного порядку, про послух, про усталеність усього на землі. Бо треба було ж у щось вірити і чогось дотримуватися.

Але гай-гай! Йому самому дуже хотілося, щоб на землі все переінакшилося, щоб усіх панів, усіх дряпічок, жмикрутів, лупежців, здирачів було перебито, покорчовано до третього коліна, як зле зілля, щоб людям настала від того покоління і вольне життя, бо скільки ж може терпіти людина? Так у оболонці богобоязливого Севрюченка, як плід у горіхові, сам того не відаючи, виростав і достигав бунтар Михей...

2

Добрий гривастий кінь ступав луговою стежкою посеред пахучого верболозу, по незайманих травах, по медвяних квітах. Шорошив вуха, до чогось прислухався. Харитину вигрівало мирне сонце, і вона саму себе хотіла запевнити, що це остання неприкаяна її подорож. У Ходоках дівка-козак мала зостатися назавжди як Максимова жінка. Так було домовлено з Максимом при прощанні.

Коли у лиху годину татарської навали зустрілася з ним у Лисянці на пожарищі, то так зраділа, ніби ріднішої за Максима людини на світі не було. На все погодилась, бо так воно ніби й мусило бути: стрівся посеред розруху добрий знайомий чоловік — то хай уже буде, як доля хоче!..

Але раптом тут, поміж трав під сонцем, при самих Ходоках, дівчині подумалося не про майбутнє заміжнє життя, а про минуле, від якого довгі роки постійно втікала.

Чи дійсно несподівано для неї самої, чи сподівано, хоч визнавати цього не хотілося, на згадку їй прийшов пан Петро — отой холоднооκий і суворий пан Петро, якого, здавалося, уже давно й назавжди викинула з голови. Він прийшов сюди, у заквітчаний луг, і уявився їй не чорним страшним ченцем, а тим паном, якого в пору зеленої юності вона вперше побачила у покоях Вишневецького, отим ласкавим паном, який обнімав її глупої ночі на острові посеред Дніпра. Тоді у чорне небо світило багаття, а я високості тривожно скрипів сліповорон.

І на серці тоді було тривожно й гаряче. А на душі — радісно: пан Петро говорив їй, що люба вона йому. Вона здухала таке вперше в житті і вірила. А ще пан Петро пообіцяв тоді викупити з неволі маму і тата. Пообіцяв — і викупив...

А потім вони з паном Петром приїхали до Києва. І пан Петро у крамниці Путяти гукав: «Найкращих шовків — панні!» «Індійського мусліну — панні!» «Найкращі сап'янці — панні!» І це все купувалося! Путята, вирлоокий від удачі, бігав тоді як скажений, носячи шовки та мусліни...

І вже аж потім пан Петро чорним страшним ченцем появлявся у Позняках і в Куруковому! Вже аж потім стала боятися до смерті, бо було таки страшно...

А потім пан Петро зник з її життя назавжди.

І тільки зараз згадала. Так яскраво, як все одно вчора бачилися — згадала і відчула не тяжку деміївську розпуку, що давила її у багатій оселі, не страх, як у Позняках, не холодну неприязнь до настирливого, як у Куруковому. Прийшло до неї у зелений луг оте чисте і світле, яке вперше в житті війнуло у душу глупої ночі посеред Дніпра при багатті, коли пан Петро сказав, що люба вона йому...

А чому тільки зараз згадала? Хіба хто скаже?..

Гай-гай, де вже та сімнадцята весна, де вже та глупа юниця Харитина! Давно все минулося! А, бач, погане забулося — ласкаве і гарне зосталося. Це, певне, для того, щоб усяк тішився, що і він пожив, і він добро бачив...

То поганий пан Петро чи добрий?

Зле чи добро він їй діяв, коли з кріпаччини звільняв, коли говорив, що ніжна вона йому, бо своєї ніжності не має? Зле чи добре він робив, коли викупив тата з мамою?

Помислила — і сама здивувалася тому, до чого домислилася: не від пана Петра — від тата з мамою утекла вона з Деміївки! Гріх таке мислити, гріх таке говорити, але то ж правда! Від задушливого дбання, від тупої пожадливості, від власного нестерпного сорому за те, що у неї виявилися такі тато і такі мама. Не тому, що розлюбила пана Петра,— від сорому перед ним утекла з дому, від сорому ховалася.

І тут, у зеленому лузі, Харитина пригадала давнину кріпацького життя. Було ж таке, що мама там, на Лубенщині, у власній до краю лідній хаті сидячи, не без злої заздрості говорила про молодиць, які жили трошки ліпше, ніж вони:

— Бач, ходить мов краля мальована, пранці б тебе помалювали до самого носа!

І це не зозла, а просто так, поміж буденним, поміж хатніми клопотами — аби сказати, бо раптом побачила на молодиці новий очіпок або нову сорочку.

А тато дуже любили мріяти про багате життя і говорили так:

— Мені б волі та бодай хоч одного золотого на розжив! Я б їм усім показав, як треба господарювати!

Це коли йшлося про чоловіків, у котрих була сяка-така худобина, сяке-таке господарство та справна хата.

Материні слог ...ролітали тоді повз вуха, бо хто у селі не сердився на нес...атки та на убоге життя, хто не заздрив ліпшій одежі, ситній потраві? А татові слова уявлялися, як спільна мрія про ліпше, як батькове нездійсненне бажання зажити іншим життям, ніж доля послала, по-людському.

Хто ж знав, що оте мале і чесне прагнення переросте все нормальне, розпухне і стане таким диким, грубим, негарним, брудним, страшним? Вона хіба знала чи пан Петро знав, коли викуповував у князів Вишневецьких тата з мамою?

Думала так Харитина і не усвідомлювала, що то в ній заговорила совість перед паном Петром — людиною, яка для неї зробила так багато. Думала і знімала з пана Петра будь-яку провину за те, що сталося з її татом та мамою і з нею самою. Думала — і десь потаємно не зізнавалася собі, а просто зрозуміла, що пан Петро їй досі не байдужий, що молоде кохання не так просто вирвати з серця.

Кінь ступав по квітах. Ходоки виринули з-за шелюги. І за версту до конечної домівки Харитина впевнилась, що дорога через луг — не остання її неприкаяна дорога...

У Ходоках не затрималась. Старому Мокієві передала сто золотих, коня та козацьку одіж — усе, сказала, від сина. Сама знову переодяглася у своє, жіноче, голову запнула главотяжем по-бабівському. За обідом розповіла усе, що знала про Максима Голобородька: що живий, хоч і рубаний, що козакує славно, що водить дружбу з високою старшиною: чигиринський сотник Богдан Хмельницький і кошовий перначний Тарас Трясило йому друзі. І ще з одним козаком — Максимом Кривоносом — знається він. Хто такий Максим Кривоніс, не скаже, але теж не простий козак. Повідомила, що зараз Максим Голобородько подався на Січ — татарина перестрічати і бити. Батько вірив і не вірив, цмокав язиком або ж казав: «Е-ти, бач!» Мати плакала. Сестра йойкала, як од страшного.

Увечері Харитина трошки побавилася з малим Просиком, вродливим, сердито впертим хлопчиськом, Максимовій сестрі — перестаркуватій дівці Якилині, з якою удвох полягали спати на лежанці у комірчині, розповіла трошечки про себе — скільки захотіла. А вранці подякувала добрим людям за хліб-сіль, за теплий нічліг — та й подалася у широкий світ, не сказавши куди. Просили ще побути, погостювати — придумала, що треба їй заїхати у Козелець — передати привіт батькові-матері ще від одного козака.

Де з добрими людьми на попутній підводі, де пішки від села до села дісталася городища Димера, що на Дніпрі, неподалік від Києва.

З часів, коли пролягав по Дніпру шлях з варягів у греки, від городища тільки назва лишилася. Вже давно Димер став звичайним селом, у якому селилося козацтво та смерди, яким пощастило викупитися з кріпаччини. Саме таке село і потрібне було Харитині.

Мала при собі власних п'ятнадцять золотих. Коли поспитала про хату і прочула від людей, що після смерті бездітної удови продається хатка при битій дорозі та клапоть землі,— купила. Заплатила двом дідам — ті перекрили стріху новими куликами з житньої соломи. Сама хату вишпарувала, побілила, причепурила, півнів та квіток на комині намалювала.

Гарно. Жити можна.

Так і прожила у Димері рік. А тоді ще півроку. Колись узимку, вийшовши до повітки за хмизом, побачила, як дорогою пробіг на конях загін козаків — може, десятеро,

може, більше. І серед них нібито впізнала Максима Голобородька та Максима Кривоноса. А потім подумала, що, може, то тільки здалося.

Ставши при перелазі, довго дивилася козакам услід...

3

Тарас Федорович й сам не знав: чи то він умирав, чи то одужував? Від дня поранення минув рік, а його все кособочило, лихоманило. Деякий час йшлося на поправку і появлялась певність, що тиждень-другий — і можна сідати на коня. Аж раптом рана, що вже, здавалося, зовсім зажила, несподівано починала червоніти, набрякати. Струп'як тріскався, і знову з вавки довго сочилася смердюча гнила сукровиця. Тарас Федорович утрачав сили, худнув, майже весь час скорчено лежав на правому боці — «щоб знутрі витікало», як говорила баба-знахарка.

Умирати б[illegible]о не страшно — чого б то козак костомахи боявся?— але [illegible]росто не хотілося: стільки намислено, стільки уготовано, стільки справ чекало попереду — і раптом умирай по-дурному, по-ледачому! Кому воно таке потрібно? Тьху! Тарас Федорович сердито стогнав і сам — до росного поту на чолі — видушував з рани усяку гидь.

Прислужував кволому Тарасові Федоровичу молодий джура — рослий козак Остап Вигера, неповоротький, неквапливий і суворий на виду. Панові кошовому перначному тільки й пощастило допитатися у небалакучого хлопця, що того приставив до послуг йому пан полковник Кривоніс.

— А хто ж тобі, отакому м'ялу, розвеселе прізвище[1] учепив?

— Та хто ж! — відповів Остап, і це мало означати, що прізвище дали йому козаки.

Але чимало іншого не знав Тарас Федорович, бо Максим Кривоніс до часу не дозволив говорити. Не знав і того, що, окрім Остапа Вигери у хаті та ще одного козака на подвір'ї при конях, пан полковник Кривоніс залишив у Білій

[1] Вигера — присядка.

Церкві десятеро якнайнадійніших людей з свого загону, наказавши денно і нощно пильнувати Тараса Федоровича, ловити усякого, хто біля хати вештатиметься. А хто бодай спробує щось лихе заподіяти самому Тарасові Федоровичу або ж хату підпалити — того убивати, як собаку. Не знав пан кошовий перначний і того, що то виявилося не зайве, що козаки Кривоноса впіймали біля хати якогось чоловіка і одвезли його полковникові під Київ, у Деміїв хутір.

Час минав, а здоров'я панові кошовому перначному не додавалося. Жив не живучи, умирав не вмираючи,— аж зло брало на болячку, на себе, на все у світі. Так минуло ще півроку — і надворі гостро, свіжо запахло зимою.

Жовкнучи, з дерев обсипалося листя, ранками іній сріблив доріжки, а на перших морозцях подзвонювали під кінськими копитами биті дороги.

Саме о цій порі до Білої Церкви і приїхав Максим Кривоніс. Він не стільки постарів, скільки ще більше посуворішав. Зимно на світ божий дивилися очі мужицького полковника Кривоноса. Вже й не всяк свій витримував його погляд — стільки було у Максима в очах такого, що лякало невмолимістю.

Сам з своєї волі підняв на плечі важку ношу Максим Кривоніс. В очі йому увійшли всі преогромні страждання посполитих, бачені й запам'ятовані, усі козацькі смерті й муки, усі злочини панства й уся підлота «своїх», які нишком різали Тараса Трясила і нишком молилися західному богові, хоча на грудях носили православного східного хреста і всеприлюдно божилися тим хрестом.

Його воля — на хрестах розпинав би отаких «своїх»! Не за католицьку віру — за тиху підлоту, за те, що, жерши хліб святий свого народу, дихавши повітрям народу, молившись святиням народу, заглядали, що там у Жечі і за Жеччю, хто кістку кине, примірялися, як гавкнути, щоб аж у Ватікані почули, придумували, яку підлоту народові учинити, щоб на заході королі та кардинали хоч на часинку увагою удостоїли...

Усе це загусло в Кривоносових очах, вимислилося, прояснило — і застигло від холоду помсти. Однині Максим Кривоніс, якби й хотів, уже не міг бути добрим. Найдобрішою його добротою стала ненависть в ім'я щастя цілого народу. Так жорстокий вік породив невмолимого месника.

Кривоніс зайшов до хати, ковзнув поглядом по голих стінах, скинув шапку, з порога скупо і ніби неохоче вклонився батькові Тарасу. Тоді наблизився, почоломкався, як годилося, п'ятірнею розчесав чорного оселедця, заклав за вухо. І не стільки запитав, скільки сам себе в тому впевнив:

— Нема поправки, батьку?

— Як бачиш,— махнув рукою і, крекчучи — саме перевертався з боку на бік,— відповів Тарас Федорович.— До-сада бере, стонадцять чортів моїм ворогам, але поправки нема.

— Це зле, батьку!

— Авжеж, Максиме, недобре. Чи балійка, стара шептуха, не те прикладає, чи, могло, на роду мені таке написано... Тече й тече — як душа з тебе виходить. Певне, що здохну.

— Не спішіть, батьку, з козами на торг! — Максим сів на піл, нахилився до Тараса Федоровича.— Не з руки вам помирати. На Січі веремія, батьку. Там такі переміни, що без вас не впораємося. Гетьмана Мойрженицю козаки судили й утопили [1] — розпаскудився і крав з козацької скарбниці. Суд був правий: повинився Мойрженця. А на гетьмана, батьку, гукнули Грицька Савича Чорного! Оце вам маєте!

— Кха! — тільки кашлянув на це Тарас Федорович і знов закректав, вмощуючись зручніше.

— Горілки та меду було випито перед Великою радою — море. Та Грицько показав, що не скупий. Золотих, мовлять декотрі запорожці, кому треба, було роздано чимало.

— Підкуп?

— Авжеж не ялмужна.

— Хто присягне?

— На одного, хто ходив і шепотів на вухо про золоті, нам Богдан кивнув. Він обіцяв Богданові сто золотих, якщо той намовить чигиринців гукати на гетьмана Грицька Чорного.

— Де він?

— Уже нема, батьку.

— Пощо так?

— Молодому Величенкові було обіцяно, батьку, що полковничі воші ізіп'ють його крові. Тепер у Дніпрі плаває — власні воші одмиває.

[1] Запорозькі закони жорстоко карали за нечесність у відношенні до всього товариства. Так, злодійство, в усіх його проявах, каралося стратою — незважаючи на те, хто виявлявся злодієм.

— Не лютися, Максиме, зайве.

— Мені всяк пан при горлі, батьку. Хай усі знають: пащекувать зі мною — у вогонь лізти. Спопелю!

— А хто тепер посвідчить про підкуп?

— Іншого поставимо на суді.

— Знайшли?

— Де неправда, батьку, то там її багато.

— Добре сказав, Максиме! Правда твоя — рано мені тепера помирати. І гнити тут, поки пан Чорний козацьку Січ продає, не з руки.

— Допоки, батьку, пан Чорний пообіцяв реєстровим багато, бо ситим обіцянкам віри серед люду більше. А нетяг та голоту на Великий круг не пустили — ті аж за Дніпром були, коли Січ гетьмана обирала. Там хоч на пуп кричи — хто почує?

— Болобани! — розкректався, розворушився, розсердився Тарас Федорович. Од гніву йому аж у вавці засмикало.— Книші! Товпиги! Недотепи! Вайлюки! Лобурі, била б вас пропасниця! — лаяв козаків.— Їжте ж тепера обіцянки, поки вам животи до спин не поприростають!

— Уже їдять,— кивнув Максим.— На Пониззі оповістили перший універсал Чорного: гетьман вимагає вірності короні, визнає панські привілеї на маєтності в Україні і наказує козакам хуторами на панських землях не сідати, покривди панам не завдавати, збитків не чинити.

— А панове козаки мнили, що пан Чорний роздасть їм землі єгомосців Потоцьких і Кохановських?

— Вони нічого не мнили, батьку. Ситий кіт — ледачий кіт. Він спить, а не мнить. Для заможного реєстровця універсал Грицька Чорного байдужий. У нього вже є і хутір, і земля.

— Добре сказав, Максиме! Козак-дука не ліпший за пана-ляха.

— Козак-дука гірший за пана-ляха, батьку! Нашого ж маєш за свого! Нашому, як на сповіді, душу одкриєш, а він у пекло її продасть.

— І це добре сказав, Максиме! Воістину — нашого маєш за свого. Бо той — узаконений враг. А наш же — рідний, свій! Од нашого не ждеш — а він тобі ножа у спину.

Тарас Федорович сказав це просто так, не думаючи і не гадаючи, що сказав про самого себе.

Кривоніс позирнув на Трясила — і відповів, мов у груди важко вдарив:

— А ви вгадали, батьку! Це наш, рідний, колієм вас підколов, коли ми купно татарина били.

— Та не бреши так страшно! — Бліде обличчя Тараса Федоровича узялося червоними плямами, в очах йому, досі звичайних, затьмяніло оте трясилівське, якого ніхто не витримував: — Заприсягнешся, Максиме?

— Хоч перед судом, батьку!

— Правда?

— Істинна.

— Не хочу віри йняти! Щоб у бою проти невірних колієм!.. Свого!.. Під самий дих!..

— І я не хотів би вірити, батьку, та маю. Вловили ми вашого зарізяку побіля цеї от хати. Вас дорізати приходив.

Тарас Федорович сів, витріщився:

— Хто?

— Наш, батьку, наш. Повинився: пан Чорний послав — і на поле брані, і сюди — дорізати.

— Як дізнався?

— Попитав його, як ви учили,— правду мовив, собака!

— Де він зараз?

— Живий.

— Тута?

— Ні, батьку, у пана Стецька Хмурого. Там ніхто не дістане.

— Хай живе — знадобиться!

— Здохне,— сам піду у пекло, у чортів його заберу, а на суд приведу!

Максим підвівся, походив по хаті. За поясом два пістолі, при боці довга пряма польська шабля. Погляд Кривоноса важкий, малорухомий. Задивився на ослона — і, здається, ослін аж увігнувся під вагою погляду.

— Ти й сам бережися, Максиме,— спостерігаючи за руками Кривоноса, сказав Тарас Федорович.— Щоб і тебе бува кулею чи ножем... Не менш од мене важиш для посполитого миру. Пани, бач, такого не прощають.

— Мене куля не бере, батьку [1]... А ножа я з панських чи лакизьких рук вирву.

Після спалаху гніву до хворого Трясила прийшла пітна слабкість. Він помітно втомився від довгої розмови, зблід,

[1] Про Максима Кривоноса говорили як про характерника, приписуючи йому вміння чарувати кулі та зброю і відвертати від себе небезпеку.

розм'як і все втирав холодною росою вкрите чоло. Але знайшов у собі сили продовжити:

— Багато, Максиме, носить на собі земля злого і неправого! Скільки я того зла перевидів, скільки лукавства і облуди спознав!.. А воно ж усе крапля по краплі, крапля по краплі у душу кап, кап, кап, кап... Страшен тягар земної неправди, Максиме! Кажуть, я — жорстокий. Не голуб — істинно. А той, хто до свого закапелка тягне, хто себе тільки любить,— той не жорстокий? А той, кого хлопова біда не тривожить, кому болі поспільства не болять,— той не жорстокий? Коли усяк посполитий, забувши або й не знавши спільної вигоди, дбає тільки про своє, коли звідусюди вороги, а «свій» тобі ножа у спину стромляє, коли жити або вмерти цілій Україні — то забудеш про благочестиву патюда-патю, бо то є гріх — солодке патякати в такий час і посполитих роз'єднувати. Пана голими руками та сам на сам не збореш. На пана усім поспільством треба йти, купно і злобиво! І хай мені на дорозі не стрічаються «свої», якщо жив буду! А якщо не буду жив, ти, Максиме, пам'ятай це! Для того й мову вів. Ріж бур'яни, щоб землі дихалося легше, щоб пашниця усяка родила, а не кропива.

Максим кивнув мовчки. Тоді наблизився до Трясила, глянув з-під брів і сказав зовсім про інше:

— Тута зоставатися вам ніяк далі не можна, батьку. Не вбережемо. Вже як гетьман Чорний дізнався, де ви, живим вас звідси не випустить. Тепер у нього сила.

— Це я тікатиму?

— Не тікатимете, батьку. Обличчям до ворога станете — щоби знову тать у спину не кольнув.

Трясило подумав, кивнув:

— Добре сказав, Максиме! Поїдемо деінде, якщо треба.

— Скоро підкотить бричкою Голобородько — одвеземо вас, щоб і сам чорт не взнав, куди ви поділися. А одужаєте — наверне мося зненацька, як грім з ясного неба, коли ніхто й не ждатиме.

— То вже хай як одужаю,— байдуже відповів Тарас Федорович.

Наступного дня надвечір туго перев'язаного Тараса Федоровича вклали у бричку на пухке сіно, закутали овчинами і, вибравши час, щоб ніхто не бачив, повезли виселком в об'їзд Києва, на Чернігівщину, у далеке село Ходоки.

І вчасно: через два дні після від'їзду козаків посеред ночі спалахнула свічкою і дощенту згоріла хата, у якій жила

баба-балійка. Поки сторожа закалатала на сполох, поки люди попрокидалися та позбігалися, вогонь тріщав і шугав уже такий, що годі було до нього підступитися. Білоцерковцям лишалося дивитися та гомоніти. До ранку від хати лишилася купка попелу і чорна потріскана піч з довгим, як ікло, рудим закіптюженим димарем.

По Білій Церкві скоро пішов розголос, що разом з бабою-балійкою буцімто згорів якийсь козак, котрий ще від бою з татарами лежав і вичунював від рани у тій хаті.

4

У Ходоках налічувалося близько ста дворів і десь понад п'ятсот душ посполитих мужеська і женська статі усякого віку — хлопів пана Адама Киселя, одного з найближчих друзів королевича Владислава. Поміж іншим панством пан Адам вважався трохи не схизматиком та зрадцею Жечі Посполитої і честі яхти гонорової, бо на сеймах прихильно говорив за козаків, а також був проти думки ясновельможного князя Збаразького, який закликав «назавжди звільнитися від біди козацтва». Однак королевич Владислав мав щодо Адама Киселя власну думку і слушного часу не помилився у своєму радникові [1].

Владислав виклопотав панові Адаму і королівський привілей на Ходоки — давнє-прадавнє село над Десною.

Ще перед монголами до чернігівського князя Михаїла Всеволодовича з далекої околиці князівства — трохи не з-під Рші [2] — прийшли ходоки-радимичі [3] з чолобитною — шукати правди у князя. Князь барився, а поки ходоки сиділи та ждали високого княжого суда, на Русь прилетіла страшна вість: монголи йдуть! Як сніг на голову. Як лиха

[1] За часів народно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького Адам Кисіль виявив себе як запеклий ворог козацтва і взагалі України.

[2] Р ш а — нинішня Орша.

[3] Р а д и м и ч і — велике східнослов'янське плем'я, яке населяло Міжріччя між Десною і Дніпром.

біда у хату. Не встигли люди схаменутися, не встигли підготуватися до зустрічі — монголи, як хмара, вже нависли над Черніговом.

Перепуджені ходоки-радимичі сяк-так вибралися з міста і поспішили до своїх домівок. Та скоро мали повернутися назад: монголи були вже скрізь. Навіть у самому княжому Чернігові. Радимичі ніччю, скрадом, на човнах спустилися течією за княжу столицю і верст через двадцять пристали до крутого берега. Місце виявилося затишне, з усіх боків оточене густезним лісом. Тут ходоки отаборилися — пережидати біду. До них приєдналося кільканадцять втікачів із Чернігова, які й розповіли, що князя Михаїла монголи вивезли у свій стан і там замордували мучительським убієнням. Подаватися було нікуди, і хтось найхазяйновитіший поставив першу хату. Так поступово на місці табору ходоків-радимичів виникло село, яке саме себе назвало Ходоками.

Минали роки і віки. Пішли татаро-монголи — і одразу ж прийшла Литва. Пішла Литва — прийшли польські магнати. Князі литовські та королі польські з легким серцем, як власну спадщину, роздавали руські чернігівські землі відданим і вірним слугам у ленне [1] володіння. І скільки їх, вельможних володарів, знало над собою село Ходоки! Були то родовиті Рюриковичі і не менш родовиті Гедиміновичі, були пани високотитуловані, були безродні вискочки, були ледачі мислю і такі, як Адам Кисіль, що тільки розумом, хитрістю та інтригами вибилися з дрібної шляхти у найбагатше панство Жечі Посполитої.

Жоден хлоп у Ходоках ніколи не бачив вельможного пана Адама Киселя, каштеляна [2] чернігівського, але кожному хлопові було сказано, що живе він і дихає тільки з ласки його ясної вельможності пана каштеляна. Про це, приїжджаючи, постійно нагадував хлопам пан управитель Слупек — ходоківський король, князь, суддя, закон і право. Цей достойний пан один стояв над хлопською душею, і молитися йому було вигідніше, аніж богові.

Пан Кисіль жив у Варшаві або у Кракові, завжди маючи близьке місце у почті королевича Владислава. Пан Слупек

[1] Ленне володіння (ленне право) — середньовічна традиція користування землею, коли король, лишаючи за собою право власності, віддавав землю васалові на умовах сплати податку і військової повинності.

[2] Каштелян (*польськ.*) — дослівно — господар. Вища цивільна посада.

жив у Чернігові, завжди маючи добрий зиск з володінь дорогого патрона. Істину казали мудрі: хочеш слави — будь завжди з господарем, хочеш ситого життя — дружи з його слугами!

Хлоп Мокій Голобородько, його жінка — стара баба Ганна, дочка Якилина, а також чиєсь байстря на ймення Прохор, семи років від роду, жили у маленькій ветхій хаті на вуличці-кривулі, яка з прибережного вигону через село вела у поле, а там поміж хлопськими клаптями землі бігла далі, аж до темного мовчазного бору.

Було кілька років тому пішла гуляти селом брехня, ніби той малий Прохор — бухарт [1] Якилини-перестарки. Дівка, почувши таке, з плачем побігла до попа і перед іконою присягнулася, що незаймана. Піп на казанні сердито вистидив брехуна — балачки припинилися.

Про те, що Просик — Максимів син, самі Голобородьки боязливо мовчали: хай його доля боронить, того волоцюгу Максима! Не вийшов у люди! Зв'язався, бач, з чужою жінкою — дитя у гріху породили.

Приїхав додому вночі потайки і в такому сірякові, що його послідній лабза тільки у будень носить. А наговорив — аж слухати сором за брехню: буцім у самого гетьмана Сагайдачного д рою був, жив у гетьманських хоромах. Отаке щось.

І нащо брехати? Живеш бігуном-бідаком — скажи чесно, не крийся. Хіба ж тебе батько-мати совіститимуть по такій нещасливій і трудній порі?

А оце повесні дівка якась у козацькому приїздила. Привезла від Максима аж сто золотих! То ж тільки подумати — такі гроші!

Де взяв? Заробив? Чи вкрав? Дівка наплела щось про якусь скриню у чужій хаті, яку одкрили — і в ній побачили Максимів капшук із золотом. Де Максим — де скриня! Золото, може, й з капшука, тільки ж капшук, по всьому,— крадений! Он воно що! Могло бути, людей татари побили, а цю скриню поламали, гроші побитих собі забрали. Гріх, гріх!..

Заховав Мокій золото у повітці, під самою стріхою, щоб ніхто не видів і не знав, де воно. Бог дасть, сам Максим приїде — хай тоді робить з ними, що захоче: хоч хату

[1] Бухарт (букарт) — незаконнонароджений.

поставить, хоч проп'є! Грішні вони — все одно до добра не доведуть.

А поки що бог з ним, з тим Максимом! Ліпше про нього зовсім не говорити з людьми. Живе десь голодряпцею [1] — хай живе. Якщо пощастило йому і він дійсно знайшов ті золоті — теж нехай. А якщо став зарізякою при битій дорозі? Хіба мало їх зараз, отих зарізяк? Тоді ж кожен золотий у крові людській купаний. І ото прислав якусь наплюгу [2] — такі гроші у чесного батька переховати. Хай про них ніхто й ніколи не дізнається, бо тоді пан та люди спитають!..

Мокій навіть думати боявся про ту бантину у повітці, на якій, загорнуте у ганчірку, лежало бісівське золото. Ослаби, остави, прости, боже, прегрішення наша вольная і невольная!..

Жили Голобородьки, як жилося, не гірше і не краще за інших хлопів. Старших синів пан з двору забрав — та так і невідомо, куди подів: чи у жовдаки на крулевську службу віддав, бо хлопці здорові, нівроку, чи у якій дальній панській маєтності працюють.

Довго за синами побивалася Голобородьчиха. Свічки богові ставила — щоб уберіг всевишній синочків.

А Мокій насмілився — уклонився колись панові управителеві Слупеку, запитав, чи не знає добрий пан управитель, куди сини поділися, що від них ні привіту, ні вісточки. Пан управитель глянув тоді на Мокія, як на божевільного, і тільки плечима знизав:

— Глупи стажец [3]!

Про меншого — про Максима — від часу покріпачення у сім'ї ніхто не згадував. Коли записували до пана, то запитали, де Максим. Мокій відповів, що й сам не знає. Налаяли панські писарчуки, трохи не побили, а Максима записали бігуном.

Малого Просика, лишень появився у Голобородьків, пан економ теж записав у подушну книгу — і Просик став панським хлопом. Зараз, поки малий, пасе на вигоні з іншими хлопчаками дворову дробину [4] — гусенят та індичат. А десь

---

[1] Голодряпця — обірванець, голодранець.
[2] Наплюга — непорядна жінка.
[3] Глупи стажец (*польськ.*) — нерозумний старий.
[4] Дробина — дрібна живність: гуси, кури, качки, ягнята тощо.

через рік вже й панщину одроблятиме, раз така доля судилася. У підпаски піде чи якусь іншу роботу йому загадають, бо у пана не побайдикуєш, не посидиш склавши руки. Раз планида така випада, що для панщини родився,— мозолями візьмешся, потом зійдеш, висохнеш, зморщишся у безконечній роботі і пропадеш, коли сил не стане. Панові дармоїди не потрібні.

Дід Мокій, старішаючи і звикаючи до хлопства, ставав покірним долі, навіть задоволеним, що все так, а не інакше, бо колись готувався до гіршого.

А зараз жити ще можна! Хата є, господарство є, землі пан управитель нарізав: є де посіяти хліба для сім'ї. На пана робить, що загадується,— ні разу не битий, хвалити бога. Чого ще треба?

А те, що багато працювати на пана доводиться, то коли таке бувало, щоб на когось не працювати? Що сказано у святому писанні? Хліб добувати у поті чола свого... Усьому було знайдено привід і пояснення. І Мокій Голобородько жив, як засинав.

Баба Ганна теж старішала в роботі, всихала. Колись повнотіла гарна молодиця потроху й поволі перетворювалася у кістляву, сердиту не любов'ю, а самою лихою долею випиту старицю-бу[illegible]ку. Їй усе вже збайдужіло. Знала тільки невпинну щоденну роботу, нескінченну і остогидлу, яка застила світ і мертвила мрії. Більше нічого у світі не знала. Та вже й не могла знати, бо нічим не цікавилась, ні над чим не замислювалась.

Якилина, тридцятилітня дівка, на виду не дуже гарна, але сильна, як два дядьки, у попа вивчила молитву про нисання чоловіка і денно та нощно молилася, щоб хтось змилостивився і узяв її у жони. Ніхто не брав, і Якилина спопеляла поглядом парубків та удових, які не помічали її, гнівалася на молодиць, колишніх подруг, які давно повихолодили заміж і пообростали дітьми (коли тільки встигали ноодити та плодити!), сердилась на саму себе за те, що несмілива, що не змогла досі когось на собі женити.

Так і йшло життя: хлопи пана Киселя працювали, їли, шепотіли молитви на сон грядущий, творили дітей, спали, прокидалися,— і знову працювали та шепотіли молитви... Як усі і поміж усіма, непомітні, затуркані коротали віку і Голобородьки.

Аж ось після покрова, десь на другому чи на третьому тижні, по затужавілій дзвінкій вимороженій дорозі, по

першому сніжку первопутком через Ходоки проїхала гарна парокінна бричка, в якій напівлежав закутаний овчинами вусатий і кошлатобровий насуплений чоловік. Кіньми правував молодий і теж насуплений козак.

А за бричкою, верхи на добрячих конях, підгуцикувало кільканадцятеро ставних запорожців — усі в кармазинах, усі при шаблях та пістолях, усі у гарних смушкових шапках-малгерках [1].

На подив ходоківським хлопам і хлопкам, на радість дітворі, загін процокотів по вузенькій вуличці-кривулі і зупинився біля Голобородьківих воріт. Один козак, високий, у плечах моцний, з виду ще не старий, але пишновусий, сплигнув з коня, кинув поводи іншому і, ніби добре знаючи, як припнуті ворота у Голобородьків, уміло заходився їх відчиняти — немов учора сам їх зачиняв і припинав. Розв'язав якусь вервію, підважив плечем, щоб не кособочилися, бігом одчинив навстіж, як розчахнув. Бричка в'їхала на подвір'я, усі верхівці — за нею.

Старий Мокій, без шапки, у самій сорочці та полотняних залиснілих штанях, у постолах на босу ногу, вискочив з хати, отетеріло застиг біля порога, не розуміючи, що воно таке коїться, не знаючи, що робити і що гукати. З сіней — з-за батькового плеча — визирала більше зраділа козакам, аніж налякана багатолюддям Якилина.

Пишновусий козак зачинив ворота, наблизився до Мокія і уклонився так, що махнув смушком по першому сніжку. У твердих очах козака — радість. Від ніздрів до куточків губів — дві борозни. Між бровами — борозна. Скинув шапку — оселедець на лоба звис. У оселедці іній. І у пишних довгих вусах, як придивитися зблизька,— іній...

— Здрастуйте, тату! — мовив.— А чи приймете гостей з дальньої дороги?

Мокієві в голові ніяк не вкладалося, що воно за один перед ним і чого хоче. І поки старий туго вгадував, щоб бува не помилитися, з сіней прожогом вискочила Якилина, зависла на братові, закричала щасливо:

— Максиме! Мамо, Максим повернувся! Мамо, погляньте, це ж наш Максим повернувся!..

А старий Мокій усе стояв і все розмірковував, чи й справді це Максим. А якщо Максим, то чого колись він приїздив у сірякові та скрадом, а тепер у такому гарному

[1] Малгерка — висока смушкова шапка.

жупані і верхи, не ховаючись? Все-таки у панську книгу записаний, все-таки хлоп.

І взагалі: як же воно так? Думалося, про Максима одне, бачиться інше. Такого ж не буває. Ох-хо-хо!.. Халепи якої не сталося б!..

5

Максим побачив Просика, коли з сіней увійшов до хати. Чорноголовий, рослий, як для своїх літ, у полотняній сорочці і таких же штанцях, син тулився до баби і дивився на козаків спідлоба. Очі у хлопчика темні, уважні і трохи димнуваті — як терниики.

І ніщо так не вразило Максима, як оті очі, давно бачені, давно люблені, давно втрачені. То були живі, іншому передані Химчині очі!

Враз, як з туману, випливла подоба Химчина. У синові побачив її саму, дивовижно перелиту у младенство, у нову істоту — щоб жити вічно.

Максимові н[і] жару сипнули у груди, і той жар розтопив усе холодне, що роками осідало на серці і черствило його, що робило байдужим і до смерті, і до любові. Навернулась на очі сльоза — не пустив, ковтнув — хай всередині краще пече. Що там — ніхто не бачить.

Дивись на Просика — і живою, трепетною, гарячою поставала перед ним його грішна й кохана Химка, котра уміла те, чого потім не вміли многі,— любити. Усім єством, усією душею, усім вогнем — любити. Химка була його єдиним молодим щастям, яке він мав і яке забути не міг.

Їхав сюди — думав про Харитину, про те, як зустріне її, як до вінця поведе. Зараз побачив Химчине дитя, тілом усім згадав Химку — і десь вилетіла з голови Харитина, ніби ніколи й не стрічалася на його шляху.

Наблизився, присів.

— Ну? — сказав.— Просику! Синку!..

Хлоп'я цупко трималося за бабину запаску, дикувато дивилося на вусатого козака. Раптом губа йому задрижала, очі-терниики налилися слізьми — як літнім дощем обмило їх, і Просик, підштовхуваний бабою, кинувся до батька і заплакав уголос. Хлопчик завжди вірив тітці Якилині, коли

вона, мов гарну казку, розповідала йому про тата — який у нього тато хоробрий і дужий козак, як він колись, коли настане слушний час, на коні і з шаблею при боці, приїде до Просика.

І син одразу впізнав тата, бо саме таким і уявляв його, бо саме за право мати такого бився з однолітками на вигоні, коли хтось із них насмілювався називати його байстрям або дражнив безбатченком. Просик тоді лютів і бився до жорстоких синців, до сердитого гнівного плачу.

Поки батько з сином святкували зустріч, козаки попід руки ввели до хати Тараса Федоровича, обережно посадили на лаву, підтримуючи. Максим Кривоніс запитав господиню:

— Де покладемо пана Тараса?

Якилина випередила матір. Лише хвильку повагалася, потім шаснула у комірчину, швидко послала на лежанці і з щирою гостинністю, майже весело, сказала козакам:

— Ведіть сюди пана козака! Тут затишно.

Лише тепер Максим покинув Просика і, як годилося, почоломкався з матір'ю й пояснив, чому такі неждані-негадані налетіли:

— Прийміть, мамо, усіх нас, козаків, на постій! Привезли ми, бачте, зараненого пана кошового перначного Запорозької Січі Тараса Федоровича: татарин його під Білою Церквою зранив. А воно, бачте, досі не заживає.

— Та господи,— повіривши, нарешті, що перед нею справді син, а не мара, заметушилася, закланялася Ганна.— Та заходьте, добрі люди! Якось умістимося, якось будемо!..— подивилася на сина, щось подумала.— То це якщо отого пана поранено, як ти казав, так тоді треба панові до Деляса. Ліпше ніхто не полікує, як Деляс!

— Ага!— і собі пожвавішав Максим, згадавши, що живе у Ходоках такий знахар, який добре зашіптує усяку рану на коневі і на чоловікові.— Ану ж, хто приведе сюди Деляса?

— Ось я зараз! — негайно озвалася Якилина. У дівку немов сил долили: стала рухлива, беручка, жвава. Рум'янець на щоках заграв, як у молодої. Швидко ускочила в чоботи, запнулася величезним шерстяним главотяжем — побігла, світячи мускулистими голими литками.

Поки вона бігала, Максим, бавлячись з сином — Просик від нього ні на крок,— розпитав батька з матір'ю про Харитину: чи була, коли була, куди поїхала?

Батько викручував відповіді так, щоб і не розібрати було. Мати говорила прямо:

— Була, сину, була. Позаминулого літа ще була. Приїхала та й поїхала, а куди — не сказала.

— Її воля,— байдуже відповів Максим.— Поїхала, то й поїхала. А гроші — сто золотих — вам залишила?

Мати витріщилася, бо вперше чула про гроші, а батько закліпав очима, позирнув на козаків, на Максима — навіщо, мовляв, при чужих? — і відповів притишено, як про щось недозволене, як про крадене:

— У сховку твої гроші! Усі до гроша. Я й не доторкнувся до них, спаси мене і помилуй пречиста!

— Нащо ж у сховку тримаєте? — здивувався Максим.— Я передав, щоб було на що нову хату поставити, худобу придбати... Гляньте, як живете!..

— Та ото ж якби той...— почав було Мокій викручувати.

Знадвору увійшов козак.

— Пане сотнику,— звернувся до Максима Голобородька,— оце б коням хоч по півміри вівса. Чи не розживемося у селі, не знаєте?

Максим слухав, кивнув, обернувся до батька:

— Старостою й досі Іван Черниш, тату?

Мокій стояв посеред хати і намагався збагнути, що оце зараз він почув? Від «пана сотника» старий настільки сторопів, що навіть пропустив повз вуха синове звертання до себе. Тоді крутнувсь і ні з того ні з сього крикнув:

— Ганно! Ріж півня у борщ!

Козаки відповіли таким грохотом, що аж, здалося, хата заколихалася. А Максим розсердився на батькову недоречність. І не на саму недоречність — мало хіба хто і скільки бовкає у житті не до ладу! — а на те, коли і як бовкнув батько про півня. Не одразу по приїзді, не згодом до розмови про обід, а, бач, одразу після «пана сотника!» Не сина батько зібрався годувати півнятиною, а пана сотника частувати чим смачніше. Це було прикро. А сам батько виглядав якось жалюгідно — як служка у власній хаті.

Лише сім літ минуло після останньої зустрічі з батьком, а кріпаччина, хлопство зламали старого, зовсім іншою людиною став Мокій. Усе життя говорив голосно і відверто про те, що думав або що бачив,— зараз вражав якоюсь запопадливою покірливістю, лякливою обережністю, готовністю виказати себе нижчим. Де ж подівся той дядько

Мокій, якого все село поважало за статечність і гідність? Сам себе з'їв, не вмівши у хлопстві зберегти вольну душу.

А крик: «Ріж півня!» — був такий недоречний та негарний, як дурнуватий.

Максим зозла вийшов з хати, зупинився на порозі. Біля конов'язі козаки порали коней. Федір Чернець — шапка за поясом, лик червоний,— мугикаючи під ніс, сухим шерехуватим повстяним шматом чистив свого огиря. Любив його і берiг, як брата рідного... Кульбака, зроблена січовим майстром на розміри пана сотника голотвинського війська, висіла на тині. Гарно розмальовані потабеньки [1] розчахнулися, як крила. Голобородько розглядав хитрий узор і думав про батька. Не вкладалося йому, як можна було за сім років панщини залабзувати душею, скоритися з неволею, пройнятися не тільки духом кріпацької покори, але й рабським догожденством.

У спину легенько попхнули, щоб пропустив. Ступив з порога на подвір'я, дав дорогу, озирнувся — Максим Кривоніс.

— Не зобижайся на старого за дурнокрик, Максиме,— сказав.— Таких, як твій батько, тисячі сьогодні. У рабстві радіють, що раби. Не вони винні — то кріпаччина поробила людей тварі подобними. На кріпаччину і лютіти треба, на пана Киселя і на кождого пана... А старий що! Тільки раз не встояв колись на ногах і впав на коліна. Тепер і помре навколішках, бо підвестися на ноги вже несила йому. Не топчи його — він уже як блажений все одно.

— Я не серджуся і не зобижаюся, брате,— відповів Голобородько.— Досадую просто. Досадно мені, що батька зігнуло. Був колись непідкупний і твердий у правді.

Наблизився Федір Чернець. Вуса такі розкохав, що три чі можна за вуха закрутити, підборіддя голене — аж синьо-сизе, зате щоки і ніс червоні. І очі вузькі, масненькі. Крекнув, потер руки:

— Хладно, братіє! Длані омразиша [2], душу же остуди — до пупа. Воспріяти би во вню зелія горячительного во спасення душі православної. Га, братіє?

---

[1] Потабеньки (табеньки) — чотирикутні шматки шкіри, що опускалися від кульбаки униз. Як правило, розмальовані узорами.

[2] Омразиша (ст.-сл.) — відморозити.

Максим Кривоніс повів вусами — то означало, що він у доброму гумору і усміхається:

— А пика чому така у душі православної, що хоч пацюки бий?

— Все імієть пояснення рекоме. Се тому, пане полковник, що гаряча лза [1] смирення лик мій праведний омила, а хлад осушив. Паки же херувими окрасили чисті ланіти [2] моя, також ніс у кольори пурпурні — сиріч праведні, но не зеліє дияволово, яко ти, пане полковник, розумєєші.

— От пожди, бісів бражнику! — не сердито насварився Кривоніс кулаком.— Пожди! Вловлю сучого сина на гаряче, вловлю — призову святих херувимів і звелю їм зад твій баточому — призову святих херувимів і звелю їм зад твій баторогами у кольори пурпурні розмалювати — щоб і зад був, як пика.

— «Єлма велик єси, толма змирися»,— писано-бо єсть, пане полковник. «Вся єсьми під небесем, і ніхто же з нас не взидє превише небес!»[3] Сиріч не плигай високо, раб божий, ібо же вище носа свого не плигнеш! Дулю тобі, пане полковник, а не мій мнішеський зад для твоїх козацьких херувимів! — І Федір Чернець зареготався, як у бочку.

Поспіхом увійшла на подвір'я Якилина. Федір одразу ж забув про Кри оса і про щойну балачку, крутнувся і вітріщився на дівку. Висока й дебела, розрум'янена швидкою ходою і морозцем, вона, могло бути, здалася йому зараз найкращою з усіх, яких він будь-коли бачив уже хіба тільки тому, що була від нього найближче. Якилина помітила погляд здорованя, усміхнулася, блиснула очима, застидалася, сховалась у хаті. Слідом за нею у хату зайшов худий, мов жердь, дядько Деляс з полотняною торбиною у руках: целбу свою приніс.

У хаті при дверях, як годилося, поклавши поклона, запитав:

— Де тут ранний?

Максим Кривоніс, що зайшов до хати слідом за Деляс ом, узяв його попід руку, повів до комірчини. Але через хвилину і він, і джура, який невідступно сидів при панові перначному, вискочили у велику хату — Деляс небоязко і не дуже поштиво повиганяв обох.

---

[1] Лза (ст.-сл.) — сльоза.

[2] Ланіти (ст.-сл.) — щоки.

[3] Старослов'янський вираз: «Якщо возвеличився, то змирися. Всі під небесами живемо, і ніхто з нас не зійде вище від небес».

Тарас Федорович напівсидів на лежанці, перегнувшись на правий бік — «щоб знутрі витікало». Помітно було, що він украй стомлений дорогою і почуває себе погано. Деляс звелів Тарасові Федоровичу сісти раною до світла, скинути сорочку. Вправно, швидко розмотав зашерхлу від гнилої сукровиці пов'язку, оголив запалену, чорним давнім струп'яком, мов чопом, закриту болячку. Роздивився, ледве доторкуючись, ніжно погладив пальцями навколо струп'яка знизу вгору, тоді згори вниз і забубонів йому лише відоме і зрозуміле:

— «Амінь! На морі на окіяні, на острові на Буяні лежить камінь. На тім камені сиділа пресвята богородиця, держала у руці голку золотую, вдівала нитку шовковую, зашивала рану кривавую. Тобі, рано, не боліти і тобі, кров, не текти! Замикаю свої слова замками, кидаю ключі під білий камінь Алатир. Амінь!»

І занімів, щоб замова подіяла безперешкодно. Минула хвилина і друга. У напруженому чеканні завмер Тарас Федорович. Нарешті Деляс посовався, кашлянув і заходився безжально м'яти болюче тіло навколо рани. Струп'як відстав, Деляс одним рухом зірвав його. У Тараса Федоровича самі собою смикнулися плечі, на лобі виступила роса.

Мучив балій хворого довго — так довго, що Тарас Федорович украй знесилів, бо й сил особливих у козака не було.

Нарешті Деляс відступився.

Запанувала мовчанка — Трясило відпочивав після мордування, а Деляс мислив і, зрештою, сказав:

— За два тижні, а найбільше за три, були б ви у могилі, пане козаче. Так. Чорну кров вам не випущено — від чорної крові м'ясо загнилося. Так. Пішло б гниле у нутро — і забувайте, як звали. Зараз, якщо потерпите,— вилікую, станете на ноги.

— Заради здоров'я усе стерплю. Набридло гнити живцем,— відказав Трясило.

— Різати треба. Так,— пояснив Деляс.— Усе гниле м'ясо різати треба і чорну кров випускати. Воляче буде. Так.

— Ріжте! — одразу згодився Трясило.— Люб туди, люб сюди. Мені вже однаково. Намучився...

— Тоді мужайтеся, чоловіче добрий,— сухо сказав Деляс і вийшов з комірчини, прихопивши з собою полотняну торбу.

Бабі Ганні наказав гріти воду, Якилині шукати чисте старе полотно — чим старіше, тим краще. Козаків повиганяв із хати, щоб не шуміли і не смалили люльок. Дозволив лишитися тільки Кривоносові — вгадав у ньому старшого. Сам витяг з торби вузлика з кришеною дубовою корою, траву подорожник і траву череду, зілля поклав у горнятко, залив водою, звелів посунути у піч, але не дуже близько до вогню — щоб не кипіло, а пріло. Потому з чистої ганчірки добув кніпця [1], з кишені витяг мантачку — мовчки заходився гострити.

Кривоніс не витримав катівського спокою Деляса, ускочив до комірчини:

— Нащо то чоловік кніпця гострить, батьку?

— Різати мене буде,— просто відповів Трясило.

— Ну, то я тута сидітиму! — сказав Максим.

— Ти будеш сидіти там, де цей чоловік тобі вкаже, Максиме,— заспокоїв його Трясило.— Негоже чоловікові над душею стояти — хоч би він і невеликим майстром був. Іди, Максиме, і будь спокійний. Усе буде гаразд, ось побачиш! Вірю я йому — добрий знахар, діло знає.

Десь зо одину порізаний, докраю вимучений Тарас Федорович, оєний настоєм зелених маківок, спокійно і міцно заснув.

З тієї миті почалося його швидке одужання.

6

З ранку й до вечора біля воріт товчуться дітлахи — ровесники Просика або ще й менші. Цим усе в новину, усе цікаво. Чада зодягнені майже однаково: на кожному стара материна свитка, пов'язана через груди навхрест і під пахви старим платом, на ногах величезні чоботи-шкарбани, на головах батькові або й дідові облізлі шапки-бирки. Під тією шапкою, насунутою на самі очі, кожне чадо схоже на весняний гостроверхий гриб-зморщок. Виросло при дорозі,

[1] Кніпець — короткий, круто скошений ніж у шевців, лимарів та інших ремісників по шкірі.

вклякло — і тільки цікаві очиці блищать, тільки капка на носі бубнявіє.

Дітвора боязка, неговірка, відлюдкувата — як скрізь по глухих дальніх селах, куди рідко потрапляє заїжджий чоловік. Кожне здаля позирає на козаків, на коней, на козацьку збрую, а увійти на подвір'я жодне не наважується — боязко. Коли одні чада, перемерзнувши до синяви, бігли до хат одігріватись, їхнє місце заступали інші — у тих же свитках та платах, у тих же шапках, у тих же чоботах-шкарбанах: братиків та сестричок у кожній хаті багато, а чоботи одні на всіх — от і взувають по черзі.

Сільський непривітний гмин [1] знайомитися та беседувати з запорожцями не поспішає, бо заздрить вольним козакам. Ще зовсім недавно ходоківські селяни були незалежними рольниками [2], які платили панові данину за користування землею і більше не знали над собою ніякого ярма. А часто-густо траплялося й таке, що ходоччани і данини за землю не платили. То було в роки, коли десь поза віковим бором, десь поза Десною гуляла одчайдушна й ненаситна вольниця, і ні пан, ні економ не сміли поткнутися за даниною.

Від монголів обереглись. Від литовців обереглись. Від власних князів не залежали. І враз прийшло хлопство, всезагальна кабала. Не за борги, як здавна велося, не за якісь кревні провини — просто смерда поневолено правом сильного. Ще вчора вільні й незалежні, сьогодні усі ходоччани відчули, що їх пов'язано і довіку припнуто на ланцюга. Кожного — хотів би чи не хотів — приставлено до роботи на пана. Ніби покірливого коня, ніби безсловесне бидло. І не втечи, і не збунтуйся, і не скажи нічого насупроти, бо ти єсть хлоп! Твар! Роб! Тебе можна бити і вбивати — і ніхто, окрім тебе самого, не буде винен. Тому бійся, хлопе, провини. Нема провини — теж бійся! Гнись і терпи!..

Як свіжі рубці, людям боліли згадки про недавню свободу. Старі хлопи вже не мали сил опинатися навальній долі і не бачили попереду нічого, крім хлопства до смерті. Молоді ще не повірили у свою неволю так, щоб розлютитися. А оті, котрим за тридцять або під сорок, зрозуміли все одразу — і одразу сховалися кожен у собі, стали підозрілі і насторожені, лихі й мовчазні. Вони виконували те,

[1] Гмин (збиральне) — чернь, хлопство.
[2] Рольник — орач, хлібороб (від слова ролля — рілля).

що загадувалося, але робили все з похмурою ненавистю, вони кланялися панові управителеві, але відводили убік непокірні очі, які раптом спалахували вогнем, вони дивилися на вольних людей — у поглядах світилися неприязнь і заздрість.

Козаки — оті, які у хлопській уяві були вільні, мов вітер у полі, які могли будь-якої хвилини махнути у сідла і помчати у білий світ, куди душа забажає,— оті козаки були для хлопів живою згадкою про недавню волю. І та згадка не радувала: хотілося хлопам утекти в білий світ від ярма, однак життя показувало, що з-під снузника вже не вирватися, що ярем надіто на шиї надовго, назавжди.

І скільки гостювали козаки у Голобородьків, стільки покріпачені ходоччани обминали цей двір. Хіба що два чи три старці за весь час зайшли на подвір'я погомоніти про усяку бувальщину на світі.

А дні минали. Зима вже вляглася як слід. Через сільського старосту Івана Черниша козаки розжилися на посько старосту Івана Черниша козаки розжилися на траву для коней і на кормлю для себе і, виставивши дальні постанні, спокійно чекали, коли цілком одужає Тарас Федорович.

Після болю о втручання дядька Деляса блезно [1] на Тарасовім тілі перестало мокрити, присохло і зрослося. Невговіркий сільський фармахос [2] приходив щодня і мазав вавку якоюсь маззю, котру нікому не показував і завжди забирав з собою. Через три дні він дозволив хворому підводитись, через тиждень ходити, а ще через кілька днів востаннє склав у торбу свою целбу і сказав:

— Пан козак може сідати на коня і їхати хоч на край світу. Так! Я більше не знадоблюся.

Тарасові Федоровичу аж не вірилося, що проклята вавка, яка не давала дихати й жити цілих півтора року, нарешті зажила так швидко і назавжди. На радощах не поскупився — дав дядькові Делясу цілого золотого за лікування, а бричку разом з парою коней— за власне одужання:

— Їзди,— сказав,— пане фармахосе, лікуй добрих людей. І пам'ятай козака Тараса Трясила.

Почали збиратися у дорогу — завтра чи післязавтра у путь. І отут Максим Голобородько вдарив чолом Тарасові Федоровичу: сина з кріпаччини треба виручати. Куди

[1] Блезно — огріх, дірка в тканині з вини ткача.
[2] Фармахос (*грецьк.*) — лікар, знахар.

і з якою совістю поїде, знавши, що сина записано кріпаком у панські реєстрові книги?

— То забирай із собою! — просто відповів Трясило.

— Куди, пане перначний? — запитав Максим.— Малий він ще, лопуцьок — у козацькі походи йому ще рано з нами. А десь покинути серед чужих людей, то що з нього виросте?..— Помовчав.— Паперь якби, що козацький син. Тоді не чіпатимуть...

— Паперь, кажеш? — подумав Тарас Федорович, дивлячись у вікно, за яким ішов лапатий і невагомий, як лебединий пух, білий-білий сніг.— Гукни-но пана Чернеця — учинимо тобі паперь, раз віриш, що паперь поможе.

Федора Чернеця знайшли біля коней у стайні — спав на сіні. Зайшов до хати — бражним духом повіяло. Кашлянув у кулак — як з армати стрельнув:

— Що, батьку?

Тарас Федорович нюхнув повітря, наблизився до Чернеця і запитав, замість відповіді на «що»:

— Бісів мніх! Як, скажи, ти знаходиш, де хильнути?

— Понюханієм, батьку. Понюханієм,— відповів, як секрет виказав.— Ібо рече архістратиг Михаїл во ходінні богородиці по муках: «Неізрікомиї суть муки, доіндеже не понюхаю сеє штуки».

— Вилупити б тебе, сучого сина, щоб службу знав,— так не подужаємо, бо здоровий бугай, ніврокy,— не сердито, але й не на жарт вимовив Тарас Федорович.— Але пожди! Донюхаєшся! Паперь є при тобі? Каламар, перо?

— Сиріч писарський причандал, батьку?

— Атож.

— На мале [1], батьку.

— Ану ж, бери та сідай за стіл! Писатимеш вольную синові пана сотника Голобородька, щоб ніяка вражина не сміла його зобидити.

— Сіє воздобно,— знов кашлянув у кулак Федір Чернець. Розшукав каламар, перо, папір, сів до столу, одвертаючи червоно-сизий писок, щоб не дуже дихати на Трясила.— Яким уставом сію паперь писати, батьку? Гетьманським албо простим, мирським?

— Давай пиши... гетьманським! — подумавши, махнув рукою Тарас Федорович.— Міцніше буде.

[1] На мале — трошки.

Величезний Федір Чернець, широко розставивши лікті і припавши грудьми до столу, заходився усердно і вміло виводити буквиці козацького скоропису, часто вмочаючи перо у каламаря, припиняючи роботу і перечитуючи шепотом уже написане. Довгий чорний оселедець звис наперед, метлявсь перед очима, Федір заклав його за вухо.

Зрештою, закінчив роботу, сів рівно. Покашляв, вимагаючи тиші, і чітко, як з олтаря, возгласив написане:

— «Тарасъ Федоровичъ, перначный Коша Запорозкова Вольнова. Поведаемъ симъ писаниемъ нашимъ, кому бы то ведати належало, такъ козакомъ і селяномъ, яко тежъ паномъ і економомъ.

Симъ писаннямъ право вольности сина сотника Коша Запорозкова пана Максима Голобородька позволяемъ, ижъ еслибы паны знайдовалися, которые-бы означенного сина козацкого Прохора уярмили хлопом, албо ж кровъ того сина безневинную пролили, албо покою нарушили, то суровобы тыхъ пановъ на горле каралы нашею козацкою рукомъ.

Кто же посмеетъ папери сей веры не йняти, а на свой произволъ поступоваетъ, горлового карання такожъ не уйдуть.

Дана паперь въ Ходокахъ дня 5 декабря року 1627. У тои папери подписъ руки тымы словы: Тарасъ Федоровичъ, Перначный, рукою власною» [1].

Трясило вислухав написане, заплющивши очі, як музику, повеселів і вдарив Федора кулаком по широкій спині.

— Пий, бісів мніх, але голови ніколи не пропивай! Надобна ще буде козацтву твоя голова.— І невміло жирно розписався на папері поданим йому пером: «Тарасъ Федоровичъ...» Віддав паперь Максимові Голобородьку: — На, пане сотник! Хай козаком росте твій син!

Голобородько вклонився у пояс і взяв такий потрібний Просикові документ.

— Щиро дякую, батьку! За сина — дякую!..

Ніхто не звертав уваги на старого Мокія. А той, звісивши ноги, сидів на полу, до всього пильно приглядався та дослухався. Коли Максим, згорнувши дорогоцінну паперь, яка утверджувала Просикове козацьке звання, поклав її за божницю, Мокій подав голос:

[1] Взірець листа з дотриманням правопису та фразеології взято з «Актової книги Київського центрального Архіву давніх актів», № 19.

— Оце б усім хлопам — по такій папері!

Тарас Федорович різко обернувся до нього, різко сказав.

— Усім хлопам ні така паперь, ні яка інша не поможе! Посеред загальної біди та убозтва паперь тільки одному помогти може. А поспільству — ні. Хочете собі помочі, хочете козацьких привілеїв — то беріться за коси, за рогатини, ва іншу різну дреколь. І — на пана! І — на пана! Кров панська мужичій волі поможе — більше нічого!

Мокій заметляв очима, як заєць по пороші, набрався сміливості, глянув на Тараса Федоровича:

— Насупроти пана йти?

— Істинно! Бо як не насупроти, то скажіть, добрий чоловіче, чи знаєте дорогу до волі іншу?

— А як уб'ють?

— Ет! Про що балакати! Козакові умерти за братів — велике щастя. Уб'ють — тоді воля вічна вам, тоді над вами тільки бог.

Мокій розмірковував, прикидав, виважував. Очі металися все повільніше і повільніше. Зупинилися, зачепившись за тріщинку на стіні навпроти:

— Легко вам казати — на пана з косою! А пан економ колись на сходинах нам іншу паперь зачитував: хай тільки хто подумає панові або слугам його кривду учинити! Такого сікти батогами до смерті. От вам і от. Козакові що! На коня — та у вольний степ! А у хлопа сім'я. А у хлопа хата. А у хлопа поза двором нема батьківщини, кругом чужина, бо хлопові скрізь біда: впіймають панські слуги — у батоги візьмуть. Он, пане козаче, у Сосновцях двоє втекли — обох вибатожили. Один умер під батогами, а один досі конає. Бачите, яка наша воля. Бідному женитися, пане козаче, ніч коротка.

— Це поки ви — хлоп,— спробував пояснити Тарас Федорович.— А станете козаком, то чого б вам тоді не на коня та у вольний степ?

Очі Мокія цупко трималися тріщинки в стіні. Здавалося, потягни дядька з місця — він поглядом втримається, зостанеться сидіти.

— У вольний степ на голу волю, пане козаче? А кому потрібна гола воля? Ви людей не питали? Вдома я у своїй хаті, при своєму господарстві. А у вольному степу хто я буду? Ось ви, козаки, приїхали — мазури [1] вас погодували. А якщо мазури підуть у вольний степ — хто їх погодує, коли отак повернуться?

— Жони мазурові.

Мокій похитав головою:

— Не буде цього, пане козаче, бо сперва треба виростити, чим годувати. Не буде так, щоб усі пішли у козацтво!

У словах Мокія,— інколи лякливих, інколи непевних, інколи прямих,— Тарас Трясило, на подив собі, десь глибоко відчув правду — мазурську, роками ношену, у хлопській неволі думану правду. Правда Мокія була схожа на неповоротку і несхитну впертість хлопа-вайла. І це сердило.

— Буде! — крикнув Тарас Трясило.— Буде! І хлоп козаком стане! І кров'ю панською хоробрі волю покроплять! А ті лежачі камені, під які вода не тече, хай лежать, добродею! Хай! І кукіль не виросте на них! А оті козаки, які на печі, а піч на коні, хай вилежуються! І ті, у кого хребтини гнуться, хай спини гнуть на пана! Хай! Козаки — а їх буде як крапель у зливі,— без них упораються. До бою стануть ті, що не дбатимуть, щоб кендюх набитий був... — Викричавсь, заговорив спокійно: — Вам, добродею Мокій, уже, як впійманому щупакові, карк зламано панщиною: живете, дихаєте, а поворухнутися боїтесь, щоб не боліло. Умерла ваша воля. У душі вашій — умерла. Ви хлоп душею.

Мокій мовчки пішов до дверей, на ходу зняв з кілочка латану гуню, накинув на плечі, вийшов. Максим повагався — подався слідом за батьком. Не було його досить довго. А коли повернувся, хмуро буркнув, ніби і не звертаючись до Трясила:

— Плачуть тато...

— То добрий знак, пане сотнику,— хмуро ж відповів йому на це Тарас Трясило.— Значить, ще жива душа у старого Голобородька.

7

Наступного дня козаки зазбиралися в дорогу. На їстиво купили та закололи доброго підсвинка, розжилися на таку сяку дробину. Тепер стара Ганна удвох з дебелою дочкою порали свіжину: начиняли ковбаси, запікали м'ясиво, сма-

[1] Мазур *(польськ.)* — селянин.

Якили жирну і ніжну підчеревину. А з усякого збою варили у найбільшому горшку холодець — на прощальну вечерю.

Тепер Якилина була зла на самий білий світ за те, що його так погано влаштовано. Вона поралась біля печі і час від часу неприязно зиркала на козаків. Особливо на отого громохкого здорованя Федора не могла дивитися без злості.

У день, коли тільки наїхали козаки, їй ніби отверзлося нове життя, ніби саме щастя до неї завітало. В очах тоді засвітився вогонь радості, а в серці тьохнула і завмерла велика надія: хтось візьме! Господи, якби отой громохкий здоровань! Такий же гарний, такий же гарний та дужий!.. Першого ж дня у сінях обхопив, коли з хати вибігла,— дихати нічим стало. А потім два дні лоскотно було від самої згадки. А потім більше й не підходив і не обнімав. І ніхто не підходив. І надія потроху пішла з серця...

Назавтра рано поїдуть гультяї у свою Січ, а вона знов залишиться вдома, як була, одинокою — довіку дівувати на сміх тим, що стають на порі. Тим, молодим, завжди смішне чуже старе дівування. Злі молоді — тільки своє щастя бачать, до чужої біди та недолі діла їм нема.

Так споконвіку.

Якилина все більше сердиться і навіть дивитися на отого громохкого здорованя не хоче.

Та ось він сам наблизився, лівицею обійняв і, не напружуючись, легко одірвав від долівки — чоботи впали з ніг. Зазирнув у вічі, пустив у них веселого страху, зареготався на всю хату:

— Га-га-га-га! Якилино! Не іскуси!

Шарпнулася, голосно схлипнувши, випручалась, плигнула в чоботи і вибігла з хати. Козаки сміялися, а Федір стояв посеред хати диким туром і щось мислив. Певне, щось відчув колишній мніх, щось потаємне і велике зрозумів. На подив козакам рішуче пішов услід за дівкою.

Обминувши повітку, Якилина бігла втоптаною стежкою через город у леваду, до глибокої стариці, яка тільки-но вкрилася тоненьким льодком. Забачивши людину, сорока білобока знялася зі стіжка — заскрекотала, полетіла геть. А дівка сховалася за стіжком. Федір обдивився, наважився — пішов слідом. Вітер ворушив йому довгого оселедця, мороз по чорному сипав срібні блискітки — і козак здавався в просивиною. Стежка не дуже втоптана — чоботи гребуть сніг, розкидають по боках.

Чим ближче до стіжка, тим скрадливіше ступав Федір: або хотів зненацька появитися перед дівкою і налякати, або сам забоявся.

Аж раптом почув надривні схлипи Якилини і болючі, як сама доля дівки-перестарки, слова:

— Господи! Всемилостивця наш! Дай мені мужа, господи! Ти ж поблагословив людей множитися і населяти землю. Ти ж сотворив мене дівкою — то дай же мені мужа, господи, ти ж добрий! Не лишай мене дівкою до смерті! Не лишай — тяжко жити одинокій, господи!

Схлипи рвалися дівці з грудей, як мука і як надія, як зойк і як молитва. Якилина вже не могла саму себе впинати, бо у тих словах, у тих сльозах виливався її розпач перед завтрашнім незогрітим, злим, одиноким існуванням.

Кожен довгий схлип, як вода на вогонь, хлюпав на збуджено-грайливий настрій Федора Чернеця, аж поки не загасив того настрою і не погасив.

Ішовши просто пожирувати та — обом на втіху — пом'ятися згодну на те дівку, безнадійно грішний мніх-козак раптом ніби з розгону, наштовхнувся на гострі пекучі терни людського безталання — і йому самому біллю запекло в грудях. Розгублений, ошелешений, стояв на стежині і, може, вперше в житті по-справжньому розумів, що з душі у душу перейняв велику людську покривдженість, що стала вона йому болюча, як власна.

Скільки повисповідував дівиць та молодиць — ніколи не вражався їхнім оповідям і сльозам. Скільки почув жалінь на нещасливу долю — і чи то дівиці та молодиці жалувалися нещиро, чи то сам слухав, думаючи про інше,— жодна таємна сповідальна скарга не торкнула серця. Завчено одпускав гріхи рабі божій — і з миром відправляв грішити далі. А тут — аж занімів перед глибиною розпачу, перед силою бажання не скоритися долі, вирватися з її лабет, здобути хоч крихту щастя на землі.

Нарешті схлипи затихли. З-за стіжка, долонями розмазуючи по щоках останні сльози, вийшла заспокоєна Якилина. Побачила Федора — і завмерла, не чекавши такого. Якийсь час дивилися одне на одного тим поглядом, який споконвіку зрозумілий тільки двом. Нарешті Федір Чернець зробив крок уперед і сказав:

— Так чого ж, діво Якилино! Гласить закон: єлма приспічило — толма поженимося!

— Тю! — відповіла Якилина, домазуючи сльозу і відступаючи.— Ти чого тут? Баламуте! Тю! Іди звідси, баламуте!..

Федір зробив крок до дівки, зробив другий, третій — Якилина відступала, витріщала очі та блідла. Враз поклав руки їй на плечі, притулив до себе:

— Аз внемлю і беру тя в жони, Якилино!

— Ой!— прошепотіла Якилина і зависла на дужих руках Федора,— Не бреши!

— Істинно речу — беру!

— Ой! — ще раз прошепотіла Якилина.— Піддерж мене, ноги не несуть.

Федір легко підхопив на руки Якилину, постояв, подумав — і поніс за стіжок...

До хати повернулися, очманілі від несподіваності та гостроти всього того, що сталося біля стіжка. Розхристана, бліда Якилина з порога, ніби спіткнувшись, сміючись і плачучи, повалилася матері в ноги, заговорила, мов заголосила:

— Матінко рідна, благословіть мене заміж іти!

Мати якраз тримала у руках конву [1] — несла звурджене [2] молоко, козакам на дорогу сиру зробити. Упустила — конва бухнулась денцем на долівку, сирні бризки розлетілися по всій долівці. Перехрестилася очманіло:

— Господи, твоя воля! Якилино!

Федір Чернець сяк-так підібрав черево, теж опустився на коліна, пісно одвів очі убік:

— Благословіть мя дланією своєя!

Козаки, що були в хаті, спочатку поніміли, а тоді розреготалися. Навіть у Максима Кривоноса заворушилися вуса: теж, бач, весело стало. Тарас Федорович, що, сидівши на лаві, із здивованою цікавістю спостерігав пузатого колінопреклоненного мніха-гріховодника, пішов до комірчини і повернувся з страшною своєю барбарою. Подав її Кривоносові, очима вказав на Чернеця:

— Поблагослови, Максиме, сучого сина, бо сам ще нездужаю, од щирого серця!

Максим кивнув, виважив барбару і попросив Тараса Федоровича:

— Одійдіть, батьку!— розмахнувся і оперіщив Федора межи плечі.— Оце тобі, сучий сину!

— Ще! — наказав Тарас Федорович.

---

[1] Конва — дерев'яний дзбан на піввідра рідини.

[2] Звурджене — молоко, готове для виробництва сиру.

— І ще тобі, сучий сину! — додав Кривоніс.

— Годі! — Тарас Федорович одібрав барбару, рукояттю насварився на мніха-козака.— Це тобі, мніше окаянний, чорт буйоловий, за скоромину у пісний день! Ну, невтримна ж твоя душа! Не вмреш сам — баби доконають.— І до старої Ганни: — Зовіть господаря та поблагословіть їх — куди подінетесь, раз обом закортіло. Матимете смиренного зятя: щодня бога згадує, а горілку п'є тільки дарову.

Аж тепер убогу хату розсунуло реготом — та так уже й не стулювало три дні: козаки, відклавши свій від'їзд, гуляли весілля Федора та Якилини.

На четвертий день, коли саме похмелялися, саньми-кошівкою прикотив до села пан управитель Ян Слупек: якась добра душа встигла доповісти пану управителю, що у Ходоках — а саме у хлопа Голобородька — гостюють козаки. Що за козаки? Чому козаки? Навіщо козаки? Хто дозволив? Гарні розписні сани пана Слупека, запнуті ведмежою шкурою, зупинились біля воріт Голобородькової садиби. Пан управитель пхнув у спину машталіра і звелів йому покликати старшого з козаків.

Але з веселої хати машталіра не випустили: мав випити за здоров'я [illegible]лодих, за здоров'я козаків, за здоров'я пана Слупека — аж поки не звалився. А пан Слупек, слухавши регіт з хати, потроху замерзав у санях і бардзо сердився. Вдарити б по конях та їхати геть — панський гонор не дозволив. Піти б самому у хату — теж гонор став на заваді.

Аж коли замерз до синяви, коли наслав на козачі та хлопські голови усі, які знав, прокляття, коли напридумував по п'ять жорстоких кар на кожного схизмата і хлопа, з хати, як з корчми, вивалилося кілька п'яних козаків. Вони, не питаючись, вихопили з саней пана Слупека, з гиком понесли. У сінях поставили на ноги, попхнули до світлиці. Хотів накричати на нечес, на бидло — як посміли? — але чиїсь важкі очі не дали.

На покуті — двоє козаків, один старіший, другий молодший, з перебитим носом. Очі того й іншого — дивляться на пана Слупека некліпно, і погляд того й іншого не віщує панові Слупеку нічого доброго. В очах ні посмішки, ні краплини тепла, ні іскорки доброти.

— Посадіть вельможного пана за стіл! — наказав старіший козак таким голосом, немов звелів посадовити пана Слупека на палю.

Пан Слупек зробив спробу випручатися, але тримали його такі залізні руки Максима Голобородька, що пан управитель тільки й зумів дригнутися. Сів.

— Налийте панові — пан здоровкатиме молодих! — знов наказав старіший козак і очима вказав на конов.

По пещеному обличчю пана Слупека пішли негарні червоні плями: аж тепер пана примусив заговорити гонор:

— Як смієте? — підхопився.— Бидло! Схизма! Ніц не позволям! — І тут панові очі побачили машталіра: усмерть п'яний машталір валявсь під лавою, щось бурмотів і намагався підвестися — так наказувало йому ще не зовсім, сп'яніле лакейство. Але хміль зробив своє діло. Машталір тицьнувся лобом об долівку і тепер заснув міцно — як мертвий.

— Сядь, пане! — наказали важкі очі старішого.— Сядь! Негоже відмовлятися, коли люди просять.

— Не шядам! — кричав панський гонор.

— Ну, як хочеш,— відповіли важкі очі.— Думалося, випеш по-людському, навсидячи. Не сідаеш — пий, як свиня,— навстоячи.

Гонор хапав ротом повітря і шукав найобразливіше слово. Важкі очі не ворушилися, не кліпали, не давали панові слова сказати, вдихнути легко.

— Перед собою маеш, пане, перначного Запорозького коша пана Тараса Федоровича,— сказав козак з перерубаним носом і важкими очима.— Пан перначний сьогодні старостує на весіллі пана сотника Чернеця,— показав рукою,— і панни Якилини Голобородьківни,— показав рукою.— Пан перначний просить тебе, твоя мосць, не погидувати і випити з його рук оцього келиха за здоров'я молодих! — І під козацький регіт подав панові Слупеку конов, до половини наповнений хмільним медом. Та ще й попередив: — Не здумай, пане, відмовитись чи вилити — хай тебе матка бозка боронить від такого! Пий — до дна!

Вщух сміх. Пан Слупек, так і не знайшовши нищівного слова, зрозумів, що з ним не жартують, що козак з такими очима, як у того, що подав конов, зітне голову — і не моргне. І в цілковитій тиші випив усе до краплі. Поставив на стіл порожнього конова, у приступі задухи витріщився на козаків. Дихати йому було нікуди, в голові шуміло, стіна і вікно зрушили з місця і попливли кудись. Пан Слупек утратив рівновагу, похитнувся. Звідкись здалеку почув голос лихоокого з перерубаним носом:

— Лишаємо в цій хаті універсал. Про що — прочитаеш іншим разом. І якщо вдієш бодай найменшу кривду панам Голобородькам — я сам повернуся сюди і посаджу тебе на палю, твоя мосць! Пам'ятай, пане: мовить полковник Кривоніс. А тепер іди! Проведіть пана, панове козаки!..

Пан Слупек щось чув про Кривоноса. Його ясновельможність пан Адам Кисіль, приїздивши, говорив, що під Білою Церквою страшно бився з татарами якийсь Кривоніс— нікого не милував з ворогів. І цей Кривоніс, сам мазур і мазурський поводир, насмілився сказати брацлавському хорунжому, тодішньому регіментареві кварцяного війська панові Хмелецькому, що ще черга й до панів дійде і що він, Кривоніс, кожного розсікатиме навпіл...

У голові пана Слупека більшало шуму і круговерті. Спромігся дійти лише до порога — і впав головою у сіни.

П'яного пана управителя в обнімку з п'яним машталіром уклали в сани, вкрили ведмежою шкурою, туго прив'язали мотузками, щоб бува не повипадали десь у сніг,—і свиснули, гикнули на коней. Ті рвонули з місця і понесли за село.

Ще через день тверезі, серйозні козаки рушили з Ходорків на Січ. Максим Голобородько, який добре знав усі тутешні дороги, радив їхати на Козелець, а потім на Бобрик та Переяслав — так було майже навпростець. Однак Тарас Федорович мав побувати ще у Києві, тому наказав їхати Міжріччям — на Димер і на Вишгород.

Пані Якилина Чернець проводила козаків аж за село. Йшла, трималася за стремено могучого огиря, на якому возсідав коханий Федя, і гордо, навіть з якимось презирством, позирала на стрічних молодиць: оце вам, насмішниці! Я козачка, а ви хлопки!..

8

Стецькова господиня, така ж худа і сердита, як і її чоловік, мовчки готувала частування. Поставила на стіл мисику щойно зварених — ще парували — буциків [1], сковороду з яєчнею на салі, полумисок солоних огірків упереміш із бадиллями кропу, листям хрону, смородини та вишні,—

[1] Буцики — галушки з сметаною і з маслом.

як витягла з діжки. Потім появилася копчена веприна — Стецько два тижні тому заполював вепра на березі Либеді під Лисою горою — і чимало грині [1] до борщу. Скоро пані Хмура принесла одразу запітнілий здоровий глек браги, два кухлі — і, склавши руки під хвартухом, зупинилася оддалік, побіля мисника, послухати, про що говоритимуть чоловіки.

Стецько — брови вгору, вуса униз, здивовано-сердиті очі на жінку — запитав без усякої поштивості:

— А чого стала? Місця свого не знаєш, нерозчова [2]? Чи роботи більше нема? Ану — до закамарка! І щоб я тебе не бачив і не чув! Знадобишся — покличу! — сказавши таке, налив браги у кухлі і ніби поскаржився Тарасові Федоровичу: — Світ перевертається, пра'! Баби — і ті з послуху виходять, верховодити намагаються!..

Тарас Федорович хитро промовчав: був нежонатий і питання, чи виходять баби з послуху, чи не виходять, його ніколи і аніскільки не турбувало. А встрявати, коли чоловік жінку вчить, негоже: у всякій сім'ї своя поведенція, хай чоловік та жінка самі згоди доходять, стороннім туди носа нема чого потикати. Тому вирішив за краще ковтнути трошки міцної браги. Вкинув у рот гарячого буцика, смачно зажував.

Стецько вицідив цілий кухоль і гриз огірка з таким страшним тріском, ніби у нього у роті козаки і турки з пістолів стріляли. Після того куснув жилуватої веприни. На худющих вилицях угору-вниз ходили жовна. Як у рака, туди-сюди ворушилися вуса.

— Хльости [3] на бабів нема,— продовжив свою думку.— Ти їй теє, а вона тобі — онеє. Ти їй стрижене, а вона тобі смажене. Ти їй про ячмінь, а вона тобі про гречку. А що ж воно далі буде? Кінець світу?

Тарас Федорович і на це промовчав. Хай посердиться добродей Хмурий — полегшає йому.

Посердився. Полегшало. Вже спокійно кидав під вуса буцики, час від часу запивав їдло брагою і говорив про те, що у світі діється. Тарас Федорович нічого не пив і майже нічого не їв: з дороги боліло у боці, не зовсім зажила ще вавка. Слухав. Хмурий дивився у мису з буциками і говорив

[1] Гриня — тоненькі скибочки хліба, запечені до червоного.
[2] Нерозчова — недотепа.
[3] Хльоста — биття руками (кулаками).

так, немов саме оці буцики і були йому найбільшими ворогами:

— Скрізь воно вже так показує, Тарасе, що терплячка хлопові пропадає. Попробував хлоп, що таке кріпаччина, і довго відтепера не терпітиме. То хлопова рука у потилиці чухала, а ниньки до святого ножа тягнеться, Тарасе.

— Таке вам хлоп казав, добродею?

— Таке сам бачив, Тарасе.

— Де?

— Неподалік. У Глевасі. Зарізали пана. І панію зарізали. Горло перерізали, як худобині.

— За що?

— Коли ріжуть, Тарасе, то вже не питайте, за що? Питайте, чи довго терпіли?

— Добре сказали, Стецьку! Коли од вовка нема терпіння, вівчарі беруться за вила, бо вовк іншої мови не знає. Коли хлопові прийде від пана справжня вереда [1], коли хоч в опар [2] головою, отоді хлоп теж візьметься за вила, за рожен. То, кажете, нині до святого ножа руки потяглися?

— А так, Тарасе. Люди вельми посердитішали.

— Вік у нас з вами сердитий, добродею Стецько, і ні з чого добрі ати. Я вже й сам не вірю, що був на землі рай господен.

— Не було раю!

— Може, й не було.

Одчинилися двері. Через поріг, підштовхуваний ззаду, переступив розхристаний, блідий, оброслий бородою козак без шапки, у брудному, драному жупані. За козаком увійшов Максим Кривоніс з пістолею в руці. Причинив двері, пхнув ні живого ні мертвого козака до столу:

— Іди, шкарада [3] уніатська!

Козак зробив крок, зупинився. Зирив сторожко, зляканo. Тарас Федорович теж зблід. Підвівся з-за столу, поволі наблизився до козака, задивився... Козак зиркнув на Трясила раз, зиркнув удруге — і тоненько, як собака на дощі, заскавулив. Кривоніс дав йому по шиї — той уклонився, мов носом клюнув, замовк. Трясило ще подивився і заговорив до козака, як до давнього знайомого, котрого стрів на ярмарку при доброму гуморі.

[1] Вереда — надсада, край силам.
[2] Опар — ополонка у болоті, яка ніколи не замерзає.
[3] Шкарада — гидота.

— От би вже й не подумав, що саме вас побачу, пане Било! Такий козак, така душа — а бачте ж!.. Пам'ятаєте, у поході гетьмана Сагайдачного на Кафу кулешу з однієї миси їли?.. Однополчанами і однодумцями вважалися... І оце ви мене — у спину колієм? А нащо, скажіть? Га? Продалися чи слави закортіло? Га? Свого зарізав, щоб у Варшаві про вас слава пішла? Чи ще далі — аж у папи римського вас лицарем назвали? То йшли б з однодумців, з козаків, а тоді вже можна й ножа у спину. Так чесніше, як по козацьких писаних і неписаних законах. Га, пане Било? Що ж мовчите?

— Змилуйтеся, пане Тарасе! — ледве чутно у відповідь мовив козак Било.

— Ну, от бачите! Тарасові ножа в спину і Тарасові ж «змилуйтеся!» Пане Било, пане Било!.. Не моліться двом богам — якийсь покарає.— Голос у Трясила рівний і спокійний, мова розважлива, майже дружня.— І грізно покарає. Як кривоприсяжцю і татя.

— Обдурено мене, пане Тарасе,— блідий Било не знав, куди дивитися, куди себе подіти.

— Обдурено? Біда вам з того, чоловіче,— відповів йому Тарас Федорович.— А ви мене, різавши, обдурили чи ні? Та не бійтеся, пане Било! У тортури вас не візьму, голову не зітну. Про що треба — уже розпитано паном Кривоносом, що ще маєте сказати — вже на Січі, на козацькому суді, скажете. І відтак теж не мене — Упиря бійтеся, пане Било. Слуга козацький діло своє знає.

— Обдурено мене! — майже крикнув козак.— Обдурено!

— Обдурити можна чоловіка, якщо його не тією дорогою спрямувати, а на манівці збити. Таке буває. А обдурити чоловіка так, щоб той чоловік іншому ножа у спину всадив,— то вже не брешіть, пане Било! Ножа у спину однодумцям годен всадити не обдурений, а тільки ворог, запроданець.

Несподівано для всіх козак Било, як підкошений, упав на коліна, заломив руки, хрипко закричав:

— Змилуйтеся, батьку! Змилуйтеся! Вірно служитиму! Дайте мені волю — я позиватиму Грицька Чорного, що мене намовив.

— Фе, гидь яка! — поморщився Тарас Федорович.— Хоч не плазуй, вивертень поганий! З тебе вірної служби — як з вовка дружби. Хоч після зради схаменись — умри

достойно. Тоді поважатиму, як врага-супостата, забуду, що ззаду вдарив, а не у двобої...

— Батьку, ось послухайте!..

Било плакав, стоячи навколішки. Сльози замурзаного, блідого від довгого сидіння в льоху зрадника викликали почуття огиди. Кривоніс наблизився, легко, як ватяного, підняв Била за комір, поставив на ноги, сказав неголосно, страшно:

— Стій, паскудо! Не плач слізьми бляденними, бо без суду заріжу — такий ти мені гидкий, що рука не здригне! Отут прямо у сажу свинячому заріжу!

Било злякався, втягнув голову в плечі, посмирнів.

— Виведи його, Максиме,— поморщився Тарас Федорович.— Я вже надивився. Цікаво мені було, пане Било, у ваші очі зазирнути: що в них? Ганьба в очах ваших, пане Било. І коли голову Упир вам одрубає, ганьба в очах залишиться. А тепер — геть!

— Хай тут сидить, батьку, чи з собою повеземо?

— Поки що хай тут, Максиме. Тут ніякий пан Чорний не здогадається шукати. А нам з тобою наука, пане мужичий полковник: всіх панів бил виводити на чисту воду не у бою, а ще до того, як на супостата йти. Щоб ніхто ножа в спину не устромив побратимові. Виведи! Гидкий він мені!..

Максим попхнув Била до дверей, вийшов з ним. Тарас Федорович прослідкував, як Било і Кривоніс пройшли до погребниці, як сховалися в ній. Обернувсь до Стецька Хмурого:

— Не розумію, добродею: як можна стояти під однією коругвою, клястися однією клятвою — і діяти насупроти тих, посеред яких стоїш? Не розумію, добродею...

9

До києво-печерського архімандрита потрапити було нелегко — його превелебність отець Петро Могила нікого з прочан та з своєї пастви не приймав. До уваги не бралися ні чини, ні багатства. До нього просто не пускали.

Сотник Богдан Хмельницький це знав — про Петра Могилу говорили у Києві дуже багато — не міг не чути. Братчики сердились і бурчали, бо не виявлялося до них тієї поваги, що при Єлисеєві Плетенецькому та Захарії Копистенському. Міщани переповідали про Могилу ті плітки, які десь колись хтось їм переповідав, чувши від когось. Православне панство висловлювало невдоволення. А всі разом доходили висновку, що архімандрика [1] вдався якийсь не такий, що не благочестив єсть і суєтен, а до того ж у словах груб, як жовнірський поручник, у поводженні різок. Ніякої смиренності, ніякої пастирської любові до пасомих. Було б отця Ісаю ставити архімандрикою — той і старіший, і смиренніший, і привітніший, і з братчиками у дружбі, і з усіма мирянами простіший, як істинний отець.

І тільки ясновельможні магнати, як католики, так і православні, не висловлювали свого ставлення до Петра Могили категорично. Їх єгомосці тільки загадково усміхалися, коли заходила мова про пана Петра. Ще зовсім недавно вони звикли бачити пана Могилу багатим, пишним і різким на слово і діло офіцером. Про його постриг говорилося, як про дуже тонкий політичний хід, а про його майбутнє ясновельможні обмежувалися загадковим:

— Побачимо, панове, побачимо...

Єгомосці були майже певні, що пан Петро Могила, молдавський воєводич, родич Вишневецьких, Замойських і Потоцьких, улюбленець короля Сігізмунда і один з друзів королевича Владислава, зрештою, розвалить усю пшеклєнту схизму і зсередини, тихо зробить те, чого досі не вдалося зробити у відвертій боротьбі ні панам, ні панським легатам [2] — принесе на Придніпров'я католицтво, а відтак мир і благодать.

Говорилося багато, але ясності не додавалося: києво-печерський архімандрит для всіх — навіть для братії свого монастиря — залишався загадкою.

Так от чигиринський сотник Богдан Хмельницький, чувши про характер і поводження архімандрита Петра Могили, все-таки вирішив побувати у нього.

У Києві Богдан опинився випадково — привіз якусь супліку [3] від свого пана полковника до пана полковника київського. Передав, отримав відповідь і міг їхати назад у Чигирин. І отут йому збрело у голову те, що збрело: мав же його превелебність пам'ятати давню розмову на подвір'ї гетьмана Дорошенка! Тим більше, що на Січі накопичилося чимало усякого такого, що отець архімандрит хотів би, певне, знати.

[1] Архімандрика *(розмовне)* — архімандрит.
[2] Легат *(лат.)* — посланець, посол. Тут у розумінні папських представників взагалі.
[3] Супліка — письмове прохання.

Рішучий, як і кожний наївний, якого ще ні разу не випроводжували з передпокоїв вельможних осіб, Богдан пішов у Лавру. На засніженому подвір'ї перед Успенським собором, як завжди, товклося чимало усякого люду і багатого, і убогого. Поспіхом у своїх справах проходили ченці, прогримів желєзами смердючий юродивий, бабуся з паличкою дибала, дибала і впала. Богдан підбіг, підвів стару, обтрусив од снігу. Та довго віщувала йому щастя і радості, аж поки Богдан не здогадався поспитати:

— А де, скажіть, покої отця архімандрита?

— Он вони, синочку,— вказала палицею.

Подякував, завернув на малотоптану стежку — і одразу як випав з натовпу богомольців. Відчув себе несміливим і одиноким. Перед вхідними дверима дерев'яного архімандричого будинку його перестрів високий широкоплечий чернець, статурою і виразом обличчя більше схожий на правофлангового жовніра, аніж на смиренного брата во Христі з найсмиреннішої обителі.

— Куди намірився, раб божий? — чернець заступив шлях, негостинно запитав, холодно глянув.

— До його превелебності отця архімандрита,— відповів Богдан не дуже вдало.

— Ану, чухрай звідси, раб божий,— тихо порадив чернець,— чухрай, звідки прийшов, бо дам по шиї — не до архімандрита, а до геєни огненної втрапиш. Бач, вискочив —до превелебності йому треба!..

Наливаючись гнівом за непоштивість,— а гнівливий був вельми і самолюбця,— Богдан насупив брови і сказав уже без ноток смиренного послуху, як годилося звертатися до духовних, а як козак до невихованого мирянина:

— Я у справах Війська запорозького! Скажіть його превелебності — чигиринський сотник Богдан Хмельницький А по шиї ще хто кому дасть! Я теж можу святим кулаком по окаянній пиці...

— Забирайся звідси, раб божий, а то я тебе живо у полковники висвячу! — Чернець теж налився гнівом.— Коли тобі кажуть, що не можна до превелебного, то не можна.

Сама рука полізла під опанчу [1] — до шаблі, бо зневаги до себе Богдан не терпів. Але чернець і собі шаснув у прорізь ряси рукою — бойова пістоль націлилася Богданові в груди.

— Іди! — наказав чернець.— Бо стрельну—тельбухи за надвратною церквою у брух свій збиратимеш! Я, пане сотник, теж не на сирівці замішаний. Я теж і на турка ходив, і на татарина, і усякого, хто у чужий монастир із своїм уставом лізе, можу добре навчити.

Ця нечернеча мова здивувала Богдана і погасила в ньому гнівний опір. Кинув шаблю у піхви і заходився пояснювати:

— Та зрозумій ти, скуфейка з половою, що мені вкрай потрібно до отця архімандрита! Украй! Я тиждень тому як із Січі — хочу поговорити з святим отцем про справи, які йому близькі!

— Сказано?— чернець теж заховав пістоль, тепер страхав Богдана очима.

Одчинилися двері настоятельського будинку, вийшов нестарий світлобородий чернець і спокійно сказав ченцеві-вартовому при дверях:

— Кричите, як при корчмі, прости господи. Соромно, брате Іоаникій!— Обернувсь до Богдана;— Пана сотника Хмельницького його святість отець Петро просить зайти! — І знову до ченця-вартового стиха: — Соромно, брате! Такі слова...— подибав помалу униз, до трапезної.

— Докричавсь? — запитав Богдан ченця.

— Іди ти!..— Той аж замахнувсь.— Через тебе приймай тепер покаяніє...

Богданові стало весело. Обняв хульника-ченця і по-дружньому втішив:

— Нічого, отче Іоаникій, усе минає — і покаяніє мине. А надумаєш знов у козаки подаватися — шукай чигиринського сотника Богдана Хмельницького, у нагоді тобі стану. Перехрестимо тебе з Іоаникія у якого-небудь Гаврила — і козакуй, раз не на сирівці замішаний...— З тими словами Богдан зайшов до архімандритського будинку, де на нього вже чекав служка. При вході зняв важку опанчу, тут же залишив шаблю і пістоль — негоже до святого дому із зброєю. Пішов надибки за служкою — скоро опинився у великій, більше по-князівському, аніж по-чернечому обставленій кімнаті. Служка вклонився, мовчки зник. Богдан роздивився. Золочені гнуті меблі, оббиті блакитним оксамитом, килим під ногами, мальовані парсуни на стінах — таке не в'язалося із схимницьким життям.

[1] Опанча — довга чоловіча накидка без рукавів.

Ліворуч одчинилися маленькі двері — до кімнати з внутрішніх покоїв увійшов господар дому Петро Могила — князь церкви і воєводич мирський. На ньому був лише світлий легкий підрясник аж до п'ят, і тому його превелебність архімандрит здався Богданові схудлим чи навіть висохлим. Довге темне волосся, заплівшись у кільця, лежало йому на плечах, у бороді раннім інеєм поблискувала просивина. Обличчя худе і жовтаве — як у хворого. Але очі молоді, веселі і привітні.

Його превелебність підкульгав, поклав на Богдана пастирське благословення, сам підвів з колін — і ніби перестав бути духовним. Глянув гостро, пильно:

— А ви — впертий, пане сотнику! А що було б, якби побилися на святому подвір'ї?

Богдан мить подумав, як відповідати, треба було сказати щось таке, що було б архімандритові приємне і одночасно не звучало б панібратством.

— Все одно, ваша превелебність, увійшов би до вас і попросив відпустити великий гріх. Справи Січі запорозької того варті, щоб набити мніха.

— Мої мніхи, пане сотнику, не з того десятка, котрих б'ють.

Ніяковість пройшла. Жартом Петро Могила заохочував Богдана до невимушеної беседи.

Петро Могила тримав себе з людьми звисока, а то й зарозуміло; ні братії, ні мирянам, ні далеким гостям не давав він жодного приводу сумніватися у своїй високості і непогрішимості, у своєму розумі і вченості. Інакше перед того розгардіяшу, що називався Україною, поводити себе було б смерті подобно: не тільки у високі ієрархи, не тільки у проводирі не годився б — навіть як звичайного міщанина міщани з'їли б.

Навіть у реєстровому Війську запорозькому згоди ставало все менше, а розгардіяшу все більше. Гетьмани вирішили, що їм усе дозволено, що можна красти, козаки-запорожці — що можна безкарно топити гетьманів. Зникав послух, зникав порядок, який личить мати серед війська, а разом з порядком могло зникнути і саме військо, перетворившись, зрештою, у таборисько крикунів та горлодерів. А то була б погибель Україні. Тому Могилі вкрай потрібно

було знати, що діється на Січі та у полках — хоча б для того, щоб правильно оцінювати власні можливості і розроблять власну політику в боротьбі з унією.

Ось чому він, почувши крик і визирнувши у вікно, одразу, як тільки впізнав Хмельницького, наказав ієромонахові Філофею Кизаревичу, завідуючому друкарнею, що саме був у нього, на ченця-сторожувальника нагримати — порядку заради, а сотникові Хмельницькому передати, щоб зайшов.

— Чув, листовно бідилися перед паном крулем Сігізмундом? — запитав Могила у Хмельницького.

— Бідився,— відповів той.— Але що з того? Міг би й не бідитися, бо покладатися доводиться на самого себе та на друзів. Король не хоче мене захистити.

— Королі люблять, щоб їх просили.

— Але підданим це не дуже приємно, ваша превелебність.

— Про це ми колись ще поговоримо з вами, пане Богдан,— пучкою доторкнувся до Богданової руки Петро Могила.— А зараз — що на Січі? Чи давно звідти, чи знаєте новини? Що саме думаєте про становище на Січі? Не поспішайте з відповіддю, але скажіть про все, що думаєте,— конча потреба в тому є.

Богдан витримав паузу, зібрався з думками — заговорив:

— Власне, ваша превелебність, з тим і насмілився потурбувати. Негоже мені, непомітному сотникові, про діла гетьманські мову вести. Та Січ гуде — і тому я мушу. Все почалося, ваша превелебність, з того, що гетьман Чорний одразу круто взяв у бік найвельможнішого панства. А ви знаєте, що то означає для козацтва: усі землі та води королівськими привілеями роздано магнатам. А козакові — маю на увазі заможному козакові — хутором не стань, поля не вріж, гарду [1] не постав, дичини не вполюй — на все накладено заборону гетьманськими універсалами. І вийшло так, ваша превелебність, що на Україні, на своїй землі, статечному козакові ніде і ніяк жити! А хто ж то довго таке витримає, ваша превелебність?

[1] Гард — козацьке займище для риболовлі з тимчасовою оселею.

— Важко витримати,— погодився Могила.

— От Січ і загомоніла, і по полках пішов гук, бо не витримали козаки. Бачили чимало панських лакиз — даруйте, ваша превелебність, на крутому слові — але такого Січ ще не бачила. Вперше такого гетьмана маємо, ваша превелебність! Коли наш брат козак щось не те робить чи не те думає, біда в тім невелика. Ну, занесе козака кудись убік, ну, випаде він на часинку із загального гурту, ну, попетляє по колючках —та й повернеться до товариства, бо куди йому діватися? Йому тільки й скажуть, що кепський. А от коли гетьман не те робить або не туди звертає, тут вже для всенького козацтва уготовані колючки та терни, ваша превелебність. Тут уже все козацтво може збитися на манівці, бо ad captum vulgi [1] посеред товариства зміщується або й зовсім зникає межа поміж правдою і неправдою. Козак учений, що то правда, а гетьман її лає, козак змалку знає кривду, а гетьман її захищає. І лишається козакові сидіти та до пори думати: чи він дурний, чи кругом життя іде навиворіт? Зрештою, всяк починає свій закон шукати, а від того спільному козацькому законові біда, бо там, де всяк собі закон, настає тільки беззаконня.

— Ви де вчилися, пане Богдан? — запитав несподівано Могила.

— Кінчив Києво-Братську школу, а також Колегіум у Львові.

— Філозопів читали?

— Не скажу, що багато, ваша превелебність.

— «Логіку» Арістотеля?

— Вивчав, ваша превелебність. Латиною.

— Грецьких філозопів інших?

— Мови не знаю.

— Читайте греків латиною! І філозопів римських читайте. Якомога більше і уважніше. Читайте — наука бачитайте. Якомога більше і уважніше. Читайте — наука бачитайте. Якомога більше і уважніше. Читайте — наука бачит

ність. Зараз пан Чорний збирає похід у Крим [1]. Сам не піде, козаків поведе генеральний хорунжий Іван Сулима. А що з того вийде, ніхто не скаже наперед, бо не в часі зараз татарина чіпати — сильний став татарин під новим султаном Джанибеком — ніде правди діти. А ми при новому гетьманові ослабли. І козацтво це знає. Але гетьман наказує — і Сулима поведе козаків. Навіщо? Не інакше, щоб невдоволеним роти позатикати.

Петро Могила всівсь зручніше, насупив брови, думаючи. Розчепірив пальці, приклав пучки лівої руки до розчепірених пучок правої, порозглядав, що вийшло. Нарешті підвів очі на сотника Хмельницького.

— Не знаю, пане Богдан, коли і за яких обставин доведеться зустрітися ще — вік наш неспокійний і мало пристосований до частих гостин. Ряса моя не увільняє від справ мирських, справи духовні теж на моїх плечах, а ще ж є кохана наука і не менш кохане друкарство. І хотів би, може, бачити вас частіше, але — латиною на латину — ab actu ad potentiam valet consequentiam [2] — у трудах перебуваю. Моя вам порада на сьогодні: не втручайтесь поки що у високу політику, ще не час вам, пане сотник. Але й від політики збоку не стійте. У першому випадку вас, зеленого і невченого, з'їдять старі політикани, у другому — про вас забудуть. Шукайте спільників і ростіть потроху — як дуб росте. Не поспішайте. Осика швидко вгору дереться, але ціни не має, бо трухлявіє ще швидше. Я з високого кола найможніших — і тому раджу вам лише те, у чому цілком певен.

— Дякую, ваша превелебність! — сидьма вклонився Богдан.

— І мисліть, пане Богдан! Мисліть над усім, що варте уваги! Політикус, який хоче творити діла великі й корисні, який прагне уславити ім'я своє в народі і в історії, мусить уміти зріти істинну путь для поспільства серед многих хитромудрих і кручених стежок посполитих. Одкиньте суєтне і єдиновременне, зріть велике і вічне. Се велика наука, і не всяк король її осягає. Тому мало земля рождаєть Солонів і Темістоклюсів, Поплікол і Цезарів [1]... Коли ж осягнете все це, осягнете й інше: чому славне козацтво не дало во многая літа мужа великого і чому гетьман Чорний паде — і паде скоро, хоч я не знаю, хто саме його звалить і як скоро. Но причина ясна мені: стежки козаків нині не зливаються в єдину путь, і тому Грицько Чорний — не провідир війська. Він не зрить істинної біди козацтва і поспільства, він не зрить і спільної користі. Він алче користі своєї та своїх ближніх. А се веде до гибелі. Отже, мисліть, пане Богдан! Мисліть! Поки що уповатиму на майбутню стрічу і не скажу більше нічого. Хай благословить вас всевишній!..

Від Петра Могили Хмельницький вийшов у стані тієї піднесеності, з якою не летять у блакитне позахмар'я порожніх мріянь, а стають до праці на землі. Ішов до його превелебності архімандрита розказати про те, що хвилювало і було незрозумілим,— але, вважай, нічого й не розказав. Хотів вислухати якусь пораду, яка помогла б у сьогоденній скруті,— вважай, що нічого такого не почув. Але те, що сказав Могила, було таке значиме і таке нечуване, таке просте і таке всеосяжне, що Хмельницький раптом відчув себе перед воротами у зовсім новий світ, де йому одкрилася істинність людей і діянь. Нічого не стало прістіше — все стало зрозуміліше.

Під ногами тугою капустою рипів сніг — підморозило. Богдан Хмельницький перетнув лаврське подвір'я, вийшов крізь врата Троїцької церкви і попрямував на Поділ. Він проживав у непоказній корчмі під горою, бо не захотів зупинятися у панському домі київського сотника Деркачівського. Корчма нагадувала Богданові далекі вже дні ранньої молодості, Братську школу. Тут же, у цій корчмі, сидів розтелешений спудей, коли Богдан скрадом у спудейській свитці ходив на погреб гетьмана Конашевича-Сагайдачного...

Правду каже превелебний отець Петро Могила: шість літ минуло від дня погребу Конашевича-Сагайдачного —

---

[1] Похід у Крим відбувся року 1628-го, козаки потерпіли поразку і ще більше зненавиділи Чорного. Той змушений був навіть переселитися «на волость» — у Черкаси. Сподівання його на «усмирення» козаків не виправдалися. Похід, навпаки, прискорив виступ Тараса Трясила.

[2] Ab actu ab potentiam valet consequentiam *(лат.)* — між можливістю і дійсністю існує ряд обставин.

[1] Солон (639—559 рр. до н. е.) — великий грецький законодавець; Фемістокл (Темістокл, 527—460) — афінський полководець, з іменем якого пов'язані блискучі перемоги над персами; Поплікола (Публій Валерій, ум. 502 р. до н. е.) — батько римського законодавства; Цезар Кай Юлій (100—44 рр. до н. е.) — великий римський полководець.

шість гетьманів помінялося. Дорошенко — пихата і розумна голова! — двічі гетьманував, три роки забравши. А ще на три роки — чотири гетьмани! Це хіба не тривожне явище на Січі? Ой, тривожне! Міцної влади нема, послуху нема. А скрізь — вороги, які готові у ложці води втопити. Якщо влади не посилити, що буде далі? До чого дійде козацтво?..

«Мисліть, пане Богдан! Мисліть над усім, що варте уваги!..»

10

У Києві Тарас Федорович пробув до березня, ніде і нічим не виказавши перед козацтвом, що живий і вже здоровий. Він на люди не потикався, ні в які справи не встрявав. Пані Хмура його смачно і ситно годувала, він одлежувався, входив у тіло і починав нудитися.

Максим Кривоніс і Максим Голобородько на чолі невеличкого загону поїхали до Львова, побули там недовго і повернулися з бранцем, якого показали тільки Тарасові Федоровичу — вночі, щоб ніхто сторонній і не побачив. Після того бранця було заковано у важкі вериги і посаджено в інший льох — добродей Хмурий мав три льохи на господі для таких надибків, як пан Било та інші кламці [1]. Варту біля льоху з львівським бранцем у засідках несли козаки, поіменно вказані самим полковником Кривоносом.

З Січі приходили непевні і погані вісті. Їх добродей Стецько вислуховував на деміївському торжиці, на Боричевому узвозі, а тоді переповідав Тарасові Федоровичу. Той палив люльку і слухав новини з виразом сердитої зосередженості. Спочатку прийшла вість, що у Кримському поході козаків розбито — мало хто й повернувся.

Трясило насупив брови і надовго замовк. Він знав уже багато. Тепер йому треба було знати, як і чому було призначено цей похід? Якщо козаки пішли самовільно, що бувало не раз,— то одна справа. Якщо рада вирішила братів визволяти — то справа інша. Але якщо похід відбувся з

[1] Кламець — клятвопорушник, зрадник.

дозволу коронного гетьмана? Тоді на цю справу треба дивитися зовсім по-іншому, бо само собою напрошувалося питання: чи не умисна це зрада Грицька Чорного? Ще одна у ланцюгу ганебних зрад.

— Добродею Стецько? — запитав по мовчанці.— А такого нічого не чути: брали козаки дозвіл у коронного на похід чи самі подалися?..

— Такого ніби нічого, Тарасе. Тільки й гомону посеред усякого люду, що про гибіль голоти та нереєстрових. Беззецно [1] воно якось виходить, Тарасе. Безецно! Нереєстровому, гомонять повсюди, тільки жити тісно на білому світі. А здихати привольно — степу кримського скільки хочеш послано під голови... От про це гомін іде...

Потім пішли чутки: Грицько Чорний буцімто зрікся гетьманства, а на його місце Січ обрала Івана Сулиму. Потім заговорили, що не Сулиму, а Левона Івановича. Потім, що не Левона Івановича, а Івана Кулаку-Петражицького [2]...

За кілька днів і зовсім прочвирне [3] щось забалакалося, що на Січі разом гетьманують Іван Сулима, Левон Іванович і Грицько Чорний: Сулима, мовляв, виписниками та бідаками-реєстровими верховодить, Іванович — голотою, а Чорний — усіма реєстровими полками. Тарас Федорович тільки знизував плечима. Однак на Січ не рушав, бо мав знати твердо, що там і як там.

Нарешті стало точно відомо, що гетьманує таки Грицько Чорний. Щоправда, всеньку зиму колотилося на Січі — Чорний кілька разів утікав на волость, але при владі втримався. Зараз він знову на Січі. Козацтво сердите, але бурчить у півголоса і по закамарках, бо не має кому вірити, а відтак усього боїться.

Коли зійшов сніг і затужавіли дороги, Тарас Федорович рушив, нарешті, на Січ. До кільканадцяти вершників, що виїхали з Деміївки на Василев та Білу Церкву, одразу за святим скитом грішного ченця Феофана [4], приєднався зрослий

[1] Безецно — нечесно, несправедливо.

[2] Історики всяк по-своєму описують справи на Січі в цей період, однак усі сходяться на думці про веремію, яка там панувала.

[3] Прочвирне — потворне.

[4] За дослідженнями В. А. Шиденка, ченця Києво-Печерської лаври Феофана, як «гріховодника», було вигнано з обителі. Він довгий час тинявся білим світом, а потім вимолив собі право викопати печерку посеред Голосіївського лісу, поблизу Києва, і жити

і міцний послухом загін Максима Кривоноса, а за Білою Церквою — загін Павла Конашевича-Бута, або просто Павлюка. Павлюківці теж були хлопці сердиті, але зрівнятися з кривоносівцями все-таки не могли. З таким військом Тарасові Трясилу можна було не боятися нічого і нікого.

Рушивши, спочивали мало: на Січ треба було прибути несподівано, щоб застати там Грицька Чорного.

11

Грицько Савич Чорний поволі та потроху забував свої давні страхи. Тепер у нього були чималі гроші, були багаті маєтності у Черкасах, була влада над одним з кращих військ — Військом запорозьким, були впливові друзі у Брацлаві, Львові і аж у Варшаві, були вірні слуги у полкових містах і на Січі.

Довгий час не давав спокою отой репаний мужик Трясило, що весь час після поїздки до Львова придивлявся, принюхувався, підкопувався під нього, Грицька Чорного. Здається, він дещо знав або про дещо здогадувався. Але відтепер не знатиме і не здогадуватиметься: якщо не доробив своєї справи пан Біло, то послав Тараса на той світ інший надійний чоловік, який підпалив хату у Білій Церкві і нікому не дав з неї вибратися. Кінець Тарасові Трясилу!

Великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський був з кварцяним військом далеко — воював шведа з перемінним успіхом, пан брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький нездужав та й взагалі у козацькі справи волів не втручатися,— і так виходило, що він, гетьман Грицько Чорний, єдиний і найбільший на Україні повелитель. Це тішило і додавало гонору.

Давно вже минув час, коли він до сліпої ненависті заздрив багатим козакам. Тепер сам, хвалити бога, не послідній посеред старшини! Тепер нехай йому самому заздрять.

з проповідництва. Скоро Феофан заслужив звання «преподобного», а місце посеред Голосіївського лісу, де він жив, і досі називається Феофанією.

Гетьман Чорний почував себе впевнено: його турботами найстатечніші реєстрові козаки мали щорічні виплати, як писалося у Куруківському договорі, міцно сиділи на хуторах, позивалися до власного суду, полювали на власних угіддях, ловили рибу на власних постійних гардах і тонях. Жили! І хай би хто тільки насмілився одібрати все оте у панів козаків — горло тому перегризли б! Власними руками задавили б! Зарізали б! Реєстрові-бідаки, нереєстрові, втікачі-голота нічого цього не мали. І він, гетьман, заборонив навіть думати про таке. Вони гомонять, висловлюють невдоволення, але у гетьмана добра охорона — найбагатші. З такими слугами йому не страшно. Ці оборонять, бо дбають не лише про гетьмана, а й про самих себе.

Та воно й сказати: хочеш їсти пироги та балабухи, а не сухарі та тюрю,— захищай того, хто тобі дав і на пироги, і на балабухи. А найліпший захист — то кругова порука! Отож — обороняйте добродавцю!

На Пониззі, неподалік від Січі, після кримського походу знов назбиралося сорок тисяч виписників, нереєстрових та іншої усякої голоти [1]. Кричать, що їсти нічого, що волі нема. Кричать — а гетьманові Чорному байдуже. Кричіть, хоч посинійте! Їсти нічого? То поздихайте з голоду, бо хто вас сюди кликав? Волі нема? А якої волі вам треба?

Як сарани, тієї голоти: лізе звідусюд, лізе, лізе...

Давно забув Грицько Савич Чорний, якого він роду-племені, як сам до волі і до багатства тягнувся. Все забув, бо все забувається. Зараз Чорний — зацний шляхетний пан, не всяк з старшини йому вже рівня. А усякі там мурла та цапури невмивані й поготів нехай своє місце знають! Так ведеться.

На душі Грицькові Савичу спокійно, у тілі лагідно. Весна прийшла рання, добра. Перша трава пробивається, небо — тепла голубінь, а в небі жайворонки дзвенять, тиху дрімоту навівають. Сидить Грицько Савич біля свого зрубу на колоді, витрівається, і снують його думи навколо приємного ледачого «ні про що». Як у ситого кота на сонці.

І коли по січовій фортеці прокотився якийсь неспокійний гомін, гетьман таки ледаркувато наказав джурі:

— Ану, бігма дізнайся, що там сталося.

---

[1] Саме таку кількість названо в офіційному донесенні Стефана Хмелецького польському урядові.

Джура побіг, прибіг та:

— То щось пустеє, батьку. Якийсь Трясило, балакають, у тамтому таборі, де голота, появився — і більш нічого й не чути.

— Га?! — як підкинуло Чорного. Холодом хукнуло у живіт, млостю вдарило у ноги.— Ти що верзеш, псяюхо? Який Трясило? Трясило давно помер!

— Таке чув, батьку,— злякався хлопчина.— Козаки балакають! А я почім знаю, умер чи не вмер?

— А нехай тобі язик вирве! Верещака [1] дурний! Баймус [2] ледачий! Живо — пана Крижака до мене! Ну? Бігом! — ногами затупав.

І від тієї нещасливої хвилини вже не був спокійний гетьман Грицько Савич Чорний. Він спустився у прохолодний зруб, нервово, напуджено, як вовк у ямі, туди-сюди забігав по волохатій повстині. Льодом по осінній ріці зайшов йому у душу страх — і не давав помислити спокійно, виважити все, що сталося, вирішити, як бути. Страх заціпенив мозок, страх гнітив дію, страх штовхав на найнерозсудливіше.

До зрубу увійшов сотник Харлампій Крижак, чоловік молодий, гарний на вроду, ставний у ході. Йому добре пасував жупан з заморського зеленого єдвабу, підперезаний червоним поясом, до лиця була шапка-огулярка, м'які червоні сап'янці, до статури крива шабля. Але все оте було трошки показніше, аніж годилося навіть для найближчої до гетьмана особи, і тому здавалося лицедійним, несправжнім, як ото у прекумедних інтермедіях Якуба Гаватовича [3], що їх показували на торжищах та на позорищах — в тому числі й на Січі. І смішно, і все як у житті,— а однак знаєш, що то тільки лицедійство і кумедія.

Всяк верховний свою старшину має, своїх довірених, найближчих. Гетьман Чорний теж мав своїх випробуваних із старшини. На них він покладався, через них передавав своє владне слово у рядове козацтво. Але ніхто з оточення гетьмана не знав, звідки і як появився раптом біля Чорного пан Крижак. Навіть сам гетьман, якби його поспитати, не відповів би. Просто появився — і став необхідним. Бо, може, колись сказав чи зробив щось путнє у найпотрібнішу

[1] Верещака — балабол.
[2] Баймус — лобур.
[3] Якуб Гаватович — автор кількох інтермедій комедійного змісту до драм «високого стилю». В описуваний час — уже добре відомий письменник.

мить — і був помічений. Чи вдало під руку підвернувся для якоїсь дії — і був відзначений. Усяке буває. Але скоро Харлампій Крижак став сотником і відав потаємними гетьманськими справами. Цей розмальований, скрадливий чоловік чим далі, тим більше значив посеред старшини: на дозвіреного батька гетьмана зважатимеш, хоч він у старшині й приходень — як жаба у молоці. А сотник Крижак, розумівши силу і винятковість свого становища, поводив себе не стільки незалежно, скільки нахабно, гоноровито, зарозуміло, чим дражнив панів старшину і потроху викликав стійку неприязнь до себе.

Зараз легко, по-кошачому, ускочив у зруб, зупинився перед гетьманом — як писанка.

Грицько Савич зиркнув на улюбленця, визвірився:

— Де твої очі були? Де вуха? Пощо Трясило на Січі?

— А чого ви мене питаєте? — підвів нахабні очі на гетьмана Харлампій.— Був би я брався за діло, Трясилом на Січі й не пахло б. А комусь доручили — з когось і питайте!

— З ким мову ведеш? — тупнув ногою Чорний.— Чого кричиш? Як смієш? Киями не бито?

Хитрий Харлампій миттю затих, переждав грозу і заговорив уже покірливо, як належало:

— Простіть, батьку. Далебі — не від неповаги, вірте мені. Поважаю вас щиро. Але, батьку, голота і виписники славу Трясилові кричать. Не було б біди, батьку...

— Звідки знаєш?

— Гонці вістку принесли. Проти вас, батьку, говорено посеред виписників. Погано говорено.

— Що?

— Негарне, батьку.

— Що саме, питаю?

— Що утискуєте козацтво, що дбаєте тільки про дуків та про вельможних панів.

— А більше нічого?

— Більше нічого, батьку.

— Кістьми ляж, пане сотнику, а Тараса треба заполонити, поки він тут у силу не увійшов.

— Важко це зробити, батьку. Там Кривоніс із своїми зарізяками! І Павлюк із своїми... Охорона моцна у пана Трясила. А тепер ще виписники до нього пристали...

— А то вже не моя біда. Я тебе держав для такого часу, Харлампію. Зробиш — вважай, що одразу паном обозним

став. Не зробиш — не знаю, ким обоє станемо. Це не жарт. Іди і подумай, як полонити Трясила!

Хитрий Харлампій слухав, вдивлявся у вираз обличчя Чорного. Батько гетьман були схвильовані й розгублені. Батько гетьман мали якусь тайну, якої не знав навіть він, Харлампій Крижак. Значить, то була тайна з найпотаємніших тайн. І пов'язана вона була тільки з Тарасом Трясилом. Якщо Тарас загине, тайною володітиме тільки один чоловік — гетьман Чорний. Цього він і прагне. Ну, що ж...

— Слухаю, батьку,— вклонився.— Я дістану вам Трясила. Тільки ж не забудьте про обозного!

— Сказав — не забуду!

Крижак вийшов. Надворі пахло перволистом і дзвеніла пташиним співом весна. Пан сотник, молодий, повен сил, як оця весна, дослухався до співів птаства, вільно дихав і десь глибоко в душі вже примірявся до високого звання генерального обозного. Дуже високе звання! Таке високе, що вже й до гетьманства рукою подати. А що вже багатства, то у пана обозного бува що й більше від гетьманського. А ще якщо уміючи!.. Ого-го! Можна і князів перегнати. Тараса Трясила тільки не просто полонити. Але — треба якось...

Пан сотник Крижак неквапливо рушив через площу побіля церкви до козацьких куренів. І тут його перестрів ухеканий гонець-зглядатай.

— Голота рушила на Січ! — сказав гонець одним подихом і важко задихав.

У Крижака очі стали гострі, погляд бистрий.

— Коли?

— Поки кінь біг. Та поки я від перевозу.

— Уся?

— Уся, пане сотнику!

— Іди, будь у гурті.

Тільки одбіг цей, біля самої січової церкви перестрів інший, не менш ухеканий.

— Арандаренківці до голоти пристали, пане сотник! Навстріч пішли з корогвою. Всі веселі.

— Коли?

— Оце зараз.

— Іди здоганяй! Будь у гурті!

Сам сів у затінку під вербами на колоді, зірвав липкий вербовий пагінець, м'яв у пальцях. Все миттю помінялося, і панові сотнику треба було добре думати. І надумати щось

таке, щоб за всяких умов не програти, а виграти. Бо у нього ж — все життя ще попереду.

Не всякому смертному дано таланту хитромудрого думання, і не всякий смертний таке думання приємле. То вже треба змалечку і постійно, завжди і в усьому привчатися до великого мерзотництва і до цілковитої бездушності, до холодної зради і виважування зиску, щоб у двадцять сім літ, які мав Харлампій Крижак, спокійно, розсудливо, загодя розмірковувати, кого кому придати, щоб лишитися у вигоді.

Перехід реєстровців-арандаренківців, що чатували на Січі, на бік голоти і нереєстрових фактично означав повалення Грицька Савича Чорного з гетьманства. Чорний в однодення програв боротьбу з Трясилом. При гетьманові тільки й лишилося військa, що сотня охоронців, яку голота покришить на капусту — хай тільки хто-небудь з них візьметься за пістоль чи вихопить шаблю з піхов. Зараз єдиний порятунок для гетьмана — втеча з Січі. Втеча негайна. Бо за годину він або опиниться в руках Тараса Федоровича, о лежатиме порубаний на шмати. Цього батько гетьман ще не знає. Про це треба йому сказати.

Але чи варто говорити? Ось у чім заковика!

Чорний знову втече на волость і протримається, як гетьман Війська запорозького, у Брацлаві чи у рідних Черкасах місяць або другий. Або й третій. А потім реєстрові полки покинуть його й там, бо гетьман-утікач, гетьман-боягуз — то вже не батько для козацтва. Такий у бій не поведе і не оборонить. Лиш тільки піде поговір, що втік, його знеславлять і виженуть, презренного, як виганяли вже не одного.

Тарас Федорович, який вижив, зборовши і рани і вогонь, про якого стільки говорено посеред козацтва і посеред посполства, за годину буде на Січі. Він стане господарем усього Запорожжя, ватажком незчисленних юрмищ голоти і добре мушстрованих реєстрових козаків-січовиків. А за мі-сяць чи й менше, може,— усіх козаків на Україні. Хто ж із розумних буде підводити поверженого і кидатися на сильного? Сильний потопче...

Два чоловіки, два козаки полюють один за одним лютo і безжалісно. Бо обидва знають якусь велику тайну.

А що, коли... разом з тайною?

Опале листя не оживе...

Га?!.

Надумав.
Виважив.
Вирішив.

Грицько Чорний усе ще сидів у зрубі. Перед ним на столі стояла кондійка [1] з брагою. Перше збудження, викликане страхом, минуло — тепер гетьман похмуро дивився перед собою, тривожно думав про одне і те ж і дудлив брагу. Його мучила спрага, в роті сохло. Джура, молодий телепень, байдуже грівся на сонці при вході у зруб — щоб зірватися на рівні й бігти, якщо батько гетьман покличуть.

— Бігом туди — бігом назад! — наказав пан сотник Крижак джурі.— Запитай у пана полковника Арандаренка, чи має він сьогодні зайти до гетьмана і чи все гаразд на бекетах? Живо! І негайно назад!

— Слухаю, пане сотнику! — витріщився джура, зірвався з місця і загупотів пріч.

По-кошачому м'яко сплигнув Харлампій у зруб. За спиною у правиці тримав невеликий, але замашний келеп [2]. Наблизився до гетьмана, задивився по-котячому байдуже, неклопно. Знов зробив крок. Знов задивився.

— Ти що? — здивовано запитав його Грицько Чорний.

Ще про щось запитати не встиг — удар келепа звалив його головою на стіл. Харлампій поспіхом витягнув непритомного, мішкуватого Грицька Савича з-за столу, кинув ниць на повсть, зв'язав йому руки у ліктях за спиною, наклав пута на ноги, набив повен рот повсті. Закотив під лежанку, опустив килим — і лишився у зрубі сам. Ковтнув з кондійки, одсапуючи і заспокоюючись.

Молодого джуру не пожалів — під замашним келепом хрупнула стиглим кавуном голова. Швидко закутав голову у гарну мальву [3], щоб кров повсті не забруднила,— і теж закотив під лежанку. Сам сів за стіл, і ще раз ковтнув з кондійки.

Очі були котячі — холодні, напружені, нерухомі.

Загуркотів по сходах до зрубу стривожений засапаний пан сотник з охорони гетьмана. Туди-сюди глянув — і до Харлампія впритул:

[1] Кондійка — дерев'яна або череп'яна велика чаша з ручкою.
[2] Келеп — палиця.
[3] Мальва — червона тканина, з якої шили собі жупани заможні козаки.

— Де гетьман?

Пан сотник Крижак спокійно ковтнув браги, легко знизав плечима:

— Не знаю, пане сотнику, казали, поїдуть з джурою у степ хохотву полювати. Браги хочете? Свіжа й холодна — з льоху. А що трапилось, що ви хапаєтесь?

— Чернь на Січ іде! — не закричав, а заревів сотник.— Чернь іде! На Січ! Гетьмана брати чернь іде!

Сильною кішкою підхопився на ноги пан сотник Крижак.

— Де? — теж крикнув так здивовано, як людина, яка нічого досі не знала.

І обидва вискочили на майдан перед зрубом. Видерлись на вежу. Ген-ген на сході і на півдні суцільним потоком котилася до Дніпра людська жива повінь. Страшно було дивитись на той потік, який ось-ось мав затопити Січ. Збігли униз, сотник Крижак, як старший за посадою, тоном незаперечного наказу і тривоги за долю гетьмана звелів сотникові-охоронцеві:

— З півсотнею на отой перевіз,— вказав у бік, протилежний тому, звідки на Січ котилась людська лавина.— Шукайте гетьмана! Він десь там. Знайдете — женіть коней на Черкаси під захист гетьманського полку! Я лишуся тут — ждатиму, якщо розминетесь.

А ще через півгодини Січ славила воскреслого з мертвих Тараса Федоровича, того славного ватажка, який один усіх називав козаками і всім обіцяв вільне життя. На майдані гуло — і гомін той лякав птаство, котився по Хортиці, летів через Дніпро і слався, слався по зеленій ніжній тирсі далеко-далеко над степом.

А варнак [1] Харлампій Крижак м'яко, солодко, по-котячому дивлячись на Тараса Федоровича, поставив перед його лице пов'язаного, поверженого Грицька Чорного. І тепер не страх був в очах спійманого гетьмана, а щось приречене і печальне. Тільки на Крижака глянув, як спопелив: то варнак Чорний упізнав себе самого у варнакові Крижаку. І вперше збоку глянув і зрозумів, що єсть зрада товариству і рідній землі.

Тарас Федорович гукнув чорну раду.

[1] Варнак — зрадник.

12

Грицько Чорний не став звичайним, рівним серед усіх інших, козаком, але зараз не був він і гетьманом, чиє слово звучало для кожного з товариства залізним законом і останнім присудом. Перед братами-запорожцями стояв нині звинувачений у зраді товариш, який або мав виправдатися — і тоді з плечей летіла голова звинуватці Тараса Трясила, або визнати свою страшну провину — і тоді йому самому довелося б востаннє глянути на сонце.

Закони Січі не знали милосердя до зрадників, кривоприсяжців, боягузів, горлохватів та горлодерів: щоб жити і вижити всім в умовах постійної небезпеки, треба було жорстоко і без жалю карати всякого, хто в той чи інший спосіб послаблював Січ.

Суддею чорна рада гукнула полковника Тимоша Арандаренка, козака хороброго і справедливого. Підсудками — Максима Голобородька і чортомлицького курінного Савка Нечіпая, який саме нагодився на Січ у справах. Поперед козацького кругу стали Тарас Трясило і Максим Кривоніс — ті, що збиралися звинувачувати гетьмана у зраді.

Перед лицем суду було поставлено Грицька Савича Чорного. Йому розв'язали руки, він виплював мерзку повсть, оклигав після удару, але від усього пережитого був на себе несхожий — аж очі запали, як у тяжкохворого. Всього лише за кілька годин, упавши з гордої висоти влади у баговисько позорного підневілля, Чорний схуд, змарнів, постарів. Навіть багата одежа на нім зів'яла, зблякла, як скошені квіти на спекоті. І тільки очі ще шукали порятунку, тільки очі ще не скорилися, не хотіли миритися з тим, що сталося, тільки очі ще не вірили, що він, Грицько Чорний, більше не владар і не отаман.

Полковник Тиміш Арандаренко — нині найвища влада на Січі, уособлення її закону — підвівся з колоди, оглянув густоголовий майдан біля церкви, підняв руку, вимагаючи тиші. І тиша настала. Така глибока, що було чути квиління чайок над Дніпром. Арандаренко перехрестився на церкву, перехрестивсь на винесені до судилища козацькі клейноди. Цим поклявся, що судитиме по-справедливості і за січовим звичаєм. Відтак голосно сказав:

— Братове! Од преславного батька нашого Байди ось уже більше віку ведеться, що всяк, хто взяв до рук шаблю, сагайдак, галябарду, а чи звичайну дреколь та рушив народові волю воювати, від ворогів його боронити, єсть козак істинний. То чи волимо себе козацтвом називати, братове?

— Волимо! — прокотилося майданом, як рокотливий грім, і ген-ген затихло.

— А чи годні ми, братове козацтво, над своїм побратимом суд чинити за давнім звичаєм і законом?

— Годні! — пророкотало і завмерло.

— Поклянемося ж, братове козацтво, перед корогвами, що неправої кривди не учинимо нікому, але зло, вдіяне проти козацтва або ж проти котрогось побратима нашого, покараємо карою суворою і справедливою!

— Клянемось! — прогомоніло урочисто.

І тоді Тиміш Арандаренко оголосив:

— Перначний коша Січі Запорозької Тарас Федорович на прізвисько Трясило, скажіть усім козакам, з чим позиваєте гетьмана Війська реєстрового запорозького Грицька Савича на прізвисько Чорного до козацького суду?

З гурту вийшов Тарас Федорович, уклонився суддям і твердо відповів:

— Я маю, панове козацькі судді і козаки-побратими, сказати перед вами, що позиваю Грицька Савича Чорного у найбільшому злочині перед Січчю: я доведу вам, панове судді, що гетьман Грицько Чорний перекинувсь у католицьку віру і зрадив законам козацтва!

— Гу-гу-гу-гу-у-у! — луною прокотилося над многолюдям і полетіло за Дніпро, бо чекали чого завгодно, але не такого страшного, майже неймовірного звинувачення.

— Станьте по ліву руку од мене, перначний Трясило! — наказав Тиміш Арандаренко і перстом указав, де Трясилові стати. А потім знову виголосив: — Полковник козацького війська Максим на прізвисько Кривоніс, що ви маєте сказати проти гетьмана Війська реєстрового запорозького на козацькому суді і перед лицем ваших побратимів?

З юрби вийшов Максим Кривоніс, озирнув усіх лихим поглядом характерника, пекучим, як жало, невмолимим, як сама кара.

— Я маю сказати перед високим козацьким судом і козацьким товариством, що гетьман Грицько Чорний двокроть насилав убивцю на перначного Тараса Трясила і що

той убивця перед супостатом-татарином заколов перначного Тараса Трясила колієм у спину.

— Гу-гу-гу-гу-гу-гу-у-у-у!.. — знов прогуло над Січчю, бо почуте було таке ж страхітливе, як і зрада.

— Станьте по ліву руку від мене, полковнику Кривоніс! — наказав Тиміш Арандаренко. Оглянув круг і запитав голосно: — Хто хоче, братове козаки, добре слово про гетьмана Грицька Савича Чорного сказати?

Мовчанка була відповіддю. Арандаренко запитав і вдруге, і втретє — ніхто не відгукнувся.

— Почнемо козацький суд, братове! — по мовчанці сказав Тиміш Арандаренко.— Казатиме на пана гетьмана Війська реєстрового запорозького Грицька Савича Чорного перначний коша Запорозького вольного Тарас Федорович Трясило.

Тарас Федорович вийшов перед судом, скинув шлика, уклонився суддям, тоді на всі чотири боки товариству. Потім став так, щоб бачити Грицька Чорного, довго дивився на нього, катуючи поглядом, гнучи до землі. Більшого ворога не мав Тарас Трясило. Нарешті розпочав:

— Панове судді, панове козаки! За гетьманування пана Жмайла і за його велінням я та кошовий отаман Грицько Чорний повезли наші козацькі скарги до Варшави, щоб вручити їх королю Сігізмунду. Питайте, пане суддя, у Чорного: було таке?

— Було таке? — запитав Арандаренко.

— Було,— хмуро відповів Чорний, і в грудях йому враз спорожніло: тільки тепер він зрозумів остаточно, що Трясило все знає.

— Та до Варшави,— продовжував Тарас Федорович,— перед очі короля Сігізмунда нас з кошовим отаманом Грицьком Чорним тоді пущено не було. Всі про це знають. Тут, на Січі, коли ми повернулися, на великій раді вже говорено про неповагу до козаків. Нашу грамоту забрав тоді від нас великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський. І чули ми, братове козацтво, від нього з Грицьком Чорним багато слів для нас з вами невоздобних або просто мерзких.

— Було таке? — знов запитав Арандаренко Чорного.

Той кивнув:

— Було.

А мозок шукав порятунку, мозок не хотів умирати на плаці під сокирою Упиря. Але порятунку не було. Тарас

Федорович говорив далі, і все менше місця і часу лишалося Грицькові Чорному для порятунку.

— Коли коронний гетьман нашпетив козацтво,— чув він голос Трясила,— а відтак і нас, козацьких послів, собі до чмиги [1], нам до тремету [2], то наказав полонити кошового Грицька Чорного і мене. Увійшла гетьманська варта, і нас повели до підземелля, а там вкинули у різні темниці — до часу, аж коли прийде відповідь короля Сігізмунда на козацьку грамоту.

— Було таке? — як удари мордирського батога — запитання судді Тимоша Арандаренка.

— Було,— змушений кивати головою Чорний. Заперечити цього не міг, бо на козацькій раді вже говорив, що сиділи вони з Тарасом Трясилом по різних закутках у підземеллі. Тут, у козачому гурті, стонадцять свідків його слів відшукається.

А Тарас Федорович, промовляючи на суді про все, що хотів, важко дивився на Грицька Чорного отим своїм безтрепетним, непорушним поглядом правди, який гнув до землі і лизоблюдів, і нечестивців, і зрадників, і усяку безхребетну твар. У боротьбі очей Грицько Чорний давно програв: він уже боявся глянути вгору, а дивився на власні гостроносі, шиті дорогими камінцями сап'янці. Сап'янці ще зовсім нові, нерозходжені і тиснуть у пальцях. Пальці болять — це неприємно, це заважає думати, як вирватися і врятуватись...

— Братове козацтво! — вів далі Тарас Федорович.— Козак у вражому полоні не гірко плаче, не скиглить, що таке йому на віку уготоване, не молиться з підземелля до високих пречистих зірок. То все пусте! Справжній козак і у темниці живе думкою, як вирватися на волю, як врага перехитрувати, щоб козацьке зверху було! Щоб козацьке побідило! Щоб козацьке сміялося з вражого сина! І мені у полоні гоже було мудрити, що вдіяти, щоб мій верх був. За тим довгим мудруванням, глупої ночі, не спавши, почув я обережні кроки згори по сходах, повз мою темницю аж до темниці Грицька Чорного. Ішли скрадливо, не розмовляючи. Потому прорипіли двері. І знову кроки — ще обережніші — від темниці Грицька Чорного, повз мою темницю і угору по сходах. Я так здогадався, що се глупої ночі слуги коронного

---

[1] До чмиги — до ладу.
[2] Тремет — дрож, обурення.

гетьмана повели кудись мого побратима кошового отамана Грицька Чорного...

— Гу-гу-гу-гу-у-у!..— прогуло над козацьким кругом.

— А який же козак не зробить усього, що може, щоб свого побратима виручити, якщо над побратимом нависла біда! І от віддав я, братове козацтво, єдине коштовне, що на мені тоді було,— перстень стамбульського паші — моєму стражникові, слузі коронного гетьмана, і попросив провести мене туди, куди повели Чорного. І той слуга потаємними сходами і ходами провів мене до багатої зали, де за столом сиділи Станіслав Конецпольський та Грицько Чорний. Вони пили усяке шляхетне пійло, жерли панські страви і лаяли при тому нас з вами, братове козаки, негарно.

— Брешеш! — не втримався нарешті Грицько Чорний, закричав тонко, пронизливо, розпачливо.

— А потім до зали увійшов ще один чоловік,— продовжив Тарас Федорович, ніби й не чувши крику Чорного.— То був сухий, як жердина, ксьондз.

— Брешеш! — ще розпачливіше закричав Грицько Чорний.—Брешеш! Брешеш! Брешеш! Брешеш! Не було ксьондза! Козаки! Він усе бреше! Він усе вигадує! Він бреше!

Натовп шумів. Тарас Трясило махнув комусь, і сотник Федір Чернець та джура Остап Вигера вивели перед суд закутаного з голови до п'ят у чорне і пов'язаного чоловіка. З нього швидко зняли пута, розповили — і перед козацькими очима постав немолодий уже ксьондз у довгій сутані, підперезаній звичайною вірьовкою. Мов череп, жовтіла його тонзура.

Побачивши ксьондза, Грицько Чорний якусь хвилину стояв непорушно, потім ноги йому підкосилися і, знепритомнівши, він упав на тверду землю. Рев розлігся над козацьким гуртом. Вже мало хто й слухав, як ксьондз свідчив, що дійсно посвячував Грицька Чорного у католицьку віру.

Уся Січ гукала: «Смерті Чорному! Смерті!»

Потім говорив страшний Максим Кривоніс. Він розповів про давній напад голодранців-берлатників на Тараса Трясила та Ісмаїла-мірзу при битій дорозі за Каневом і про все, що під тортурами розповів йому і Трясилові переодягнений військовий осавул Пилип Медовар. А ще Максим Кривоніс розповів про поранення Тараса Федоровича у бою з татарами, про спробу спалити пана перначного у хаті знахарки — і поставив перед суддями вимученого козака Била.

Било падав навколішки і просив одного: не убивати його. Він з готовністю винився, плакав і розмазував сльози по щоках.

Козацтво навколо то шуміло, то німіло, вражене усім страшним почутим. Таке не вкладалося чесним людям у голові — щоб свій свого на браннім полі перед лицем супостата різав! Січ вирувала — козацтво вимагало смерті й для Била.

І коли круг вишумівся, викричався досхочу, суддя Тиміш Арандаренко запитав:

— Хто скаже добре слово про козака Грицька Чорного?

Мовчання було відповіддю. Арандаренко знов, як і перед початком суду, гукнув і вдруге, і втретє — щоб усі почули, щоб закону було дотримано. Але ніхто з тисяч козаків на поміч Чорному не відгукнувся, доброго слова про нього не сказав.

Судді радилися недовго. Підвівся все той же Тиміш Арандаренко і голосно, беззаперечно виніс остаточний вирок:

— Панове козацтво! Судивши за козацькими законами і по совісті колишнього гетьмана Війська запорозького Грицька Савича Чорного, вами обраний суд знайшов його винним у зраді православної віри, у зраді інтересів цілого Війська запорозького, а також у запроданстві панам шляхті і у замахові на життя свого побратима Тараса Федоровича на прізвисько Трясило. Суд ухвалює — і рішення його несказовне: за всі негодні й противні козацькому звичаєві діла колишнього гетьмана Війська запорозького, а нині мерзенийшого з козацького ізгребу Грицька Чорного четвертувати на позорищі, а четвертувавши, скинути йому голову з плечей! Тіло Грицька Чорного погребу не підлягає, щоб не сквернилася псятиною славна запорозька земля. Воно має бути вивезене посеред Дніпра і втоплене! Також має бути живцем утоплений убивця Вило. Слуга козацький, виконай те, що ухвалив суд!

Грицько Чорний брудних у пилюзі розкішний жупан, качався по землі, звивався вужем і кричав. Кричав без слів, як звір у пастці. Але байдужий до всього, незворушний Упир узяв його за комір, легко підняв із землі і спочатку поніс, а потім повів до високого позорища, де стояла широчезна, людською кров'ю просочена колода. В неї було увіткнуто

гострену катівську сокиру. Юрмище посунуло слідом — дивитися, як карають того, хто тяжко порушив козацькі закони.

За кілька хвилин усе було кінчено.

13

По таємному слову шпега-зглядатая з Січі Запорозької пізно вночі було пущено до опочивальні його ясновельможності пана великого коронного гетьмана Жечі Посполитої: шпег привіз вісті надзвичайної важливості.

Станіслав Конецпольський сидьма тонув у цілому морі подушок з лебежого пуху. Рідке волосся стовбурчилося, вуса стовбурчилися, обличчя було брезкле, очі червоні — старий мосьпан уже відколи ночами не спав — мучили хвороба й лікарі. Запустив руку у прорізь батистової нічної сорочки, шкріб волохаті груди. Чекав, що скаже зглядатай. А той очима вказував на лакея. Конецпольський нарешті здогадався, махнув лакеєві рукою.

— Ну? — нетерпляче запитав.

— Ваша ясновельможність,— сказав зглядатай,— вчора на Січі страчено гетьмана Чорного.

— Що? — аж підскочив Конецпольський, порозкидав подушки.

— Гетьманом настановлено колишнього перначного Тараса Трясила,— продовжив зглядатай.

— Сто дзяблув [1]! — Од лихої звістки коронному перепинило подих. Зашкріб груди сильніше, захрипів: — Як це сталося?

— Відбувся козацький суд — чорна рада, ваша вельможність. Гетьмана Чорного четвертовано і кинуто у Дніпро. Живцем втоплено також запорожця Била і... пана ксьондза, ваша ясновельможність.

— Матка бозка! — У Конецпольського очі стали великі, вирлаті.— Мого духовника, якого викрали?!

— Кажуть, того, ваша ясновельможність,— шпег закінчив виклад того, що знав,— який святив Чорного у католицьку віру. Так на суді показав Тарас Трясило...

[1] Сто дзяблув *(польськ.)* — сто дияволів.

— Мовчи! — закричав Конецпольський і люто, і розпачливо.— Мовчи, лайдак!

Аж тепер, як був, у сорочці до п'ят, сплигнув з ліжка і забігав по величезному килиму, розпльовуючи прокльони та жовнірську лайку.

Нарешті викричався, заспокоївся, примусив зглядатая ще раз розповісти про все, що той бачив і чув на Січі. Потім звелів йому їхати назад. Був настільки вражений несподіваним поворотом подій, що навіть забув оддарувати зглядатая грішми за звістку, за собачу службу.

Ранком сам виїхав з Брацлава на Краків, до королевича Владислава. Годилося доповісти про таку важливу подію, як страта королем затвердженого гетьмана Війська запорозького, самому панові крулю, але старий скрипун Сігізмунд з кожним днем усе більше байдужів до справ і перемагав силав прохачів та доповідачів до сина. Тому, щоб не гаяти марно часу, Станіслав Конецпольський одразу подався до Владислава. Навіщо ж робити непотрібного гака до Варшави, коли час дорогий?

Гостем тридцятип'ятилітнього королевича був молодий, з смаком і завидною багатою простотою вдягнений пан Адам Кисіль, якого Конецпольський давно добре знав і перед яким мав тепер уклонятися, бо, по всьому, при Владиславові цей меланхолійно-спокійний пан далеко піде. А у таких випадках ліпше передчасно уклонитися, аніж висловити свою зневагу. Хто зна, чим воно через рік-другий обернеться!..

Бесідували утрьох. Станіслав Конецпольський сердився, кричав і по-жовнірському прямолінійно вимагав негайного походу проти Січі і лютої кари Тарасу Трясилу.

— А я б не радив панові великому коронному гетьманові так сердитися, тим більше, що пан великий коронний гетьман нездоров,— м'яко відповів на запальну мову Конецпольського Адам Кисіль.— Я радив би панові великому коронному гетьманові — якщо, звичайно, пан великий коронний гетьман захоче послухати моєї скромної поради,— не поспішати, а подивитися, що вийде з трагічних подій на Січі.

— Я знаю цього мужицького гетьмана, пане Адам! Я знаю, що у нього на умі! Цей враб, цей хлоп, цей мужик відтяв голову католикові, вірному слузі короля, затвердженому на гетьманській посаді нашим милостивим паном крулем Сігізмундом! І після всього цього, пане Адам, я ще

1/2 16 К. Басенко

мушу дивитися, що далі буде? А на палю хлопа! У вогонь хлопа!

— Пан великий коронний гетьман вільний діяти, як захоче і як йому підкаже багаторічний досвід, який ми всі глибоко поважаємо,— скромно усміхнувся Адам Кисіль.— Я ж просто викладаю панові великому коронному гетьманові свою думку. Поки що, як я зрозумів, новий гетьман запорожців не збирається нападати на маєтності вельможних підданих його милості пана круля. А хіба пана великого коронного гетьмана дуже цікавить решта справ мужицького гетьмана? Він стинає голови такому ж, як сам, бидлу. І хай це робить! Коли хлопи битимуться поміж собою, нам буде спокійніше жити. Ну, а якщо новий гетьман запорожців, утвердившись при владі, не захоче миру з паном великим коронним гетьманом, а піде насупроти, то скільки панові великому коронному гетьманові знадобиться днів, щоб розігнати чернь і поставити бидло у стійла? Три? П'ять?

— Але через Грицька Чорного я спрямовував Запорозьку Січ у напрямку, корисному для корони!

— Що поробиш! Треба миритися з тим, пане коронний гетьман, що запроданці рано чи пізно ловляться на гарячому і ближні стинають їм голови. Значить, якщо хочете продовжувати політику у напрямку, корисному для корони, шукайте іншого Грицька Чорного, пане великий коронний гетьман!

— Послухаємо поради обережного пана Адама,— лише тепер, давши висловитись обом високим панам, сказав своє остаточне слово королевич Владислав.— Не будемо поспішати. Хай ваш мужицький гетьман поотаманує. Може, бог дасть, йому теж дуже скоро зітнуть голову свої ближні. Може, дуже скоро він з мужицького гетьмана перетвориться у найпідданішого його милості пана круля слугу і захисника і всемилостивий пан круль нагородить його привілеєм за службу...

— Як буде завгодно вашій королевській високості,— вклонився злий як чорт Станіслав Конецпольський. Відкланявся, як велів етикет, і, сутулячи спину, вийшов з покоїв королевича.

Однак додому старий вояка поїхав не з порожніми руками: наступного дня на візиті таки вирвав у королевича Владислава згоду склопотати перед паном крулем Сігізмундом привілей для сина Олександра на добрий шмат

землі на Посуллі. Справа в тім, що тут, на правому березі Дніпра, вже тісно, кращі землі давно розхапали Потоцькі, Радзівілли, Замойські та інші титуловані князі й графи. У них уже не вирвеш загарбаного. Та й земля на Правобережжі давно не та, що колись,— виснажилась. А на Посуллі, на Посожжі, по ріці Удаю — поки що земля неходжена, незаймана благодать. Там ще зроду-звіку не орані простори, прекрасні луки, зелені пасовиська, густі ліси, повні звіра і птиці. Завозь хлопів, будуй села — живи, як князь чи як сам пан круль!

14

По густій тирсі і по твердих, навіки утоптаних стежках, по курних шляхах і по охланистих пущах, по всіх усюдах, від села до села рушили посли нового гетьмана Тараса Федоровича на козацьке прізвисько Трясила, несучи посполитим перший гетьманський універсал.

То якийсь дивний універсал! В усіх попередніх писалося, що треба слухати панів та бути їм покірними, що усякого смерда а чи хлопа, який підніме руку на пана, жде кара на горло. А в цьому універсалі, навпаки, велено, не карати, а вважати вольним козаком усякого, хто хоче носити зброю та воювати супроти панства за волю посполитих.

А яке воно панство — чи прийшле, чи тутешнє, чи багатше, чи бідніше,— то вже всяк розумій, як хочеш. Можеш і на козака-дуку, як на пана, дивитися...

Скоро од села до села, де неквапливими воликами, а де бистрим конем, рознеслася чутка, що прийшла пора панів виколупувати з багатих фільварків і бити, що пора брати до рук шаблю і йти до гетьмана Трясила, бо той скликає поспільство на бій супроти панства. Дехто йняв віри одразу, дехто сідав розмірковувати, дехто, як на муху, махав рукою: брехня, не може гетьман такого універсалу учинити, бо сам — пан!

Зашепотіло по селах, стиха засперечалося, радилося, тліло, як вогнище у затуленій кабичці. І перша непокора, ще, може, у самих очах відбита, ще несмілива, ще нерішуча,

але жива, спалахувала то тут, то там. Посеред сотень несміливих непокірних десь появлявся один, який не боявся нічого. Такого садовили на палю — а у сотень несміливих в очах додавалося вогню. І світився він уже зліше, яскравіше, нестримніше, і було в ньому щось від того сміливця, який загинув на палі. Вітер ще не осягненої надії, вітер людського бажання землі і вольності роздмухував кабички, вивільняв вогонь — і зливав його у перші пожежі. У тих перших пожежах зникали перші маєтки панів.

Але до великого полум'я на Україні було ще далеко.

На Січі колобродило. До Тараса Трясила пристали лише ті три реєстрові полки, у яких служило чи не найбідніше козацтво. Решта реєстрових козаків відсиджувалася на хуторах і у городах, і ніякими універсалами стягти з печі бодай одного добродія було неможливо.

Добродії не просто не йшли до нового гетьмана, бо він чомусь їм не сподобався. Добродії були значно хитріші. Справа в тім, що ні корона, ні великий коронний гетьман нового гетьмана Війська запорозького не визнали. Отже, іти до Тараса Трясила — значить сваритися з самим його милістю паном крулем і з великим коронним гетьманом Жечі Посполитої! А кому це надобно?

Мужицький гетьман-самозванець, який силою захопив усі клейноди, довго булавою не пограється: як не кварцяне військо його сокрушить, так свій хтось приріже, бо де це таке виділося, щоб довго терпіли неповагу до влади? А тоді що усім браттям-козакам, які пристали до Трясила? Люб вішайся, люб топися. Ліпше підождати, придивитися, зважити. До Тараса Федоровича завжди поспіється. Приїдуть, повиняться — простить, бо йому військо потрібне. А з його милістю паном крулем краще не жартувати. Своїх он уже скільки порізано та потоплено, а пан круль все один і той же! Бо свої — то дурні гречкосії, що у пани пошилися, а пан круль — то істинний владар, над панами найбільший пан...

Непокора реєстрових полків сердила Тараса Федоровича, виводила його з рівноваги і озлоблювала. На полкову старшину сердився, як на турка, і сам собі в душі давав слово віддячити за її вайлувату хитрість. З генеральною старшиною — тими високими панами, які навіть не забажали знати, що він за один, цей гетьман Тарас Федорович, обійшовся круто: тим, яких піймав, постинав голови, а тим, які в руки не далися, пообіцяв, що вдіє з ними таке ж.

Натомість поспішно призначав свою старшину. Людей, яких знав і яким міг вірити, виявилося не так багато. Навіть у полковники довелося ставити маловідомих козаків. А вже про сотників, полкових хорунжих та меншу дрібноту — то й говорити не доводиться. Максима Кривоноса хотів зробити обозним — горбоносий характерник навідріз відмовився і лишився при своєму полку: не для слави й панування воював Максим — для добра посполитим.

Розтривожені або просто здивовані та зацікавлені гетьманським універсалом, на Січ рушили посполиті. То був народ певний — хлопи-гречкосії чи міські майстрові-небораки. Але приходили й непевні — бігуни, берлатники, гольтіпаки, недовчені бакаляри [1] і просто зарізяки, які вже звикли до життя при битих дорогах. Ці прийшли на Пониззя з певною надією поживитися, коли запахне смаленим. Їх можна було розпізнати навіть по виразу очей — очі порожні, страшні! Але ж не скажеш котромусь: «Іди геть, ти тут ненадобен!»

Таборилися всі купою.

Тисяча ставала до тисячі, куренів більшало.

Тарас був дуже хмурий. Він тільки оце зараз відчув, яку вагу обов'язків поклав на самого себе разом з гетьманським званням. Перед ним було два шляхи: або одразу спрямувати грозову хмару людей на Україну — громити панські маєтності, здобувати землі та волі. Але сам гетьман не був певен, що ці люди витримають бодай одну сутичку з навченим кварцяним військом Конецпольського, бо стояти в бою — не граблями махати. Був інший шлях — вести усю голоту на татарина у Крим — сюди зручніше і швидше.

Треба вчити людей ратній справі. Та й за татарську зраду пора віддячити. Дорошенко був пан — істинно. Але у поході — зацний козак. Хто помститься за нього і за тисячі зраджених?

Старшинська рада вже висловилася і тепер чекала на гетьманське слово. Тарас Федорович підвівся з-за столу, обвів панів полковників малорухомим поглядом, а кивнув ніби сам собі:

— На Крим!..

---

[1] Бакаляр — народна вимова «бакалавр», яке означає вчений ступінь у богословських науках.

Кривоніс на Крим не пішов — повів свій полк на Київщину. На Україну подався і Павлюк. Це полки були вивірені, хлопці надійні — треба було підіймати посполитих проти панства. Так наказав Трясило.

15

Полк Максима Голобородька виступав попереду усіх. Максим зробив так, як свого часу Кривоніс: не просто брав, хто натрапляв під руку, а намагався одібрати найхоробріших і найрозумніших. Запитував щось — тоді дослухався до відповідей, сам щось розповідав — додивлявся, як хто слухає.

З усього, що йшло, Максимові козаки виглядали найкраще. Сотнями командували зовсім молоді хлопчаки Ганжа, Морозенко, Гайчур, Харченко, Вовгур, Лисенко і Богун — ще майже хлопчисько, але запеклий козак.

Голобородьківці йшли весело, не жалувалися на спекоту і спрагу. Всім було вперше татарина воювати, і всі чомусь думали, що воно дуже просто: ось прийдуть до Криму, поб'ють татарина голомозого та й гайда знову на Січ, уже на сите, вольне життя.

Над полком — пісня:

Темна хмара наступила,
Став дощик іти:
«Благослови, отамане,
Намет нап'ясти».
Ой нап'яли козаченьки
Червоний намет,
Та й п'ють вони горілочку,
Ще й солодкий мед.

Співають неголосно — для себе. Степ широкий, летить пісня вдалину без вороття — ні відгомону, ні сліду!

Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,
Наша браття-сіромашня
Влізти не посміла:
Взяли кварту горілки з жарту
Та й на дощі сіли.

Іде багач, іде дукач —
Сам п'ян валяється,
А з нашої голотоньки
Насміхається:
«За що ж тая голотонька
Напивається?»

І не втримались козаки, заспівали у два рази дужче, полякавши суслів та байбаків:

Один дуку за чуприну,
Другий дула б'є:
«Не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!»
Пішов багач, пішов дукач
І не оглядавсь,—
Хай десятому закаже,
Щоб не насміхавсь.

Таврський степ неміряний і несходимий. Козаки мов по морю пливуть — сиві хвилі тирси котяться з виднокраю до кінських ніг. Лише зрідка там або тут здійметься гостра чи горбата могила, немов сама земля її здула на тому місці,— і знову степ, степ, степ, рівний і безмежний, прадавній.

Над степом ширяють білохвості орли, у степу ганяють сайгаки, обережно на видноколах вистоюють дрохви, чаяться десь у кураях обережні стрепети. Тиша тут така, що занімій — і почуєш, як земля дихає.

Увечері у сизе марево, за далекий виднокіл сіло червоне сплющене сонце — знову на спеку.

Козаки багать не палили, щоб бува не помітив татарський роз'їзд, а ніч спали покотом прямо на землі. Вранці рушили далі.

І знов козаків терзала спекота і спрага.

Опівдні потягло вологою тухлятиною — десь недалеко були вже лимани. Скоро мали увійти до Криму, однак досі ще не побачили жодного татарина. Таке могло бути і знаком добрим, і знаком поганим. Татари або не ждали гостей, або приготували для козаків якусь пастку.

Тарас Федорович зупинив полки, зібрав на раду старшину. Був при булаві та при пістолях. Поклавши обидві руки на пістолі, ходив по колу і говорив:

— Не тіштe себе, браття панове, легкою удачею. Скажете гоп, як перескочите. Я татарина знаю — нема від нього хитрішого. Не тримати сторожі при вході у Крим хіба

що дурень міг би. А татарин — він не дурак. Значить — попереду десь пастка. Де? Не в горах — то занадто далеко, та вже й небезпечно для татарина. Десь у степу нам пастку готують. Підпалу боятися треба. Потрапимо у полум'я — пересмажить нас татарин, мов курчат...

Старшина мовчала, бо ніхто, окрім полковника Голобородька, не знав, що воно таке, отой Крим, і з чим його їдять. Був посеред старшини гетьмана Трясила ще один знавець Криму — полковник Тиміш Михайлович Арандаренко, але того з полком залишив Трясило охороняти Січ: не приведи і не дай з Січчю щось трапиться!

— Що ж мовчите, панове старшина? — зупинився посеред кола гетьман, обвів усіх поглядом.

— А що говорити? — відповів Максим Голобородько.— Сказали ви до ладу, батьку, тепер веліть, що робити,— ми зробимо!

Тарас Федорович подумав трошки і сказав:

— Велю. Ви, пане полковник Голобородько, рушаєте з своїм полком вперед і їдете як можна швидше, розсилаючи бекети дозорців в усі боки, аж у Крим. Там зупиніться і ждіть. У разі татарин — шліть гінця до мене, ми всі будемо скоро. Почнете бій — стійте спиною на вітер, бо трави сухі, іскра впаде — і вас попалить, і порохове зілля ваше порве.

— Слухаю, батьку.

— Ми, панове старшина, через годину після пана Голобородька теж рушимо — і хай нам бог помагає.

Напівкінний-напівпіший полк Максима Голобородька знявся з місця і швидко пішов на південь — прямо у Крим.

Тут теж був степ. Теж ховалися потривожені байбаки і сусли, теж сторожко зупинялись на виднокодах дрохви. Але дихалося задушніше. Та і почував себе всяк непевно: що воно там попереду? Все-таки — Крим! Не до сусіда у гості на вареники — до татарина на криваве діло йдеш. Оту орду воювати, що «витоптала на Вкраїні маленькії діти». Тут принишкнеш, хоч би й хотів проїхати, як на перезві [1]. Скільки хочеш роби вигляд, що тобі все байдуже і нічого не страшно, але потайки голову довбе думка: якої ж то пулави [2] татари тобі на закуску наварили? І очі самі

[1] Перезва — святкування весілля.
[2] Пулава — каша з м'ясом, плов.

вдивляються у даль — щоб не прогавити, щоб помітити першим татарина.

А навколо ковила, ковила, ковила... Ні тобі байрачини, ні тобі терника з достиглою сизою терпкою ягодою — спрагу приглушити, ні тобі дерева якого — хоч хвильку у тіні побути. Лише ковила, ковила, ковила...

Полковник Голобородько вдивляється вперед — і раптом бачить на виднокодах групу вершників. Ті чи стоять, чи їдуть — не розбереш. Піднявши руку, Максим зупинив загін. Як були зліва та справа, наказав Вовгурові та Гайчурові:

— Пане Вовгур, візьміть з собою десятеро найпроворніших з вашої сотні — і плазом праворуч, праворуч. Лізьте, як вужі, швидко і, як вужі, нечутно. Щоб байбак не поворушився, коли поруч лізтимете. Пане Гайчур, а ви з десятком — ліворуч! Того татарина треба полонити: гори близько — хто його знає, що воно за татарин!..— Мимовільно повертів головою, згадавши Тарасове напуття про вітер, але скрізь зависла пекуча непорушність. Хоч би війнуло. Обернувсь до сотників, осавулів, хорунжих, наказав твердо: — Полкові стояти на місці! Перша сотня пана Богуна хай буде готова виручати товаришів, якщо цеє знадобиться!

І на рівнині під сонцем застигли люди, шукаючи і ждучи погибелі одне одному. Татарам було воздобніше: ватяні халати та здоровенні тюрбани укривали їх од сонця. Козакам паморочило голови, нагрівало так, що, здавалось, ось-ось з кожного пара піде. Назбит [1] палило. Вже кілька найбільш нюнявих [2] покотом лежали під гарбами, як неживі.

Але весь полк стояв і вистояв! Голобородько побачив, як татари вдалині раптом заворушилися, заметушились, як над ними заблищали під сонцем колючки-іскорки. Одразу ж махнув кінній сотні Богуна — гайда, хлопці! — і та з місця помчала до бойовища.

— Живими беріть! — крикнув услід.

Богун оглянувся, кивнув, що зрозумів. За сотнею застугоніла гаряча, поколота спекою земля.

Хлопці повернулися за кілька хвилин, ведучи попереду шістьох бранців — усіх, що лишилися від татарського загону. Заполонені були в тілі, майже всі у розкішних халатах, у єдвабних білих тюрбанах і чалмах.

[1] Назбит — до збитку, до загибелі.
[2] Нюнявий — нещасливий, слабосилий.

Один видався Максимові дуже знайомим. Довго ламав голову, де бачив цього татарина, де чув його голос? А бачив же і чув! І враз пригадав дорогу з Січі на Канів, бійку поміж козаками Тараса Трясила, які боронили цього татарина, та придорожніми волоцюгами-зарізяками. Потім пригадав багате подвір'я гетьмана Дорошенка і цього ж таки татарина вже з гетьманом.

Це був брат Джанибек-Гірея рудобородий Ісмаїл-мірза. Зараз він, намагаючись сховатися за чужими спинами, стояв у колі найближчих своїх поплічників і спідлоба, з-під срібного місяця чалми, дивився на одягненого в червоне полковника Голобородька, навіть не підозрюючи, що вони вже стрічались. Тому, коли почув своє ім'я, аж здригнувся з несподіванки.

— Ісмаїл-мірза, бачу, живий-здоровий, ніврокy? — запитав Максим Голобородько ламаною татарською мовою, яку вивчив після того випадку, коли кошовий атаман Чорний замордував бранця, впійманого при бекеті.

— Я не Ісмаїл-мірза! — замахав руками татарин.

— Ну, то вже не бреши! — відповів на те Голобородько.— Я ж тебе у наших дебрях від лихих людей обороняв, до гетьмана Михайла Дорошенка возив. Нащо ж ти зрікаєшся знайомства?

— Я не Ісмаїл-мірза! — голосніше сказав татарин.— Козак помиляється. Я — вчений звіздар, ефенді [1] Мустафа!

— Ось пожди, татарине, нагодиться гетьман. Він тобі дасть Мустафу! Він тобі пригадає, хто ти есть! — І наказав козакам: — Пов'яжіть татарві руки і зсадовіть спинами докупи — хай сидять!

Козаки зробили все так, як велів полковник. Рудобородий пишний татарин, сидячи, замовк, воднораз ненависно і злякано дивився на козаків. Його з усіх боків підпирали татари — не такі пишні, як він сам. Козаки здаля поглядали на перших бранців і беседували — всяк про те, що знав або чув про татарву.

Гетьман Трясило нагодився таки скоро. Під'їхав з почтом до Голобородька, витріщився на татар — і одразу, не моргнувши, впізнав Ісмаїла-мірзу. Погляд гетьмана поважчав і застиг. Махнув, щоб підвели бранця. Того виштовхали

[1] Ефенді — титул-приставка до імені. Означає «вчений».

з татарського гурту, поставили перед мордою Тарасового коня. Кінь просив повода, мотав головою, ронив піну на розкішний халат Ісмаїла.

— Бач, як буває, мірзо! — сказав Тарас Федорович досить розважливо.— То я тебе од напасті рятую, то у полон беру. І тоді несподівано, і зараз несподівано... Брат твій хан Джанибек-Гірей — чи живий-здоровий, мірзо? Дивись на мене і відповідай, поки я добрий!

— Коли я виїздив з благословенної Кафи, хан Джанибек-Гірей — хай пребуде над ним милість аллаха! Хай нескінченно продовжається його дні! — сидів живий-здоровий на міцному престолі, і судив, і прощав, і милував, як належить великому ханові.

Тарас Федорович скупо усміхнувся у вуса — очі лишалися похмуро невблаганні:

— Добрий у тебе брат, мірзо. Значить, прощає і милує? Ну, а як поживає хоробрий сардар Кентемір-паша?

Ісмаїл-мірза примружив очі у щілинки, обличчя йому закам'яніло, стало непроникним, як у скіфської баби на кургані.

— Хоробрий сардар Кентемір — хай божа блискавка стане мечем у його руках! — охороняє володіння хана Джанибека-Гірея і мир серед мусульман.

— Тож-то ми їдемо вже двадцять верст з гаком, а жодної татарської собаки не стріли — хіба що ось тебе, мірзо.

Серед козаків розлігся регіт. Мірза відпрянув — хлопці держали за спину, щоб стояв на місці. Тарас Федорович посунув на мірзу конем, перехилився з кульбаки, заговорив не так уже й страшно:

— Кажеш, Джанибек вершить суд правий, а Кентемір боронить мир між мусульманами? Це той Джанибек, що брав ясир з України? Це той Кентемір, що разом з тобою, мірзо, зрадив козаків? Нема у вас правди і не буде! Нема правдивого хана, коли піддані його рушать клятву і продають тих, хто їм робив добро. Ми мали хороброго гетьмана Михайла Дорошенка — ти його продав, мірзо! І за це сьогодні ти умреш найганебнішою смертю,— обвів очима козацтво, і на якусь мить очі його зупинилися на сотникові Крижакові. Вказав на нього пальцем: — Ви, сотнику! Ісмаїла-мірзу за горло прив'язати до кульбаки і тягти у степ, поки здохне. Де здохне, там і полишити — вовкам та воронам на поживу.

У глибині Крижакових очей промайнуло щось таке, що сказало: знає колишній улюбленець Грицька Чорного і його продавця Харлампій Крижак, чому гетьман Трясило саме йому доручив цю катівську роботу! Блиснуло в очах — згасло.

— Слухаю, батьку!

Ісмаїлові-мірзі накинули на шию ремінну петлю, прив'язали ззаду до високої сідельної луки. Харлампій скочив у кульбаку, глянув назад, хотів щось сказати — не сказав, поволі пустив коня. Все військо дивилося, як пішов кінь, як опинався, не хотів іти за ним татарин, як кінь піддавав ходу, як татарин обома руками хапавсь за петлю, що душила, і намагався бігти все дужче, як, нарешті, впав, а сотник Крижак погнав коня чвалом. Скоро зупинив, довго стояв над задушеним, тоді одв'язав ремінь від луки, покинув. До гурту під'їхав неговіркий — і одразу сховався десь межи козаками.

Решту татар допитали, дізналися, що Ісмаїл-мірза виїхав на полювання і навіть не підозрював, що тут зустріне козаків.

І знову полк Голобородька пішов-поплив уперед по морю сивої тирси на південь. І знову через годину по тому рушили основні сили — на ханське розкішне місто Бахчисарай.

Степ загорівся вночі, загорівся звідусіль. Підняте на ноги козацтво заметалося, шукаючи виходу з вогняного кільця. Обгорілі, попечені, козаки вискакували на чорне згарище, допомагали вибратися іншим, відступали у темряву. На Україну повернулися мовчазні, обсмалені, як гиря [1], і ще голодніші, ніж були.

16

На Січ приїхав Стецько Хмурий. В усьому хлопському, у постолах, взутих на рядняні онучі, загорілий і запилюжений. Зупинився перед гетьманом Тарасом Трясилом, довго стояв, ніби вирішуючи, що робити. Нарешті скинув бриля

[1] Гиря — стрижений наголо.

і поясно вклонився, випростався — і запитав те і так, що і як міг запитати він, Стецько Хмурий.

— Чолом, Тарасе! Чи гетьманство ума ще не потьмарило? Чи не запанів, бува, як інші паніли?

Тарас Федорович обійняв дивного, злого свого друга, який і тут знайшов приключку побурчати, почоломкався.

— А вам би, добродею Стецьку, тільки б теє бачити, що на зле поверта! Не виходить у вас ніяк — добро бачити.

— Добро! Ха-ха! А ви покажіть мені, де воно — добро! Хоч плазом, а доберусь до нього. А нема куди добиратися. Всюди зло, всюди пан! І тебе тому питаю, чи не запанів.

— Не вірите мені, добродею, виходить?

— Вірю, Тарасе, вірю! Але знаю також, що ті, котрі вже у панах, не дуже рвуться помічати, як вони паніють і поганіють. Їм способніше, коли повсюди одна ліпота і спокій. Як ото плівка на жирному борщі: гладенька-гладенька. А те, що під плівкою і буряк тобі вариться, і картопля з капустою перепрівають, і квасоля в усі боки колотиться — то ж усе під плівкою, то все під жиром, того не видать. Ну, а я, Тарасе, інколи нагадую людям, що почім, хто вони єсть і що з них може вийти, якщо якийсь забуде, кому служить. Слухати таке наші вуха не привчені. Скажи людині чесно, що про неї думаєш,— і маєш ворога до кінця днів своїх. Не любить людина правди, Тарасе, не любить.

— Ви й сюди приїхали бурчати, добродею Стецьку! Мало я на Деміївці од вас наслухався.

— Слухав, слухав, Тарасе,— а так, немов і не чув нічого.

— Що маєте на увазі, добродею? Що козаків не підніймаю і не веду на панів?

— Та вже ж не про катавасію [1] приїхав запитати. То у Києві способніше робити — там церков багато.

— Думав про це, добродею Стецьку, не менш від вашого. Не до пори ще. Час на осінь, скоро дощі, а там і хурделиці — де військові на нічліг стати? Де обмитися, обсушитися, нужу з себе витрясти? По хлопських хатах? То самі ж хлопи слізно проситимуть, щоб всевишній ослобонив їх від такого протиру [2]. Бо голодний козак голодному

[1] Катавасія — сходження співців з обох криласів у церкві для загального співу.

[2] Протир — збиток, втрата.

хлопові — не радісний надибок. Підождемо до весни, добродею Стецьку, бо зараз не з руки починати велике діло. Зважте, нам доведеться і з військом Конецпольського стрічатися. Воно — з тепла, ми — з холоду. Не у паці грати...

Сухий, як тараня, Стецько Хмурий замислився. Сиділи на подвір'ї на лаві, де колись полюбляв сидіти Грицько Чорний. Тарас Федорович набивав люльку, Стецько крутив у руках бриля. Позирнув на гетьмана.

— А чим тут козаків годуєш?

Тарас Федорович продовжував набивати люльку. Теж зиркнув на Стецька.

— Не повірите, добродею. Про похід мій на татарина чули,— ходив з ненавченим військом сорому набиратися та розумнішати. А тепер от... Вам лише, добродею, скажу. Мав барильце дукатів — беріг золото про чорний день для усього товариства. За те барильце купив у молдаван проса. Риба своя. Так і годуємось. Навіть на бузу [1] трошки перепада.

— Ти вже, Тарасе, як архипатрика у Лаврі, блаженних годуєш задарма.— Стецько посерйознішав.— То погано. З дармівщини люди ледачіють і пропадають. А горла панам хто перегризатиме після твоєї ситої кулеші з бузою? Котові коли миші хвіст об'їдають, Тарасе? Коли кіт ситий!

— Не поспішайте, добродею, з горлами та котами,— Тарас Федорович неквапливо викресав вогню на трут, цмакаючи, розкадив люльку з вишневого кореня, задивився на друга.— Не поспішайте... Кажу, до весни якось треба перебути. Весною почнемо. Бо й військо хоч трошки повчити треба — годі з мене Кримського походу! Глянеш на небораку, а він стоїть, мамула,— ні козак, ні баба. Ні тобі шаблю взяти по-справжньому, ні тобі списа. Час потрібен — навчити людей на браннім полі управлятися і шаблею, і списом... А щодо жирних котів, то з козацької нашої кулеші коти ходили б, як хорти, а на Січі усі миші давно перевелися б...

— А Максим гуляє вже, Тарасе! Та ще й як гуляє! І Павлюк гуляє! — подумав Стецько Хмурий уголос.

— Хай гуляють! Од їхніх гулів у панів тільки жижки дрижать. А коли я вийду гуляти — по всій Україні гомін рознесеться, а панові королю стане не до сну,— сухо відповів Трясило...

[1] Б у з а — хмільний напій з проса.

17

Коли зеленів травень, коли від буйства природи аж ніби розпирало землю сонцем, зеленню та піснями, коронний гетьман Станіслав Конецпольський дуже поспішав з Брацлава до Варшави на термінову беседу з його милістю паном крулем Сігізмундом. Їхав не верхи, як любив, а у візкові, на м'яких подушках сидіння: недуги мучили. Чимала варта з рейтарів їхала попереду і позаду, по обох боках візка.

Візок похитувало, старий можновладець мислив. Повернувшись з Північної війни, не дуже вдало воювавши шведа, єгомосць Конецпольський мріяв відпочити у себе на Поділлі, у родовому містечку Барі. Але так якось складалося, що досі й не відпочив. То мужичня, мазури і лайдаки четвертували Грицька Чорного, то почалася пожежа на Київщині. То середня і висока шляхта — навіть з далекої Галичини — приїздила, жалі привозила: рятуйте, мосьпане коронний, бо хлопи цілими гуртами тікають на Січ. То майже під самим носом, у Гайсині і селах, хлопи напали на своїх панів. Якби не зброя вдома, то чи й залишилися б живими! Хлопи і панолити збиралися, і убили б — тільки вискочи на подвір'я. Ледве розігнали чернь з пістолів та мушкетів...

Несподівано умер хорунжий брацлавський Стефан Хмелецький — і поміж дрібною шляхтою, поміж схизматами і черню пішло гуляти кимось пущене, що то він, Станіслав Конецпольський, навмисне убив Стефана Хмелецького, єдиного друга козацтва і поспільства України. Цей поговір доповнювався іншим: говорилося, що відтепер він, Станіслав Конецпольський, розорить віру православну, зруйнує православні церкви, а всіх, хто молився православному богові, поробить бидлом католицьких панів. Чутки були настирливі й ішли звідусюд: з Чернігова і Переяслава, з Києва і Брацлава, з Черкас і Білої Церкви...

Те, що православній вірі на Україні треба класти кінець, сумніву особисто у нього, Станіслава Конецпольського, не викликало. Поки тут моляться одному богові, а у Варшаві іншому, ні миру, ні спокою на Придніпров'ї, у цій непокірній, свавільній землі не буде! Але ж він, Конецпольський, ніде і нікому вголос про це не казав! Чия ж це тоді помовка? Довго й домислюватися не слід: або митрополита Іова

Борецького, або архімандрита Петра Могили. Обидва нена-видять католицизм, хоч деякі високі панове досі ще вважають Могилу «своїм». Обидва за єднання поміж православними. Обом вигода, якщо Україна відпаде від Жечі Посполитої — над ними нічиєї влади не буде.

Бидло у Чернігівському, Київському та інших далеких воєводствах голос забирає,— кричить про волю. То небезпечно! То таке, що треба язики рубати разом з головами. Бо коли гмин волю почує — то вже не гмин, а живйол [1], що смерда викине на гору, а благородного потопить...

Його милість пан круль прийняв коронного у своїх покоях на диво швидко. То був добрий знак. Пуздракуватий, хворобливий на вигляд його милість пан круль був одягнений не як для прийому, а якось по-домашньому — у старенький, вже потертий темно-зелений каптан з закарвашами [2], теж потертими і залиснілими, у вузькі панталони якогось сірувато-невизначеного кольору, у високі гащі з великими шпорами. Зате на голові його милості пана круля красувалася зовсім нова, оздоблена чорними перами огулярка.

«Блажить старий»,— подумав коронний гетьман і схилився перед його милістю у поштивому поклоні.

Пан круль Сігізмунд милостиво подав панові коронному гетьманові пухкеньку руку, усміхнувся і вибачився:

— Нех пан Станіслав простить мені моє вбрання — я саме зібрався на полювання. Мені обіцяли гарне полювання на качку. Пан Станіслав не хтів би пристати до мисливського гурту, до панства?

— Хай дарує мені його милість, однак нездужаю.

— Ну, то я тут готов слухати пана коронного гетьмана.

— Ваша милість,— почав Станіслав Конецпольський завчено — давно готував цю промову.— На всі східні володіння вашої милості Жечі Посполитої насувається велике лихо — Україна загомоніла. Це значить, що скоро, а може й зовсім скоро, підніметься чернь. Мушу сказати його милості, що це зараз — найбільша небезпека.

— Так,— з посмішкою покивав Сігізмунд.— Мені про це вже говорили, пане Станіславе. І наскільки знаю, чернь на Подніпров'ї піднімається проти власних панів, а не проти наших. То хіба Жеч Посполита не виграє, якщо схизмати поміж собою переб'ються?

[1] Живйол — стихія.
[2] Закарваші — високі манжети.

Конецпольський подивився на старого короля. В його очах застиг фальшивий вираз цілковитої згоди з почутими від його милості словами. З таким виразом, не моргнувши, можуть дивитися на своїх високопоставлених милостивців тільки хитрі царедворці — шукачі королівських синекур.

— Я згоден з вашою милістю,— схилив голову в поклоні.— Але тільки я можу передати вашій милості найостанніші вісті: хлопи вже підняли руку на володіння панів Казановських і панів Ружинських! А вони — вашої королівської милості вірні слуги і оборонці католицької віри! До цього слід додати, що пожежа на Придніпров'ї лише розгоряється...

Сігізмунд поморщився, нетерпляче дригнув ногою.

— Не без цього, пане коронний гетьман, не без цього. Я не поклянуся, що, може, і якомусь вашому фільваркові не перепаде. Чернь завжди єсть чернь. Але, пане Станіславе, я не думаю, що все так серйозно. Скажімо, пан коронний стражник Самійло Лащ, якого ось уже два десятки років ніяк не вполюють мої королівські кати, міг би із своїм загоном придушити будь-який хлопський непослух, обірвати будь-яку непокору. Чи не так, пане коронний гетьман?

Згадка про Лаща і оте «чи не так, пане коронний гетьман?» свідчили, що аудієнцію закінчено і що король не хоче серйозно ставитися до вістей з України. Для нього мужицький бунт, що насувається, як грозова хмара, схожий на нескінченні мужицькі бунти, яких уже було безліч. Його милість пан круль, сидячи тут, у Варшаві, був цілком певен, що бунти спалахують і минають безслідно.

Тією ж дорогою котив назад візок, оточений рейтарською охороною. І знову, розсівшись у подушках, думав про своє Станіслав Конецпольський. До королевича Владислава вдруге звертатися не варто — у королевича, виявляється, досить своїх радників і своїх наближених. Вони вже взяли при ньому владу. А владу беруть не для того, щоб поступатися нею перед ким би там не було. Поки що королевич — тільки королевич. Однак Сігізмунд дуже підтоптався. Отже, скоро королевич може стати королем, і тоді його друзі та радники замінять друзів та радників Сігізмунда. Так завжди буває.

Отже, треба діяти на власний розсуд. Поки тут, на Україні, влада ще його, коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, треба залізною рукою навести лад серед посполитих. По-перше, треба об'єднати все панство — хай

панове спільно захищають свої маєтки і спільно примушують хлопів коритися. Це буде не рушення панства, а всього лише розумна міра самозахисту. По-друге...

Велику думку подав його милість пан круль про Лащ, навіть сам не помітивши, яка вона велика, ця думка. А може, й помітив, може, натякнув неспроста... Зрештою — дійсно Лащ! Все, що станеться кривавого, можна буде звалити на нього — він усе витримає, раз витримував досі.

Лащ — дивовижна людина. Може, навіть єдина у своєму роді й у цілому світі. І як він прижився при Станіславі Конецпольському, уродзонному вельможному панові, сам коронний гетьман навряд чи й скаже. Але Конецпольський все життя боронив цього дрібного зашморганого шляхтича і від королівських указів, і від постанов сейму, і від вироків суду.

Після першого вироку Самійло Лащ чекав у тюрмі смерті. Часу для роздумів було у нього чимало, і він, зрештою, дійшов висновку, що хай ліпше умирають інші. Вбивши наглядача, вибрався з тюрми і більше туди не потрапляв. На деякий час він зовсім зник, щоб згодом об'явитися уже коронним стражником на Україні — жорстокий чоловік обійняв жорстоку посаду.

Україна — закуток далекий, хто туди потикнеться? Богом, королем, суддею, совістю, правом, вищою владою і вищою карою був тут усяк магнат у власних володіннях. Пан коронний гетьман стояв так високо, що його мало хто й бачив. Але все діялося і вершилося його іменем.

При гетьмані служив Самійло Лащ — рука, яка виконувала будь-які накази і жалю не знала.

Для Лаща було забавою проштрикнути шаблею і викинути з колиски немовля, віддати на згвалтування своїм людям молоду матір, прибити гвіздками за руки старого діда до верби — і покинути на повільне вмирання.

Двісті тридцять шість разів за звірства над людьми його було присуджено до вигнання. Тридцять вісім смертних вироків, винесених суддями і затверджених королем, висіли над ним. А пан Самійло Лащ лишався коронним стражником, робив свою справу і реготався з кожного чергового варшавського папірця. Коли їх набралося чимало, він пошив собі з них кирею, оторочив її куницею і одягав на великі свята. Повагом ішов по вулиці, а люди розглядали відбитки королівських воскових печаток, що теліпалися, як засохлі коржики, на двох товстих шовкових нитках при кожному

папері, який для всякого іншого означав би гибіль. Людям ставало страшно. Люди впевнювалися, що для пана Самійла Лаща немає на землі ні закону, ні одвіту, ні впину, ні влади. Він сам собі закон і влада!

Зате пан Самійло Лащ був богобоязненний католик. Щороку на відпущення гріхів він офірував костьолові по кілька сотень золотих, а кожної зими замикався у спокутницькій келії монастиря на хліб та воду і два тижні денно та нощно молився. Потім виходив і з спокійною умиротвореною совістю знову різав і мучив людей.

Так от цього Лаща можна буде наслати на чернь. На сто загублених душ більше, на сто загублених душ менше— яка тому вже різниця! Вийде добре — буде добре, переборщить Лащ — усе на нього ж зіпхнути можна, а він наштше на свою кирею ще одного папірця з королівською печаткою.

Не заїжджаючи до Бара, Конецпольський наказав форейторові бігти на Корсунь, а в Корсуні без перепочинку узявся до справ.

В усі кінці полетів наказ коронного гетьмана: кварцяному військові, а також полкам запорозьких козаків, які лишаються вірними короні, збиратися під Корсунем, щоб звідти рушити на Січ і розбити ізгреб, що його назбирав там гетьман-самозванець Тарас Трясило.

Чотири реєстрові полки запорозьких козаків прийшли і стали під знамена Станіслава Конецпольського. Сюди ж якнайшвидше сходилися полки жовнірські, драгунські, рейтарські. Сюди ж панове шляхта вели і своїх ротників. Очолив панське військо сердитий на хлопів і козаків князь Казановський. Великий коронний гетьман ждав лише слушного дня, щоб рушити на Січ.

Жив він у рубленому попівському будинку — православного попа повісили, дітей перебили (трійко їх було), а молоду попадю віддали жовдакам — вона зникла безслідно. З світлиць вивітрили дух ладану, прибрали їх по-панському — коронний гетьман міг жити дуже зручно.

Як тільки оселився, викликав до себе Самійла Лаща і довго з ним про щось шепотів. Ніхто не чув, про що йшла мова, але потім, наступного дня, хмільні стражники-лащівці кричали на вулиці про те, що хай начуваються козаки-бунтарі та хлопи, які навколо Лисянки побили панів і пограбували маєтки, а у Димері навіть втопили пана у ямі, де замочували коноплі. Бо пан, бач, за дівкою за якоюсь

погнався! Довго кричали стражники-лащівці про лисянців і про димерців негарне, але панове шляхта, кварцяне військо і козаки-запорожці не звернули уваги на ті крики, вважаючи, що стражники деруть горло з перепою.

18

Пізньої ночі, коли Корсунь заснув, дорогою на Лисянку виїхав чималий загін на чолі з Самійлом Лащем. Привчені до кривавої роботи стражники-мордирці знали, куди їх ведуть і на яку справу. Похропували ситі коні, поскрипували нові сідла. Похмелені лащівці їхали шпаркою риссю у цілковитій мовчанці.

Була субота — завтра православний великдень.

Обминувши широку болотисту рівнину, ніким не помічений загін в'їхав у Лисянку з боку Гнилого Тікича, помчав по вулиці. Вже помітно дніло, у церкві правилася всюнощна служба, біля церкви, на майданчику, товпилися баби та молодиці: відстоявши молитви, готували на освяту паски, яєчка, смаженину.

Пан коронний стражник діло знав. Найперше він розіслав дрібні загони оточити село: на кожному виїзді з села стала варта з декількох стражників — щоб ніхто не втік. А сам з рештою загону помчав на майдан.

— Стій! — підніс руку, порівнявшись з церквою, і поставив коня дибки. Ловко сплигнув, кинув повід стражникові, пішов до церкви.

Не скинувши шапки, ввалився до храму, ступав по согбенних спинах бабів, розштовхував тих, що стояли йому на дорозі і молилися. Наблизився до олтаря, ухопив святково облаченного попа за бороду. Попик, ще нічого не розуміючи, поривався вивільнити бороду, смикав руку Самійла Лаща і бубонів:

— З нами пребуде хресная сила! Згинь, сатано! Ізидь!..

Сатана не ісходив. Очі Самійла потроху, поволі проймалися холодом невмолимості.

— Кажи,— смикав попика за бороду: — «Відрікаюся схизми! Приймаю католицтво!» Кажи, ну! — І знову смикав за бороду. Попик за кожним разом кланявся.

— Ізидь, мерзеннійший, із святого храма! Враг ти єсть і сатана, анефема тобі нині і присно! Тьху!

Попик чи необережно, чи від обурення і злості плюнув Лащеві прямо межи очі. Це зіпсувало Лащеві першу потіху, а попика врятувало од зайвих мук, придумувати які Лащ був майстер. Коронний стражник як тримав священика за бороду, так звалив його на підлогу і одсік голову шаблею. Занімілі, перелякані баби заверещали, кинулись було до виходу, але тут їх зустріли гострі шаблі, колії, пістолі. Інша група лащівців добивала тих, які юрмилися на майданчику, готуючись до освячення їстива. Паски набрякали кров'ю, смаженина розліталася, як шматки людського тіла, запеченого невимовним болем.

Коли біля церкви і в церкві все було кінчено, лащівці розсіялися по селу — одначе так, щоб у кожній групі було не менше п'ятьох стражників. Вривалися в хати, різали всіх підряд — дітей, старезних бабів, немощних дідів — усіх тих, хто не міг піти на всюнощну і залишався вдома.

Ніхто ні до кого з мешканців Лисянки не прийшов у гості на великодній обід: усіх було вирізано до пня. Те, чого колись не встигли зробити татари, зараз удіяв коронний стражник Самійло Лащ.

Поїхали на Корсунь не одразу. Спочатку пройшлися по усіх хатах і зібрали докупи добро, яке мало хоч якусь вартість, розподілили. Лащеві — усе найкоштовніше, решті — кожному по чину. В одній хаті випили після роботи, добре поїли — усього наготовлено повно! — і по обіді виїхали назад, уже по дорозі напівзабувши про все, що учинили в Лисянці.

Лише кільком чоловікам удалося втекти. Вони, як колись Харитина Ковкурівна, здогадалися перепливти на той берег Гнилого Тікича і, не ховаючись, побігли геть лугом поміж шелюгою та вербами. Їх ніхто не наздоганяв: крові вистачило і в самій Лисянці.

Через тиждень загін Самійла Лаща вирізав Димер.

Харитині знову поталанило: вона саме їздила у Вишню Дубечню до біби-балійки за травками — у попереку щось все дужче та дужче ломило. А повернулася — побачила димні головешки на своєму подвір'ї. Втретє в житті все доводилося починати спочатку.

Усе більш-менш встояне за ці роки, усе знайоме, обжите і тому затишне згоріло разом з селом, умерло вкупі з мучениками — безневинно убитими сільчанами. Харитина

лишилась як недогарок на попелищі і що робити — не знала. До батька з матір'ю не повернулася б, якби навіть вони самі нагодилися і просили її навколішках. Бридкого було так багато, що через нього не переступити, його не забути. Чула, бувши в Києві, що об'явився якийсь новий купець-гуртоправця на прізвище Ковкур. Само собою подумалося, що то — батько.

Ні, не повернеться вона додому! А тоді що ж лишилося у неї?

Хіба Ходоки та подвір'я гостинних, хоч і не дуже балакучих Голобородьків? А навіщо вона там зараз? Було б тоді лишатися, коли Максим у жони брав. Не пішла тоді, зараз просто сором потикатися... Запізно...

Є ще один чоловік, до якого пішла б, якби прийшов та попросив повернутися. То пан Петро. Але ж уся біда в тім, що цей не прийде і не попросить. Він уже давно не просто собі багатий і зацний пан. Він — найстарший серед ченців. І не до якоїсь Харитини йому. Тим більше, що колись сама його прогнала. Ні, не прийде пан Петро більше!..

Помітно постаріла, вольними дніпровськими та деснянськими вітрами обвітрена, морозами продублена, сонцем випечена, була вона вже геть несхожою на ту ніжну, тендітну Харитину, яка так подобалася панові Петрові. Вже б не назвав він її ніжною. Життя зробило з неї грубувату молодицю-одиначку, життя — мине час — перетворить її у стару засушену бабу. Добре це знала, однак до того, що старішає, ставилася мудро і спокійно: сама обрала собі долю — сама мусила і хрест свій нести. Чула од людей і згодилась з тим, що ще нічого у світі назад не повертало, що нічого не переінакшувалося так, як людина хоче. Тому ніколи не плакала над власною долею і не жаліла саму себе. Он скільки людей навколо — і кожній в чімось не поталанило, кожній щось не гаразд на цім світі, що його називають білим... А тільки й білого у світі, що сніг узимку. Бо як не червоною кров'ю світ заллють, то чорними згарищами його покриють, як не сива неволя жде чоловіка, так безпросвітна нужда. Уповає чоловік на майбутнє — та тільки тим і радий, тим і душу гріє.

Єдине, про що думалося: чого воно так на світі білому? Хто незатишного його влаштував і допоки воно так буде?

Над цим замислювалась часто, і проста, ще від матері чута відповідь, що так бог повелів, більше не могла їй нічого пояснити. А ще потім десь колись зрозуміла, що

вона ж страшна, ця материна проста відповідь! Значить, бог повелів і Димер спалити? І людей вирізати? А як же тоді з тим, що бог — милосердний? Тільки пан Петро міг би пояснити все. Але до нього далеко.

А думка, народившись, жила і тривожила.

У вирізаний, спалений Димер в супроводі козацького загону приїхав тарадайкою старий владика — митрополит Іов Борецький. Спираючись на патерицю, підтримуваний високим ченцем під руку, согбенний, гнівний, як грозова хмара, проплив згарищем, зупинився перед тими, хто лишився живим,— шестеро з усього Димера таких набралося: четверо молодиць та двоє чоловіків. Наставив воскового перста на Харитину:

— Розкажи, дщерь, як усе сталося!

— Не знаю, владико,— вклонилася.— Я саме їздила до Вишньої Дубечні. А повернулася — уже тільки згарище чорніло...

— Я розкажу, отче,— вирвалася наперед якась невисока, пухка молодиця у чорному главотяжі.— Як понаїхало їх до світ сонця, отче... Як понаїхало...— Молодиця почала тоненько, жалібно скиглити.— І всі — по хатах, по хатах! Мене врятувало — до вітру побігла, святий отче, простіть на такому слові. А вони — у хату! Двійко менших моїх порізали і з хати викинули. А старшеньку — Настусю мою — у хаті на долівку повалили. Святий отче, прокляни їх! Прокляни їх, бо я тебе прокляну! І бога прокляну! І всіх проклятую! І себе прокляну, що не захистила!.. Хай би і мене зарізали, як моїх діточок!..

З молодицею зробилася тіпавка. Вона кричала, билася у руках сусідок і голосила страшним голосінням. Затихала поволі — як засинала.

Борецький дав викричатись усім. Слухав суворо, терпляче, як належало мудрому пастиреві, у якого багато паств і всі — діти рідні, яким треба раду дати, помогти у скруті.

За пожарищем козаки копали могилу — довгу, як рів при фортеці. Димерці й козаки зносили туда убієнних і вкладали покотом, під довге ряднище: мир їм і спокій, мученикам великим! Спатимуть так, на кожного великомученика раки [1] не вдовбеш.

---

[1] Рака — труна праведника. Як правило, видовбана з розчахнутого навпіл стовбура дуба.

Заупокійну правив сам митрополит, з усього облачення накинувши на себе тільки стихар. До часу поховання нагло умерлих димерчан людей до їхніх могил назбиралося повно. Прийшли хлопи зблизька — з Литвиновки та Казариновичів. Приїхали й здалеку — з Іванкова, з Кошари, з Бабинців, Вишгорода, Лютежа. Приїхали міщани навіть з Києва. Були тут і козаки не дуже великого достатку, були й смерди — ті нечисленні, яких ще не встигли покріпачити. Багатого люду Борецький не помітив — і здивувався тому знакові.

Служба йшла як годилося: митрополит просив у бога раю для усопших безневинно і відпускав їм земні гріхи. Вився над довгим рядом убієнних пахучий ладанний димок, чулася завчена скоромовка.

А Харитина мимовільно думала свою думу про милосердя і жорстокість.

А потім живі поховали убієнних. Пахла земля і поламана зелень.

Над свіжою могилою став чорний, грізний у гніві своєму Іов Борецький — і не лишилося в словах його святенності, покорності, миротворства. Не лишилося тихої приреченості долі, яка чулася щойно у заупокійній молитві. І Харитина здивовано дивилася на владику — ніби не впізнавала його. Поспільство — а воно колихалося вже, як море,— застигло, коли над ним піднялась суха рука і патериця митрополита. І в тиші, яка личила щойному погребові, залунав зовсім інший голос Іова Борецького.

— Панове рицерство славне запорозьке! Люди усякого світського і духовного заволання! Посполиті в містех і селах, братіє моя на землі і перед богом! Зріть, руського народу люде, яке єсть всходнє правдиве уніатське визнания України і її чад! З богоспасаємого града Києва, з обителі архангелови церкви Золотоверхої аз, немощен, тіло дряхле своє направив сюди, щоб вопіять разом з вами про беззаконня уніатчини — сеї кальної безбожної ями, де плодяться важденіє [1] отчих наших уставов, оболганіє люду нашого — яко духовного звання, тако мирських, окаянство кривавеє, злокозненнеє, Каїнову та Іудину окаянству пригоднє!.. Братіє, чади моя, гляньте на сіє запустіння! Загинули кроткі та безневинні. Огнь підступний пожре мирні оселі — і глас прискорбія нашого не возмістить утрат!..

[1] В а ж д е н і є *(ст.-сл.)* — зломова.

У безкрайому людському морі почулися жіночі плачі. Той плач котився звіддалека і розбивався десь біля ніг чорного гнівного владики.

— А хто,— гримів Іов Борецький далі,— хто розтерзав по-каїновому братів? Хто младенів янгольських, яко Ірод, убіяв? Хто коханих жон, збезчестя, смерті предав?

Настала тиша. І все море однією хвилею виплеснуло:

— Уніати!

— Уніати,— потряс патерицею Борецький.— Уніати, ці зловонні вмістилища гнюсності, отруйні жродла [1] клевети і навітів! Хай простить мене бог православний, терпеливий і всемилостивий, але — кари уніатам! Кари! Аз реку вам — народем, людем і братії! Хай не проізнесеть язик уніатської скверни! Хай не пріємле душа православна уніатської лжі! Хай меч рицерства нашого, запорозького козацтва, покарає нечестивих і підлих [2].

І знов сколихнулось мирське море, і загомоніло, і не втрималось у берегах — сторіками потекло від згарища і понесло у білий світ, у душі посполитих і козаків велику скорботу і великий гнів. Попіл Лисянки і Димера був пекучий, як біль. Попіл вимагав відплати. Мертві просили помсти.

«Хто винен?» — питали самі себе посполиті. І забували якось про слово «уніат». Відповідали самим собі: «Пани винні! Бити панів! Бити!»

Два дні греблася на попелищі Харитина, хотівши врятувати з-під головешок та перепаленої шпаровки бодай крихту із свого небагатого домашнього скарбу,— та так нічого й не врятувала: все дерев'яне згоріло, череп'яне порепалося, залізне погнулося, покорчилося, іржею взялося. На комині у ганчірці зберігала про чорний день кілька золотих — все, що в неї залишилося. Перекопала те місце і раз, і вдруге, і втретє, кожну грудку землі і кожен шмат цегли в руках перем'яла, перемацала — золота не знайшла. Чи у вогні розплавилося і десь витекло, чи його забрали перед тим, як підпалити хату.

[1] Ж р о д л о — джерело.

[2] Довільна переповідь писаного Борецьким заклику до боротьби з уніатами. З такими листами та усними зверненнями Борецький і Могила виступали в описувані роки дуже часто. Маючи на меті власні наміри — перемогти уніатчину — вони, однак, самі того не розуміючи, такими промовами прискорювали соціальні виступи посполитих.

І коли вже зібралася рушати з погорілля світ за очі — бо що мала тут робити? — до Димера в'їхав загін козаків. Усі верхи, усі в кармазинах, усі з шаблями і пістолями. Зупинилась біля уцілілих воріт, обіперлась на жердину — переждати, поки проїдуть.

Передній глянув — як душу вистудив. Страх млостю пішов Харитині у ноги. Шлик на ньому набакир і на праве око, очі чорні, пронизливі, як голки морозу, малорухомі. Від такого погляду і знепритомніти можна. Брови зійшлися на переніссі. Ніс перебитий. Вуса довгі, з просивиною. На обличчі зморшки, як борозни. Вони роблять обличчя ще грізнішим, ще невмолимішим. Харитина впізнала Максима Кривоноса, хоча не бачилася з ним аж з того часу, коли він, поранений, лежав та одужував у добрих Севрюків.

А Кривоніс упізнав Харитину не одразу. Довго вдивлявся, пригадуючи. І вже майже проїхавши повз неї — пригадав. Неквапом сплигнув з вороного коня, кинув поводи джурі, наблизився до жінки:

— Їй-богу — Харитина?

— Здорові будьте, пане Максиме! — поясно вклонилася Ковкурівна грізному козакові.— Я — Харитина, пане Максиме. Я вас теж одразу впізнала.

— Ніс виказав?

— Очі, пане Максиме.

— А! — не здивувався.— Як і чого тут опинилася?

— Доля занесла.

— Навіщо ж потураєш долі? А зараз куди?

— Та десь піду. Світ не без добрих людей...

— Та не без добрих! Де йому без добрих обійтися? Хто ж тоді ближнього у ложці води топитиме? Хто скаже, «щоб у сусіда хата згоріла»? Хто тоді поїдом їстиме один одного? — Голос у Кривоноса рівний, холодний, і тому Харитині трохи моторошно від його слів.— Не люблю я добрих людей! Добрі люди — сумирні люди. А сумирний чоловік — підлий чоловік. Щоб для всіх добрим здаватися, він і правду продасть...

— І Севрюки — підлі люди? — не втрималась Харитина.

Максим зиркнув:

— Севрюки — то вже не добрі люди, а з'їжа для добрих людей, Харитино. Добрі люди їх поїдять, а тоді возведуть у святі — щоб було на кого молитися. Для добрих людей святі потрібні не живими, а мертвими: є кому молитися і совість не заважа.

— Сердитий ви, пане Максиме.

— Ой сердитий, Харитино! Страх — сердитий. До самих кісток сердитий, бо неправди бачити не можу. І мене б з'їли — але я не добрий, я сам зарубаю — оком не кліпну.

— А чому? Нащо?

— Нащо — то довго. То можна день і ніч розказувать — нащо. А чому? Хоча б тому, що бачив сердите. Пан сердитий, хлоп сердитий, піп сердитий. Всі сердиті, і всяк за своє б'ється, всяк свого прагне. Смерда потоптано — значить, смердова й правда. Стою за неї. Смерд злий — і я злий. Смерд безжальний — і в мені жалості нема. Хочеш — їдьмо з нами, сердитими! На коня не посаджу — не година баба на коні сидіти. А в обозі місце знайдеться: раненого пов'язати, страждущого заспокоїти, спраглому води подати. Свою частку матимеш — не зобидимо. І побачиш, які ми сердиті та чому сердиті...

Харитина погодилась одразу — це було навіть лучче, аніж десь тинятися по білому світу і все знову починати з остогидлих наймів. Їхала за загоном на міцному возі, на пахучому сіні. Кривоніс деякий час їхав конем поруч. Вона дивилася на нього знизу вгору — над Кривоносом було блакитне небо і пропливали білі-білі хмарки.

— А пана Максима Голобородька давно бачили? — запитала.

— На Січі він, козаків муштрує,— відповів Кривоніс.

— Не женився?

— Не женився.

— А пана Богдана стрічали?

— Давно не доводилося,— смикнув поводи, узяв коня в остроги. Звір-товариш з несподіванки хропнув, пішов в остроги. Звір-товариш з несподіванки хропнув, пішов в остроги. Звір-товариш з несподіванки хропнув, пішов

з Богданом про січові новини і закликати його йти під корогви Тараса Федоровича — бажано з усією сотнею, а то й з полком.

Стрілися, як годилося побратимам. Хмельницький став ніби помітнішим і поважнішим, ніби статури йому додалося. Він поширшав у тілі, поважчав у ході. Обличчя стало більш зосередженим — на ньому з'явилося більше дум, більше статечності, більше чогось такого, що різнить велемудрого від усіх інших.

Навіть коли Богдан розмовляв, складалося таке враження, що він увесь час про щось думає.

Козаки повечеряли, пригадуючи з минулого обом відоме, а після вечері, коли зосталися удвох, без молодої Богданової жінки, гарної та чепурної по-панському, Максим запитав:

— Про що думаєш, брате?

Богдан знизав плечима, сказав як про щось таке, що не пояснюється:

— Та про всяке думаю, Максиме. Ще древні мудрагелі сказали: хто раз зумів помислити, того вже думка довіку не покине. От, бач,— і думаю. Лізе в голову всяке і про всіх. Треба мислити...

— Гм!.. — відповів Кривоніс.— Правду казали мудрагелі. Але й мій батько — теж мудрагель — говорив, що тільки дурень думкою багатіє. А ти — при високому розумі чоловік! Не тільки мислити, а й діяти треба! Чого досі не при Трясилі, Богдане?

Вийшли на подвір'я, посідали на ганку, слухали наддніпрянський вечір. Максим Кривоніс відгонив комарів люлькою: триклята комаха люльки забоялася — кусала тільки Богдана.

— За тим і приїхав? — запитав він.

— Як хочеш правду знати — за тим,— відповів Кривоніс.

Богдан довго мовчав. А потім сказав так:

— Щоб межи нами ніколи не було неправди, Максиме, бо негоже побратимам лжею дорогу один до одного устеляти, скажу тобі так, як думаю: діяти мені ще не прийшла пора — і не пристану я до гетьмана Трясила! Не тому, що заколочі [1] боюся — не з боязких нібито і всього потроху

[1] Заколоч (заколочення) — бунт, велике незадоволення.

вже набачився,— а тому, що видиться мені усе затіяне діло гетьмана Тараса негараздим. Панів збираєтеся бити? Паче же своїх, щоб чужі боялися?

— Збираємося,— одразу насторожився Максим на Богданову мову.— І чужих, якщо нагодяться.

— І довго битимете?

— Доки всіх до пня не переб'ємо.

— А далі що робитимете?

— Що? — раптом розгубився Кривоніс, не чекавши такого запитання.— Що-що? Далі всі житимемо на волі.

— Хто житиме на волі? — Богдан підвівся, туди-сюди пройшовсь.— Хто? Якщо ти, то зовсім не треба воплю народного, бо ти й так вольний — вольнішого, ніж ти, на світі не буває: сам гетьман тобі — не отець, гетьманові не коришся. А хлоп волі не забере: над ним знову пан стане — новий, якщо старого зарубаєте. Кому козакувати, кому панувати, а хлопові пиро сіяти. Втік на Січ — повезло, вважай, хлопові — там ніхто не зачепить. Живи не під паном! Не зумів утекти — сиди, хлопе, вдома, роби чесно і на пана не помишляй, маєтність панову бережи! Такий, Максиме, закон у людях нині. Ви з Трясилом можете вирізати і два покоління панів — але закону нового не придумаєте, а старого не знищите. І у третьому поколінні все одно утвердиться пан над кріпаками. У тім ваша біда, брате.

Максимові багато не треба — вмить зрозумів Богдана. Підвівся, зазбирався. Вибив об каблук люльку — іскри впали на землю, вітрець їх розсіяв, погасив. Максим пік очима Богдана.

— Он ти як! — говорив тихо.— Он ти як, пане сотник! Не знав, не гадав! Значить, пана не чіпай, а хлопа не виволяй? Хай пан жиріє, бо як не він, то інший жирітиме, а хлоп сукровицею нехай сходить, бо хлоп хлопом залишиться?

— І знову усе не так мовиш, Максиме! Зовсім не так! Я тобі про закон кажу — ти мені про кривди нагадуєш, хоч я сам добре про них знаю...

— Мовчи! — закричав Кривоніс. — Мовчи! — Одв'язав коня, плигнув на нього — і погнав від Чигирина, не оглядаючись.

Надовго поміж побратимами лягла недріб'язкова ворожнеча.

20

Сорокарічний пещеник і волоцюга, аристократ і рубака, облюбенець долі, чванькуватий і розумний єгомосць Станіслав Конецпольський став за собою все частіше помічати, що передчасно стомлюється. Не хотілося визнавати, що старішає. Однак нічого не поробиш — старість наближалась і несла з собою лінь та млявість думки. То раптом він ловив себе на мислі, що йому лінь вирішувати найневідкладніші справи — і справи лишалися невирішеними; то відкладав уже погоджену поїздку: то не приймав найліпшого друга, бо нікого не хотів бачити. Все частіше тягло полежати та подумати — ні про що, аби десь мислію витати.

Слави на своєму віку напився коронний гетьман, як води з криниці — досхочу. Пив би ще, може,— так уже нікуди. А через силу не хочеться. Через силу навіть слава гидка. Почесті, до яких прагнув увесь вік, не гріють. Щось несправжнє, щось тільки сьогоденне вловив у тих почестях — і вони йому спротивіли. Зрештою, великому коронному гетьманові легко було помітити і зрозуміти, що ревище раболіпного натовпу навколо нього — то вияв не почестей йому, а плазування, яке само по собі завжди противне. Але мав приймати таке задля порядку у світі. Пан Станіслав Конецпольський був тієї думки, що натовп треба тримати в стані раболіпного вірнопідданства, бо інакше зникає в людях повага до сильних світу, а потім починається бунт.

Напоєний славою, втомлений почестями, Конецпольський жив у блаженній бездіяльності. І лише тоді, коли на Січі появився шалений бунтар, коли заворушилася чернь, коли хлопи потяглися до панських маєтків, комор та засік, з єгомосці Станіслава Конецпольського злізла, як стара шкура із змія, сонлива лінь. А коли йому стало ясно, що діяти він має на власний розсуд, то загорівсь, як у молодості під Цецорою, коли хотів своєму тестеві Станіславу Жолкевському, великому коронному гетьманові і великому коронному канцлерові, довести, на що здатний.

Справа була не дуже шляхетна, але варта горіння: вже давно настав час утовкти ненависним хлопам та козакам, що єсть послух для бидла і що буває з тими, хто з послуху виходить. Конецпольський завжди відзначався поглядами

непримиренними і діями рішучими, коли йшлося про втихомирення непокірного бидла, яке населяло Подніпров'я. І тому зараз він вирішив діяти з усією можливою суворістю та нещадністю.

У Корсуні з ранку до вечора колотилося, як перед великим походом: прибували нові війська, зблизька і здалеку — аж з Галичини! — з'їжджалося панство гонорове під рукою хороброго єгомосці Конецпольського шукати захисту від великої руйнації: хлопство бунтує, розбігається, підбурене універсалами якогось гетьмана Тараса, тікає на Січ [1]. А найбільш дикі русини нахваляються, що переріжуть усіх — і дітей панських не пожаліють. Матка боска! Ога pro nobis [2]!..

У таборі Конецпольського з панами католиками добре уживалися пани православні. Жили біч-о-біч у напханих хатах, вели панські розмови та нюхали власний застояний благородний дух. Навіть думи панські були про одне і те ж: що то буде, якщо пан коронний гетьман не зупинить і не розіб'є отого репаного хлопа, отого Тараса?

Пан коронний, одягнений просто, як на полювання, був спокійний. І навіть благодушний — все йшло щонайкраще. Спочатку мислив рушати на Січ. Але скоро зглядатаї донесли, що Тарас Трясило вирушив з Пониззя і має намір іти на Корсунь — сам хоче напасти на Конецпольського.

Глупи хлоп! Той, хто нападає, мусить мати запасну голову на плечах, якщо не має науки та кебети! А нападати овечим гуртом на муштроване військо, на шляхетські загони, де, прошу пана, кожен шляхтич змалку знає науку на шаблях та на пістолях... То вже ніякої голови не треба! То вже тільки самий дур може штовхнути на таке нерозумного. Ну, що ж. Хай іде мужицький гетьман Трясило! Хай іде!..

Конецпольський виставив сторожові заслони навколо Корсуня, наказав полкам бути напоготові, а шляхетному стопаньству [3] особливо не розбродитися. Він був певен, що Тарас появиться не раніше як через тиждень і що, появившись, обов'язково стане табором, бо не наважиться напасти.

---

[1] Маємо численні письмові заяви галицької шляхти на адресу сейму (осінь 1630 року) про масову втечу хлопів з Галичини у загони Трясила.

[2] Ога pro nobis (*лат.*) — молися за нас.

[3] Стопанство (*польськ.*) — товариство.

Тарас Федорович появився тієї ж ночі і напав. Вовгурівці та гайчурівці [1] з полку Максима Голобородька — хлопці-київці, всі молоді, при здоров'ї, нівроку, пластунами дісталися до польських аванпостів і вирізали необачних та безпечних сторожів до цурки. У широку занімілу прірву ночі потекла, мов із-за гаті випущена, невпинима і невблаганна людська ріка. Чорною повіддю залляла вулиці Корсуня, розтеклася по подвір'ях і, на страх міщанам, вдарила у двері хат лютими хвилями:

— Одчиніть!

Двері злітали з петель і гаків, хвиля чорно пінилася у сінях, кричала у задушній світлиці:

— Де пани?

І все, що накипало у душах роками та десятиліттями, все, що гнітило і гнівило, все, що мучило, пекло, лютило — нині вирвалося назовні святою ненавистю.

— Пан? — з чорноти рука за горло.

— Я православний! — пручалося, задихалося.— Змилостився, козак!

— А ти, взгардий [2], милостивився? Православний? То іди до нашого пекла! — і ніж упиняв крик.

По усьому Корсуню тріщали постріли, чувся одчайдушний крик. Потім зачалася панічна біганина. Ніхто не знав, де враг і хто враг. Гонорове панство першим ударило навтьоки. Коронний гетьман Конецпольський, упевнившись, що цього нічного калабалику [3] не впинити, що організувати оборону він уже не зможе, дав наказ своєму війську і вірним реєстровим козакам відступати з Корсуня на Білу Церкву. Сам сів у візок, погнав у ніч. Де й поділися благодушність і спокій! Був злий, як тільки може бути злим гоноровитий пан після образи. Сталося незрозуміле і ганебне: його, великого гетьмана Жечі Посполитої, непереможного Станіслава Конецпольського перехитрував якийсь мужик, якийсь драб, якийсь хлоп! Сто дзяблув на твою голову!

Вже не сяк-так, а за всіма правилами воєнної науки Конецпольський розташував оборону навколо Білої Церкви. Ображений, сердитий, він приготувався покласти тут до

[1] Вовгурівці та гайчурівці — селяни-повстанці Київщини, які разом з кривоносівцями продовжили народну боротьбу аж до часів Хмельниччини.

[2] Взгардий — пихатий.

[3] Калабалик — метушня.

ноги усе Трясилове військо. А самого Трясила треба виловчитися і взяти живим. З ним буде про що поговорити.

Однак тепер, коли на нього вдень і вночі чекали, Тарас Федорович не появлявся. Це сердило не менше, аніж його раптова поява і раптова перемога під Корсунем. Але що вдієш? Мужик — він і єсть мужик. І війну якось по-мужицькому веде...

Поки Конецпольський лаштував оборону у Білій Церкві, Трясило привів запорозькі загони до Узина, добре розуміючи, що вдруге коронного гетьмана просто так не перехитрує, панської крові, мов із свині у сажу, не вточиш — пани зіслав гінців з універсалом про волю та козацькі права — боротимуться, та ще й лютo. Отож він осів табором і піднімати села супроти панства свого і чужого. Хай усі і з боків навалятся на єгомосць — тоді вмре і пан, і свій брат-перекинець!

Тарас Федорович мав час ждати, бо з кожним днем ставав сильнішим: з усіх усюд вдень і вночі йшли до нього хлопи — хто з косою, хто з вилами, хто просто з рогатиною. Навкруги все дужче розгорялося полум'я — хлопи шили ненависть. За дальні обрії сягала селянська війна: лихо шукало панів і тризнувало.

За два дні у таборі під Узином Тараса Федоровича розшукав Стецько Хмурий.

— Тарасе,— сказав,— начувайся, щоб на тебе з двох боків не вдарили — з Києва оце сьогодні рушили і йдуть на тебе Лащ з Потоцьким [1]. З ними три тищі — чи й більше — жовнірів.

— Хто сказав? — запитав Трясило.

— Сам бачив. І Лащa бачив з Потоцьким, і військо бачив... Начувайся, щоб мокрим рядном не накрили.

— Спасибі, добродею Стецько! — подякував Трясило сердитому другові.— Якось тепер одбрикаємось.

Хмурий лишився на ніч у таборі і довго розповідав сердиті новини.

А в той час, коли Стецько висерджувався перед Трясилом, через ніч на Київ мчали два полки козаків-повстанців на чолі з Максимом Голобородьком. Лащa і Потоцького

[1] Потоцький Микола — пізніше — коронний гетьман Жечі Посполитої. Займав рішуче непримиренну позицію щодо запорозького козацтва і, власне, все життя присвятив боротьбі з народно-визвольним рухом на Україні.

перестріли за Гребінками. Переждали у байраці, а потім вискочили на дорогу ззаду — жовніри не чекали нападу, збилися докупи, посунули на передніх. У лавах жовнірів хтось необачно крикнув: «Зрада!» Те слово розлетілося над загоном, висіялося тривогою. Зчинилася колотнеча. Передні не знали, що діялося позаду, а задні, боронячись від шабель, залізли у строгі похідні порядки передніх. За кілька хвилин загін перетворився у юрбу. Жовніри заважали один одному стати до оборони, і тому всі разом були безпомічні, як отара овець. Козаки ж налітали з усіх боків, рубали ворогів — і шугали вітром у полі, щоб за хвилю знову налетіти і вдарити...

Бій закипів на самій дорозі — і все ширшав, перекочувався на весняний зелений, заквітчаний щирець. Люди падали у ще холодну після ночі куряву, у чорний прах, і прах злітав у повітря, золотився в промінні вранішнього сонця.

Скреготало залізо, стогнали, кричали, лаялись люди. Н виручку своїм від голови колони мчав Самійло Лащ, оточ ний найвірнішими посіпаками. І хто зна, чим би все закінчилося, якби, мов з-під землі, не появився загін Максима Кривоноса.

Жовніри не витримали удару, розсіялися — і їх добивали поодинці. За Самійлом Лащем та Миколаєм Потоцьким кинувся у погоню Голобородько, але не наздогнав ні того, ні іншого.

Наступного дня Тарас Трясило безперешкодно взяв покинуту поляками Білу Церкву...

21

Його ясній вельможності князеві Ієремії Вишневецькому пішов дев'ятнадцятий рік. Юний князь щойно покинув стіни Колегіуму ієзуїтів, що у Львові, і — перед мандрами по високопросвіщенній Європі — завітав до родового замку Вишневець. Там зараз проживав і звідти, як опікун, управляв маєтностями Ієремії клопітливий і дбайливий дядечко, старий роками, але молодик душею, солодкоустий і блудоокий Кастусь Вишневецький.

За роки навчання у Колегіумі князь Ієремія виріс, змужнів. У нього почали пробиватися вуса і борода. Довготривале перебування під неослабним наглядом отців-ієзуїтів[1] наклало свій відбиток на вираз його обличчя. Годі було б шукати на ньому таких природних слідів молодої радості чи жвавості, а в очах — іскор допитливості чи цікавості. Вісімнадцятилітній хлопець виявився здібним учнем ієзуїтів: він напнув на себе машкару холодної непроникності, а в очах поселив праведну жорстокість. Весь вік проживе Ієремія непроникним і тому страшним навіть для рівні, весь вік не знатиме ні Бахуса, ні Венери, і весь вік його жорстокість холодитиме людські серця.

Його ясна вельможність приїхав до родового маєтку не один. За ним верхи на захарчованих конях пристрибало чоловік десять, чи й більше, голодної і латаної шляхти гонорової. Все це були молоді паничі, яким у спадок тата полишали тільки шаблі та гонор. Решту достатку вони мали добувати самі. І оце синки вкрай збіднілих тат вирішили пошукати щастя на службі не королю, а його ясновельможності князю Ієремії Вишневецькому — цей пообіцяв маєтності і добру плату.

Ієремія сплигнув з коня, махнув рукою почту — спішуватися! Пішов до ганку. Пан Кастусь — сама приязнь, сама доброта, сама приємність — пустив у батистову хусточку розчулену сльозу, розкрив навстріч отеческі обійми:

— Мій коханий небоже! Яка радість, що знову бачу тебе!..

Ієремія ухилився від фальшивих обіймів і поздоровкався скупим поклоном. І тут же сухим тоном можновладця, який дуже здивував і навіть налякав пана Кастуся, промовив:

— Звеліть пристойно влаштувати цих благородних шляхтичів! Хай їх одягнуть у все нове, шляхтянське, і хай добре годують, поки ми відпочиватимемо тут!.. — Обернувся до гоноровитих голодранців.— Панове! Зичу доброго відпочинку!

Зайшов до покоїв, де нове, куповане модником Кастусем, уживалося з прадідівським, надбаним ще князем Корибутом Ольгердовичем — засновником ясновельможного

[1] Ієзуїти (брати Ісуса) — католицький чернечий орден, заснований 1539 року Ігнацієм Лойолою. У боротьбі за утвердження католицизму ієзуїти не зупинялися ні перед чим, відзначалися винятковою підступністю, хитрістю та жорстокістю. Це вони ввели у вжиток жорстоке гасло: «Мета виправдовує засоби».

роду Вишневецьких, а все разом свідчило про стародавність і багатство цього дому.

У величезній залі, де стеля була така висока, як нічне небо, де стіни прикрашені турячими та оленячими рогами, старовинними мечами й галябардами, списами, луками й щитами, де побіля чорного від вікової кіптяви каміна-огнища сучасні меблі на тонюсіньких гнутих ніжках здавалися іграшковими, пан Кастусь наздогнав Ієремію і сказав ображено:

— Мій дорогий небіж! Що все це значить?

Ієремія обернувся, глянув холодно:

— Не небіж, а князь, пане Кастусь! І що все це значить, відати мені і лише мені!

— Але...— не знайшовсь пан Кастусь, що відповісти.— Але де я поселю всю цю орду і у що зодягну?

— Цих благородних шляхтичів ви поселите у власних покоях, якщо не знайдете інших, і одягнете у власні європейські камзоли, якщо не придумаєте нічого іншого.

— Мій боже! Що з вами?.. — І пан Кастусь розгубився, не знавши, як знов назвати Ієремію.— Навіщо вам, вельможному князеві, уродзонному Гедиміновичу, ця безродна сволота? — так вийшов із становища.

Князь Ієремія наблизився до вкрай розхвильованого пана Кастуся і сухо пояснив:

— Мені потрібні вірні пси, пане Кастусь, які берегтимуть мої володіння від лютого хлопа і від завидющого сусіда. А вірних псів добре годують. Тому ідіть і потурбуйтесь, щоб усе було виконано, як я звелів.— Презирливо зверхньо усміхнувся самими куточками губів, так, ніби йому гидко було посміхатися, і додав: — Заспокойтеся, коханий дядечку! Ви поки що лишаєтесь опікуном! Хоча я раджу вам уже зараз виконувати усі мої повеління. Я також забороняю вам однині без мого на те дозволу поратися у моїх володіннях. Що ж стосується панів шляхти, яка приїхала зі мною, то вона вас не об'їсть, не обсяде — за два дні я повезу панів на Лівобережжя і поселю там, де вони будуть потрібні. А ви, коханий дядечку, виконуйте все, що я звелів.

Пан Кастусь Вишневецький, ще вчора управитель і фактичний владар величезних маєтностей, поки Ієремія говорив, з жахом усвідомив, що саме зараз він безповоротно перетворюється у бідного родича справжнього вельможного магната. Колись — рано чи пізно — таке мало статися, і пан Кастусь морально готував себе до нової долі. Але слова

небожа все одно вдарили його несподівано й луже боляче. Він не хотів коритися неминучості, він ладен був протестувати до крику, але страх саме перед тією ж неминучістю примусив пана Кастуся скоритися: ліпше було залишитися слугою могутнього князя, аніж посваритися з ним і втратити все.

Мовчки, вдноразз зламаний, посмирнілий і вже вірнопідданий душею, посунув із зали. Довго стояв на ганку і з якоюсь тупою ненавистю, навіть, може, й не розуміючи, що ненавидить їх, дивився на панів драну шляхту, що досі товпилися посеред подвір'я, тримаючи своїх сухоребрих шкапин за вуздечки. Пани шляхта гонорова, сховавши гонор у діряві кишені, не наважувались ні про щось запитати у єгомосці пана Вишневецького, ні щось сказати: стояли й чекали на слово княже, бо теж розуміли, що ліпше підкоритися, ліпше проковтнути образу, аніж і надалі лишатися з гонором, але без землі та хлопів.

Нарешті пан Кастусь оговтався, батистовою хусточкою вте[illegible]оба і червоний завійок [1] і проказав до панів шляхти, як тільки він міг, приємно, щиро, від усього серця:

— Панове! Його ясновельможність князь Ієремія Вишневецький зичить вам доброго відпочинку! Я звелю оселити вас з респектом і подбаю про все інше. Хай панове пробачать, що не все одразу зробиться, і малий час зачекають. А зараз панам подадуть чогось перекусити з дороги і випити. Зичу здоров'я!..

Малий час протягнувся до вечора. Пан Кастусь особисто наглядав за тим, що і як робиться для панів шляхти, але без кінця тривожно думав про самого себе і про подальшу свою долю. Хитрий лис і безпринципний політикан, він зрозумів, що катастрофічно похибив з вихованням небожа. Не рішучого і свавільного, а тихого і богобойного мав би виховати. Або розбещеного бабія і гуляку. Тоді воздобно [2] було б довіку управляти маєтностями, моцно тримати у руках багатство і користуватися усіма почестями можновладця. Гадалося, що дорогий небіж, увійшовши в повноліття, не забуде дядькового піклування і воздасть належне. От і воздав!..

До вечері навмисне одягнувся скромно, без європейських викрутасів. Ішов до столу не без хвилювання: по великій

---

[1] Завійок — карк, шия.
[2] Воздобно — зручно.

думі варто й треба було продовжити розмову з князем Ієремією і забезпечити собі у світі місце, достойне Вишневецького — нащадка хороброго і можного Ольгерда.

Вечеряли тільки удвох. Після французького зупу, коли німотні лакеї на переміну подали курятину під білим соусом з паприкою [1], пан Кастусь позирнув на небожа і сказав, як міг, рішучіше:

— Мій дорогий небіж готовий продовжити вранішню розмову?

Ієремія, морщачись, колупав виделкою біле м'ясо. На його обличчі була написана огида: з деякого часу не полюбляв витребеньок в їстиві — ієзуїти привчили до простоти. Одхилився на спинку стільця, задивився на дядька водянисто:

— Не небіж, а князь! Втретє, мосьпане, повторювати не стану. Мосьпан має щось додати до вже сказаного вранці?

На цей раз пан Кастусь посміхнувся так щиро, як посміхаються один одному у королівському передпокої два претенденти на один привілей його милості пана круля.

— Я радий, що князь Ієремія виріс мудрим і рішучим! Приємно відзначити, що мої труди не пропали марно.

— Що мосьпан має говорити?

Від різкого тону, від прямо ставлених запитань пан Кастусь розгубився. Але примусив себе здаватися розважливо-спокійним, шляхетно-примирливим.

— Князь Ієремія ще дуже молодий і, може, не знає, що доля, яку франці речуть фортуною,— то вкрай примхливий бабець. Ще вчора я значився — не кажу опікуном — порадником і помічником князя. Сьогодні князь виріс і змужнів. Завтра я стану при князеві похлібцею.

— Я склопочу мосьпанові якесь воєводство [2].

— Милостині не хочу.

— О, може, мосьпан хоче зо мною обойга [3] княжити?

— Цього не прошу. Однак я — Вишневецький! Я — нащадок хороброго Ольгерда!..

— Я — Вишневецький! Відтак і віднині я — Вишневецький, нащадок хороброго Ольгерда! Я — і ніхто інший! — Ієремія зібгав серветку, кинув на таріль у французьку

[1] Паприка — перець.
[2] Кастусь Вишневецький згодом таки став воєводою.
[3] Обойга — удвох.

підлеву. Підвівся і швидко заходив по їдальні.— І нехай ніхто не стає мені на заваді! Ніхто! З кожного такого шкіру звелю здерти — з живого! З вас теж — якщо перешкодите або захочете князювати замість мене. Вам ясно, мосьпане?

По такій мові пан Кастусь теж підвівся і набрався сміливості майже крикнути гоноровито:

— Не дозволяю так говорити зі мною! Зрештою, я — ваш пестун, я вас виховав!

— Ха-ха! — не засміявся, а різко, неприємно прокахкав князь Ієремія: за все життя цей чоловік, що мав, здавалося, все для радості, так і не навчився щиро сміятися.— Ха-ха! Не ви мій пестун, мосьпане, а отці-ієзуїти! Не ви мене виховали, а католицька віра!

У пана Кастуся ноги враз стали, мов ватяні. Він опустився на стілець і сидьма довго водив очима за коханим небожем, як німий, котрий хотів щось сказати, але не міг.

— Як? — запитав, зрештою, вклавши у це єдине слово, яке ніби само собою вирвалося з грудей, і свій страх, і свою збентеженість, і свою надію на те, що сказане — неправда, що він просто не так зрозумів коханого небожа.

При дверях кам'яніли ліврейні лакеї. За спиною пана Кастуся кам'янів ліврейний лакей. За вільним зараз стільцем князя Ієремії кам'янів ліврейний лакей. Лакеї були такі ж безсловесні, як меблі, і на них, як на меблі, панове не звертали аж ніякої уваги. Князь Ієремія походя наблизився до пана Кастуся, зупинився — руки на грудях,— задивився.

— Страшно, мосьпане? Не лякайтеся, це не так страшно, виявляється. Я звик і ви звикнете! — знов заходив.— Переді мною — великі діла попереду. І нікому, крім мене, не дано їх звершити. Я уславлю рід Вишневецьких — уродзонних Ольгердовичів і Гедиміновичів. Я створю князівство, якому позаздрять герцоги і королі, яке стане грозою московського царя і кримського хана! Я продовжу великі діла моїх предків. А хіба ваші попи-кадильники поможуть мені у цьому? Хіба ваша віра поможе? Ха-ха! Мені поможуть отці-ієзуїти і свята конгрегація [1]! Їхньому слову я вірю. Більше — нічиєму!

[1] Святою конгрегацією у Ватікані називався спеціальний відділ по боротьбі з єресями. Усі криваві справи середньовічної інквізиції освячувалися благословенням цього страшного закладу.

— Боже, боже!..— тільки й пролепетав пан Кастусь. Чи насправді, чи машкерадно — хіба по ньому дізнаєшся, коли як він говорить? Панові Кастусю стало млосно. Він кволо підвівся і, підтримуваний попід лікоть лакеєм та проводжуваний презирливим поглядом коханого небожа, вийшов з їдальні.

22

У середині травня князь Ієремія Вишневецький — можновладний господар усіх маєтностей і багатств, власник більше як ста тисяч хлопів [1] — у супроводі трьохсот ротників, кількадесяти шляхтичів та чотирьох ченців-домініканців [2] вирушив з Вишневця на Лівобережжя, на неозору, неміряну землю, де вільготно текли Удай і Сула, Псьол і Ворскла, де здавна, ще за княжої Русі, палені і руйновані, жили-красувалися посади, села і міста, де було привільно, де краса земна чарувала кожного, хто вперше бачив пишні квітучі долини.

Ніяка земна краса не чарувала лише князя Ієремію Вишневецького. Молодий, свавільний, гнівливий і гонористий князь басував на гнідому сильному коні попереду загону і не звертав уваги на краєвиди. Князь був у темному непоказному одязі, у темній киреї. Лише на голові мав гарну соболями опушену огулярку. На його кошт строкато і досить пишно вбрана шляхта на княжих-таки конях їхала за ним. За шляхтою у колясці поколихувалися брати-домініканці, всі у білому, з чорними капюшонами за спиною. За ними сунуло православне, але по-яничарському вірне князеві і жорстоке військо, збиране поодинці з того людського ізгребу, якому у вольниці та волі потрібні були тільки різанина та байдикувате життя на всьому готовому. А кого різати — то вже не мало значення. Хоч і рідну матір...

Старшим над пройдами і згубцями Ієремія настановив шляхтича Барановського, нічим не ліпшого за своє військо, а може, ще гіршого й страшнішого. Пан Барановський покинув рідні краї і сам прийшов як найманець до Ієремії Вишневецького. І все життя слуга намагався не відстати у проявах жорстокості від свого жахливого сеньйора.

Загін, тримаючись купно при князеві, доїхав до Києва, перебрався на лівий берег, і тут почалась Вишневеччина — така велика земля, що на ній могли вміститися два німецькі маркграфства чи три французькі герцогства, така пишна, така родюча земля, що рівної на світі їй взагалі не було ні в Німеччині, ні у Франції, ні деінде в інших краях.

Ночували проти неба. На духмяну молоду траву князеві постелили товсту кошму, він улігся і одразу ж заснув. Навіть отці-домініканці задивлялися на пишноти навколишнього краю. Але князя Вишневецького не навчено було милуватися природою. Він байдуже позирав на неповторні кольори травневого вечірнього неба, не дивувався красі прим'ятої кошмою польової квітки або чистоті джерельного струмка, не зупинявся вражений перед могутнім простором всередньо́го степу. Земля була для нього мірилом багатства і сили: якщо у нього буде більше землі, він стане ще багатшим, ще сильнішим. А всі оті милування та почування — то нехай лишається для піїтів, людей нікчемних і доброго слова не вартих.

Лише про одну красу Ієремія носив спомин у своїй душі. Носив так глибоко, щоб ніхто не міг побачити його єдиної малодушної таємниці. Красою тією була шістнадцятилітня княжна Гризельда, дочка князя Хоми Замойського. Тільки в час, коли про неї думав, молодий Ієремія відчував у собі щось дуже тепле й гарне. Він бачив Гризельду всього лише два рази — і обидва рази вона здавалася йому найкращою і найкрасивішою від усіх панянок, яких він коли-небудь зрів. Перепуджений дядечко Кастусь оце вже зараз, перед самим від'їздом на Вишневеччину, натякнув Ієремії, що минулого року мав серйозну ділову розмову з князем Хомою щодо майбутнього княжни Гризельди і його, князя Ієремії. Князь Хома буцімто згодився... А нехай спробує не згодитися!

Подумав про княжну Гризельду — і у душу щось дуже тепле хлюпнуло. Однак на обличчі не ворухнулася жодна риска, у холодних очах не спалахнула жодна іскорка почуття: брати-ієзуїти навчили Ієремію завжди і всюди володіти собою. Ніхто не повинен знати, що діється на душі могутнього володаря, якщо володар хоче послуху з боку

---

[1] Були часи — перед народно-визвольною війною 1648 року,— коли кількість кріпаків Вишневецького досягала цифри ще більшої.

[2] Домініканці — чернечий орден, заснований Домініком у 1215 році. Домініканці поставляли для панської інквізиції найлютіших гонителів науки і вільної думки.

рабів своїх. Для всіх він мусить бути постійною таємницею — посеред ближніх це породить повагу, посеред черні — страх...

Вранці, лиш тільки на світ зайнялося, Ієремія прокинувся і звелів загонові рушати далі. За Пирятином, у широчезному лузі, перепочили самі і дали перепочинок коням, а надвечір в'їхали у Прилуки. Тут проходив північний рубіж Вишневеччини. І тут Ієремія сказав отцям-домініканцям:

— Во славу святого Домініка, на утвердження католицької віри і на загальну користь тут заснуєте монастир, святі отці! І звідси в усі кінці нехай розтікається світло істинної віри!..

І дивився на північ. Там, за Удаєм і Остром, поросли вікovими лісами, багаті і майже незаймані, лежали землі Новгород-Сіверщини. І чому б князеві Вишневецькому не величатися ще й князем Новгород-Сіверським? Чому б не примусити Рюриковичів поступитися місцем перед Гедиміновичем? Усьому і усім — свій час. Покняжили, попанували — годі. Майбутнє належить не ожирілим та одурілим Рюриковичам, а йому, князеві Вишневецькому! Поки що нехай отці-домініканці проповідують католицьку віру. За вірою прийде влада Ієремії Вишневецького...

— Quae proelia nobis atque pericula tuts ingratis insinuandum [1]?. — мовив один брат-домініканець на мову молодого князя про заснування монастиря у цім далекім краю.

— Негоже, брате мій, читати вірші язичника — навіть перед лицем ченців — рабів господніх. Не служіть дияволу,— одразу ж впинив цю мову інший чернець — певне, найстарший.

— Quia etium bene proficientes animos temptare non cessat [2],— так нас учить святий Августін [3], духовний отець святого Домініка,— відповів на це третій брат-домініканець.

[1] Quae proelia nobis atque pericula tuts ingratis insinuandum!? (Лат.) — Скільки нам, нещасним, треба ще винести внутрішніх битв, скільки звороти перешкод!?. (Лукрецій. Про природу речей. Кн. V, 40—45).

[2] Quia etium bene proficientes animos temptare non cessat (лат.) — бо він не перестає спокушати душі навіть тих, хто виповнився доброчесності.

[3] Аврелій Августін, один з найвизначніших ідеологів християнства, учив, що єретика, віроодступника треба силою примусити зректися своїх переконань, якщо він добровільно цього зробити не хоче. В разі потреби, в хід має йти батіг і палиця. Домінік і домініканці брали найактивнішу участь у боротьбі з єретиками, користуючись вже не палицями та батогами, а сокирами і кострищами. Самі себе домініканці називали «псами господа» (domini canes).

— Amen! — сказав найстарший і тим припинив суперечку, недоречну перед князем, який розумів латину.

Однак Ієремія не звернув ніякої уваги на розмови ченців. Холодно дивлячись на того мовчазного, хто, по всьому, вважався найстаршим, він продовжив свою думку:

— Святість ваша не дозволяє вам любити земні блага і одвертає вас від багатства. Я це знаю. Та успіхи католицької віри вимагають витрат — отож, лишаю майбутній церкві три тисячі золотих як перший внесок. Про костьол і про келії ваші подбаємо завтра...

Назавтра усі Прилуки знали про те, що князь Вишневецький привіз із собою чотирьох католицьких ченців, що вони залишаться тут, що православних попів проженуть, а службу в церкві правитимуть зайди у білих сутанах. Шугав по Прилуках бабівський плач. Чоловіки зібралися на раду: що то буде? Що робити?

Перед будинком, де зупинився ясновельможний, зранку почали збиратися посполиті. Поки їх було мало, вони стояли оддалік, боячись наблизитися до лихомордих ротників, які ледаркувато перемовлялися біля воріт садиби.

Але натовп більшав — і, більшаючи, потроху, поступово, непомітно для самих посполитих, посувався до княжої господи, ніби загусла, в'язка уповільнена хвиля. І якщо найперші прилучани прийшли сюди, щоб довідатися, чи то правда, що розніс поговір, то тепер усяк, побачивши себе у великому гурті, загукав, що не дасть на поругу ні церкви, ні дідівських звичаїв, ні самого себе. Над натовпом міцнішав і сердитішав словодур [1], живе толпиво колихалося вже біля самих воріт.

На ганок вийшов князь Ієремія. Був він у тому ж темному непоказному одязі, в якому приїхав сюди, у сап'янцях при острогах. У руках мав барбару — нагайку-трійчатку, туго плетену з сиром'ятної шкіри. Холодно оглянув натовп — і в тім самі собою припинилися балачки та рух. Ближні зняли шапки, дальні цього робити не схотіли.

[1] Словодур — людська скоромовка, в якій не вловити смислу.

— Чому збіглося бидло? — запитав Ієремія у Барановського так, ніби тільки зараз помітив натовп.

— Пшепрашам ясновельможного князя, мої люди чули, бидло бунтувало проти приїзду святих отців, а також проти вашої ясної вельможності вказівки будувати домініканський монастир.

Очі Ієремії ще більше затвердли і схолодніли. Глянув на Барановського:

— Хай увійдуть двоє і скажуть!

Барановський побіг до воріт. У натовпі заколихалося, загомоніло, і на подвір'ї, як випхнуті, появилися два дядьки у білому, у великих рудих гащах. Старі брилі — у руках. Озираючись на громаду, вони з острахом рушили до ганку, з острахом зупинилися внизу, земно вклонилися князеві. Старіший, зморшкуватий, стрижений під горщика, сказав чемно, як личило:

— Громада просить ясного князя, щоб ясний князь пояснив про церкву і про отих, котрі з ясним князем приїхали. Хай ясний князь не гнівається, але громада нас обрала — запитати ясного князя...

Ієремія якийсь час стояв нерухомо. І раптом, розмахнувшись барбарою з-за плеча, хльоснув старого по обличчю. Той затулився обома руками і, хилячись, опустився на коліна. З-під пальців пробилися цівочки крові. Ієремія розмахнувся ще раз і вдарив молодшого. Очі водянисті. На обличчі жодна риска не ворухнулася, жоден м'яз не здригнув. Тільки рука з барбарою ледь-ледь помітно дрижала.

— За що? — крикнув побитий.— За що вдарив, князю?

Через обличчя навскіс здулися і почервоніли три рубці. Натовп зітхнув — як в одне горло. Передні поточилися назад, задні, не знаючи, що там і як, додивлялися і дослухалися, намагаючись стати ближче. І всі лишилися на місцях. Тільки боягузи-пронози, відчуваючи, що щось не гаразд, вужами повислизали з-поміж людей і повтікали. Їм повезло, бо князь Ієремія уже все продумав і розрахував: навколо посполитих постали кінні ротники — дороги для втечі було перекрито.

— На палі! — кивком голови вказав князь Ієремія на побитих послів.— Все бидло вчити канчуками! — І зник у хаті.

Пан Барановський змахнув рукою — і лихоморді ротники, піднявши коней дибки, врізалися у натовп. Православні били православних — во славу католицької віри. За кілька

хвилин на белебні за хатою, при дорозі, щоб усім видно було, корчилися на свіжотесаних осикових палях нещасні посли. Побиті канчуками, потоптані кіньми, кволо підводилися з дорожнього праху прилучани й прилучанки і брели по домівках, не розуміючи, за що їх так жорстоко бито.

І лише декотрі, оглядаючись на хату, мовили самі собі з ненавистю, що була сильніша за біль, що пекла страшніше за пекучі рубці на тілі:

— Ну, пожди, князю!.. Ну, пожди!..

23

Прилуках під надійною охороною двох десятків ротників залишилися ченці-домініканці та плюгавенький шляхтич Козельський — начальник над ротниками. Панові Козельському та прилуцькому управителеві, хитроокому, злодачілому і розжирілому неробі, велено з завтрашнього ж дня гнати бидло на будівництво монастиря при колишній православній церкві, а також до смерті бити усякого хлопа чи когось іншого, хто дерзне сказати бодай слово хули на князя або на ченців чи виявить якийсь інший непослух.

Звелівши, що мав звеліти, непроникний і хмурий Ієремія Вишневецький повів свій загін далі — малоторованою дорогою на Ромни.

Край правічних лісів і родючих перелогів, не ораних з часу Батиєвої навали,— пишну Роменщину,— молодий князь завжди вважав своєю дідиччиною. Аж ось йому до Колегіуму нещодавно — за кілька днів до від'їзду звідти — написав з Варшави граф Микола Потоцький, що пан круль своїм привілеєм віддав Ромни з селами та хлопами, а також з лісами, землями і водами у володіння князеві Казановському — в нагороду за якісь особисті послуги. А великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський теж скористався добрим настроєм його милості пана круля і виклопотав синові своєму Олександру привілей на Гадяч з селами. Він, Миколай Потоцький, ставиться до коханого князя Ієремії, як до рідного сина, і тому радить негайно звернутися

до його милості пана круля з проханням скасувати привілеї — бо потім буде пізно. Так було написано у листі. Ієремія настільки розгнівався, що не став нікуди писати.

— Сам скасую! Сам!

І оце їхав відбирати у ясновельможних магнатів землі, які вважав своїми.

На Ромни насунувсь, як хмара. Зупинив загін біля маленького і непоказного княжого будинку (на горбі понад лісом теслі вже рубали новий — високий, з великими вікнами). Сплигнув з намореного коня і в супроводі пана Барановського та пана Машкевича, котрого лише вчора настановив служебником-діловодом, увійшов до будинку. Відштовхнув якогось челядника, до смерті налякав своїм виглядом підстаркувату княгиню, трохи не висадив двері до світлиці.

Князь Казановський, старий царедворець, виконавець багатьох повелінь Сігізмунда, пишновусий і лисуватий, у домашньому халаті і капцях сидів у кріслі, палив чубука. Ієремія не дав господареві слова сказати, пройшов через кімнату, наблизився до князя, нахилився до здивованих прозорих старечих очей:

— Віддайте королівський привілей на Ромни!

Князь Казановський зблід, задихнувся від образи і обурення. Підвівся з крісла, хапав ротом повітря. Нарешті закричав:

— Геть! Геть з мого дому!

— Віддайте королівський привілей на Ромни! — повторив Ієремія, не підвищуючи голосу.— Віддайте, бо учиню насильство! Визирніть у вікно!..

Казановський, все ще хапаючи ротом повітря, довго дивився на блідого Вишневецького і, певне, в очах нахабного хлопчака помітив щось таке, що впевнило: цей учинить насильство! На негнучких, ніби не своїх, ногах наблизився до вікна, глянув — на подвір'ї купчилися лихоморді берлатники. Постояв, потім поволі підійшов до масивної чорної шафи, з неї дістав гарну шкатулку, з шкатулки добув привілей — скручену у трубочку папер, на якій теліпалася воскова печатка його королівської милості.

Ієремія вирвав з рук Казановського привілей, недбало запхав за полу похідного каптана. Різко сказав:

— Пане Барановський!

— Я тут, ясновельможний князю! — підскочив той до молодого князя.

— Лишаю вам п'ятдесят ротників. Поможете князеві Казановському знайти дорогу з Ромен до Києва! Звідти до Варшави князь Казановський якось добереться сам.

— Слухаю, ясновельможний князю!

— Доженете нас у Гадячі!

Вишневецький крутнувсь і швидко вийшов.

— Матка бозка! — кволо вимовив Казановський і знепритомнів...

Ієремія мчав з загоном на південний схід — на Гадяч. Він готов був не злазити з сідла навіть ніччю — так його підганяла жадоба швидше утвердитися у своїх володіннях. Але увечері до нього наблизився пан Машкевич і на бігу мовив:

— Коні і ротники потомилися, ясновельможний.

— Я теж стомився,— відповів Ієремія, не притишуючи шпаркої рисі коня.

— Однак, перепрошую ясновельможного князя, ліпше буде, якщо ясновельможний князь прибуде у Гадяч свіжим і рішучим, а не стомленим і кволим. Хай усі бачать ясновельможного князя таким, ніби ясновельможний князь не знає втоми — це додасть слави ясновельможному князеві...

Ієремія позирнув на свого спритного служебника, подумав, зупинив коня і, згоджуючись, коротко кинув Машкевичу:

— Нічліг!

У Гадяч в'їхали таки свіжими і таки рішучими. Але князя Ієремію чекало розчарування. Конецпольських тут він не застав: і великий коронний гетьман, і десятилітній його син, погостювавши у новій маєтності, виїхали на Правобережжя, у Брацлав. А в Гадячі залишили управителя — якогось дуже запопадливого пана. Лютий Ієремія набив і вигнав цього пана геть, настановив свого управителя і, давши йому кілька ротників, на випадок насильства з боку Конецпольських, поїхав до Лубен.

Вже давно виносив думку — покинути Вишневець бездіяльному дядечкові Кастусю, хай князює в нім, а самому перебратися сюди, у величезні, неосвоєні ще володіння. І хто знає: може, мине час — Лубни стануть столицею могутньої Вишневеччини, як Варшава стала столицею Жечі Посполитої?! Хіба мало держав народилося саме так? Чим він, Ієремія Вишневецький, гірший за свого предка Гедиміна?

У Лубнах князь Ієремія вирішив збудувати палац. Але перед тим, як посилати сюди заморських зодчих та майстрів, слід було вибирати найзручніше місце — щоб і гарно, і велично, і безпечно став палац навіки. І княгинею в палац увійде Гризельда Замойська. Якщо Хома добром не віддасть — він, Ієремія, силою її забере. Лишень дай час: не триста, а триста тисяч ротників матиме князь Ієремія Вишневецький!.. Не лише Замойські, Конецпольські та Казановські підкоряться силі — королі і царі, хани і султани говоритимуть, як з рівнею...

Честолюбні крила, які так зисоко занесли князя Ієремію, було обрубано нагло і несподівано. У Лубнах дізнався, що хлопи учинили бунт, узяли на вила управителя, підпалили комори і князівський будинок і той згорів. Тепер, поки до палацу, взагалі ясновельможному нема де переспати. Заводені [1] — хлопів двадцятеро — втекли, казали — на Пониззя, до батька Трясила. Але на місці лишилися декотрі з тих, які грабували комори і дивилися, як горить княжий будинок. Їхні імена назвали князеві Ієремії дрібний шляхтич з тутешніх пан Переведя та вірний хлоп Андрій Кишка, чоловік проворний, всюдисущий, непомітний і тим дуже корисний.

Темний від гніву і жадоби помсти князь Ієремія позирнув на Машкевича і наказав:

— Беріть, скільки треба, ротників, шукайте і ведіть хлопів! Мають усі стати перед моє лице!

Сам відшукав на погорілі зручне місце — колоду поблизу конюшні і застиг у чеканні. Бачив перед собою обгорілий понівечений будинок, маленький, незручний. Його все одно треба було ламати, бо кращого місця для палацу не знайти. Але як посміли на княжу власність підняти руку хлопи?

Скоро перед Ієремією навколішки, лобами до землі, стояли хлопи — не менше двадцяти. Ієремія барбарою-тройчаткою вказав на одного. Ротники хутко підвели того на ноги. Вже літній, худий, зморшкуватий, висмажений сонцем і видублений вітрами хлоп дивився на молодого князя спідлоба — не стільки від ненависті, скільки від страху. Босий. Пальці на ногах, чорніші чорнозему, ростуть віялом, у різні боки, немов їм гидко купи триматися. Такі ж чорні репані руки мнуть бриля.

— Це ти палив княжий дім? — запитав його Ієремія.

[1] Заводень — верховода, зачинщик.

— Я не палив,— озвався хлоп.

— Дивився, як інші палили?

— Я не дивився.

— Він бреше, ясновельможний князю! — подав голос Андрій Кишка. Звідки — хтозна. Князь так і не додивився.— Я бачив його тута, на пожежі. І він говорив: «Соломки б! Горіло б дужче!»

— Говорив таке?

— Я не говорив. От — хрест святий! — Хлоп швидко перехрестився.

— А пана управителя вилами убивав?

— Я не убивав.

— А хто убивав?

— Я не бачив.

Князь Ієремія зробив знак рукою — роздягти хлопа. Ротники-мордирці миттю здерли з дядька цупку, від поту зашерхлу сорочку — і навіть у незворушного Ієремії Вишневецького ледь помітно здригнулися брови: уся спина і груди у хлопа були у рубцях-шрамах від канчука. Здавалося, не було такого місця на тілі цього чоловіка, де канчук не лишив би сліду. Князь Ієремія підвівся, наблизився, ручкою барбари вдарив хлопа під підборіддя — щоб хлоп йому в очі дивився. Сам в очі зазирнув:

— Кажеш, бидло, не убивав пана управителя?

І хлопа враз мов підмінили. Зиркнув на князя — тепер уже без страху, з самою ненавистю. Очі у хлопа темні, мов прірви, і десь там, глибоко, як самий земний вогонь, клубочиться чорний жар. Ще мить — і князь, не витримавши хлопського спопеляючого погляду, мав би відвести свої очі. І щоб такої ганьби не сталося, щоб витримати двобій очей, щоб лишитися переможцем, Ієремія закричав:

— Бийте! Усмерть бийте!

Але саме тоді, коли він закричав, жилуватий хлоп рвонувся з рук ротників, біжучи, вдарив Андрія Кишку — той, немов його одірвало від землі, залетів аж під паркан, у лоботу та кропиву,— на ходу ж підхопив обгорілу довбню і вдарив нею ротника, що стояв при конях біля конов'язі, миттю обірвав поводи князевого коня, скочив у сідло і пустив коня ускач — ген-ген у ту синяву далечінь, де були життя і свобода.

Кілька ротників кинулися до коней, але їх зупинив ще дзвінкіший крик Ієремії Вишневецького:

— Назад!

Жорстока барбара опустилася на плечі тих ротників, які не втримали і випустили хлопа. Раз, вдруге і втретє. Четверткий удар прийшовсь по Андрієві Кищці, який саме підбіг, согбенний, щось пояснити його ясновельможності. Іеремія знову всівсь на колоду і наказав, кивнувши на хлопів:

— Усіх! Мучте їх так, щоб вони розуміли, що умирають!.. [1]

24

Над Києвом зависло варище. Сердите сонце безперервно палило землю вже півчервня і увесь липень. З дерев обсипалося жухле, скручене листя, під ногами руділа і висихала лобода. Піднята колесами курява довго не хотіла осідати і плавала понад дорогами їдкою хмарою. Дихати ставало нічим.

У криницях зникала вода — людям доводилося пити тягучу каламутну рідину, від якої тхнуло болотом. Дніпро обмілів так, як уже не мілів давно. Часті, мов ребра у худого, появилися жовто-руді піщані коси і відмілини. Гинула рослинність, і Дніпро все частіше й частіше ніс на собі роздуте смердюче падло: велика і мала чотиринога твар погибала від сквару, голоду і якоїсь пошесті. Шуліки та врани не встигали поїдати тухле м'ясиво — гарячий вітер приносив з собою смрад тліну і навівав у душі київських міщан непоясниму тривогу. Запитання: «Що воно далі буде?» — все частіше перелітало з уст в уста киян.

На Боричевому узвозі ближні й дальні селяни-гречкосії та бувалі чумаки повідали охочим слухачам (а таких збиралися юрмища), що в полях усе горить, що ниви убогі, а в садах та на городах зовсім нічого нема. Містом поповзли чутки про скорий голод. Дорожчало не тільки зерно, а й усякий лопуцьок. Купець Путята із своїх засіків перехував у надійне місце більше як сто лантухів пшениці, жита, гречки та вівса — продасть, коли люди пухнути почнуть.

[1] Фраза Іеремії Вишневецького, яку він завжди повторював у подібних випадках.

Біля братської церковки беззубий гнилоокий шамша-юродивий танцював навкарачки і шепелявив про пришестя антихриста, чим лякав й без того наляканих богомольців.

Посеред зловредних бабів-шептух з Нижнього Валу узялася новина, що тут, на Подолі, проживає босирка [1], яка ворожить на кістках жабалуки [2] і насилає на православних людей усяку вредь. І варище — це її відьомська робота. І падіж усякої стадчини — її справа. Чоловіки, яким це говорено було, спочатку одмахувалися од дурноплітоk, а потім — не помітили й як і собі повірили у поговір. Бо спробуй не повір, коли скрізь отаке робиться! Мав же хтось дійсно наслати на людей отаку вредь? Не сама ж вона причинилася?

Хтось вранці уздрів, як одиначка Текля Пундя, чорноволоса й вусата удовиця, подільська безсоромна пірка [3] з пелени висипала у помийницю дрібні кості. Назбиралося кілька бабів-шептух, присікалися до Теклі, що за кістки? А Текля у відповідь понесла таке, що тільки відьомський ик і вимовити годен. Гурт бабів більшав, до нього пристали й чоловіки. Слово за слово, патя-да-патя — усе почалося ніби й несправжки, а кінчилося лихом. Зчинилася бабівська бійка, Теклю повалили, порвали на ній одежі, оголили і — самі вражено заціпеніли — на спині у неї, трохи нижче поперека уздріли велику чорну волохату родимку. І якась крикнула, що то відьомський знак. Теклю бито страшним боєм і кинуто у глибоку дніпрову заводь-нетеч. Жінка потонула, і всі впевнилися, що вона дійсно босирка — праведну бог би виніс.

Це сталося на Палія [4]. А через кілька днів страшна вість примусила забути і про бабів-шептух, і про босирку Теклю. На Куренівці за один день умерло від однакової хвороби п'ятеро селян, а ще більше як двадцятеро конали у страшних муках. У всіх поза вухами, на шиї, під пахвами здулися і загноїлися великі, мов сливи-угорки, гулі, тіло покрилося червоними плямами, які поступово синіли і бралися струпом. Люди гнили заживо, борсалися у пропасниці і затихали — навіки.

[1] Босирка — молода відьма, чаклунка.
[2] Жабалука — велика жаба.
[3] Пірка — шльондра, гульвісна жінка.
[4] На Палія — у день Пантелеймона. Існувало таке повір'я, що хто в цей день вийде жати або косити, у того обов'язково станеться пожежа. Тому й назвали так цей день.

Моровиця [1]! Довго гуляла вона навколо, видавила поселян Миропілля і Барановців, не пощадила міщан Бреста і Слуцька — тепер обрала собі на поживу обивателів Києва.

У церквах служили молебні, прохаючи господа відвернути біду, баби-шептухи одна одну запевняли, що то «за якусь провину роду людського наслано на нього таке», а розумні обиватели, які знали, що до чого, заходилися вимочувати у рятівному дьогті цупку полотняну одіж і напинали її на себе. Всі їли стільки часнику, що, здавалося, просмерділися ним на довгі роки. У корчмах подорожчала оковита: вона теж вживалася як ліки.

Але вже ніщо не могло зупинити лиха. Моровиця бродила по Києву, як посол костомахи, і сама вибирала, де, коли і у якій хаті їй тризнувати.

25

Вже більше трьох років посідає києво-печерську архімандрію воєводич молдавський Петро Могила. Мирські турботи та монастирські клопоти, виснажливість наукової і письменницької праці та тягар клобука, нервове напруження та невигойна хвороба шлунка зробили своє: Петро дуже схуд, не по роках постарів. Ішов йому лише тридцять п'ятий рік, а виглядав він геть за сорок. У бороді все рясніше розцвітала просивина, в очах поселилася сувора дума і прихована туга хворої людини.

Для мирських став майже недосяжним — являвся їм лише в облаченні, коли правив соборну літургію. З братією був веліе різкий — нерви не витримували. Інколи міг не тільки худородного мніха, а й преподобного ієромонаха вилаяти не по-настоятельському, а, прости господи, по-дравгунському: і кріпко, і безстудно, і грішно. Брати-іноки чергоніли і смиренно схиляли виї своя перед пастирем, бо у годину ненастрою блаженнійшому і благочестивійшому

[1] Епідемія моровиці (чуми) почалася у Києві 1 серпня 1630 року і продовжувалася до квітня 1631 року.

кіру [1] Петрові краще було навпроти не говорити: лют був з неслухняними і у висловах вкрай необережен — інколи аж вуха братам-ченцям закладало від його мови.

Ненастрій до Петра останнім часом приходив часто, бо не все робилося так, як хотілося.

Істинно — навів лад у великому лаврському господарстві, а у монасєх — порядок і послух. Істинно — краще, ніж досі було, поставив книгодрук. Гарно видрукували кілька акафістів, а також «Номоканон» — сиріч збірник церковних законів — та «Літургіаріон», або ж «Служебник». Сам виправив текст «Служебника», звіривши його з грецьким виданням. Сам до обох книжок написав передмови. Але хіба заради такої малої толіки варто було марнувати три роки? Істинно — радістю превеликою став вихід у світ «Лексікона словенороссского» [2] великого Памви Беринди, скромнійшого з мніхів, що обезсмертив ім'я своє, допоки плем'я слов'янське обретатиметься на землі. Але труд й — не його, Петра Могили, клопоти, не його слава. На створення «Лексікона...»Памва Беринда поклав усе життя — і то слава архідрукаря росського, у віках слава! А він, Петро Могила, при сьому хіба що був присутній. Ну, і, звичайно, не заважав виходові не церковної, а мирської книги.

Істинно — радістю душі стало повернення з далекої Франції во благовременіе надісланих туди по науку молодих людей.

Тарасій Земка став любомудрим помічником у ділах. Речеточець [3] і гранословець [4], проповідник Лаври і студит [5] братства Київського, сей молодий ієромонах допомагав у виданні книг як справщик [6] друкарні: дряхлий від трудів і літ, Памва Беринда вже погано бачив буквиці, і поміч йому зело була потрібна.

Та до здійснення благих великих задумів було ще так далеко, як і три роки тому. І путь до задуманого лежав

[1] Кір *(грецьк.)* — святий. Шанобліва приставка до імені високої духовної особи.

[2] «Лексіконъ словенороссскій» — перший великий словник, побачив світ у 1627 році.

[3] Речеточець — красномовець.

[4] Гранословець — письменник, поет.

[5] Студит *(грецьк.)* — подвижник монастиря біля Босфору. Вживалося у переносному розумінні про активного діяча братства.

[6] Справщик — коректор.

через тернисте борбище — аж тепер Петро Могила зрозумів це по-справжньому.

У передмові до «Номоканону» дозволив собі процитувати Арістотеля, коли говорив про поняття закону, а також звернув увагу духовників на те, що саме вони мають виховувати людей, боротися з людськими пороками, як лікарі борються з душевними хворобами, бо всяк гріх єсть вияв душевної неврівноваженості. Сказав ніби про те, що кожен мав би й сам розуміти. Але химерно влаштовано світ, химерно витає людська мисль.

Не думав і не гадав, пишучи, що отці біло- та чорноризці так одностайно і так обурено возропщуть на його передмову. А вони возроптали. Межи духовними поповзло хоч і обачне, але юхидне, злобиво-непримиренне: києво-печерський архімандрит — не тільки латинянин, а й єретик! Закону божого не блюде, но навіть у главизні [1] канонів господніх велеречиво пише, аки би гріхи земні єсть не диявольські діяння, но людська хвороба, кою треба лікувати, як лікує балій коросту чи нежить! Пади, молися і не слухай єретика! Бо де ж тоді бог? Навіщо тоді страх божий? Чи потрібен тоді страшний суд? Для кого уготовано геєну огненну?

Арістотеля у православний «Номоканон» уставив! Жили, хвала господу, без усяких там Арістотелів і ще прожили б у ліпоті та благочинні без оних сто літ. Єресь, єресь!.. Господи, прости гріхи наші і відпусти, бо істину речеш устами апостола свого Матфея: «Господу богу твоєму поклонишися, і йому єдиному послужиш — тогда оставить і диявол...»

Таке говорилося поза кутками, у зачинених келіях, у архієрейських покоях, з уст у вуха. І стало воно відоме Петрові Могилі лише тому, що і посеред смиренних пастирів всяк хоче главенствувати, на видноті бути, всяк вищому хочеть догодити і брата своєго продає.

А от про «Служебник» все вислухав сам — з перших уст у власні вуха. Книгу повинен був затвердити собор єпіскопів, бо виправлення руйнували текст, що на Україні став канонічним, а «Служебником» користувалися усі священики. Отож, кожен єпіскоп мав узаконити усі нововведення, які зробив він, Петро Могила.

Рукопис книги було надіслано отцям єпіскопам і після ознайомлення з новим «Служебником» всі вони зібралися

[1] Главизна (ст.-сл.) — початок книги.

у митрополита Іова Борецького. По короткій мові та похвалі «Служебник» підписали рукою власною Іов Борецький — митрополит Київський і всея Русі, Ісаакій Борискевич — милостію божою єпіскоп Луцький і Острозький, Паісей Іпполитович — милостію божою єпіскоп Холмський і Безський. І тільки милостію божою архієпіскоп Смоленський і Чернігівський і прочая Ісая Копинський не поспішав ставити свого підпису. Він глянув на Петра Могилу з-під напівзаплющених повік і запитав діловито з пастирською добротою:

— Наш глибоковчений брат Петро, виправлявши «Літургіаріон», користувався текстом, достойним довіри?

— Я користувався текстами, патріарше благословенними, отче Ісая,— відповів Петро досить різко.— І звірив усе право і чисто.

— Гординя ропще устами вашими, гординя,— скорботно зітхнув Ісая і вистрелив з-під опущених повік чорною ненавистю.— Прискорбно, що глибоковчений брат Петро так різко відповідає на законне запитання. Сам же пише про себе...— Ісая знайшов у тексті потрібне місце: — «Прах и пепел и непотребный раб Петро Могила, слуга служителей твоих...» Смиренний раб господен, брат мій Петро гординю в собі носить, що єсть гріх! Чи лицемірствує брат мій Петро перед господом і перед нами, що теж гріх?

Ще мить — і Могила забув би і про те, де та з якою метою перебуває, і про свій стан — про все на світі забув би. Але Іов Борецький тут же спинив спірку, що мала ось-ось вийти за межі дозволеного не тільки у світі духовному, а й поміж пристойними мирянами.

— Святі отці! — сказав він сухо.— Ви — мої гості, і я волію, щоб дім мій завжди стрічав вас привітом і добром. Отче Петре, воздержіть молоду гарячковість вашу! Ви же, отче Ісая, законно питаючи, не преступайте законів вежества і чтивості. Навколо досить уніатської скверни — у боротьбі з нею будьмо гнівні і злоязикі. Ви ще щось хотіли запитати у отця Петра, отче Ісая?

Копинський зиркнув на Борецького, на Могилу — розписаься там, де йому відведено було місце — поміж підписами Борискевича і Іпполитовича. Борецький поштиво узяв рукопис, подав його Могилі і сказав:

— Се маєте, отче Петро, начаток перволітніх плодів від дарованого вам богом винограду знань. Ми, архіпастирі,

соборно прийняли сей труд ваш, облобизали і ἱερархικὴ αὐτηντεία[1] похвалили і затвердили. З богом — ізображайте[2]!

Тоді ж, після соборного засідання, добрий учитель і друг Ілов Борецький, вже коли тільки удвох сиділи у настоятельському будинку, ще раз порадив:

— Відречіться від гарячковості, брате Петре! Таких, як отець Ісая, гарячкуванням не візьмеш. Отець Ісая моцний ваш недруг. І умоцован паки, ібо і ви, брате Петре, і отець Ісая — враги уніатства ізрядні, і ви, і він — поборники єдності слов'ян православних, сиріч Великія, Білия і Малия Русі. І різнить вас, брате Петре, з отцем Ісаєю тільки те, що ви прагнете наук і світла, він же прагне уставичного життя і поклонства. Но знайте: йому за собою легше повести і духовних, і мирських, аніж вам, ібо на його боці — звичай, приклад дідів-прадідів і рутина, коя всякому ледачому серцю угодна, а на вашому — тільки високий помисл про ум і благо народу, кої для всякого посполитого суть темна абстракція, а для всякого духовного — для попа просто — сатанинська звада і гріх. Тому уповать вам, брате Петре, не на гарячковість, не на різкоту, но на роботу копітку, усердну, для всякого шляхтича і смерда, козака і купця, мніха і паламаря зрозумілу. Все ж зрозуміле єсть доступне зору і уму і тому не страшне, но любе душі внемлющій... Будьте мудрі простотою у високих помислах, брате Петре,— і виноград учености вашої уродить во сто кроть!..

Петро Могила вислухав старця з поштивою увагою — як завжди слухав. Борецький був для Петра вищим авторитетом мудрості, і лише Борецького він готов був слухати, як учень слухає дидаскала. До інших учених мужів ставився з досить помітною зверхністю: що то за вченість, коли, крім Матфея та Луки, за душею нічого? Мов коні у шорах: знають у законі божому свою часточку, а що навколо робиться, який взаємозв'язок наук, що єсть нового і куди воно веде — то вже для вчених мужів занадто. Така вченість на коху[3] схожа: живуть у ній мурахи, кожна своє діло знає, а що є якісь інші діла — і не здогадується. Вся коха загалом ніби й мудра, а кожна окремо мураха — тупа, як богослов, для якого мізерна частковість заслонила собою

[1] Ієрархіке аутентейя (*грецьк.*) — владою керівників самостійно.

[2] Тут — у розумінні «друкуйте». Слово це вжив Ілов Борецький, говорячи про «Служебник».

[3] Коха (*ст.-сл.*) — мурашник.

велику істину. Петро Могила і не намагався навіть приховати свого презирства до такої вченої братії. Тому відповів Борецькому щиро:

— Я все розумію, владико. А стримуватись не можу, хоч незлобливий по натурі і не злопам'ятливий. Ще в Сорбонні вчен філозопами незворушності й кротості — а досі буваю навіть гнівливим, бо не можу терпіти глупоти і лжі духа. Гнівить мене лжа, як кождого чесного смертного. Бо не можна бути в єдиновременії і язичником, і християнином, ібо це значить і там, і тут лгати. Не можна говорити про людину, як про вінець творіння — і тримати цей вінець у темноті неуцтва. Отець Ісая так говорить — отець Ісая лже!

— Но, брате Петре, зважте: отець Ісая разом з присно-пам'ятним отцем Єлисеєм — фундатори Братської школи!

— І ви зважте, владико: першим ректором було поставлено вас, а не отця Ісаю! І princeps sholarum[1] досі єсть и, а не отець Ісая! Бо братчики воліють зело навчати своїх ад наукам, які в житті потребні, а не самим молитвам. До того ж, владико, Братська школа дає спудеям тільки мезерні початки знань, кої поможуть допитливому лише наблизитися до врат істинного пізнання нескінченних світів і нас самих, человєцей,— хто ми єсть і навіщо ми єсть у юдолі земній.

Сивий Ілов провів сухою рукою по очах — ніби стомився від довгого чекання — і глянув на Петра ясно, розумно, тепло:

— Однако, пане Петре! Єретик ви — воістину! Свята конгрегація під головуванням самого папи Климента Восьмого ще тридцять літ тому відправила на кострище філозопа Бруно[2] саме за вчення про нескінченність і всеосяжність світів.

— Хвала господу, Русь не родила ні Торквемади, ні Белларміно[3], ні Климента Восьмого. Наша Русь іншим славна: сей щудь[4], огромен і могуч, породив — собі ж на скруху —

[1] Princeps sholarum (*лат.*) — глава школи, перший педагог.

[2] Страта великого філософа Італії Джордано Бруно сталася в Римі, на площі Квітів, 17 лютого 1600 року. Борецький, безумовно, знав про цю подію.

[3] Торквемада Томас очолював іспанську інквізицію у 1483—1501 роках і прославився жахливою жорстокістю. Белларміно Роберто — генерал ордену проповідників, голова святої конгрегації, яка вела допит і справу Джордано Бруно.

[4] Щудь (*ст.-сл.*) — велетень.

премного умів ледачих. Але й те сказати, владико: понеже уму нема роботи, він спить. Може, збудимо ум — і колись у віках покаже себе Русь у всій своїй мудрості та просвіщенності!

— Ви молодий, брате Петре. Будіть! Будіть — і хай святиться ім'я ваше посеред нащадків близьких і далеких!

Так тоді сказав мудрий Борецький. З тим і поїхав від нього Петро Могила. Було вже поночі. Критий візок похитувало на вибоїнах, вірні гайдуки невідступними тінями посувалися обабіч. Могила, розсівшись на подушках зручного сидіння, думав над почутим і не знаходив у собі того припливу сил, який мав би настати від слів владики, що свідчили про розуміння владикою його, Петра Могили, високої місії на землі. Такі слова могли б породити і самовпевненість, і самопогорду, та Петро не почував нічого, окрім душевної втоми. Чомусь не йшов з голови Ісая Копинський, і думка про нього будила неясну тривогу. Його ненависний погляд, його сьогоднішні запитання свідчили, що старець не заспокоївся і що від нього можна чекати ще усякого. Не сам по собі був він небезпечний — за ним стояли немалі сили не тільки мирських невігласів, злобних покладачів земних поклонів богові, але й духовних обскурантів, але й обскурантів-дидаскалів, які теж вважали, що їхнє єдине призначення — навчити раба божого бити поклони.

І з цими силами доводилося рахуватися, бо земля нічого страшнішого, аніж темний фанатичний натовп, ще не знала. Темний натовп спалив філозопа Джордано Бруно. Ніякий сатрап і ніяка інквізиція не змогли б нічого нікому вдіяти, якби темна, забобонна, нетерпима юрба не кричала: «Розпни!»

Люди не винні, що перебувають у темноті неуцтва — їх просто ніхто не просвіщав. Але, не будучи винними, вони не перестають бути страшними виконавцями чужої злої волі. Ось у чім не лихо, а трагедія темних! Споконвіку темні отвергають благо, якщо воно нове, і тримаються нужди та забобонів, бо вони освячені часом і добре укладені в їхніх головах. Вчити людей треба! Вчити!..

Петро Могила почував себе зле. І не стільки тому, що під осінь, як завше, розгулялася хвороба, скільки тому, що вкрай стомили його справи архімандрії, котрих виявилось аж занадто багато.

Чимало сил забирали клопоти суто монастирські. Послухав доброї поради Іова Борецького, розшукав серед мніхів

розторопних помічників — все одно, хай через них, доводилося вирішувати найдрібніші питання, бо стосувалися вони або грошових справ, або взаємостосунків поміж братією, які не можна було назвати ні Христовими, ні братськими. Не додивись або попусти — піде розбрат, почнуться чвари — і про святішу з святих обитель гулятиме злоязика слава. Впини її тоді, спробуй! Мніхів карав жорстоко — цього вимагав час, вимагали обставини, вимагало життя.

Розпочав роботи по відбудові зруйнованої татарами церкви Спаса на Берестові — дорогий серцю кожного русича — південного чи північного однаково — храм, що став усипальницею великого князя Київського Юрія Долгорукого — засновника Москви і предтечі великого царства Московського. І тут потрібен був особистий нагляд: Спас на Берестові мав восстати таким, яким його створили зодчі Київської Русі.

Виснажувала напружена робота над виправленням і виданням книг для потреб церковної служби. Це було конче необхідно зробити, бо свого часу Єлисей Плетенецький — фундатор лаврської друкарні — та злотоуст Захарія Копистенський не мали зайвого часу, щоб спокійно співставити тексти канонічні з текстами, які видавали самі. А зараз уніати використовують кожну помилку і кожну неточність для нечесної полеміки. То хто ж розумний сам ворогові до рук зброю вкладає?

Для всього цього, що можна було назвати духовним, додавалося й чимало світського, мирського. Повинен був регулярно листуватися з Варшавою — з своїми родичами Замойськими та Потоцькими, щоб знати, які інтриги і ким плетуться при дворі навколо збуйвіка[1] Сігізмунда: хіба мало кому з ясновельможних захочеться нашкодити перед його милістю паном крулем славі і ділам києво-печерського архімандрита!

І вже вкрай необхідно було не лише стежити, а й вивчати усю запорозьку веремію, бо від того, що відбувалося на Січі й у козацьких полках, залежало, як поводити себе з ворогами уніатськими. Сила духу і сила переконань — само собою, але коли знаєш, що за спиною твоєю стоять добре озброєні і порядком змоцнені козацькі полки, то й переконання ніби моцнішими стають. Та ба — порядку на

[1] Збуйвік — те ж, що і «старе луб'я». Старий дід, який не в часі молодиться.

Січі мало. Розумний і крутий гетьман Михайло Дорошенко, захисник церкви і інтересів мирського статечного люду, убієн на полі брані. Його голову і голову полковника Голуба зав'язано на списах над воротьми Кафи. Гетьман пан Мойрженіця виявився і нечестен, і глуп. Дорвався до влади — і обома жменями почав тягти золоті з скарбниці козацького товариства. За крадіжку козацьких грошей гетьмана Майрженицю і підскарбія Бургака [1] поставлено перед судом і втоплено у Дніпрі при всьому січовому козацтві.

Потім на гетьмана Війська запорозького було обрано колишнього кошового отамана Грицька Чорного. Цього четвертовано за зраду. На Січі залишився Тарас Федорович — чи то кошовим отаманом, чи то яким іншим старшиною, чи то гетьманом — у Києві ніхто нічого не знає. Поговір іде лише про те, що на Січі неспокійно, гомонить Січ.

Козацькі справи непокоять не менше, аніж справи церковні. І все вимагає постійного напруження, постійної пильності. А це стомлює так, що інколи приходять мізерні думки: навіщо затіяв справи неспокійні, виснажливі? І чи не ліпше покинути все те та поїхати під руку брата свого Мойсея [2] — жити спокійно, душу собі не ятрити?..

Пізніше Петро Могила не міг сам себе зрозуміти і пояснити свій вчинок. Але того вечора він одчинив праве віконечко візка і коротко наказав старшому гайдукові Йоні:

— Звели — на Деміївку!..

26

На садибі Ковкурів люто гавкали пси. Чути було, як вони скакали на ворота і шкребли пазурами дубові дошки. Потім почувся хрипкий чоловічий голос:

— Гача! Кого там носить у непівній [3] час?

— Пан Петро приїхав! — з сідла відповів Йона, як завжди відповідав.

[1] Особа не історична.

[2] Мойсей Могила — брат Петра, в описуваний час — господар Молдавії.

[3] Непівній час — час, коли не співають півні, глупа ніч.

— Який пан Петро? — сердито прохрипіло з-за воріт. — Ходи вспак [1], волоцюго, бо псів нацькую.

Йона здивовано обернувся до візка. Насуплений, по-мирському сердитий Петро з відповіддю не поспішав. Його ошелешив голос з-за воріт, з-за тих воріт, які ставлені на його, Петра, гроші. Можна було наказати гайдукам перелізти через паркан, але таке наробило б шуму на всю Деміївку. В душі палахкотів велій гнів, та розум підказував, що найкраще — завернути коней і їхати назад, поки тихо і поки ніхто не нагодився. Воєводич і архімандрит, пастир, перед яким схилялися голови наймогутніших і найшляхетніших, мусив проковтнути образу від смерда і забиратися пріч. І коли вже вознамірився наказати Йоні їхати назад, за воротьми почувся ще один чоловічий голос:

— Що за зип [2] посеред ночі? Хто там?

Петро впізнав цей голос — він належав Іванові Ковкуру. Кивнув Йоні:

— Повтори!

Йона ще раз постукав у ворота — пси загавкали ще лютіше — і гукнув:

— Пан Петро приїхав!

За воротьми завмерло. Тільки собаки, лютуючи, кидалися на ковані ворота. Лише по чималій паузі знов задзвенів голос Івана Ковкура:

— Зачини псів, жлугто [3] ледаче!

Собаки захрипіли, немов їх давлено, гавкіт віддалявся і скоро став глухий, як з підземелля. Хтось поспіхом намагався одчинити ворота, і, як завжди у поспіху, у нього нічого не виходило. То заїло засув, то підкладений камінь заважав. Нарешті ковані стулки розхристалися — і візок в'їхав на подвір'я. Іван Ковкур в усьому білому, у личаках біг при дверцятах візка. І лиш тільки Петро одчинив їх — упав на коліна, лобом дістав кальної землі:

— Паночку!.. Милостивця наш!.. Бога молити!..

Ніч сизо-синя: ось-ось з-за лісу випливе місяць. Очі давно звикли до прозорої темноти, бачать усе. Петро вийшов з візка, несамохіть глянув навколо. Там, де була груша-дичка, що прикрашала всю садибу і так подобалася Харитині,

[1] Вспак — назад.

[2] Зип — крик, лемент.

[3] Жлугто — видовбаний пень, у якому вилуджували білизну. Переносне — товстун.

чорнів зараз високий пень. Вздовж усього паркана виросла предовга споруда — сарай якийсь чи стайня. На розі цієї споруди, при воротах, стояв незнайомий чоловічок у білому — опецькуватий, єрепудний [1]. Побачив, що сам Ковкур розпростерся ниць — і собі беркицьнувся носом у кал. Петрові сама собою несподівано блиснула лиха думка: «Муж Харитини!»

— Встань! — різко сказав Петро.

— Паночку!.. Милостивця!..— Іван пальцями перебирав по вологій землі біля самих чобіт Петра.

З хати наосліп вивалилася Настя Ковкуриха. На бігу, ніби спіткнувшись, упала навколішки, вдарила поклона і заголосила:

— Милостивця! Не погубіть сиріт! Пожалійте!

— Встаньте! — вже не стримуючись, крикнув Петро.— Встаньте! Хлопи!

Гайдуки по знаку Йони хутко підвели Ковкурів. Ті стояли зігнувшись, готові знов упасти в ноги милостивцеві. Вигляд у них був настільки бридкий, що гість ледве стримувався, щоб не кинути їм в обличчя лайливих слів.

— Ведіть до хати! — наказав.

Ковкуриха вирвалася з рук гайдуків, упала навколішки, заголосила:

— Паночку! Не сиротіть! Милостивця!..

Перед очима Петрові, коротка і яскрава, як спалах жегавиці, блиснула картина: у кімнаті, обставленій французькими меблями і обвішаній перськими килимами, перед орелею [2] з немовлям стоїть зараз Харитина — така ж розгублена і налякана, як і старі Ковкури. І саме тому Іван та Настя так припадають — не хочуть, щоб він побачив Харитину з немовлям.

Жегавиця запалила гнів. Чорний, гнівний, спираючись на патерицю і кульгаючи більше, ніж звичайно, поспішив до ганку, ступив у сіни. На ослінчику нерівно горів глиняний світець з ручкою — полум'я злякалося чорного пришельця, заметалося, зачаділо. Роздивився, схопив світець, одчинив двері, які вели на половину Харитини.

У ніздрі вдарив густий дух комори. Від несподіванки закляк, і гнівний страх перетворився у млость, а вона пішла у ноги.

[1] Єрепудний — огрядний.
[2] Ореля — колиска.

Клобук не робить ченцем. Сам собі дав клятву — вирвати з серця Харитину. А от, бач, не вирвав. Лише подумав, що могла дістатися іншому,— в душу зашпори зайшли.

Підняв світець над головою, щоб краще бачити, розглядав лантухи, діжки, барила, дзбани. Праворуч загорожа — всипище [1], повне проса. Смердить пліснявою і жуками-мукоїдами. Обернувсь. Іван та Настя кам'яніли коло дверей до своєї кімнати. Очі застигли. В очах страх, чекання і готовність боронити своє, надбане. Погані очі — алчні, зелживі, темні.

Після внутрішнього потрясіння прийшли спокій і рівновага. Запитав похмуро, як запитував мніхів, що провинилися:

— Де все, що тут було?

Настя — так і не здогадалася пов'язатися запаскою, стояла в самій сорочці — схлипнула, ляснула у долоні:

— Простіть, паночку-милостивця!

— Я вам не «паночок»,— пояснив.— Я вам отець святий, раби божі! Де все, що тут було, запитую? Правду кажіть!

Настя кліпнула очима раз, вдруге — і вичавила з себе разом з плачем:

— Продали-и-и!..

Іван бухнувсь у ноги:

— Отець святий! Простіть! Вона надоумила: продай та продай! Я й продав.

— Кому?

— Панові вельможному якомусь.

— Де гроші за продане?

Настя закричала криком:

— Не сироті-і-іть нас, паночку!

— Золоті прикраси де? — Петро відчував, що йому зараз терпець увірветься.

— Не сироті-і-іть!

— Простіть, святий отець! — і собі заплакав Іван Ковкур.— Грішні ми.

— Ой боженьку, що ж це буде! — кричала Ковкуриха.

— Цитьте! — гримнув.— Цитьте!

Замовкли. Аж тепер Петро здогадався передати світець Йоні. Пучки у лою. Потер їх одна об одну. Глянув на Ковкурів — ті дивилися на нього по-пацючому: і з острахом,

[1] Всипище — засіка.

і злобно. Намагався бути спокійним, хоча усім єством ненавидів зараз оцих двох, гидких у своїй відвертій пожадливості.

— Поки я добрий, кажіть, як на сповіді: куди поділи гроші за все продане?

Ковкуриха укусила власний кулак та так і закам'яніла. Ковкур ганяв очі по стінах — аби на Петра не дивитися. Але відповів складно:

— Діло почали на ті гроші, святий отець. Товаром торгуємо — гурти ганяємо на продаж.

— Сам це робиш?

— Гуртоправцю держимо.

— Так!.. І маєш вигоду?

Очі Ковкура забігали ще швидше.

— Сама скруха, святий отець. Кидяк сіна — пенязи, бичок — пенязи, валашок — пенязи... А здохла твар у дорозі — нема пенязів, пропали. Гуртоправці заплати, гуртоправцю нагодуй. А продаси у збиток...

Петро слухав і з подивом розглядав Івана Ковкура — ніби вперше бачивши, який той єсть насправді. І з подивом сказав:

— Далеко підете, панове Ковкури! Сраму не імієте, про совість забули, жалості не мали зовсім. Далеко підете! За грабіж я вільний закувати вас в желези [1] і кинути у підземелля до скончання днів ваших! Також возгласити анафему [2] — моє право.

Ковкуриху била трясця. Вчувши про анафему, голосно, тонко гикнула.

— Цього не вдію,— скоса глянув на неї і продовжив Петро,— ібо сам створив сей захахолок [3] неправди і гріха. Убо же смерди знали своє місце, убо же смердам не уповадно було руце своя піднімати на добро благодійників, смердів буде бито канчуками. Йоно! Навадниці сій — двадцять канчуків. Невежі сьому — теж двадцять.

— Помилосердствуйте, паночку! — криком закричала Ковкуриха.— Прості-і-іть!

— Позде [4],— сухо відповів Петро.— Йоно, починай сказнь [5]! За крик додай навадниці ще п'ять канчуків.

---

[1] Желези — кайдани, вериги.
[2] Анафема *(грецьк.)* — прокляття.
[3] Захахолок — захолустя, глухе місце за горбом.
[4] Позде *(ст.-сл.)* — запізно.
[5] Сказнь — покарання.

Ковкуриху і Ковкура бито усердно. Ковкур мовчав і тільки очима світив. Ковкуриха при кожному ударі смикалася і скрикувала. На жирному заду здувалися багрові рубці у палець завтовшки. Довго не сідати Ковкурисі!

Петро чекав у візкові. Як тільки сказнь у сінях було закінчено, гайдуки вдарили по конях — і візок швидко покотив по притихлій Деміївці.

27

Відтоді минуло майже два роки. Про Ковкурів заклопотаний справами Петро Могила більше не згадував. Якщо ж мирська неслухняна думка сама збиралася на пошуки Харитини, круто завертав її назад — до роботи, до учення. А за ті нічні відвідини ще довго відчував сором перед самим собою. Сором за те, що в час фізичної і душевної втоми ослаб духом і, забувши власні присягання, поїхав шукати розради й спочинку у людей низьких і мерзенних; за те, що так і не зміг забути Харитини і плекав химерну надію узріти її там, у тім поганім домі.

Натомість мав, ніби кару за кривоприсяжство, зріти пригнюсних у алчності Ковкурів — злосердних і тупих первозбирачів багатства. Будована для любові та спочинку оселя стала пристанищем ненависті і суєти. Оддав її за сорок канчуків — хай користуються, скорпени [1]! Рано чи пізно візьме їх червениця [2] за нечестивість, за привласнення чужого добра...

Однак малодушна поїздка Петра у деміївський захахолок кінчилася не лише тим, що він, у досаді будучи, звелів бити ненависних Ковкурів. Саме там, переживши сором малодушності, Могила зрозумів, що не має права на душевну втому, на втечу від неспокійного світу, від жорстокої необхідності боротися.

І ще він зрозумів істину, яка його вразила своєю невідповідністю до Христового вчення і невмолимою правдивістю

---

[1] Скорпени *(ст.-сл.)* — скорпіони.
[2] Червениця — хвороба.

буття. Цю істину не можна було проповідувати з амвона, бо господь учив милосердію до всіх рабів своїх, але нею треба було користуватися у буднях житейських, бо гріховне життя вчило іншому: жалісливість та милостиня — хай найщедріша — людей на стезю добра не приверне і братами не поробить. Милостиня руйнує людське в людях і утверджує в них пороки — неробство, лінь, алчність, заздрість та ненависть.

З того часу ні у проповідях не згадував про подаяння сірим та убогим, ні сам не подавав на папертях та при чудотворних вратах [1] древньої Троїцької церкви. Хотів було навіть скасувати дарову гостинну для прихожан у день соборного свята успення богородиці, але, подумавши, лишив усе, як було: таке рішення ущербно позначилося б на славі самої Лаври. В день успення во славу Успенського собору з ранку до пізньої ночі у величезній Трапезній церкві подавався мирянам даровий ситний обід з м'ясивом, а також брага і буза. Чималі витрати, зрештою, оберталися ще більшою лихвою, що було не послідньою потребою.

Поволі посувалася відбудова храму Спаса на Берестові — святині руської історії. Не один рік, може, й не десять років знадобиться, поки над могилою Юрія Долгорукого та інших Мономаховичів возсіяє первозданно купол однієї з найдревніших церков Русі, будованої Володимиром Мономахом [2]. Друкарська справа вимагає витрат. Іде підготовка до будівництва великої кам'яної друкарні на крутосхилі, вище від Ближніх печер. А в старій, дерев'яній, розпочато роботу над «Цвітною Тріоддю» [3] — книгою, задуманою ще мудрим Захарією Копистенським. Друкуватиметься вона на найкращому папері, а це дорого. Кожна сторінка мислиться, як витвір мистецтва, а зробити її такою теж недешево. За цей час можна було б видрукувати чимало звичайних книг — «Цвітна Тріодь» забрала усі сили і можливості.

Гроші потрібні скрізь. Братчики вдарили чолом: школа хиріє, спудейство голодує, а отцям дидаскалам платити

[1] Для того, щоб збільшити потік прихожан, ченці Києво-Печерської лаври пустили чутку, що саме проходження під Троїцькою церквою веде до відпущення усіх дрібних гріхів. Біля Троїцьких воріт завжди збиралася сила усякого жебрацького люду.

[2] Відбудову церкви Спаса на Берестові закінчено 1640 року.

[3] «Цвітна Тріодь» — найкапітальніше видання того часу — збірник древніх урочистих церковних пісень, які існували на Русі від прийняття християнства. Дуже цінний пам'ятник культури. Крім «Тріоді Цвітної», є ще «Тріодь Пісна».

нічим. Самими приношеннями киновитів школа не утримається. Подумав — віддав на покорм Братській школі монастирське село Вишеньки, що за Дніпром,— на три роки безвозмездно. А що вдієш, коли треба?

Варко. Петро Могила сидить за робочим столом у самій тонкій батистовій сорочці та у полотняних широких штанях. На ногах — м'які турецькі капці. На столі перед ним — аркуш білого цупкого паперу, круглий, синього скла каламар і чималий пук тонко очинених гусячих пер. Петро пише вступ-присвяту до «Цвітної Тріоді». Брат Мойсей Могила став господарем Молдавії — братові присвячує Петро найдивовижнішу з книг, які досі виходили з стін лаврської друкарні. Про людську вдячність, про те, щоб люди не забували добра, пише Петро Могила у вступі — і посилається при тому не на августіанську благодать, не на послання Павла, а на язичників Софокла та Марка Аврелія — чи не найосвіченішого з усіх римських імператорів, за переконаннями — послідовника стої, зокрема — філософа Епіктета, ворога християнства, але по натурі своїй доброї людини. Могила ставить Марка Аврелія за приклад доброти, розуму і вченості — і вже зараз знає, що це вкрай не сподобається кротким отцям православної церкви [1]. Знає — і пише, ніби навмисне накликає на себе майбутню ненависть святих отців під проводом Ісаї Копинського.

Гусяче перо виводить затійливу в'язь на папері — почерк Могили нерівний, як і його характер, для читання невдобний.

У дверях став служка:

— До вашої превелебності — отець Філофей.

Могила дописав думку, поклав перо вістрям до себе, відхилився на спинку крісла.

— Хай увійде!

Служка зник. У дверях став ієромонах Філофей Кизаревич. Оксамитова скуфейка прим'ята, мов козацька шапка, на бородатому худому і блідому обличчі — вираз заклопотаності і тривоги. Вклонився.

— Біда, ваша превелебність: умирає брат Никтополіон, занедужав брат Памва Беринда...

[1] Уже значно пізніше, у XVIII столітті, святійший Синод переглянув творчу спадщину Петра Могили і заборонив чимало його видань і публікацій.

— Що? — враз підхопився Петро Могила.— Моровиця? — І сам зблід від жахливої думки.

— Брат Никтополіон істинно моровицею повергнут. Брат Памва Беринда невідомо якою хворістю вражен.

— При пам'яті?

— Силами духовними здоров брат Памва.

— Заждіть тут, брате Філофей. Зараз одягнусь...

Ішли до келій споро. Могила твердо ставив патерицю і від поспіху помітніше, аніж звичайно, підкульгував. На поклони зустрічних мніхів не відповідав. Ті зупинялися, дивилися услід отцеві архімандритові і розмірковували, що могло статися. Могила дуже дорожив братом Никтополіоном. Тщедушний цей чоловічок, тихий і кволий, ніби завжди зляканий, мав у руках талантус сили надзвичайної. Коли він сідав за оздоблення книги, то воістину творив сади Едема, мислію розтікався по тих садах і малював усе, що бачив: і райської краси квітку, і кроткого звіра, і дерево, і чисте джерело. І вже потім всяк, хто зрів сотворенне, мимовільно йшов по стезі, яку проклав Никтополіон, і дивувався, і вражався усьому багатству великого світу.

Брат Никтополіон, що підписував свої малюнки літерами «ТП» — сиріч Терпеливий Послушник,— талантусом рівнявся, а подекуди стояв і вище таких майстрів, як Ілля Зубрицький, як Федір, Левонтій та Олександр Тарасевичі, як Іларіон Мигура, як Аверкій Козачковський — як усі ті, хто кожну книгу і кожну красну буквицю в ній робив істинним художеством.

Зараз, коли почалася робота над «Цвітною Тріоддю», талановиті руки були вкрай потрібні, а моровиця не зважала ні на що, друкарі й художники умирали один за одним.

— Сей смертоносний меч посіче усіх начеших книгу сію!..— через плече мовив Петро Могила, відповідаючи на власні думки й тривоги.

— Що каже ваша превелебність? — не розчув Філофей Кизаревич.

Могила не відповів.

Келія Памви Беринди досить велика, але тісно в ній, бо вона заставлена книгами, завалена готовими відбитками, папером. На чорному робочому столі розгардіяш: тут ескізи заставок і титульних листів, вирізані з дерева великі заглавні буквиці, друкарські аркуші, читані й покреслені

справщиком Тарасієм Земкою. Тут же і робота самого Памви: писані старослов'янські слова і тлумачення їх живою мовою. Памва працює над уже виданим «Лексіономъ словенороссkімъ», хоче його поширити і збагатити.

Зараз архідрукар церкви росскія Памва Беринда лежить у ліжкові. Старий і схудлий, дивиться запалими очима у стелю, мислить або вслухається в себе.

— Мир з вами, брате Памво! — привітався Могила, не підходячи однак близько до ліжка.— Що вам болить?

Беринда кволо повів головою, глянув на високого гостя:

— Наблизьтесь небоязненно, отче Петре! Не моровицею помічен — свинцем юнтроба отруєна. Хворість не божа — власносотворена.

— Однак, брате Памво,— наблизився до ліжка Петро,— як себе почуваєте?

У мудрих, не чернечих очах Памви Беринди промайнула іскорка гумору.

— Се ще не кончина, отче Петре,— відповів.— Се ще тільки стезю відаю до Лети [1], кану в котору згодом.

— В Лету не потрапите, брате Памво. Великі діяння ваші, такожде ім'я ваше житимуть вічно — скільки житимуть племена слов'ян, ібо ви, брате Памво, належите всьому слов'янському роду — як Федоров і Коменський [2].

— Ничтожні діяння мої, отче Петре.

— Ваш «Лексіконъ словенороссkій» єсть пам'ятник вам чюдно рукотворний.

Беринда глянув на Могилу поглядом мудрим, живим:

— Труд сей істинно вважаю трудом життя мого. Но знайте: «Лексіконъ» презрен єсть від могущих.

— На це не зважайте, брате Памво. Будьте філозопом незворушним.

— Не зважаю, отче Петре, ібо знаю, що посеред могущих світу цього не всі рекомі Єлисеями Плетенецькими, Захаріями Копистенськими, Іовами Борецькими, паки же — Петрами Могилами. Світ сей повен людей могущих, кої речуться іменами немудрими, албо й просто глупими... Много маю розорителів і хульників, добрих же зідателів, яко ви, отче Петре,— вельми мало.

---

[1] Лета — ріка забуття у пеклі. Канути в Лету — бути забутим на землі.

[2] Коменський Ян Амос — великий чеський педагог, сучасник Памви Беринди.

— І це є сутність, брате Памво. Як і все істинне, так і ваше творіння має хульників більше, ніж захисників, бо велика людська заздрість, а підлота вовсі неміряна. Косноязикі гранословці і подальше хулитимуть вашу мудрість албо замовчуватимуть її. Ібо: хто вони, якщо мудрість вашу не визнають? Прах і грязь дня сьогоденного, но не учителі в человецех... Вони умруть і істліють, козні їхні замовкнуть, як і гниле їхнє балаболство,— ви же лишитесь у віках! Істина безсмертна і возсіяє в нащадках світочем неугасним...

1960 — 1971
Київ

ЗМІСТ

Повість перша
У ЛИХУ ГОДИНУ
5

Повість друга
ЗВИТЯГА І ЗРАДА
213

Повість третя
БУРІ ЖИТЕЙСЬКОГО МОРЯ
405

—
і ваш
велик
язикі
або
не ви
в чел
як і
на б

1960

БАСЕНКО КОНСТАНТИН ЯКОВЛЕВИЧ
НАЧАЛО
Исторический роман
Издательство
«Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор І. М. Власенко
Художник Г. С. Ковпаненко
Художній редактор Н. В. М'ясковська
Технічний редактор О. К. Бишенко
Коректори М. Л. Брандіс, С. І. Слабошевська.
Здано на виробництво 28/IV 1972 р.
Підписано до друку 14/IX 1972 р.
Формат 84×108 1/32. 17 1/4 фіз.-друк. арк.,
28,98 ум.-друк. арк., 32,24 обл.-вид. арк.
БФ 29285. Тираж 30000. Зам. 2-139
Ціна в оправі 1 крб. 17 коп.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Державного комітету Ради Міністрів УРСР
у справах видавництв, поліграфії
і книжкової торгівлі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.